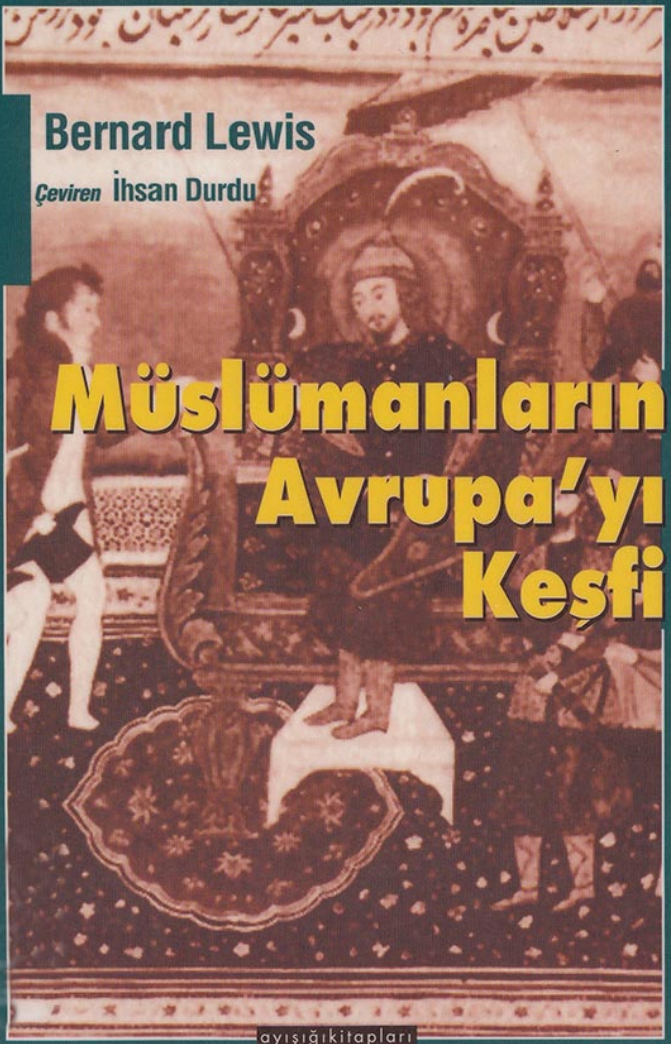
Bernard Lewis

Çeviren İhsan Durdu

Müslümanların Avrupa'yı Keşfi

ayışığıkitapları

İçdüzen: Kitabevi Tanıtım
Kapak: Minyatür 522 75 22
Baskı ve Cilt: Bayrak Matbaası
İstanbul, Mayıs 2000

ayışığı kitapları bir **KİTABEVİ** ürünüdür.

ayışığı kitapları
Çatalçeşme Sok. No: 52/A Cağaloğlu-İSTANBUL
Tel: (0212) 512 43 28 -511 21 43 • Faks: 513 77 26

Müslümanların Avrupa'yı Keşfi

Bernard LEWIS

çeviren: İhsan DURDU

ayışığı kitapları

Abdülhak Adnan Adwar

Aziz Ahmad

Mujteba Minovi

Muhammad al-Nuvaihi

ve

Kaşiflerin, Öğretmenlerin, Arkadaşların

aziz hatıralarına

İçindekiler

	Önsöz	*9*
I	*Temas ve Tesir*	*15*
II	*Müslümanların Dünya Görüşü*	*65*
III	*Dil ve Tercüme Üzerine*	*79*
IV	*İletişim Araçları ve Aracılar*	*101*
V	*Müslümanların Batıyla İlgili Bilimsel Çalışmaları*	*159*
VI	*Din*	*205*
VII	*Ekonomi: Algılar ve Temaslar*	*223*
VIII	*Hükümet ve Adalet*	*243*
IX	*Bilim ve Teknoloji*	*267*
X	*Kültürel Hayat*	*289*
XI	*Toplum ve Birey*	*333*
XII	*Netice*	*353*
	Notlar	*371*
	İllüstrasyonların Kaynakları	*403*
	İndeks	*407*

Önsöz

Batılı tarih geleneğinde, keşif terimi, genellikle onbeşinci yüzyıldan itibaren Avrupa'nın, özellikle de Batı Avrupa'nın dünyanın geri kalan kısmını keşfetmek için başlattığı süreci tanımlamak için kullanılır. Bu kitabın konusu ise paralel bir diğer keşiftir; bazı açılardan benzer, bazı açılardan farklı olan, daha önce başlamış olup daha sonra da süren; Avrupa'nın, tuhaf ve uzak yerlerdeki barbar insanları keşfeden bir kaşif olarak değil de, İslam ülkelerinin araştırmacıları tarafından gözlemlenen ve keşfedilen egzotik bir barbar olarak yer aldığı bir keşif süreci. İzleyen sayfalarda, Müslümanların Batı ile ilgili bilgilerinin mahiyetini, kaynaklarını ve bu bilginin gelişme evrelerini incelemek üzere bir girişimde bulunulmaktadır. Öykü, Müslümanların Avrupa'ya karşı gerçekleştirdikleri ilk akınlarla başlamaktadır. Bu akınları Batılı Hristiyanlığın İslama karşı büyük karşı saldırısı ve bu karşı saldırının etkisiyle İslami Cihadın yeniden canlanması, Akdeniz'in Müslüman ve Hristiyan sahilleri arasındaki ticari ve diplomatik ilişkilerin ye-

nilenip genişlemesi ve, Ortaçağın bitiminden sonra Türkiye, İran ve Fas'ta yeni Müslüman monarşilerin ortaya çıkışları ve bu monarşilerin tecrübe kabilinden Avrupa'yı keşifleri izler. Bu safhanın ardından, onsekizinci yüzyıl sonlarından itibaren İslamın Ortadoğu'daki toprakları üzerinde Avrupa'nın yoğun etkisinin ilk evreleri ve Müslümanların Avrupa'yı keşiflerinin zorlama, yoğun ve çoğu zaman sancılı bir hal aldığı yeni bir safhanın başlangıcı yer alır.

Kitap üç ana bölüme ayrılır. Birincisi, İslam ile Avrupa arasındaki ilişkilerin seyrini gözden geçirir ve bildik olayları alışılmadık bir açıdan, hasmın bakış açısından ele alır. Tur ve Puvatva [Tours ve Politiers] savaşları Charles Martel'in gözleriyle değil, Arapların gözleriyle; İnebahtı Bozgunu [Lepanto savaşı] Türklerin perspektifinden, Viyana muhasarası ise kuşatmayı yapanların kampından görülmeye çalışılmıştır. Bu anlatı, Müslümanların dünya görüşünü ve İslamın bu dünyadaki yerini vurgular yapıdadır.

İkinci bölüm, iletişim araçları ve aracılarla, tercüme ve tercümanlık konuları da dahil olmak üzere Müslümanlar ve Avrupalılar arasında kullanılan dillerle ve İslam topraklarından Avrupa'ya yolculuk yapan seyyahlar —tacirler, diplomatlar, casuslar ve diğerleri— ile ilgilidir. Ayrıca, mültecilerin, Müslüman ülkelerin gayrımüslim tebealarının ve Avrupa'dan İslama yeni katılanların mütercimler olarak oynadıkları role de belli bir ölçüde yer verilmektedir. Bu kısım, İslami bilimsel çalışmalarda, özellikle de tarihi ve coğrafi eserlerde yansıyan şekliyle Avrupa'nın imajına bir göz atarak sona erer.

Üçüncü bölüm özel konulara; ekonomik meseleler, hükümet ve adalet, bilim ve teknoloji, edebiyat ve sanat, halk ve toplum gibi konulara hasredilmiştir:

Yakın zamanlarda İslamın Avrupa tarafından keşfiyle ilgili çok şey yazıldı. Bununla birlikte, bu çalışmalarda Müslümanlar pasif ve sessiz kurbanlar olarak yer aldılar. Oysa, hem savaşta hem de barışta, Avrupa ile İslam arasındaki ilişki bir

monolog şeklinde değil, bir diyalog şeklinde süregelmiş, keşif süreci karşılıklı olarak işlemiştir. Müslümanların Batıyı algılayış şekillerinin incelenmesi Batılıların İslamı algılayış şekillerinin incelenmesinden hiç de daha önemsiz olmadığı halde bu boyuta fazla dikkat yöneltilmemiştir.

Bu kitap uzun yıllar süren bir çalışmanın ürünlerinden oluşmaktadır. Yirmibeş yıldan daha fazla bir zaman önce konuyla ilgilenmeye başlamış ve 1955 yılında Roma'da International Congress of Historical Sciences'a [Uluslararası Tarihi Bilimler Kongresi] bir ilk tebliğ olarak sunmuştum. Bunu keşfin özelliklerini ele alan diğer makalelerle aralarında birkaç Amerikan üniversitesi dahil olmak üzere, Kuzey Afrika, Ortadoğu ve diğer yerlerdeki üniversitelerde ve ilim çevrelerinde verilen konferanslar izledi. Konu, detaylı olarak ilk kez 1957 yılında B.B.C.'nin Üçüncü Program'ında bir dizi radyo yayını şeklinde, daha yakın bir zaman olan Mayıs 1980'de ise College de France'da halka açık olarak verilen beş konferansla sunuldu. Bana fikirlerimi serdetme ve hatta geliştirme imkanı sundukları için tüm bu yerlerdeki mihmandarlarıma ve izleyicilerime, son derece müteşekkirim.

Geriye, memnuniyetle gerçekleştireceğim bir görev olarak bu eserin tamamlanıp yayınlanmasına değişik şekillerde katkıda bulunan kişilere teşekkür etmek kalıyor. Elyazımın kimileyin son derece olumsuz koşullar altında olmak kaydıyla dizim ve tashihini gerçekleştirme hususundaki dikkat ve becerileri dolayısıyla Princeton Üniversitesi'nden Ms. Dorothy Rothbard ile Institute for Advanced Study'den Ms. Peggy Clarke'a; nihai dizgi üzerinde gerçekleştirdiği titiz ve paha biçilmez editöryel çalışma dolayısıyla W. W. Norton'dan Ms. Cathy Kornovich'e; Princeton'daki dört lisans öğrencisinden Ms. Shaun Marmon ve Mr. Alan Makovsky'e nihai hazırlıktaki son derece değerli yardımları dolayısıyla, Mr. David Eisenberg'e eseri okuyup bir dizi delili tashih etmesi dolayısıyla, Mr. James L. Yarrison'a ise faydalı birkaç önerisi dolayısıyla; bu eserin illüstrasyonunda kullanılacak uygun resimleri bulma hususundaki

yardım ve önerileri dolayısıyla Londra'daki British Library'den Miss Norah Titley ile University of Toronto'dan Profesör Glyn Meredith Owens'a; ve nihai el yazmasını okuyup çok sayıda faydalı yorumda bulunan dostum ve meslekdaşım Profesör Charles Issawi'ye özellikle minnettar olduğumu belirtmek istiyorum.

Princeton
20 Nisan, 1981

Müslümanların Avrupa'yı Keşfi

I
Temas ve Tesir

7. yüzyıl başlarında peygamber Muhammed Arabistan'da İslamı tebliğe başladığında Akdeniz dünyasının tamamı henüz Hristiyanlığın bir parçası idi. Aynı şekilde Avrupa, Asya ve Afrika sahilleri sakinlerinin hemen hepsi farklı mezheplere bağlı Hristiyanlardan oluşuyordu. Greko-Romen dünyanın diğer dinlerinden sadece ikisi, yani Yahudilik ve Manizm varlığını sürdürüyor ve bu topraklardaki azınlıklar tarafından yaşatılıyordu. Doğu Akdeniz'de, bilim adamları tarafından Bizans İmparatorluğu olarak adlandırılan Doğu Roma imparatorluğu canlılığını muhafaza ediyor ve başşehri Konstantinopol'un yanında, Suriye, Filistin, Mısır, Kuzey Afrika'nın bir kısmı ile Anadolu ve Güneydoğu Avrupa'ya da hükmediyordu. Batı Akdeniz'de Roma Devleti çökmüştü; fakat Roma'nın kalıntıları üzerinde yaşayan Barbar halklar [Berberiler] ve onların kurduğu krallıklar Hristiyanlık dinini benimsemişlerdi ve belli aralıklarla elde ettikleri başarılarla Roma Devleti ve Hristiyan kilisesini en azından şeklen yaşatmaya çalışıyorlardı. Hristiyanlık alemi Akdeniz ülkeleri ile de sınırlı değildi. Bizans'ın doğu sınırının ötesindeki Pers imparatorluğunun en doğu eyaleti ve metropolu olan Mezopotamya, 7. yüzyıl başlarında büyük ölçüde hristiyanlığın hakimiyeti altındaydı, dolayısıyla da Ro-

ma dünyasının değilse de Hristiyanlığın bir parçası idi. Roma ve Pers İmparatorlukları sınırlarının ötesindeki Arabistan'da bile, putperest çoğunluk arasında Hristiyan ve Yahudi azınlıklar da mevcuttu. Muhammed'in 632 yılındaki ölümünden birkaç onyıl sonra, onun Arap izleyicileri, Arap yarımadasının dışına taşıp, Ortadoğu'yu aralarında bölüşmüş iki büyük imparatorluk olan Bizans ve Persi ülkesine saldırarak her ikisinden de geniş topraklar söküp aldılar. Pers İmparatorluğu fethedildi ve tam bir hakimiyet altına alındı. Araplar, Roma İmparatorluğu'ndan Suriye, Filistin, ve Mısır yanında İspanya ve Akdeniz Adaları'nı ve, özellikle de, Sicilya'yı işgalde bir sıçrama tahtası yapacakları Kuzey Afrika'nın geri kalan kısmını aldılar. Hem Bizans hem de Barbar ordularını yenilgiye uğratarak bu ülkeleri yeni İslami imparatorlukta birleştirerek Hristiyanlığı her iki uçtan tehdit edebildiler. Doğu'da Suriye ve Irak'ın Arap orduları önce Anadolu'ya, sonra da Bizans İmparatorluğunun anayurdu olan Yunan ve Hristiyan toprağına yüklendiler; batıdaki diğer Arap ve Berber orduları ise fethedilmiş İspanya'yı süratle geçerek Pireneler'e vardılar ve Batı Avrupa'nın tamamını yutma tehdidinde bulundular. Müslüman ordular bir süre için Sicilya ile İtalya'nın güney bölgelerini işgal etti ve hatta Roma'yı tehdit ettiler. Batının tarihsel geleneğinde Müslüman ilerleyişini durdurup Batı Avrupa'yı Hristiyanlık adına kurtarmış kabul edilen belirleyici savaş, 732 yılında Charles Martel komutasındaki Frenklerin İslam ordularını kesin bir yenilgiye uğrattıkları yerin adıyla anılan Tur ve Puvatva savaşıydı. Gerçekten de tehdit edilebilir veya kurtarılabilir bir varlık olarak Avrupa kavramı ilk kez bu olayla ortaya çıkmıştı. Gibbon'un *Decline and Fall of the Roman Empire* adlı eserindeki şu meşhur pasaj, bu savaş ve onun önlediği akıbetin batılılar tarafından kavranışını aydınlatmaya yardım edebilir:

> Muzafferane bir askeri harekat, Cebelitarık kayalığından Loir kıyılarına kadar uzanan 1000 milden fazla bir yol boyunca sürmüştü. Bir o kadar yol da Saracens'den Polonya sınırlarına ve İskoçya dağlık bölgelerine kadar da sürebilirdi; Ren nehrinden geçmek Nil veya Fırat'tan geçmekten daha zor değildir; bu yüzden, Arap donanmasının bir deniz savaşına girmeden Thames nehrinin ağzına kadar gitmesi mümkündü. Belki de şimdi, Kuran tefsiri

> Oxford okullarında okutuluyor ve kürsüleri, sünnet edilmiş bir halka Muhammedî vahyin gerçeğini ve kutsallığını gösteriyor olacaktı.[1]

Gibbon, "Hristiyanlık böylesi bir felaketten bir adamın dehası ve talihi sayesinde kurtuldu" diye devam eder.

Müslüman gelenek, Charles Martel'in başarısı ile Tur ve Puvatva savaşının sonuçlarına farklı bir bakış açısı yansıtır. Araplar, kafirlere karşı din için yapılan kutsal savaş olan cihadın birbirini izleyen evrelerini son derece ayrıntılı olarak ele almakta ve kılı kırk yarar bir dürüstlükle, fetihçilerin zaferlerine olduğu kadar uğranılan mağlubiyetlere de yer veren zengin bir vekayiname edebiyatına sahip bulunmaktadırlar. Onlar, Fransa'nın, batıya doğru gelişmelerinin sınırını oluşturduğunun elbette farkındaydılar, öyle ki bazı yazarlar, Araplar tarafından 759 yılında alınan bir şehir olan Narbonne'dan "Müslümanların, Frenklerin diyarındaki son zaferi olarak" söz ederler. Hatta, harikalar ve mucizelerle ilgilenen daha sonraki bir yazar, Narbonne'da üzerinde şu yazının yer aldığı bir heykelin bulunduğundan söz eder: "Geri dönün, ey İsmailoğulları. Burası varabileceğiniz son yer. Eğer bana sorarsanız cevaplayayım, geri dönmediğiniz takdirde kıyamet gününe kadar birbirinizi vurup öldüreceksiniz."[2] Fakat Ortaçağ Arap tarihçileri, ne Tur'un ne de Puvatva'nın isimlerini anmaz, Charles Martel hakkında birşey bilmezlerdi. Söz konusu savaş Balat el-Şüheda, yani şehitlerin anayolu ismiyle anılır ve görece önemsiz bir savaş olarak ele alınır. Onbirinci yüzyıla kadar Tur ve Puvatva isimleri herhangi bir eserde yer almamakta, onbirinci yüzyılda da sadece İspanyalı Arap tarihçilerin yazılarında rastlanmaktadır. Doğulu Arap vakanüvisliğinde olaya sadece şöyle bir değinilip geçilir. Kuzey Afrika ve İspanya'nın fethiyle ilgili en önemli Arapça anlatının yazarı olan İbn Abd el-Hakem (803-871) sadece şunları söylemektedir:

> Ubeyde [Kuzey Afrika Valisi], Abdurrahman İbn Abdullah el-Akki'ye Endülüs'ü yönetme yetkisi verdi. Abdurrahman Frenklere karşı seferler düzenleyen değerli bir adamdı. Frenkler, Endülüs'ün düşmanlarının en amansız olanlarıdır. Abd el-Rahman İbn Abdullah el-Akki, pek çok ganimet elde etti ve onların hakkından

geldi... Daha sonra çıktığı bir diğer seferde o ve arkadaşları İslam için şehit oldular. Ölümü... 115 [733-34] yılında vuku bulmuştur.[3]

Diğer tarihçiler de eşit ölçüde kısa değinilerde bulunurlar. Doğunun Arap tarihçilerinin en önemlisi olan Taberî (ö. 923) ve Müslüman İspanya'nın ilk önemli tarihçisi olan İbnü'l-Kütiyye'nin (ö. 977) Tur ve Puvatva savaşından hiç sözetmemeleri dikkat çekicidir.

Bununla birlikte, Müslüman vakanüvislik geleneği, Tur ve Puvatva savaşını ya görmezden gelir veya ikinci dereceden, önemsiz bir olay olarak ele alırken, Konstantinopol'ün fethi için gerçekleştirilen ilk Arap teşebbüslerine bununla tezat oluşturacak bir şekilde çok yer verirler. Bu başarısız hücum ve kuşatmalar hem tarihte hem de efsanede kutlanmakta, ve hatta bazı serüvenler, Mesiyanik Çağın gelişini müjdeleyen olayların eskatolojik ayrıntılarında da yer alabilmektedir.

Müslüman tarihçilerin Puvatva'yı görmezden gelip Konstantinopol'ü vurgulamalarında, sonraki batılı tarihçilerinkinden daha doğru bir perspektif içerisinde olayları görmüş olduklarına pek şüphe yoktur. Puvatva'da zafer kazanan Frenkler'in yendikleri güç, evlerinden binlerce mil ötede, en uç sınırlarının ötesinde faaliyet gösteren bir akıncı çetesinden daha fazla birşey değildi. Onlar, zaten sınırlarına ulaşmış ve ötesine geçmiş bulunan bir gücü yenmişlerdi. Bunun aksine, Konstantinopol'ün Yunanlı savunucuları, Halife'nin ordularının en seçkini ile karşılaşmıştı. Yunanlılar, halen taze ve güçlü olan İslam ordusu ile karşılaşmış ve onu durdurmuştu. Gibbon'un da belirttiği gibi, Cebelitarık kayalığı ile Loire arası 1000 milden daha fazladır. Fakat Cebelitarık kayalığı Arabistan'dan binlerce mil uzaktadır. Araplar için Doğu Avrupa yolu ile Ren'e varmak daha kısa ve daha kolaydı; bu yol, Çin sınırlarına ve Amu Derya'ya gitmek için tuttukları yoldan daha az çetindi. Arap ordusunun başarısızlığı olarak görülen husus, Arap akıncılarının hem doğu hem de batı Hristiyanlığının hayatta kalmasını mümkün kılan Tur ve Puvatva'da aldıkları yenilgi değil, Konstantinopol'ü fetihte başarısız kalmasıydı.

Araplar bu iki Hristiyanlık arasındaki farkın ayırdındaydı. Onlar, Bizanslıları tanımlamak için, genellikle, sonraları Ro-

ma'nın Farsça ve Türkçedeki karşılığı halini alacak Arapça bir kelime olan Rûm kelimesini kullanırlardı. Bizans, kendisini Roma İmparatorluğu olarak isimlendirir, halkı da kendilerine Romalı derlerdi. Bugüne kadar İslam dillerinde Yunanlılar için ortak terim olarak Rûm kelimesi kullanılır, eski Bizans İmparatorluğunun toprakları Rûm toprakları olarak bilinir ve Yunan dili Rûmî diye isimlendirilirdi. Hatta Yunanlılar arasında bile, dillerinin Hristiyani formu çoğunlukla *Romaike* olarak bilinir. Arap coğrafyacılar İtalya'da Roma ismini taşıyan bir şehrin var olduğundan da habersiz değillerdi. Fakat bu şehir çoğunluk tarafından bilinmiyor ve Boğaziçi kıyısındaki diğer Roma'dan çok daha az önemli görünüyordu.

Konstantinopol'de aldıkları yenilgiye rağmen, Müslüman orduları, İmparatorluklarının doğu ve batı sınırlarında ilerlemelerini sürdürdüler. Bununla birlikte, kendilerinin yayılma sınırlarına ulaşıyorlardı. Batıda, 827 ve 902 yılları arasında Sicilya'nın fethi yegane önemli toprak kazancı oldu. Doğuda, Hindistan ve Çin sınırlarında Müslümanlar durduruldular. Merkezde, Bizans sınırı nisbeten sabit kaldı ve Konstantinopol'ün fethi uzak bir geleceğe ertelendi.

Cihad, gerçekte ilk büyük evresinin sonuna gelmişti. İlk fetihçilerin arzu ve heyecanı çoktan sönmüş, gerek ganimet gerekse şehadet için duydukları açlık tavsamıştı. Sekizinci yüzyılın ortalarında Emevi hanedanını izleyen yeni halifelik hanedanı olan Abbasiler, başşehri Suriye'den doğuya, Irak'a taşıdılar. Böylece halifeliği bir Akdeniz İmparatorluğundan bir Asya İmparatorluğuna dönüştürmüş oldular. Onların cihada ilgileri baştan savma, batıdaki sınırlara ilgileri ise asgari düzeydeydi.

Akdeniz ülkelerinde yer alan Müslüman ülkeler, Avrupa Hristiyanlarına karşı mücadeleyi bir süre sürdürdüler. Fakat onların da dikkatleri, çok geçmeden, kafirlere karşı cihattan iç sorunları çözmeye yöneldi. İlk zamanlardan beri, İslami dünyada, Bağdat'taki Abbasi halifesinin yasal reisi olduğu İslamın ana akımı olan Sünni akım ile çoğu Şia genel ismiyle anılan ve birbirine gevşek bağlarla bağlı olup hem Sünnilerin icmasına hem de Sünni halifenin yasallığına meydan okuyan değişik mezhepler var olageldi.

Onuncu yüzyılda, önce Tunus'da daha sonra da Mısır'da ortaya çıkan bir mezhebin temsilcileri olan Fatımiler'in rakip

halifesi tüm İslam aleminin başı olma hususunda Abbasilere meydan okudu. Fatimilerden önce de Müslüman ülkelerde özerk ve hatta bağımsız yöneticiler vardı. Fakat Sünni Abbasi halifesinin hükümranlığına en azından yapmacık bir saygı gösteriyorlardı. Fatımiler bunu bile reddetmiş ve yönetimlerinin Abbasi zorbaların elinden halifeliği kurtaracak yegane meşru İslam halifeliği olduğunu ileri sürmüşlerdi. Artık İslamda bir yerine iki halife vardı ki, çok geçmeden, Fatımi yayılışı ve bozgunculuğunun tehdidi altında bulunan İspanya'da Kurtubalı Emevi Emir, kendisini, hakimiyeti altındaki yerlerin halifesi ilan edince bu sayı üçe çıktı. Artık Müslüman Dünyanın ana meselesi dini hizipler ile rakip halifelerin çarpışması halini almış, sınırlardaki eski mücadele bütünüyle unutulmuştu. Gerek Sünniler gerekse Şia, destansı çağın sona erdiği, Hristiyanlık ve İslam arasındaki sınırların az ya da çok sabit bir hal aldığı ve gayrımüslim ülkeleri bir şekilde tanımanın ve hatta onlarla ilişkiye girmenin kaçınılmaz olduğu ortak duygusunu paylaşmaya başlamışlardı.

Bununla birlikte, Müslümanların cihadı şimdilik sona ermiş idiyse de Hristiyanlarınki yeni başlıyordu. Onlar, Müslüman İmparatorluğun büyük bölümünün, Hristiyanlığın doğduğu yer olan Kutsal Topraklar'ın [Beytü'l Makdis] da aralarında bulunduğu Hristiyanlığa ait topraklardan oluştuğunu unutmamışlardı. Müslüman dünyayı o sıralar etkisi altına almış olan gözle görülür zayıflık ve ihtilaf da Hristiyanları İslam'a karşı karşı atağa cesaretlendirdi. Bu karışıklıktan başkaları da yararlandı. Müslüman topraklara ilk ciddi akınlar Hristiyan ya da Müslümanlar tarafından değil, putperestler tarafından, doğuda Hazar Türkleri, batıda ise Vikingler tarafından gerçekleştirildi. Fakat kısa serüvenlerden ibaret olan bu akınlar çok geçmeden sona erdi. Hristiyanlığın yeniden gücüne kavuşması ve yitirilmiş toprakları yeniden fethetme hususunda giderek artan kararlılık, bunlarla kıyaslanamayacak kadar daha önemliydi.

Hristiyanlık, kaybettiği yerleri geri almaya uç noktalarda başladı. İspanya'da, İber Yarımadası'nın kuzey ucunda, bıçak sırtında bir varlık sürdürmeyi başarmış olan küçük Hristiyan prenslikleri topraklarını birleştirmeye ve genişletmeye başladılar ve bu hususta, önce Frenklerin daha sonra da Müslüman-

ların topraklarına yönelen Norman saldırılarının yardımını gördüler. Doğuda, diğer Hristiyan halklarla Kafkasyalı Gürcüler ve Ermeniler, Müslüman senyörlere karşı isyan etmeye başladılar. Hatta onuncu yüzyılın ikinci yarısında, Bizanslılar Mezopotamya, Suriye ve Yunan Adalarında Müslümanlara karşı güçlü askeri taarruzlar gerçekleştirip daha önce kaybettikleri toprakların çoğunu geri alabildiler.

Onbirinci yüzyıl boyunca Hristiyan orduları İslama karşı büyük zaferler kazandılar. Doğuda Gürcü Hristiyan krallığı Müslümanların boyun eğdirme girişimlerine karşı koydu ve büyük bir yayılma çağını başlatarak Karadeniz ve Hazar arasındaki tüm Transkafkasya köprüsünü hakimiyeti altına aldı. Hristiyan işgalciler, Merkezi Akdeniz'deki Sardunya ve Sicilya'ya girerek buraları Müslüman yöneticilerden geri aldılar. Haçlı orduları, İber Yarımadası'nda güneye doğru istikrarlı bir şekilde ilerleyerek İspanya'daki Toledo'yu ve Portekiz'deki Caimbro'yu yeniden Hristiyanlığa kazandırdı.

Nihayet, Batı Avrupalı Hristiyan gruplar, 1098 yılında başlayan ve Hristiyanlık tarihinde Haçlı Seferleri olarak bilinen bir seferler serisi vasıtasıyla Suriye ve Filistin'in sahil ovalarını işgal ettiler ve bir müddet ellerinde tuttular.

Müslümanlar, bu seferleri bu isimle bilmiyorlardı. "Haçlı Seferi" ve "Haçlı" kelimeleri, o dönem Müslümanlarının yazılarında yer almamaktadır, ki gerçekte, daha sonraki bir tarihte Hristiyan Arapların yazılarında kullanılmalarına kadar Arapçada veya diğer İslami dillerde bu kelimeler veya eşanlamlıları ortaya çıkmamıştır. Dönemin Müslüman gözlemcilerine göre, Haçlılar, İslam dünyasına saldıran birçok imansız ve barbar arasında sadece askeri gaddarlıkları ve bu gaddarlıkla elde ettikleri başarılar dolayısıyla farklılık arz eden bir grup olan Frenklerden veya kafirlerden ibaretti. Bu hususta, uzun bir süre İslamı rakip bir din olarak kabul etmeyi reddeden ve Müslümanlardan putperestler veya daha kibar bir şekilde Arap [Saracen] veya Faslı, Türk veya Tatar gibi etnik isimlerle söz eden Hristiyan Avrupalılardan pek farklı değillerdi.

Haçlı seferlerinin başarısında Müslümanların zayıflığının payı hiç de azımsanacak ölçüde değildi. İslam medeniyeti, onbirinci yüzyılın ortalarında bozulma işaretleri göteriyordu. İç problemleri ve politik parçalanmasının bir sonucu olarak, İs-

lam toprakları, Müslümanların dahili ve harici barbarlar olarak gördükleri kişilerin yaklaşık üçyüz yıl boyunca sürdürdükleri bir dizi başarılı saldırıya maruz kaldı. Afrika'da, yeni bir dini hareket, Güney Fas ve Senegal-Nijerya bölgesinin Berber kabilelerini birleştirdi. Bu dini hareket onları, Müslüman İspanya'nın ve Kuzey Batı Afrika'nın büyük kısmını içine alan yeni bir Berber imparatorluğunun kurulmasıyla sonuçlanan bir yayılmacılığa yöneltti.

İslam dünyası, doğudan, Merkezi Asya ve ötesinden gelen ve yaptıkları göçler ve fetihlerle Ortadoğu toplumunun etnik, sosyal ve kültürel yapısını değiştirecek olan Step halkları —önce Türkler sonra Moğollar— tarafından istila edildi. Sivil yönetimin çökmesi ise, İmparatorluğun bir zamanlar sulama kanalları döşenmiş bulunan ve ekili olan topraklarında bedevilerin ve diğer göçebelerin serbestçe dolaşabilmelerine yol açtı.

Fakat, İslam dünyasına en büyük ve en kalıcı zararı veren şey bunların hiçbiri değildi. Herşeye rağmen Berberler ve bedeviler Müslüman idiler, Türkler ise çok geçmeden Müslüman edilecek ve İslamın bugüne kadar bilinen en gözüpek muhafızları olacaklardı. İslama yönelik ilk hayati tehdit, kuzeydeki inançsız barbarlardan, yani Avrupa'dan geldi.

Dönemin Şam müverrihi İbnü'l-Kalânisî, 1096-1097 miladi yıla tekabül eden hicri 490 yılında Haçlıların gelişini şu cümlelerle dile getirir:

> Ve bu yıl içinde, hesaba vurulamayacak kadar çok sayıda neferden müteşekkil güçleriyle Konstantinopol denizi istikametinden Frenk ordularının gelmekte olduğuna dair arka arkaya haberler gelmeye başladı. Birbirini izleyen bu haberler yayılıp duyulduğunda halk endişelenmeye başladı ve telaşa kapıldı...[4]

Bir asır sonra uzaklardaki Musul'da büyük tarihçi İbnü'l-Esir, bu olaylara daha geniş bir perspektiften bakacaktı:

> Frenk İmparatorluğunun ilk ortaya çıkışı, güçlerinin artışı, İslam topraklarını istilaları ve bazı yerleri işgalleri 478 [1085-86] yılı içerisinde gerçekleşti; daha önce belirtildiği gibi, Endülüs topraklarındaki Toledo şehrini ve diğerlerini o vakit ele geçirdiler. Daha

sonra, 484 [1091-92] yılında Sicilya Adasına saldırarak orayı işgal ettiler, ki daha önce bundan da söz etmiştim. Ardından Afrika sahillerine kadar ilerleyip orada birkaç yeri ele geçirdilerse de bu yerler onlardan geri alındı. İleride göreceğiniz gibi, başka yerleri de işgal ettiler. 490 [1096-97] yılında ise Suriye ülkesini işgal ettiler...[5]

Önlerine geleni silip süpüren Haçlılar, Suriye ve Filistin sahilleri boyunca Toros eteklerinden Sina yakınlarına kadar uzanan bir Frenk, Hristiyan feodal uluslar zinciri kurmayı başardılar. Müslümanların cihad başlatarak İslam toprağından bu Hristiyan prensliklerinin son kalıntılarını temizlemeleri iki asırdan fazla bir zaman aldı.

Başlangıçta bu davetsiz misafirlerin saldırılarına İslam emîrleri kayıtsız kalmış ve çok geçmeden, Latin ülkeleri, Suriye-Filistin siyasetinin zikzaklı yapısında yerlerini almışlardı. Orjinal cihad sona ereli çok olmuş ve hatta cihad ruhu kaybolmuş ve unutulmuş gözüküyordu. Bu çağ, İslam topraklarının her taraftan, Hristiyan dünya tarafından olduğu gibi Merkezi Asya ve Berber Afrika'dan da saldırılara maruz kaldığı bir tecavüz ve değişim çağındaydı. Halep, Şam ve Kahire'de bile Suriye sahilinin ve Filistin'in kaybı başlangıçta fazla ilgi uyandırmadı. Diğer yerlerde neredeyse farkına bile varılmadı. Onüçüncü yüzyıl başlarında yazmakta olan İbnü'l-Esir, Haçlılarca işgal edilmiş Filistin'den gelen ilk mültecilerin Bağdat'a varıp sorunlarını dile getirerek yardım isteyişlerini anlatır. Yardıma hazır olan yoktu. Kudüs'ün düşüşünden ve Müslümanların onu savunmak için bir araya gelmemelerinden yakınan Iraklı bir şairin fetihçilerden Rûm, yani Bizanslılar olarak söz etmesi ise, doğru bilgiye bile sahip olunmadığını gösteriyor.[6] Gerek doğudaki gerekse batıdaki Müslüman yöneticiler, yeni komşularıyla ilgilenmeye meyil gösteriyor ve hatta, gerektiğinde Müslüman kardeşlerine karşı onlarla ittifak kuruyorlardı. İki asırdan fazla bir süre, Frenkler ve Müslümanlar, savaşta, ticaret ve diplomaside, hatta müttefikler olarak Suriye ve Filistin'de birbirlerine gündelik ilişki ölçüsünde yakın oldular. Haçlı seferlerini izleyen yüzyıllar boyunca batılı tacirler ve hacılar Mısır ve Yakındoğu'da seyahat ettiler; Müslüman yöneticilerse batılı tüccar ülkelerle birbiri ardına ticari anlaşmalar imzaladı-

lar.

Uzak batıda, Hristiyan yeniden-fethi, tam ve nihai bir zafer elde etti. Müslüman yöneticiler, ve hatta daha sonra Müslüman reaya, İspanya ve Portekiz'den çıkarıldı ve çok geçmeden, muzaffer İspanyalı ve Portekizliler eski efendilerini Afrika'ya kovaladılar. Doğuda ise Haçlılar Avrupa'dan tekrar tekrar gelen takviye güçler sayesinde belli bir müddet ayakta kalmayı başardılarsa da, Müslümanların birbirini izleyen saldırıları yüzünden zayıfladılar ve Filistin'deki Latin kuvvetlerinin Akka limanındaki son istihkamı da 1291 yılında Memlük sultanı tarafından düşürüldü.

Haçlı ruhunun zayıf kıpırtıları Avrupa'da bir müddet daha sürdü ve Mısır'daki Memlüklerle yeni ve gelişken bir güç olan Osmanlı Türklerine karşı oldukça verimli seferler gerçekleştirilmesine yardımcı oldu. Fakat, Ortaçağın ilerki dönemlerinde Hristiyan Avrupa Haçlı seferlerine ilgisini yitirdi ve başka meselelerle meşgul oldu. Hristiyanların Haçlı seferlerini unuttuğu sıralarda, cihadı yeniden hatırlayan Müslümanlar, öncelikle Hristiyan işgalcilerin eline geçen yerleri geri alıp koruma altına almak, daha sonra da zaferler seli içinde İslamın mesajını ve gücünü bunları bilmeyen yeni halklara ve topraklara taşımak için bir cihad başlattılar.

Haçlıların iki yüzyıl kadar yönetmiş oldukları ülkeler üzerindeki etkileri pek çok açıdan dikkat çekecek ölçüde sınırlı oldu. Haçlıların yaptıkları, baronlar, din adamları ve tacirlerle bunların hizmetçi ve yardımcılarından müteşekkil bir Batı Avrupa katoliklerinin azınlık hakimiyetini oluşturmaktan öteye asla geçmedi. Nüfusun büyük çoğunluğunu Müslümanlar, farklı doğu kiliselerine mensup Hristiyanlar ve az sayıdaki Yahudiler oluşturuyordu. Haçlıların gidişinden sonra bu ülkelerin İslami toplum ve siyaset içinde yeniden bütünleştirilmesi kolay oldu.

Bununla birlikte, Haçlılar geride iki önemli kalıcı iz bıraktı. Bunlardan biri, Müslüman devletin gayrımüslim reayasının durumunun daha da kötüleşmesiydi. İslam ve Hristiyanlık arasındaki uzun mücadelenin doğurduğu acı duygular, dini bağlılığın başat bir unsur olduğu bir devirde Hristiyan ve Müslümanların bir arada yaşadıkları bölgelerdeki güvenlik ihtiyaçları ve bunlara herhalde eklenmesi gereken bir diğer neden

olan Hristiyan krallar ve din adamlarının uyguladıkları eziyetler, Müslümanların giderek daha sert tavır almalarına yol açtı. Bu dönemden itibaren, Müslümanlarla reayaları olan Hristiyan ve Yahudiler arasındaki ilişkiler daha mesafeli ve çoğunlukla daha zor oldu.[7]

Diğer kalıcı değişiklik, Ortadoğu ile Avrupa arasındaki ilişkilerde ortaya çıktı. Onbirinci yüzyıldan önce bu ilişkiler sınırlıydı. Haçlı devletleri, genelde Müslüman izleyicilerinin de muhafazasını faydalı gördükleri yeni bir ilişkiler ağının oluşmasına öncülük ettiler. Çoğu İtalyan olan Avrupalı tacirler, Haçlı yönetimi altında Yakındoğu limanlarına yerleşerek kendi şeflerine tabi ve kendi yasalarına göre yönetilen topluluklar oluşturdular. Müslümanların bu limanları tekrar geri almaları Avrupalı tacirlerin bu faaliyetlerini sona erdirmedi. Aksine, Müslüman yöneticiler, hem kendileri hem de bu faaliyette bulunanlar için bir kazanç kaynağı olan bu ticareti teşvik etmeyi tercih edip bu tacirleri rahatsız etmemeye özen gösterdiler. Böylece, eski Haçlı istihkamlarında gelişmelerini sürdüren Avrupalı tacirler, artık Mısırda ve Haçlıların hiç fethetmedikleri diğer yerlerde de ortaya çıkmaya başladılar.

Avrupa'yla kurulan bu yeni ilişkilerden Ortadoğu'da Müslümanların yönetimi altında yaşayan Hristiyan azınlıklar da etkilendi. O tarihten itibaren, Hristiyan azınlıklar, kısmen Avrupalı tacirlerle alışveriş, kısmen de Doğu kiliselerinden koparak Roma kilisesine bağlı Uniate topluluklar kurmuş bulunan ve Arapça-konuşan değişik Hristiyan gruplar arasındaki dini ilişkiler yoluyla giderek batıyla temaslarını arttırdılar. Bu ticari ve dini temaslar, ana dili Arapça olmakla birlikte bir Avrupa diline de az çok vakıf olan ve Avrupalılarla teması bulunan bir çekirdek topluluğun oluşmasına yardımcı oldu. İlerki tarihlerde yüzleri batıya dönük bu Ortadoğulu Hristiyanlar son derece önemli roller oynadılar. Bununla birlikte, onların ve Ortadoğu şehirlerinde ikamet eden batılı tüccarların rolleri uzun süre engellendi. Haçlı seferlerinden sonra oluşan ve çoğunluğu oluşturan Müslüman nüfusla mahalli gayrı Müslimleri birbirinden yalıtan sosyal ayrım, Batılı tacirlerin ikamet ettikleri komünyonları da etkilemiş, onlarla Müslüman nüfus arasındaki temasları ticaret için ve nadiren ihtiyaç duyulan siyasi iletişim için gerekli olan asgari düzeye indirmişti.

Selahaddin, 1174 yılında Bağdat'daki halifeye yazdığı bir mektupta, Haçlılardan geri aldığı topraklarda Hristiyan tacirlerini teşvik politikasının gerekçelerini dile getirmektedir ki, yazdıklarına bakılırsa, onlarla yaptığı anlaşmalar yoluyla ticari koşulların Müslümanlar lehine dönüşmesini sağlamıştır:

> ... Venedikliler, Pizalılar ve Cenevizlilerin hepsi, kimi zaman zarar vermeye duydukları iştahları yatıştırılamayan ve içlerindeki kötülük ateşi söndürülemeyen baskıncılar olarak, kimi zaman da getirdikleri mallarla İslam dünyasına egemen olmaya çalışan ve korkutucu buyruklarımızın kendilerine pek tesir etmediği seyyahlar olarak gelirlerdi... Şimdi ise, onlardan, savaş aletlerini topraklarımıza getiren ve imal ettikleri veya miras aldıklarının en seçkinlerini bize hediye edenler dışında gelen hiç kimse yok...[8]

Selahaddin, bu arzu edilir sonucun, onlarla "bizim arzuladığımız ve onların hayıflandıkları, bizim tercih ettiğimiz ama onların tercih etmedikleri" kurallara dayalı anlaşmalar yapmak suretiyle sağlandığını söylüyor.

Hristiyan kilisesinin de bakışı aynıydı. Fakat onun etkisi ve aforoz buyrukları, Hristiyan dünya ile İslam dünyası arasındaki ticaretin yeniden başlayıp gelişmesini engelleyecek güçte değildi. Haçlıların birkaç şato dışında Doğuda bıraktıkları muhtemelen önemli yegane etkinin, batıyla ticaretin bu yeniden doğuşunun olması talihin bir cilvesidir.

Batının ticareti gelişir ve serpilirken, Batılı ordular, bir dizi ezici yenilgiye uğradılar. Haçlılar, fethettikleri toprakların tümünden tahliye edildikleri gibi, o güne kadar Hristiyan toprağı olan büyük bir alan da, Müslüman fetihçilerinin ellerine geçti. Müslümanlar, İslamın ilk döneminde olduğu gibi Hristiyanlığa karşı yeniden bir cihad başlattı. Bu sefer İslam orduları Avrupa'nın göbeğine kadar ulaştılar.

Haçlıları yenilgiye uğratıp yerlerinden eden cihad, Haçlıların işgal ettikleri ülkelerde veya fethettikleri ya da tehdit ettikleri halkların bayrak açmasıyla ortaya çıkmadı. Yeni saik, uzak doğudan ve İslamın yeni bir gücünden, Doğu Asya kökenli bir ulus olup dokuzuncu ve onbirinci yüzyıllar arasında halifenin topraklarına katılarak İslamın askeri ve siyasi liderliğini ellerine geçiren Türklerden geliyordu. Onların gelişi Haç-

lılardan önceydi. Hatta bir anlamda onların Suriye'yi fetihleri Haçlıları tahrik etmişti.

Türk hakimiyeti döneminde yeni bir vurucu güç elde eden İslam dünyası, bazıları kalıcı önemli toprak kazanımları sağlayan yeni cihadlar gerçekleştirdi. Hristiyanlık aleyhine ilk Türk fethi, Bizans İmparatorluğunun büyük istihkamı olan ve Müslümanların ilerlemesinin uzun süre temel engeli olan Doğu ve Merkezi Anadolu'nun fethi idi. Selçuk Türkleri, onbirinci yüzyıl sonları ile onikinci yüzyıl içersinde, sonraları Avrupa'nın İslam tarafından çok daha tehlikeli bir işgalinde sıçrama tahtası haline gelecek olan Anadolu'yu fetih ve iskan yoluyla bir Türk ve Müslüman yurduna dönüştürdüler.

Fakat o sıralarda Müslümanlar da doğudan gelen yeni ve mahvedici bir düşmanın işgal ve fetihlerine maruz kaldılar. Onikinci yüzyılın başlarında, sonraları Cengiz Han lakabıyla tanınacak olan bir Moğol lideri, zorlu mücadeleler sonunda Moğolistan'ın savaşçı göçebe kabilelerini birleştirmeyi başardı ve onları geniş bir fetih kampanyasına soktu. 1220 yılına gelindiğinde Asya'nın tamamı Cengiz Han'ın elindeydi ki, ertesi yıl, Moğollar Ceyhun nehrini geçip İran'ı işgale kalkıştılar. Cengiz Han'ın 1227 yılında gerçekleşen ölümü sadece geçici bir molaya neden oldu ve saldırı, halefi olan yeni han tarafından yeniden başlatıldı. 1240 yılına varıldığında, Batı İran, Gürcistan, Ermenistan ve kuzey Mezopotamya'yı fethetmiş bulunan Moğollar, 1243 yılında karşılaştıkları Anadolu Selçuklu sultanının güçlerini ezip geçtiler.

Onüçüncü yüzyılın ortalarında Moğollar tarafından doğuya yeni bir hareket planlandı ve uygulandı. Cengiz Han'ın torunu Prens Hülagu, İslam topraklarının Mısır da dahil tamamının fethedilmesi hususundaki büyük hanın emirleriyle Ceyhun'u geçti. Birkaç ay içinde uzun saçlı Moğol atlıları tüm mukavemetleri kırarak İran'ı şimşek gibi geçtiler ve Ocak 1258 de Bağdat şehrinin kapılarına dayandılar. Halifeliğin bu eski başşehrine saldırıp yağmaladılar ve yakıp yıktılar; 20 Şubat 1258 tarihinde, son halife, ailesi üyelerinden bulunabilenlerin hepsiyle birlikte öldürüldü. Peygamberin zamanından beri ilk kez gayrımüslim bir halk İslamın merkezi topraklarını işgal etmiş, büyük tarihi halifelik kurumunu ortadan kaldırmış ve inananların üzerinde bir putperest hakimiyeti kurmuşlardı. Sadece

Mısır'daki Memlük sultanları ayak direyebilmiş ve Moğolların Afrika kıtasına girmelerini engellemişlerdi.

Moğolların kuzeye doğru ilerlemeleri sürdü. Merkezi Asya'dan batıya doğru ilerleyen Moğol atlıları, Hazar Denizi ve Karadeniz'in güneyine olduğu gibi kuzeyine de yönelip bugün Rusya olarak bilinen bölgenin büyük bölümünü fethederek Polonya, Macaristan ve hatta Silezya sınırlarına kadar vardılar. Karadeniz'in kuzeyindeki topraklarda, Moğol fatihleri, bu bölgelerdeki —çoğu Türk olan— göçebe step halkları için ilk kez bir siyasi çerçeve oluşturdular. Sayıca az olan Moğol yöneticiler, büyük ölçüde, batıya göçe kendilerinden önce başlayan daha çok sayıdaki Türk tebeaya dayanıyorlardı. Moğollar Moğolcayı terk ederek Türkçe konuşmaya başladılar ve Türklerle birbirlerine karıştılar. Bu durum, Türk kabilelerinin nüfusun önemli bir bölümünü oluşturduğu Doğu Avrupa steplerinde özel bir önem kazandı. Buraların Türk-Moğol sakinleri genellikle Tatarlar olarak bilinirler ki, bu terim, kelime anlamıyla Türk-Moğol topluluklarından sadece belli grupları ifade ettiği halde çoğunlukla yanlış olarak hepsini isimlendirmede kullanılır. Onların üstünlük dönemi Rusya tarihinde "Tatar boyunduruğu" olarak bilinir. Büyük Hanlar İmparatorluğunun parçalanmasından sonra, Tatarların dominyonları, her biri Cengiz Han'dan geldiğini iddia eden bir dizi hanlar tarafından yönetilen çok sayıda küçük devletlere bölündüler. Doğu Avrupa'daki Moğol Devleti, Rusya'da ve dolayısıyla da Avrupa'da Altın Sürü [Altın Ordu] Hanlığı olarak bilinir. Onüçüncü yüzyıl sonlarıyla ondördüncü yüzyıl başlarında Moğolların Türkleştirilmesi ve Altın Sürünün İslamlaştırılması ile birlikte, bir Müslüman Türk Devleti, Baltık'dan Karadeniz'e kadar, Doğu Avrupa'nın tamamına hakim oldu ve Moskova prensleriyle diğer Slav yöneticilerden haraç aldı. Onbeşinci yüzyılda, Altın Sürü Hanlığı zayıfladı ve Kazan, Astrakhan ve Kırım'da kurulu küçük hanlıklara bölünerek 1502 yılında ortadan kalktı. Bu olay Müslümanların Doğu Avrupa'daki hakimiyetini sona erdirdi ve Moskova'nın yükselmesine ve giderek hakimiyeti ele geçirmesine giden yolu açtı.

Daha güneydeki İran ve Irak'ta Moğollar yerleşmeyi ve Anadolu'daki Selçuk Devleti üzerinde üstünlük elde etmeyi başardılar. Bununla birlikte, Memlüklü sultanların Mısır'daki İslami

İmparatorluğunu yenmeyi başaramadılar. Mısır'a karşı bir ölüm kalım savaşına kitlenmiş olan İran'ın Moğol yöneticileri, doğal olarak, ortak düşmana karşı müttefikler bulmak için batıya yöneldi. Avrupa'da Hristiyanlığın prensleri yeni bir Haçlı Seferi fikrine müteredditde de olsa coşkulu bir ilgi gösterdiler ki, bu defa, İslam İmparatorluğunun gerisindeki büyük bir gayrımüslim güçle ittifak halinde olacaklarından, İslam İmparatorluğu iki cephede de savaşa maruz kalacaktı. Bir süre Moğol hanlarının sarayları ile Hristiyan Avrupa'nın sarayları arasında canlı bir diplomatik faaliyet devam etti. Moğolların —çoğu doğulu Hristiyan olan— ulakları, Roma'ya, Fransa'ya ve hatta bir Moğol ittifakı projesine biraz ilgi gösteren Kral I. Edward'ın ülkesi İngiltere'ye de geldiler. Aynı sıralarda Avrupalı Hristiyan seyyahlar —tüccarlar, diplomatlar ve misyonerler— büyük hanın Pers dominyonlarını ziyaret ettiler. Bu kişilerden bazıları, meşhur Marco Polo gibi, *pax Mongolica*dan yararlanarak Asya'dan Moğolistan'a ve Çin'e kara yoluyla seyahat ettiler.

Selçuk Türkleri'nin batıya dönük cihadı Rûm Sultanlığı olarak bilinen Anadolu Selçuklu Sultanlığı'nın yıkılmasıyla sekteye uğradı. Cihad, onların mirasçıları olan Osmanlılar tarafından yeniden başlatıldı. Osmanlı Devleti, Anadolu Selçuk Sultanlığı'nın halefi olan birkaç devletten biri, bir sınır savaşçıları prensliği olarak kuruldu. Ottoman ismi, bu devletin ilk yöneticisi olan ve rivayete göre 1299'dan 1326'ya kadar devleti yöneten Osman'ın isminin bozulmuş bir biçimidir.

Osmanlı Devleti, Anadolu'da, Hristiyanlık ve İslam arasındaki sınırda ortaya çıktı. Onun yöneticisi, Uç Beyi ya da kimi zaman Cihatta öncü savaşçılar olan Gazilerin Lideri lakabını taşırdı. Yazdığı Osmanlı destanı ilk yazılı Osmanlı tarihi kaynağını oluşturan bir ondördüncü yüzyıl Türk şairi, Gaziyi, "Alah'ın dininin aleti... Yeryüzünü putperestlik kirinden temizleyen Allah'ın çöpçüsü... Allah'ın şaşmaz kılıcı" olarak tanımlar.[9] Zamanla Osmanlı ordularının ilerlemesi ve Osmanlı gücünün büyük bir alana yayılması ile birlikte, prenslik bir devlete, devlet de bir imparatorluğa dönüştü. Fakat Osmanlı İmparatorluğu, cihad ve sorumluluk duygusunu özümsemiş bir idari şekli muhafaza etti. Bu cihatta, Osmanlılar ve diğer birçok Müslüman topluluklar, Avrupa'yı, büyük ölçüde Avrupalıların onaltıncı yüzyıldan onsekizinci yüzyıla kadar Kuzey ve

Güney Amerika'yı görecek oldukları tarzda bir sınır olarak görüyorlardı. Kuzey ve batı sınırlarının ötesinde zengin barbar toprakları uzanıyordu ki, buralara din ve medeniyeti, düzen ve barışı getirmek —aynı zamanda da akıncıların ve sınır kuvvetlerinin hakkı olan ganimetleri de toplamak— onların kutsal misyonuydu. Osmanlı gelişmesinin sona ermesi —sınırına varması— Osmanlıların hem Osmanlı İmparatorluğu içersinde hem de sınır ötesinde olup bitenlerle ilgili algılayışlarında köklü değişiklikler meydana getirdi.

Osmanlı Sultanları, imparatorluk evresinde kendilerini Bizans İmparatorlarının yasal halefleri olarak gördüler, ki bu iddia, onların yaygın olarak kullandıkları Sultan-ı Rûm —Roma'nın Sultanı— lakabında da ortaya konulmaktadır. Konstantinopol'ü 1453 yılında alarak Fatih ünvanını kazanan Sultan II. Mehmed, zafer takını tamamlamış oldu. Eski imparatorluğun iki parçası olan Asya ve Avrupa onun ellerine geçmiş, eski imparatorluk başşehri artık onun hükümetinin tahtı olmuştu.

Türk müverrihleri, doğal olarak, Konstantinopol'ün fethi ile ilgili birçok anlatıya yer vermektedirler. Bunların en eskileri —gazilerin ve onların sözcülerinin anlatıları— basit ve doğrudandır. Örneğin, gazi bir tarihçi olan Oruç, Konstantinopol'ün alınışını aşağıdaki şekilde tasvir etmektedir:

> Edirne'de ejderhalar kadar büyük toplar döküldü ve alaybozanlar hazırlandı. Sultan Mehmed bu toplarla birlikte Edirne'den İstanbul'a doğru yola koyuldu. Toplar yerleştirilip her yönden atılmaya başladığında İstanbul'un kalelerinin duvarları ve kuleleri yerle bir oldu ve içerdeki kafirler, uğruna savaştıkları zaferi elde edemediler. İstanbul'un yöneticisi cesurdu ve aman dilemedi. Keşişler, İncillerde yazılı olanlara bakarak bu şehrin ele geçirilemeyeceğini söylemişlerdi. Onların bu sözlerine inanarak kuleleri savunmak için her tarafa toplar ve alaybozanlar yerleştirdiler. Adamları kulenin içine girdiklerinde her türlü saçmalığı konuştular. Neuzübillah, Peygamberin kutsiyetine küfrettiler ve saçma sapan sözler sarfettiler. Gururları yüzünden herşeye kadir olan Allah onlara bu felaketi verdi. Sultan Murad'ın gayretinden ilham alan oğlu Sultan Mehmed, "Allah adına" diyerek yağmaya komutanlık etti. Kalede topların açtığı gediklerden güç kullanarak içeri

giren gaziler, kaledeki kafirleri kılıçtan geçirdiler. Geride kalan askerlere yol açıldı. Hendekler arasından gelip merdivenler diktiler. Bu merdivenleri kulelerin duvarına dayayıp tırmandılar. Kuleye çıkınca içerdeki kafirleri yok ederek şehre girdiler. Yağma yapıp ganimet topladılar. Onların mal ve mülklerini alıp oğul ve kızlarını köle yaptılar. Sultan Mehmed ayrıca evleri yağmalama emri de verdi. Bu şekilde alınabilinecek herşey alındı. Müslümanlar öylesine büyük bir ganimet elde ettiler ki 2400 sene önce gerçekleşen kuruluşundan beri İstanbul'da birikmiş olan servet gazilerin nasibi oldu. Üç gün boyunca süren yağmadan sonra yağmacılık yasaklandı. İstanbul şehri, [29 Mayıs 1453'e tekabül eden] 857 yılı Rebiülevvel ayının 21'inde Salı günü alındı.[10]

Sıradan insanlar için basit Türkçe ile yazılan bu anlatı sınırdaki gazilerin bakış tarzını yansıtmaktadır. Onaltıncı yüzyılın daha incelmiş Osmanlı tarih yazıcılığı ise farklı bir tasvir sunar.

Bu geniş bölge, bu güçlü ve azametli şehir... hata baykuşunun yuvası olmaktan çıkarılıp zafer ve onurun başşehrine dönüştürüldü. Muhammedî sultânın soylu gayretleri sayesinde, utanmaz kafirlerin çanlarının şeytani sesinin yerini görkemli rükünlere sahip olan dinin beş kere tekrarlanan tatlı ilahisi, Müslümanların ezanı aldı ve Cihad erlerinin kulaklarını ezanın melodisi doldurdu. Şehrin içindeki kiliseler, rezil putlardan arındırıldı ve çirkin putperestlik pisliğinden temizlendi. Oralardaki resimlerin görüntüsünün bozulması ve İslami mihrap ve minberlerin dikilmesiyle, birçok manastır ve kiliseler Cennet Bahçelerine döndüler. Kafirlerin tapınakları, dindarların camileri halini aldılar ve İslamın nurunun ışınları, karanlık katmanını uzun bir süre aşağılık inançsızların mekanı olmuş bu yerden sürüp çıkardı ve imanın seherinin parıltıları, zulmün kızıl karanlığını defetti. Zira talihli sultanın kader gibi karşı konulamaz olan kelamı, bu yeni beldenin yönetiminde en yüce kelam oldu...[11]

Putperest ve Hristiyan Roma'nın Müslüman varislerinin Konstantinopol'ü başşehir yaptıktan sonra, ikinci adım için batıya gözlerini çevirmeleri doğaldı. Osmanlı güçleri Adriyatik'in her iki ucunda ilerliyorlardı. Kuzey uçta, Osmanlı süvarileri, Venedik menzili içersinde akınlar gerçekleştiriyorlardı.

Güney uçtaki Arnavutluk sahilinde konumlarını sağlamlaştırıp bitişik adaları ele geçirdiler. Ağustos 1480'de Osmanlı donanmasının [Donanma-yı Hümayun] Kapudanı Gedik Ahmed Paşa kumandasında Arnavutluk'taki Valona'dan yola koyulan bir Osmanlı donanması İtalyanların Otranto Limanını ele geçirdi. Ertesi ilkbahar, Gedik Ahmed Paşa, feth ettiği yerlerdeki gücünü sağlamlaştırmak ve İtalya'da Osmanlı zaferlerini genişletmek amacıyla yeni bir sefer gücü topladı.

> 884 yılında [diyor müverrih] Gedik Ahmed Paşa güçlü bir donanmayla Pulya [Apulia] Yarımadası'na doğru yola koyuldu. Allah'ın yardımı ve Allah'ın gölgesi olan sultanın himmetiyle oraya varınca, Konstantinopol'ün hisarlarına benzeyen Pulya kalesini topa tuttu. Çok miktarda toprak feth etti. İdol tapınakları İslamın camileri oldu ve ezan-ı Muhammedi, selam onun üzerine olsun, günde beş defa okunmaya başlandı.[12]

Fakat Fatih Sultan Mehmed ölüm döşeğindeydi ve onun ölümü paşanın parlak planlarını akamete uğrattı. Çok az bir zaman sonrasının bir Türk tarihçisinin sözleriyle :

> Sultanın öbür dünyaya göçmesine kadar, o (Gedik Ahmed) Apulia'da kaldı ve muazzam fetihler başlattı. Sultan Mehmed'in ölümünden sonra Gedik Ahmed'in Sultan Beyazıt'a bağlılığını sunmaya gitmesi üzerine oradaki kafirler Müslümanların başına birçok sorun açtılar. Nihayet kafirler Pulya'yı ve oradaki Müslümanları ele geçirdiler; kimisi öldü, kimisi ise binbir meşakkatle kaçtı...[13]

Yeni sultan II. Bayezıd ile kardeşi Cem arasındaki taht mücadelesi esnasında Osmanlı askerleri Otranto'dan çıkarıldı; İtalya'yı fethetme planı ertelendi ve giderek terkedildi. Birkaç yıl sonra, 1494-1495 yıllarında Fransızların neredeyse mukavemetle karşılaşmadan İtalyan ülkelerini fethetmeyi kolayca becermesi, Türklerin, planlarında ısrar etmeleri durumunda, İtalya'nın büyük bir kısmını veya tamamını büyük bir zorluk çekmeksizin fethedecek durumda olduklarını düşündürür. Rönesansın henüz başladığı bir vakit olan 1480 yılında İtalya'nın Türkler tarafından fethi, dünya tarihini değiştirirdi. Fakat İtalya'nın feth edilmeden bırakılmış olmasına rağmen Osmanlının

emperyal görev duygusu gücünü korudu ve Osmanlı orduları Avrupa içlerine doğru epey ilerledi.

Amaçları daha da ötelere gitmekti. Onaltıncı yüzyıldan itibaren Türk kaynaklarında Kızıl Elma isimli uzak ve efsanevi şehirden sık sık sözedilir. İddiaya göre bu isim, sözkonusu şehirdeki büyük bir kilisenin altın kubbesinin görünüşünden çıkarılmıştır. Kızıl Elma şehri, Türk-Müslüman cihadının nihai hedefidir ve bu şehrin alınması cihadın sonunu ve İslamın nihai zaferini getirecektir. Kızıl Elma, Türk Ordularının hedefleri olan değişik Hristiyan başşehirleri ile, önce Konstantinopol, sonra Budapeşte, daha sonra da farklı zamanlarda Viyana ve Roma ile özdeşleştirildi. Gerçekten Türkler Konstantinopol'ü ele geçirdiler. Budapeşte'yi birbuçuk yüzyıl ellerinde tuttular. Viyana'yı iki kez kuşattılar ve hatta bir süre Roma'yı da tehdit edecek gibi göründüler.

Muhteşem Sultan Süleyman'ın saltanatı döneminde (1520-1566), İmparatorluk, gücünün doruğuna ulaştı. Avrupa'da, Yunanistan'ın ve Balkanların zaten efendileri olan Osmanlı orduları, 1529 yılında, Viyana'yı kuşatmak için Macaristan'dan yola koyuldular. Doğuda, Osmanlı savaş gemileri, Hint Okyanusu'ndaki Portekiz'e meydar okudu; Batıda ise Fas hariç Kuzey Afrika'nın tüm Müslüman yöneticileri Osmanlı hükümranlığını kabul ettiler ve böylece Müslüman deniz gücünün Atlantik'e girip batılı denizlere ve hatta Kuzey Afrikalı korsanların Britanya Adaları'na kadar akınlarını yaymalarını sağladılar.

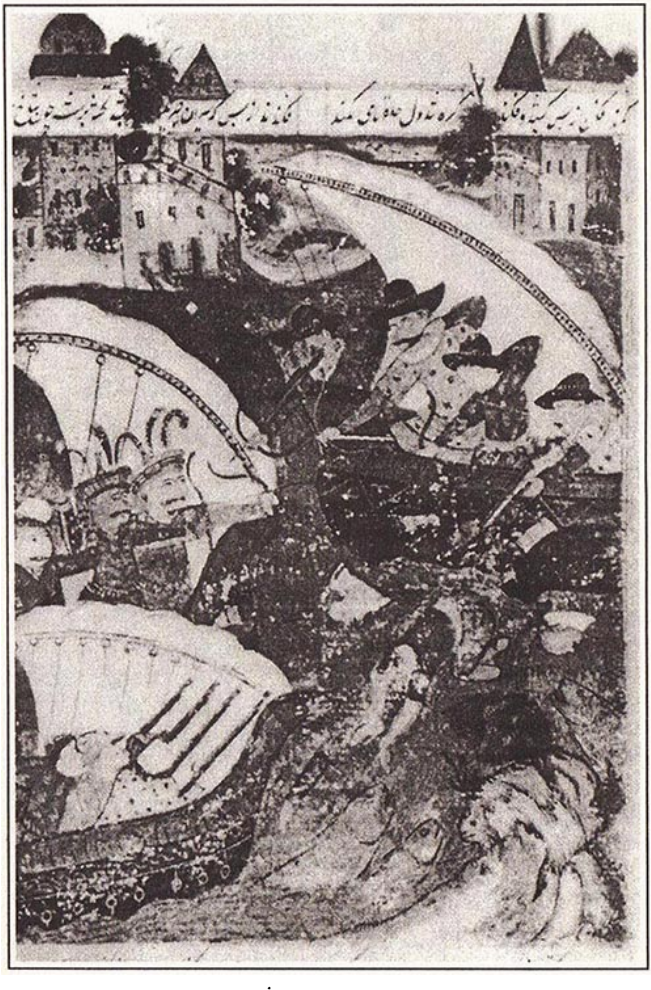
İlk günlerde olduğu gibi İslamın ilerlemesi bir kez daha Hristiyanlık için ölümcül bir tehdit oluşturmaya başladı. Haçlı Seferi ölmüş, onun yerini Cihad almıştı. Elizabeth dönemi Türk tarihi uzmanı Richard Knolles Türk İmparatorluğundan "dünyayı kuşatan dehşet" olarak söz ederken Avrupa'nın ortak duygusunu ifade ediyordu.[14]

Çok uzaktaki İzlanda'da bile kiliselerde okunmakta olan Lutheryen Dua Kitabı, Allah'tan, kendilerini "Papa'nın kurnazlığından ve Türkler'in teröründen" korumasını diliyordu. İzlanda'da barbar korsanların 1627 yılında ortaya çıkıp Cezayir köle pazarlarına yüzlerce köleyi götürmeleri, Türklerle ilgili korkunun boşuna olmadığını gösteriyor. Muhteşem Süleyman'ın zaferleri Türk med hareketinin en yüksek noktası ve cezrinin

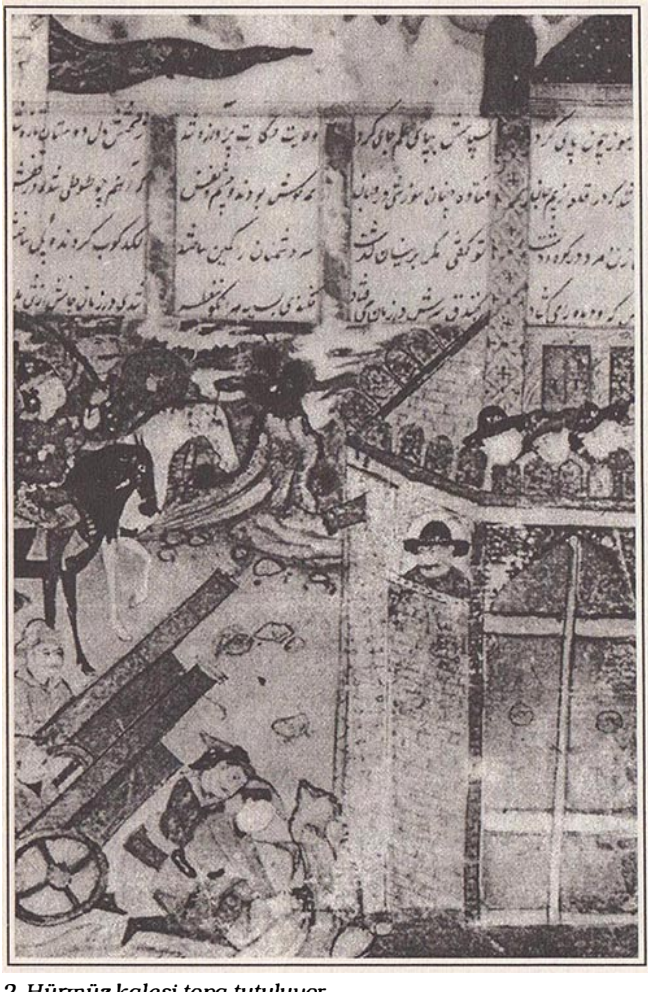
başlangıcıydı. Osmanlı orduları Viyana'dan, Osmanlı donanması Hint Okyanusu'ndan çıkarıldı. Osmanlı askeri gücünün halen etkileyici olan görüntüsü, Osmanlı ülkesi ve toplumunun gerçek çöküşünü gizledi. Macaristan'da Türkler ve Hristiyanlar sonuç getirmeyen savaşları sürdürdüler ve Türkler ancak 1683 gibi ileri bir tarihte Viyana'yı ele geçirmek için ikinci bir girişimde bulunabildiler. Fakat vakti çoktan geçmiş olan bu teşebbüslerinde nihai bir yenilgiye uğradılar. İslam, dünyanın bazı yerlerinde, özellikle de tropikal Afrika ve Güney Doğu Asya'da ilerlemesini sürdürüyordu. Bununla birlikte, Avrupa'da İslam, Osmanlı zaferlerinin bir müddet gözlerden saklayıp geciktirdiği ve fakat önleyemediği belirleyici bir yenilgi yaşadı. Avrupa Hristiyanlığının ilk büyük cihada verdiği cevap, Haçlıların yeniden-fetih hareketi olmuştu. İslami ilerlemenin ikinci dalgasına cevap, Avrupa'nın emperyalizm olarak bilinecek olan yayılmasında nihai noktasına ulaştı. Bu, doğal olarak Avrupa'nın iki uç noktasında yer alan Müslüman yönetimine tabi olmuş ülkelerde, İber Yarımadası ve Rusya'da başladı. Daha sonra da hemen hemen tüm İslam dünyasını kuşatıncaya kadar ard arda yayıldı.

İspanya'daki son İslam kalesi Ferdinand ve İsabella'nın orduları tarafından 1492'de fethedildi. O vakitler Avrupa karşı harekatı sürmekteydi. Portekiz'in yeniden-fethi, 1267 yılında gerçekleşen İspanya'nın yeniden-fethinden neredeyse ikibuçuk asır önce gerçekleşmişti. Portekizliler, 1415 yılında Fas'ın kuzey sahilindeki Ceuta'yı ele geçirerek, savaşı, düşmanın yerleşim bölgesine taşıdı. Portekizliler, onaltıncı yüzyıl boyunca Fas'ta varlıklarını güçlendirmek için kararlı bir gayret gösterdiler. Kısa bir süre için Tanca'yı işgal ettiler ve güneydeki birkaç üssü daha uzun bir süre ellerinde tuttular. Fakat Portekizlilerin Kuzey Afrika'daki ana teşebbüsü, 1578 yılında gerçekleşen El-kasrü'l-kebir savaşında Faslılar tarafından akamete uğratıldı.

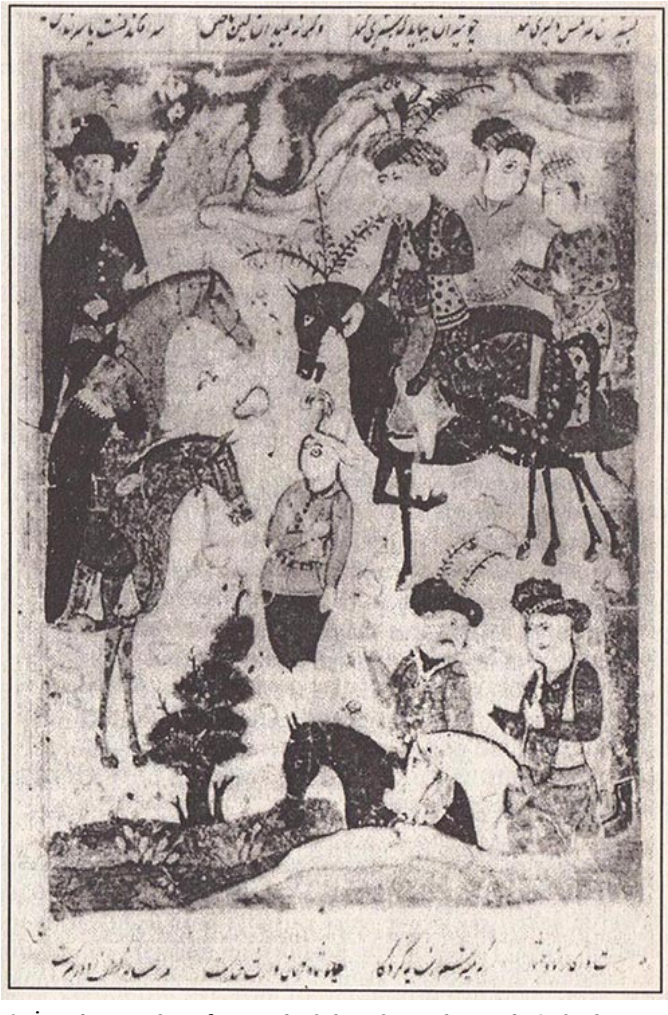
İspanyalılar da benzer bir yeniden-fetih hızıyla, yenilgiye uğramış olan eski Avrupalı efendilerini Afrika'ya kadar kovaladı ve 1497 ve 1510 yılları arasında Fas'taki Melilla'dan doğudaki Trablusgarb'a kadar uzanan Kuzey Afrika sahilindeki birçok yeri ele geçirdiler. Portekizlilerin teşebbüsü gibi bu teşebbüs de akamete uğradı. Onların amacı zaten Müslümanların kendilerini toparlama gayretlerini kaynağında önleyip geri

1. Portekizliler Hürmüz'de İranlıların ataklarını geri püskürtürken

2. Hürmüz kalesi topa tutuluyor

3. İran kumandanı iki Portekizliden oluşan heyeti kabul ediyor.

dönmek ve kendil sahil ve gemilerini Müslüman korsanlardan korumak düşünceleriyle sınırlıydı. Osmanlı deniz gücü Akdeniz'e hakim olmaya başlayınca, İspanyalılar, Kuzey Afrika'yı işgal teşebbüslerini terk ederek Portekizliler gibi küçük garnizonlu birkaç güçlü noktayı ellerinde tutmakla yetindiler.

Avrupa'nın doğuya karşı gerçek mukabelesi oldukça farklı bir taraftan geldi. Vasco de Gama, Kalküta'ya vardığında, "Hristiyanlar ve baharat bulmak için" gelmiş olduğunu söylemişti. Bu söz, gerek Portekizlileri Asya'ya gönderen saiklerin, gerekse de, belli çekincelerle birlikte, Portekiz seferlerinin bir anlamda kendisine gecikmiş bir cevap olduğu cihadın saiklerinin de kısa bir özetidir. Doğuya doğru yelken açan Portekizliler arasında Hristiyanlık için savaş duygusu güçlüydü. Büyük keşif seferleri, dini bir savaş olarak, Haçlı seferlerinin ve Yeniden-fethin aynı düşmana karşı sürdürülmesi olarak görülüyordu. Doğu sularında Portekizlilerin temel düşmanları olan ve hakimiyetlerine son vermiş bulunan —Mısır, Türkiye, İran ve Hindistan'daki— Müslüman yöneticiler vardı. Portekizlilerden sonra batının diğer denizci halkları geldiler ve Afrika ile Güney Asya'da yirminci yüzyıla kadar devam edecek olan bir Avrupa hakimiyeti kurdular.

Avrupalılar, egemenliklerini tam bir güven içerisinde gördüklerinden batıdaki savaş alanlarında birbirleriyle savaşmayı bile becerebildiler. Bu durumdan bazan yöresel güçler yararlandılar. Bu vakalardan biri şöhret bulmuştur. Fars Körfezi'ndeki Hürmüz Limanı'nı ele geçirmiş olan Portekizliler, 1622 yılında, İngilizler'in yardım ettiği İran Ordusu tarafından geri püskürtüldü. Elde edilen zafer bir İran epik şiirinde yüceltilmiş ve bu geçici ittifakın yerindeliği, dönemin bir Fars tarihçisi tarafından dile getirilmiştir.

> Durum artık değişmişti, çünkü bir grup İngiliz, yakın bir tarihte Safevi sarayına gelerek Hürmüz'ü yeniden ele geçirmeyi istediği takdirde askeri güçleri ile şaha yardıma hazır olduklarını söylemiştiler. Şaha, Portekizlilerin kendilerinin düşmanı olduklarını ve bu karşılıklı düşmanlığın kısmen mezhebi farklılıktan kaynaklandığını belirtmişlerdi. Hürmüz'ün tekrar ele geçirilmesinden sonra ise İngiliz kontrolü altındaki diğer limanlarda bulunan gemilerin Portekizliler'in oraya tekrar adım atmasını önleyeceğini söylemişti-

ler. Şah Abbas, İngilizler tarafından yapılan yardım önerisini kabul etmeye karar verdi. Şairin dediği gibi :

"Hristiyan kuyusunda var olsa da pis sular
Bu su ancak ölü bir Yahudiyi yıkar, korkmaya ne gerek var?"[15]

1580 yılında yazılmış bir kitapta, bir Osmanlı coğrafyacısı, Avrupalıların Fars Körfezi, Hindistan ve Amerika sahillerinde yerleşmelerinden dolayı İslami ticaretin düzeninin bozulması ve İslam topraklarının karşı karşıya bulunduğu tehlikeler hususunda sultanı uyarır; sultana şunları önerir:

Akdeniz'den Süveyş'e bir kanal açalım ve Süveyş limanında büyük bir donanmayı hazır tutalım; sonra Hint ve Sind Limanlarını ele geçirirsek kafirleri kovalayıp uzaklaştırabilir ve bu yerlerin değerli mallarını başşehrimize getirebiliriz.[16]

Osmanlılar açısından ne talihsizliktir ki, bu coğrafyacının daha önce Venedikliler tarafından da yöneltilmiş bulunan önerisi gerçekleştirilmedi. Aksine, Osmanlı sultanıyla en büyük Hristiyan rakibi olan İspanya kralı, her iki monarka da kendi dinlerinin sapkın mezhepleri ile serbestçe savaşma imkanı sağlayan bir mütareke yaptılar: sultan, İran'ın Şiilerine karşı; kral ise Kuzey Avrupa'nın Protestanlarına karşı. Süveyş kanalı ancak yüzyıllarca sonra açıldı ve farklı bir imparatorluğun ihtiyaçlarına hizmet etti. Osmanlıların onaltıncı yüzyılda Hint Okyanusu'na yönelik deniz seferleri Portekizler'in daha üstün gemileri ve teçhizatı karşısında başarısızlığa uğradı.

Aynı yeniden güç kazanma, yeniden fetih ve karşı saldırıda bulunma sürecini, Ortaçağda Müslümanlar tarafından feth edilen ve yönetilen diğer bir Avrupa ülkesinde, yani Rusya'da da gözlemek mümkündür. İspanya'daki Fas yönetimine kıyasla Rusya'daki Altın Boyunduruk hakimiyeti kısa süreli olmuş ve sınırlı etkide bulunmuştur. Bununla birlikte "Tatar Boyunduruğu" Rusya'nın hafızasında derin bir iz bırakmıştır.

Rus yeniden-fethi, İber'in yeniden-fethinden daha sonra, 1380 yılında Moskova baş prensi Dmitri Donskoy'un Kulikova Savaş Alanındaki büyük bir savaşta Tatarları yenilgiye uğratması ile başladı. Rus tarih ve efsanesinde yüceltilmiş olmasına

rağmen bu zafer belirleyici değildi, çünkü iki yıl sonra Tatarlar yeniden kuzeye doğru ilerleyerek Rus topraklarını yakıp yıktılar ve ele geçirdikleri Moskova'yı haraca bağladılar. Müslümanlar arasındaki bölünmenin Moskovalı büyük İvan'ın haraç ödemekten kurtulup bağımsızlık elde etmesini mümkün kıldığı 1480 yılına kadar bu durum değişmedi.

İspanyalılar ve Portekizliler gibi Ruslar da boyunduruğu çıkarıp attılar ve onlarınkilerle kıyaslanamaz ölçüde büyük bir başarı göstererek sabık efendilerini önlerine katıp kovaladılar. Volga Tatarlarıyla yapılan daha uzun ve daha zorlu bir savaş, 1552 yılında Kazan'ın Ruslar'ın eline geçmesi ile sonuçlandı. Bu belirleyici zaferden sonra, Ruslar, büyük bir zorlukla karşılaşmadan Volga boyunca ilerleyip 1556 yılında Astrakhan liman şehrini ele geçirmeyi başarabildiler. Ruslar artık Volga'yı kontrolleri altına almış ve Hazar'a ulaşmışlardı. Kuzeye doğru ilerlerken yolları üzerinde karşılaştıkları pekçok Müslüman hasımlarını yenmiş olan Ruslar artık Osmanlı toprağına ve Kırım Tatar toprağına doğrudan saldırıyorlardı.

Tehlikenin farkında olan Osmanlılar buna karşılık vermeye çalıştılar. Astrakhan'ı ele geçirip bu şehri İslami savunma sisteminin üssü olarak kullanmak amacıyla büyük bir sefer gerçekleştirildi. Planın bir parçası da Don ve Volga nehirlerini birbirine bağlayan bir kanal açarak Osmanlı donanmalarının Karadeniz ve Hazar arasında hareket edebilmelerini sağlamaktı. Bu kanal, Osmanlıların Merkezi Asya Müslüman yöneticileri ile düzenli iletişim tesis etmelerini sağlayacak ve böylece Rusların güneye veya doğuya doğru daha fazla ilerlemesini önleyecek bir aşılmaz engel oluşturacaktı.[17]

Proje başarısızlığa uğradı ve bir sonuç getirmedi. Kırım'ın Tatar hanları Rus ataklarını bir müddet geri püskürtmeyi başardılar ve bağlılıklarını sundukları Osmanlı sultanlarıyla ilişkilerini muhafaza ettiler. Karadeniz halen Türk Müslüman kontrolü altındaydı ve Kırım'la İstanbul arasında önemli bir ticaret, özellikle de yiyecek maddeleri ve Doğu Avrupa kökenli köle ticareti vardı. Fakat artık Asya'ya dönük büyük Rus ilerlemesi için yol açıktı. Batı Avrupa'nın deniz tüccarları Afrika'yı dolanıp güney ve güneydoğu Asya'nın sahil şehirlerinde yerleşirlerken, Rus tüccar ve çiftçilerinin kendilerini takip ettiği Rus asker ve yöneticileri, kara yoluyla Karadeniz'e, Hazar'a,

Pamir Dağlarına ve Pasifik Okyanusuna doğru ilerlediler. Aynı şekilde, Doğu ve Batı Avrupalılar, Asya ve Afrika'ya ilerleyişlerinde askeri ve teknolojik üstünlüğün faydasını gördüler. Ruslar, doğuya doğru ilerlerken büyük bir güçle karşılaşmadılar; Atlantik fırtınalarına dayanıklı gemilere sahip batı Avrupa imparatorlukları, denizcilik becerisi ve donanımı açısından hiçbir Asya ülkesinin yarışamayacağı bir üstünlüğe sahiptiler.

Avrupa kıtasındaki yalnz bir tek Müslüman devlet, çökmekte olmasına rağmen halen en güçlü İslam devleti olan Osmanlı İmparatorluğu, Hristiyan Avrupa'nın Balkanlar, Ege ve Konstantinopol'e doğru ilerleyişlerine inatla karşı koydu. Fakat, Avrupa'ya karşı koyarlarken bile giderek daha fazla Avrupa etkisi altına girmekte olduklarını görmekte ve hatta kendilerini korumak için birçok Avrupai uygulama va tarzları benimsemeye mecbur kalmaktaydılar.

Bu değişiklikler, Müslümanları acı bir deneyime zorladı. Gerçek dine mensup ve üstün güce sahip oldukları düşüncesinin verdiği büyüklük duygusuyla dünyanın geri kalan kısmına tepeden bakan Osmanlılar, kendilerini, o güne kadar aşağılamış oldukları kâfirlerin istikrarlı olarak güçlerini artırdıkları bir ortamda buldular. Kendi tarihi bakış açılarına göre, Müslümanlar, Allah'ın hakikatini insanlığın geri kalan kısmına ulaştırma kutsal görevinin erleriydiler. Kendilerinin de bir parçasını oluşturdukları İslamın Evi, Allah'ın yeryüzündeki amacının cisimleşmiş haliydi. Müslümanların hükümdarları, Peygamber'in mirasçıları ve Peygamber'in Allah'tan getirdiği mesajın koruyucusuydular. İslâmi devlet, yeryüzündeki gerçekten yasal olan yegane devlet, İslâm toplumu ise, her tarafı barbarlığın ve inançsızlığın karanlığıyla çevrili olan aydınlanma ve hakikatin yegane taşıyıcısıydılar. Onların bu dünyadaki güçleri ve zaferleri, Allah'ın, kendi toplumu olan bu topluma tevecc ühünün göstergeleriydi. Bu böyleydi ve Peygamber'in döneminden beri de hep böyle olagelmişti.

İlk Müslümanlar döneminden tevarüs eden bu inançlar, Osmanlının onbeşinci ve onaltıncı yüzyıllardaki başarıları dolayısıyla çok daha güçlü bir hal almış ve daha sonra onsekizinci yüzyıla kadar Müslüman ordularının bazan kazandığı geçici fakat önemli zaferlerle varlığını muhafaza etmişti. Müslümanların, olayların akışının İslâm tarafından değil de Hristi-

yan hasım tarafından belirlendiği ve hatta Müslüman devletin ayakta kalabilmesinin Hristiyan yöneticilerin bazılarının yardımına ve hatta iyi niyetine bağlı olduğu bir dünyaya kendilerini adapte etmeleri zor oldu.

Rus Kazakları ve Portekiz karavelaları İslâm topraklarını kuzey ve güneyden tehdit ederken, Merkezi Asya'dan Ortadoğu ve Kuzey Afrika'ya kadar uzanan İslamın merkezi toprakları bağımsızlıklarını hâlâ koruyordu. Avrupa'nın her iki uçtan yayılmasını sürdürdüğü onaltıncı ve onyedinci yüzyıllarda İslâm dünyasında beş siyasi güç merkezi ortaya çıktı: Hindistan, Merkezi Asya, İran, Osmanlı İmparatorluğu ve Kuzey Afrika. Nüfus içinde bir azınlık oluşturmalarına rağmen, geçmişte Hindistan'da belli bir süre siyasi üstünlük sürdürmüştüler. Onaltıncı yüzyılda Merkezi Asya'dan gelen büyük Babür isimli davetsiz misafir yeni bir hanedan kurmuştu. Onun ve sözde Moğol İmparatorları olan haleflerinin yönetimi altında Hindistan'da İslâmın hakimiyeti nihai ve en güçlü evresini geçirdi. Nihayet batı Avrupalılarla ölümcül karşılaşmalar bu dönemi sona erdirdi.

Merkezi Asya'nın kuzey ucundaki bölgeyi yöneten İslamlaştırılmış Moğol Hanlığı'nın parçalanması, Hazar Denizi ve Çin arasındaki geniş bölgede bir dizi küçük Müslüman devletlerin oluşmasına yol açtı. Bu devletler de, Rus kimliği altında genişlemesini sürdüren Avrupa'yla karşılaştılar ve zaman içerisinde onlar tarafından işgal edilerek Rus İmparatorluğu topraklarına katıldılar.

İslâm dünyasının diğer ucu olan Kuzey Afrika'da, Cezayir, Tunus ve Libya'nın Osmanlılara bağlı fakat yerli yöneticiler tarafından yönetilen ülkeler haline gelmelerine rağmen, Fas, bağımsız bir monarşi olarak varlığını birkaç yüzyıl sürdürdü. Bu ülkelerin hepsi de ondokuzuncu yüzyıl ve yirminci yüzyıl başlarını kuşatan süre içersinde Fransız, İspanyol ve İtalyan imparatorluklarının parçaları haline geldiler.

Bu evrensel ricatta ayakta kalmayı sadece iki devlet başardı: Türkiye ve İran. Her ikisinin de bağımsızlıkları kimi zaman tehdit ve sık sık da ihlal edildiği halde bu iki devlet bağımsızlıklarını hiçbir zaman bütünüyle yitirmediler.

Portekizlilerin ilk hızının geçmesinden sonra, batı Avrupalıların Asya'daki etkinlikleri, temelde ticaret ve deniz nakliyatıy-

la ilgili oldu ve ancak zamanla siyasi hakimiyet kurma amaçlı hale geldi. Hatta o zaman bile, bu amaç, temelde güney Asya, Güneydoğu Asya ve Doğu Afrika ile sınırlıydı; dolayısıyla da Ortadoğu'ya ancak dolaylı olarak etki ediyordu. Batılı güçlerin merkezi topraklarındaki politik ve stratejik çıkarları, Merkezi Avrupalı ve Doğu Avrupalılarınkilere oranla uzunca bir süre çok daha az önemli oldu.

Bununla birlikte, Portekiz'in, daha sonra ise Asya ve Afrika'daki İngiliz ve Felemenk gücünün takviye edilmesi, Ortadoğu'nun, yani hem İran hem de Osmanlı İmparatorluğunun, kuzey sınırları boyunca Ruslar ve her iki yan kısımda da batı Avrupalılar tarafından fiilen kuşatılması demek oldu. Baharat ticaretinin zamanla azalıp yön değiştirmesine, bir zamanlar sanıldığı gibi Afrika'nın Portekizliler tarafından daha önceki bir tarihte denizden kuşatılmasından çok, bu kuşatma yol açtı. Kızıl Deniz ve Fars Körfezi'nden Akdeniz ve Avrupa'ya doğru yüzyıllarca süren ve bu yol üzerindeki Ortadoğu'yu zenginleştiren bu ticaret, her iki ucu da batılılıların kontrolü altında bulunan okyanusa kaydı.

Yavaş yavaş gerçekleşen bu değişikliklerin farkına varılması zaman aldı. İmparatorluk elçisi olarak İstanbul'da bulunan Ogier Chiselin de Busbecg gibi zeki bir gözlemci bile, 1555 tarihli mektubunda, Avrupa Hristiyanlığının varlığı Türkler'in tehdidi altındayken Avrupalıların "Okyanusların geniş alanları üzerindeki Hint Adaları ve Antipodlar"da toprak ve altın arayarak emeklerini boşa harcadıklarından şikayet etmektedir.[18]

Onyedinci yüzyılın sonlarında bile Türk tehdidi hala mevcudiyetini sürdürüyordu. Türkler, 1683 yılında Viyana'yı ele geçirmek için ikinci ve son teşebbüslerini gerçekleştirdiler. Haftalar geçtikten sonra, nihayet, Osmanlılar'ın kuşatmayı kaldırmaları ve çok geçmeden gerisin geri dönmeleri sağlandı. Dönemin Osmanlı müverrihlerinden biri kendine özgü açıklık ve dürüstlükle hikâyeyi şöyle dile getirir:

> Bir esir ele geçirilip sorgulandı. Bu kişi, Avusturya İmparatorunun her tarafa tüm Hristiyan krallardan yardım taleb eden mektuplar gönderdiğini ve Avusturya İmparatorunun yardımına Sobieski isimli mel'un Polonya kralının kendi bölükleri ve askerleri, Litvanyalı Kazak liderler, 35.000 şövalye ve Polonyalı kafir piyade-

lerle şahsen geldiğini söyledi. Avusturya İmparatoru, Hristiyan dünyanın geri kalan kısmından elde etmeyi başardığı şövalye ve piyadelerden müteşekkil 85.000'i seçilmiş Alman, 40.000 atlı ve 80.000 yaya olmak üzere toplam 120.000'i bulan küffarla birlikte kendi adamlarını da göndermişti. Bunların hepsi bu yerde toplanmıştılar ve söylenene bakılırsa Viyana çevresindeki hendeklerde bulunan İslam askerlerine saldırmaya niyetliydiler....[19]

Osmanlı müverrihi, bu olayı izleyen felaketi gizlemek için hiçbir teşebbüste bulunmaz:

...Osmanlı ordugahındaki herşey, para, ekipman ve değerli eşyaların hepsi geride bırakıldı ve cehennem halkının ellerine geçti. Lanetli kafirler, kahrolası taburlarıyla iki sütun halinde geldiler. Bunlardan biri Tuna kıyısı boyunca ilerleyerek istihkam içine girdi ve hendeklere saldırdı. Diğeri ise Osmanlı ordugahını ele geçirdi. Hendeklerde buldukları malûl insanların bazılarını öldürüp diğerlerini esir aldılar. Hendeklerde kalanlardan onbin kişi savaşamaz hale gelmiş, kimisi tüfek, alaybozan, top, mayın, taş ve diğer silahlarla yaralanmış, kimisi ise bir kol veya bir bacağından olmuştu. Bunları kılıçtan geçirdiler ve kendilerinden olan binlerce esiri bularak bağlarını çözüp serbest bıraktılar. Tasvir edilemeyecek kadar büyük miktarda para ve levazımat ele geçirmeyi başardılar. Bu yüzden İslâm askerlerini kovalamayı bile düşünmediler, ki kovalasaydılar durum çok daha kötü olurdu. Bu yenilgi öylesine büyük bir felaketti ki, Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluşundan beri benzeri görülmemişti.[20]

Türkler'in 1525 yılında Viyana'yı ele geçirmek için gerçekleştirdikleri ilk teşebbüs, başarılı olmamasına rağmen Osmanlılar'ın Avrupa'nın kalbi için temel bir tehdit olarak kalmalarını sağlayan bir yenişemeyişle sona ermişti. 1683 yılındaki ikinci kuşatma ve ikinci ricat ise oldukça farklıydı. Bu sefer başarısızlık açık ve seçikti; geri çekiliş, savaş alanında ezici yenilgilere, toprak ve şehirler kaybetmeye neden oldu. Osmanlıların bu değişikliklerle ilgili duyguları, dönemin popüler bir ilahisinde, Hristiyanlar tarafından 1686 yılında yeniden ele geçirilen Buda'nın kaybı için yazılmış bir destanda dile getirilir.

Ne camilerde namaz kılan
Ne çeşmelerde abdest alan var
Kalabalık yerler ıssızlığı kuşandı
Avusturyalılar güzel Buda'mızı aldı.[21]

Belgrad'ı Avusturyalıların işgali altındayken ziyaret eden bir Osmanlı memuru, daha az şiirsel olarak, yeni efendilerin şehirde yaptıkları bazı değişiklikleri dile getiriyordu: Camilerin bazıları kışlalara, diğerleri ise mühimmat depolarına çevirilmişti. Minareler halâ ayakta duruyordu fakat bir tanesinin tepe kısmı yerinden edilmiş ve minare bir saat kulesine çevrilmişti. Hamamlara da dokunulmamış fakat meskenlere dönüştürülmüştü. Sadece bir tane hamam faaliyetini sürdürüyordu. Tuna Nehri kıyısı boyunca uzanan evler ve dükkanlar şarap meyhanelerine çevrilmişti. Reaya arasındaki fakirler daha da güçsüzleşmiş ve Almanlar tarafından bunaltılmıştı.[22]

26 Ocak 1699'da imzalanan Karlofça Barış Antlaşması, sadece Osmanlı ve Hapsburg İmparatorlukları arasındaki ilişkilerde değil fakat daha esaslı olarak Hristiyanlık ve İslâm arasındaki ilişkilerde de can alıcı bir dönüm noktası oluşturuyordu. Geçmişteki birkaç yüzyıl boyunca, Osmanlı İmparatorluğu, İslâmın önde gelen gücü olmuş, batılı Hristiyan komşularla olan bin yıllık savaşta onu temsil etmişti. İslamın gerçek gücünün Avrupa'ya nazaran birçok açıdan çökmüş olmasına rağmen, bu değişiklik bir müddet hem Hristiyanlara hem de Müslümanlara gizli kaldı. Bununla birlikte Viyana'dan geri çekiliş ve bu çekilişi izleyen askeri ve siyasi yenilgilerden sonra yeni ilişki her iki taraf için de açık bir hal aldı. Avrupa için hala bir Türk problemi vardı, fakat bu problem artık Türk gücünün oluşturduğu tehdit değil, Türklerin zayıflıklarından kaynaklanan belirsizliklerin oluşturduğu bir problemdi. Uzun zamandır kiliseler tarafından ciddi bir dini hasım olarak görülmeyen İslâm, artık askeri bir tehdit bile oluşturmuyordu. Türklerin tarafında da, sınırın ötesindeki topraklarda feth edilerek İslâmlaştırılması veya boyun eğdirilmesi gereken cahil ve kâfir barbarların yaşadığı bir çölün değil fakat tehlikeli bir düşmanın, imparatorluğun tüm geleceği için tehdit oluşturan bir düşmanın var olduğunu kavrayışın işaretlerini görüyoruz.

Batılı deniz gücünün oluşturduğu tehdit onaltıncı yüzyılın

başlarında bile açıktı. Muhteşem Süleyman'ın sadrazamı olan Lütfi Paşa, Suriye ve Mısır fatihi olan Sultan I. Selim'in (1512-1520) bir gün baş danışmanına şöyle dediğini rivayet eder: "Benim amacım Frenklerin topraklarını fethetmektir." Buna danışmanın cevabı şu olmuştur: "Sultanım denizin verecekle-rine muhtaç bir şehirde yaşıyorsunuz. Deniz emniyetsiz olduğunda hiçbir gemi gelmez; hiç gemi gelmeyince de İstanbul'un zenginliği gider." Bu konuşma gerçekleştiğinde Sultan Selim ölmek üzereydi ve bu hususta hiçbirşey yapmadı. Lütfü Paşa, Süleyman'a konuyu yeniden açmış ve şöyle demişti: "Önceki sultanlar arasında karaları yöneten pekçok kişi var olduğu halde denize hükmeden ancak birkaç kişi vardı. Denizde savaş hususunda kâfirler bize üstündür. Onları yenmeliyiz."[23] Türk-ler onları yenemediler ve 1571 yılında İnebahtı'ndaki büyük deniz savaşında Osmanlılar felaket getirici bir yenilgiye uğra-yarak derslerini aldılar.

Bu ağır bir darbeydi ve Osmanlılar her zaman olduğu gibi bunu da saklamaya teşebbüs etmediler. Cezayir beylerbeyinin raporunu zikreden o döneme ait bir Türk belgesi bu sonucu klasik vecizlikle şöyle tasvir eder:

> Donanma-yı hümayun alçak kâfirlerin donanmasıyla karşılaştı ve Allah'ın iradesi yön değiştirdi.[24]

Bu savaşın, batılı tarih kayıtlarında, savaşın gerçekleştiği yer olan Yunan deniz limanının adıyla anılmasına rağmen, Türk vakayinamelerinde basitçe —ezici yenilgi veya bozgun anlamında Türkçe bir kelime olan— sıngın kelimesiyle isim-lendirilmesi oldukça önemlidir. Fakat bu savaş ilk bakışta gö-rüldüğünden daha az belirleyiciydi ve Osmanlılar Akdeniz'deki deniz güçlerini büyük ölçüde yeniden toparlayıp saldırılara karşı tüm mülklerini muhafaza etmeyi başarabildiler. Bir Türk müverrih, II. Sultan Selim'in (1566-1574) İnebahtı'nda yok edilen gemilerin yerine yeni bir donanma kurmanın neye mal olacağını sorduğunda sadrazamı Sokullu Mehmed Paşa'nın şöyle dediğini söyler: "İmparatorluğun gücü öylesine büyüktür ki arzu edildiği takdirde tüm donanmayı gümüş çapalar, ipek halatlar ve atlas yelkenlerle donatabiliriz"[25]

Osmanlı ordularının Avrupa'da aldığı yenilgi çok daha

önemliydi ve çok daha geç anlaşıldı. Bu yenilgi, büyük eyaletlerin kaybedilmesine ve geri kalanların tehdit altına girmesine, hepsinden önemlisi de, imparatorlukla komşuları ve düşmanları arasındaki ilişkide köklü bir değişikliğe yol açtı.

Türkler bu yenilginin oluşturduğu zararları hafifletmek için ilk kez yeni bir vasıtaya, diplomasiye sarıldılar ve yeni bir taktik benimseyerek kendileri adına aracılık etmeleri ve sınır komşularının düşman güçlerini dengelemeleri için Batı Avrupalı ülkelerden, o vakit için İngiltere ve Hollanda'dan yardım elde etmeye çalıştılar.

Batılı ülkelerle bu tür görüşmeler için daha önceleri de teşebbüslerde bulunulmuştu. Süleyman, Fransa'nın —ve Avrupalı diğer hasımlarının— bir müttefik olarak gördükleri Hapsburg güçlerine karşı Fransalı I. Francis ile bir tür anlaşma yapmıştı.

Türkler bu anlaşmayı her nasılsa farklı değerlendirdi. Bir onaltıncı yüzyıl Türk müellifi şöyle yazıyor:

> Fransa Beyi [Fransa'nın monarkını Osmanlı eyalet valileri düzeyine indirgeyen bir ünvan] her zaman Âsitane-i saâdete bağlılığını [Bu kelimenin Türkçesi normalde yanaşma-hami ilişkileri bağlamında kullanılan *intisab* kelimesidir] dile getirmiş ve güç merkezi olan Bab-ı Âlî'ye sadakatini izhar etmiştir... kuşatılmış olduğunu anlayınca vezirleriyle danışmanlarının görüşlerini alan Fransa Beyi onların yapılacak en iyi şey ve tutulacak en iyi yol olarak sultanın dünyayı kuşatan tahtıyla temasa geçmek ve ona sığınmak olduğu hususunda mutabık olduklarını görmüştü.

Bunun üzerine Fransa Beyi yardım istemek ve şu mesajı iletmek üzere İstanbul'a bir elçi gönderir:

> Acımasız bir düşman, uğursuz Macarların ahlâksız kralının yardımıyla bizi işgal ve istila etmiş bulunuyor. Eğer cihan sultanı yüce gönüllülük göstererek düşmanlarımızın bu mel'un yardımcısını defetmeye tenezzül buyurursa düşmanımızla karşılaşıp savaşarak onun kötü amaçlarını boşa çıkaracak güç ortaya koyabiliriz. Majesteleri efendimizin minnettar kulları olarak boyun bükmeye ve ona itaat boyunduruğuna başımızı koymaya can atıyoruz.[26]

Müverrih, şerefli ve yüce gönüllü sultanın bu talihsiz Fransızın başına gelenlere üzülerek ona yardım etmeye karar verdiğini, bunun üzerine mel'un ve muzır Macarları cezalandırmak için Osmanlı ordularının yola koyulduğunu söyler.

Hatta 1552 yılında Fransızlar ve Türkler güçlerini birleştirerek İspanya limanlarına saldırılar düzenlemişlerse de, bu harekatlardan Osmanlı tarih kitaplarının sadece birkaçında, o da değini babında söz edilir.

Onaltıncı yüzyılın sonlarına doğru İngiltere Kraliçesi I. Elizabeth'le, aralarında ortak düşman İspanya'ya karşı birlikte cephe açma hususunda bir değininin de yer aldığı birçok konuda yazışma yapıldı. Fakat bunlar, genellikle, Batılı tarafın girişimiyle gerçekleşen gelişigüzel müzakerelerdi. Türklere göre bu konular acil olmayan ve sonuç getirmeyecek olan konulardı. Bununla birlikte, Viyana'daki ikinci yenilginin oluşturduğu koşullarda, uzun bir dönemin yapısını belirleyecek olan yeni bir diplomasi zuhur etti. Osmanlılar, onsekizinci yüzyılda, kendilerinin, artık Hristiyanlığın önüne dikilen İslam İmparatorluğu olmadıklarını, aralarında düşmanların da müttefiklerin de bulunabileceği birçok devlet arasında bir devlet olduklarının farkına varmaya başladılar. Bu fikri kabul etmek kolay değildi ve hatta onsekizinci yüzyılın sonunda bile bu fikir mukavemetle karşılaşıyordu. Türkiye hem Rusya hem de Avusturya ile savaştaydı. Kendisi de Avusturya ile savaşta olan İsveç ve ayrıca Avusturya'yı arkadan oyalayabilecek durumdaki Prusya'yla anlaşma yapmanın yararlı olabileceği hususunda ikna edici bir öneride bulunuldu. Bunun üzerine, her iki ülkeyle de sırasıyla 1789 ve 1790 yıllarında askeri ittifak ifade eden anlaşmalar imzalandı. Türkler, Avrupalı güçlerle birlikteliğe ve hatta genellikle "dostça" ve "dostluk" kelimeleriyle tanımladıkları bir ilişki içinde olmaya uzun zamandır alışmış bulunuyorlardı. Avrupalılar bu tür ilişkileri nadiren müttefiklik olarak gördü, Türklerse hiçbir zaman; diğer Hristiyan güçlere karşı da olsa Hristiyan güçlerle ittifak kurma fikri garip, bazılarına ise iğrenç gözüküyordu. Osmanlı ordusu kadısı Şanizade, böyle bir ittifakın kutsal yasaya aykırı olduğunu belirtmiş ve delil olarak Kur'an'ın şu ayetini göstermişti: "Ey inananlar! Benim ve sizin düşmanlarınızı dost edinmeyin."[27] Ordu kadısının bu fetvası, Peygamber'in "Allah, İslam davasına

Müslüman olmayan insanlarla yardım eder" hadisini diğer metinler ve argumanlarla birlikte karşı delil olarak ortaya koyan baş müftü Hamîdîzâde Mustafa Efendi tarafından temyiz edildi.[28] Pekçok kişi tarafından kabul edilemez bulunmasına rağmen bu görüş baskın çıktı.

Eski tarz cihad sadece bir tek bölgede, batı Akdeniz'de, hala sürüyordu. Barbar ülkeler olan bağımsız Fas Krallığı ile itibarî Osmanlı hükümranlığı altındaki Cezayir, Tunus ve Trablusgarb'da Hristiyanlığa karşı sürekli bir savaş hali en azından teorik olarak mevcudiyetini sürdürüyordu. Avrupalılara göre Kuzey Afrika ülkelerinin deniz gezginleri korsandılar (pirates). Onlar ise kendilerini cihadın savaşçıları olarak görüyor ve en kötü ihtimalle leventler (privateers) olarak tanımlanabileceklerini düşünüyordular. Avrupalıların korsanlık olarak gördükleri şeyi Kuzey Afrikalı ülkeler, İslam düşmanlarına karşı gerçekleştirilen deniz cihadı olarak görüyorlardı. Bu cihad, ele geçirilen gemiler ve onların yüklerinin sağladığı büyük ganimetler temin etmenin yanında, ek bir avantaj olarak, Avrupalı ruhsatlı korsanlara da kapalıydı. Şeriat yasasına dayanılarak cihadda ele geçirilen kafirler köle olarak satılıyordu. Piyasa fiyatına göre fidye ödemeyi becerebildikleri takdirde serbest bırakılıyorlar, aksi takdirde yeni efendilerin mülkiyetindeki köleler olarak kalıyorlardı.

Kuzey Afrikalı ülkelerin Avrupalı güçler arasındaki rekabetten dolayı hoş karşılanan ve hatta kimi zaman teşvik edilen leventlikleri onsekizinci yüzyıl boyunca sürdü. Devrimci Savaşlar ve Napolyon Savaşları dolayısıyla Kuzey Afrika ülkeleri yeni bir önem kazandı ve onların dostluğunu kazanmak ve becerilerinden yararlanmak isteyen Avrupalı savaşan tarafların kıyasıya rekabeti yüzünden konumları muazzam ölçüde güçlendi. Bununla birlikte, 1815 yılından sonra artık onlara ihtiyaç kalmamıştı; bu yüzden, Batılı ülkeler, ki artık işin içinde Birleşik Devletler de vardı, Batılı ülkelerin iletişim ve nakliyatına yönelik bu tehdide son vermek için kararlı bir karşılık verdiler.

1787-1788 yıllarında Madrid'de Osmanlı büyükelçisi olarak bulunan birinin raporundan Barbar Korsanlarla Batılı ülkeler arasındaki ilişkilerin bazı cephelerinin ilginç bir çağdaş resmi çıkarılabilir. Büyükelçi, Cezayir beyinin itibari hükümranı olan sultanın temsilcisi olarak bey ile İspanya kralı arasında

yeni imzalanmış bulunan bir anlaşmaya büyük ilgi gösterir ve bey'in Madrid'deki casusuyla meseleyi tartışma fırsatı bularak ondan bazı teminatlar alır:

Cezayirlilerin İspanya'yla yaptıkları ateşkes andlaşması bütünüyle kendilerinin lehinedir. Bu andlaşmaya göre, İspanyalılar, Cezayir'deki esirler için adam başı 1000 riyal ödeyecekler. İşin eğlenceli kısmı ise, andlaşmanın yapılmasından sonra para Cezayir'e vardığı zaman Cezayirlilerin bu paranın tamamını esaret altındayken ölen esirlerin bedeli olarak alakoymaları ve İspanyalıların buna mukabil birşey yapamamalarıdır. Belgeler, İspanya kralının Cezayir'in yöneticisine hediye olarak beşyüz kese altın, mücevherat ve çeşitli mallar göndermenin yanında barış için külliyetli miktarda nakit ödemesi ve Cezayirlilere bahriye ve harbiyenin ihtiyaç duyduğu malzemeleri vermesi koşullarını da içermektedir... Ayrıca, İspanya'da yapılan andlaşmaya göre fidyelerini Cezayirlilerin ödemesi gereken yüzün üzerinde Cezayirli esir vardı. Cezayirliler fidye ödemek yerine şunu söylediler: "Bu vatan haini ve korkak adamlara ihtiyacımız yok, eğer öyle olmasalardı esir düşmezlerdi." Bu cevap karşısında şaşkına dönen İspanyalılar bu olayı diğer ülkelerden gizlediler. Meseleyi bir çözüme kavuşturmak için Fas yöneticisine özel bir mektupla şu mesajı ilettiler: "İsterseniz onları sizin hatırınıza serbest bırakalım." İslami dayanışma ruhuna sahip Fas'ın yöneticisi bu teklifi kabul etti ve esirler serbest bırakılarak ona teslim edildiler. Fas'ın yöneticisi her birine yol harçlığı ve giyecek vererek bu adamları Cezayir'e geri gönderdi. İspanyalılar, Fas'ın yöneticisinin ricası üzerine böyle bir davranışta bulunduklarına dair bir haber yayarak durumu kurtarmaya çalıştılar. Hülasa, Cezayirlilerin dini metaneti kafirleri etkiledi ve İspanyalılara boyun eğdirmeyi becerdi. Bir gün Madrid'de önemli bir Cezayirli şahsiyetle sohbet ederken ona şunu sordum: "Onlardan bu kadar çok şeyi koparabiliyorken neden onlarla barış yapıyorsunuz?" Şu cevabı verdi: "Kazancımız gerçekten muazzam. Bu barış en fazla üç yıl sürer ki bu süre içersinde daha önce elde ettiklerimizi koruruz. Şu anda ise bize iki veya üç yıl yetecek kadarını toplamış ve herhangi bir kayba uğramamış durumdayız." Bu sözlerle barışın su üstündeki yazıdan öte bir anlam taşımadığını ima ediyordu.[29]

Bir kaç ender başarıya rağmen, onsekizinci yüzyıl genelde İslam ülkeleri için kötü bir yüzyıl oldu. Dönemin Müslümanları arasında kendilerinin değişmiş konumlarının farkına varanların mevcudiyetini gösteren bir çok işaret mevcuttur. Bu değişikliğin gerçekleşmesinde bir çok faktör birlikte rol oynamıştır. Ortadoğulu güçler, Avrupa'yla ilişkilerinde, savaş ve mühimmatın artan maliyeti ve giderek karmaşıklaşmasından etkilendiler. Onaltıncı ve onyedinci yüzyıllardaki yüksek enflasyon onların ticaretlerini ve dahili ekonomilerini olumsuz yönde etkiledi. Ortadoğu ülkelerinin teknolojik geriliği, ya da daha doğrusu bu ülkelerde ziraat, sanayi ve taşımacılıkta ilerlemenin olmayışı bu süreçleri hızlandırdı.

Fiyatlardaki ilk önemli değişiklik onaltıncı yüzyılın ikinci yarısında ortaya çıkmış gözüküyor. Bu değişiklik, Amerikan altın ve gümüşünün tedavülü dolayısıyla oluşan yıkıcı etkilerin Ortadoğu'daki yansımasıydı. Bu değerli metallerin alım gücü Osmanlı İmparatorluğu'nda Batıdaki alım gücünden daha yüksek, fakat Hindistan ve İran'dakinden daha düşüktü. İrah mallarına, özellikle de İran ipeklilerine hem Osmanlı topraklarında hem de Avrupa'da büyük talebin olmasına rağmen, Avrupa'da Osmanlı ürünlerinin herhangi birine bununla kıyaslanabilir büyüklükte bir talep yoktu. Osmanlıların Avrupa'ya ihraç ettikleri en önemli iki ürün hububat ve dokumaydı. Dokuma ihracatı bir zamanlar büyük ölçüde mamül mallardan oluşuyorken bu ticaret giderek azaldı ve sadece pamuklu giysi, kısa bir süre daha, Ortadoğudan Avrupa'ya yapılan ihracatta önemli bir kalem olma vasfını korudu. Ticari hareketlilik muazzam ölçüde yön değiştirdi ve Ortadoğu'ya aralarında Hint malı giyeceklerin de yer aldığı mamul dokumalar ihraç edip büyük bir kısmı İran'dan olmak üzere Ortadoğu ülkelerinden pamuk, tiftik ve özellikle de ipek gibi hammaddeler ithal eden Avrupa'nın eline geçti. Batı'dan gerçekleşen altın ve gümüş akışına rağmen, Osmanlı kayıtlarının, kronik bir değerli metal yokluğundan, hatta para basmak için bile yeterince değerli metal bulunmadığından söz etmeleri bu yüzden hiç de şaşırtıcı değildir.

Ziraat, Batıdan getirilen iki yeni ekin olan tütün ve mısır vasıtasıyla kazanç sağladıysa da, genelde, bir teknolojik ve ekonomik durgunluk söz konusuydu. Avrupanın zirai ve sinai

devrimlerinin Ortadoğu ülkelerinde hiçbir etkisi olmadı ve benzerleri gerçekleşmedi. Ortadoğu sanayisi el sanatları şeklinde onsekizinci yüzyılın ikinci yarısına kadar varlığını sürdürdüğü halde hiçbir teknolojik gelişme alameti göstermedi.

Bu değişiklikler Osmanlının askeri donanımı iyi durumda tutma yeteneğini ve gemi inşa etmek, top dökmek ve hatta barut imal etmek için gerekli ham maddeleri temin etme yeteneğini de etkiledi. Bu durumun Osmanlı askeri gücünün caydırıcılığının düzenli olarak azalmasına neden olan faktörlerden biri olduğu kesindir, ki bu azalış, Osmanlı İmparatorluğu'nun gücünün rakiplerinin güçlerine oranla azaldığı ve zayıfladığı daha geniş bir sürecin bir parçasıdır. Yeni Dünya'nın keşfi ve sömürgeleştirilmesi, dünya ticaretinin ağırlık merkezinin Atlantik Okyanusu ve Güney Afrika ile Güney Asya etrafındaki açık denizlere kaymasına neden oldu. Akdeniz ve Ortadoğu alemi, bir çok açıdan önemlerini korumalarına rağmen ekonomik önemlerini ve özellikle de Avrupa, Asya ve Afrika kıtaları arasında aracı konumda olmanın sağladığı avantajları yitiriyorlardı. Bir Akdenizli ve Ortadoğulu güç olan Osmanlı İmparatorluğu da buna koşut olarak güç yitiriyordu.

Avrupa'nın Ortadoğu üzerindeki ekonomik hakimiyeti bir çok yolla desteklendi ve korundu. Batı tarafından Ortadoğu'dan ithal sınırlandırıldığı ve bazen koruyucu gümrükler yoluyla engellendiği halde, Ortadoğuya dönük Batı ticareti, serbest ve sınırsız giriş anlamına gelen kapütülasyonlar sistemi tarafından korunuyordu. Kapitülasyonlar ("bölümler" —yani kalem kalem ele alınmış döküman— anlamındaki Latince *capitula* kelimesinden türeme bir terim) terimi, Osmanlılar zamanında Osmanlı yöneticilerinin ve diğer Müslüman yöneticilerin Hristiyan ülkelere bağışladıkları ayrıcalıkları, bu Hristiyan ülkelerin vatandaşlarına, gayrımüslim tebealara uygulanan mali ve sair ehliyetsizliklerden masun olarak Müslümanların topraklarında ikamet etme ve ticaret yapma imkanını sağlayan ayrıcalıkları ifade için kullanılırdı. Başlangıçta, bu ayrıcalıklar, güçlü bir monarktan basit bir tâlibe bir lutuf ve tenezzül olarak bahşedilmişti. Bu algılama şekli, kapitülasyon sahibinin göstermesi beklenen mukabeleyi tasvir ederken bağlılık, boyun eğme ve hatta kölelik (*rıkkiyet*) gibi kelimelere yer veren belgelerin dilinde yansıtılmaktadır.[30] Müslüman devletle-

rin gücünün devamlı düşüşü ve bu devletlerle Hristiyan komşuları arasındaki fiili ilişkideki değişimle birlikte, kapitülasyonlar, başlangıçtaki amaçların büyük ölçüde aleyhine işlemeye başladılar. Kapitülasyonlar, mahalli yargılama ve vergi muafiyetini, kapitülasyon sahibi vatandaşların sadece kendi konsolosluk mahkemelerinde yargılanabilmesi koşullarını da içeriyordu. Onsekizinci yüzyıl sonlarında bir Avrupalı gücün himayesi önemli ticari ve mali avantajlar sağlar hale gelince, Avrupalı diplomatlar, *beratlar*, kapitülasyon haklarının suistimalini ifade eden himaye sertifikaları, belgeler değıtmaya başladılar. Başlangıçta Avrupalı konsolosluklara bağlı memur ve ajanların mahalli olarak himayesi amacıyla çıkarılan bu sertifikalar suistimal edilmeye başlandı ve giderek artan sayıda mahalli tacirlere satılarak veya verilerek bu kişilerin ayrıcalıklı, korunmalı konum elde etmelerine yol açıldı.

Başlangıçta Türkler kendilerinin zayıflıklarını ve çöküşlerini bütünüyle askeri nedenlere bağladı ve askeri çözümler önerdiler. Hristiyan orduların savaş alanlarında Müslümanların ordularına üstün olduklarını kanıtlamış olmalarına bakılarak, bu muzaffer orduların eğitim metodlarını, tekniklerini ve silahlarını edinmenin yararlı olabileceği düşüncesine varıldı.

Osmanlı memurları ve diğer yazarlar tarafından bu hususa dikkat çeken sayısız lâyiha kaleme alındı. Bunlardan biri, Müslüman olmuş Macaristanlı bir Üniteryen olan İbrahim Müteferrika tarafından kaleme alınan ve yine kurduğu ilk Türk matbaasının ilk yayınları arasında çıkan İstanbul basımlı bir kitaptır. İdari ve taktik konulara hasredilmiş görünen bu kitap üç bölüme ayrılır. Birinci bölüm, hükümet sistemlerinin teşkil şeklinin önemine dikkat çekerek Avrupa'daki değişik hükümet düzenlerini tanımlar. İkinci bölüm, kişinin kendi topraklarını ve komşularının topraklarını tanımasında anahtar olan bilimsel coğrafyayı askerlik sanatının gerekli bir parçası ve idarecilikte yararlanılan bir araç olarak ele alıp değerlendirir. Üçüncü bölümde ise, müellif, Avrupalı devletlerdeki farklı silahlı güç birimlerini, eğitim metodlarını, kumanda yapılarını, savaş metodlarını ve askeri yasalarını gözden geçirir. İbrahim, Frenk kafirlerini ve metodlarını tartışırken onlara karşı duyduğu tiksintiyi dile getirme hususunda tabii ki dikkatlidir. Fakat aynı zamanda, Frenk ordularının daha güçlü ve daha iyi oldukları-

nı ve varlığını sürdürebilmek için Osmanlıların onları taklit etmek zorunda olduklarını da açıkça dile getirir.[31]

Bu tavsiyeye uyuldu. Bir Fransız soylusu olan Kont de Bonneval, 1729 yılında Türkiye'ye gelip İslamı kucakladı ve Ahmed ismini alarak Osmanlı hizmetine girdi. 1731 yılında Humbarahaneyi ıslah etmekle görevlendirildi. 1734 yılında bir askeri mühendislik okulu kuruldu ve ertesi yıl paşa ünvanını alan Bonneval "Humbaracıbaşı" rütbesiyle taltif edildi. Bu teşebbüs sonuçsuz kaldıysa da 1773 yılında bir deniz mühendishanesinin açılmasıyla yeni bir tecrübe daha başladı.

Türk subaylarına yeni savaş sanatını öğretmeleri için büyük kısmı Fransa'dan bir kısmı da diğer Avrupa ülkelerinden olmak üzere Batıdan muallim ithal edilmesinin çok sayıda önemli sonuçları oldu. Bu sonuçlardan biri, aşağılamaya alışık oldukları ve fakat artık hocaları ve rehberleri olmaları hasebiyle saygı göstermek zorunda bulundukları kafir öğretmenlerle Müslüman öğrenciler arasındaki yeni ilişkiydi. Dahası, bu eğitimi o zamana kadar öğrenmeye hiç ihtiyaç duymadıkları barbarların dilleriyle görmek zorundaydılar. Öğretmenlerini anlamak, talim kitaplarını ve topçu el kitaplarını okumak için bu dilleri öğrenmeleri gerekiyordu. Fakat Fransızcayı öğrendikten sonra diğer okuma materyallerini daha ilginç ve daha tesirli bulmaya başlayacaktılar.

Aynı dönem, kıyaslanabilir önemde bir diğer yenilik daha gördü: gerçekleşmesinde İbrahim Müteferrika'nın önemli bir rol oynadığı matbaanın ithali. Baskı makinaları onbeşinci yüzyıl sonlarında Yahudi mülteciler tarafından Batıdan Türkiye'ye getirilmiş ve İstanbul, Selanik ve diğer şehirlerde Yahudi matbaaları kurulmuştu. Ayrıca, Yahudileri izleyen Ermeniler ve Rumlar da Osmanlı şehirlerinde kendi dilleriyle yayın yapan matbaalar kurmuştular. Bununla birlikte, onlara Türkçe veya Arapça hiçbir kitap yayınlamama şartıyla ruhsat verilmişti. Onsekizinci yüzyıl başlarına kadar yürürlükte olan bu yasak, 1721 yılında Paris'e gönderilen bir elçinin oğlu olan Said Çelebi'nin gayretleri sayesinde kaldırıldı. İlk kitap 1729 yılında piyasaya çıktı. Matbaa 1742 yılında zorla kapatıldığında, çoğu tarih, coğrafya ve lisanla ilgili onyedi kitap basılmış bulunuyordu. 1784 yılında yeniden açılan matbaa, o tarihten itibaren tüm Ortadoğuya yayıldı.

Bununla birlikte, tüm olgular dikkate alınacak olursa, Avrupalı fikirlerin temelde nüfusun ancak çok küçük bir kesimine nüfuz etmiş olmasından dolayı Batılı etki uzun süre ihmal edilebilir düzeyde kalmıştır; hatta bu sınırlı tesir de, 1742 yılında ilk Türk matbaasının yıkılmasına yol açan hareketler gibi tepkisel hareketler tarafından sınırlanıyor ve bazan tersine çevriliyordu. Batılı fikirlerin nüfuzunun giderek artmasının temel nedeni eğer askeri yenilgi olsaydı, bu etki, Osmanlıların kendi topraklarını muhafaza edip bazı başarılar da elde ettiği onsekizinci yüzyıl başlarında zayıflaması gerekirdi. Fakat bu saik, onsekizinci yüzyıl sonlarındaki birbirini izleyen olaylar sonunda kuşkuya yer vermez bir şekilde yeniden canlandı. İlk darbe, Osmanlıların Ruslar tarafından ezici bir yenilgiye uğradığını dile getiren ve Rusya'ya muazzam topraksal, politik ve ticari avantajlar veren 1774 tarihli Küçük Kaynarca Andlaşması oldu. Rusya'nın 1783 yılında Kırım'ı topraklarına katması ikinci darbeydi. İlk toprak kaybı olmamasına rağmen bu olay, önemli bir değişikliğin göstergesiydi. Daha önceki kayıplar feth edilmiş ülkelerin kaybıydı ki buralardaki Türk yöneticiler ve göçmenlerin çok küçük gruplar oluşturmalarına rağmen yerleşik nüfus Hristiyanlardan müteşekkildi. Kırım ise farklıydı. Buranın halkı Türkçe konuşan Müslümanlardan oluşuyordu ve bu halkın Kırım'daki varlıkları onüçüncü yüzyıldaki Moğol fetihlerine, belki de daha önceki bir tarihe kadar geriye uzanıyordu. İlk kez nüfusunu Müslümanların oluşturduğu eski bir İslam toprağı terk edilmişti ki. Bu, Müslümanların onurlarını daha çok incitici bir darbe oldu.

Üçüncü şok, Haçlı Seferlerinden beri ilk kez Ortadoğu İslamının ana topraklarına yönelik askeri bir istilayı başlatan Fransa'dan geldi. General Bonaparte komutasındaki Fransız ordusu, 1798 yılında, o zamanlar bir Osmanlı eyaleti olan Mısır'a girdi ve fazla zorlukla karşılaşmadan ülkeyi işgal etti. Fransız işgali kısa süreli oldu ve müteakiben Mısır tekrar Müslümanların yönetimine geçti. Bununla birlikte, bu kısa işgal, o güne kadar Osmanlı İmparatorluğunun gücüyle, hali hazırda ise daha çok otoritesiyle korunan Arap topraklarının hem stratejik önemini hem de askeri zayıflığını göstermişti.

Bu üçüncü olayın daha önemli bir sonucu ise, Fransız Devriminin yeni fikirlerinin İslam topraklarına nüfuz etmesiydi.

Bu olay, Avrupai fikirlerin, dinsizlerin dünyasını İslam dünyasından ayıran engeli ilk aşış ve Müslümanların düşünce ve eylemleri üzerinde ilk derin bir etki icra ediş hareketiydi. Daha önceki tüm hareketlerin akamete uğramasına rağmen bu hareketin başarılı olmasının nedenlerinden biri, dindışı ideolojik ifadelerden bir terminoloji oluşturma hususunda Avrupa'da gerçekleştirilen ilk büyük sosyal ve entellektüel devrim olan Fransız Devriminin seküler olmasıydı. İslam dünyası, Rönesans, Reformasyon, bilimsel devrim ve Aydınlanma gibi daha önceki Avrupalı hareketlerin farkına bile varmamıştı. Bunun temel nedeni muhtemelen bu hareketlerin ifade biçimlerinin az ya da çok Hristiyani olmaları, dolayısıyla da İslamın entellektüel savunucuları tarafından içeri girmelerinin önlenmesiydi. Bu şekildeki sekülerizme Müslümanların özel bir ilgi göstermek yerine hiç ilgi göstermemeleri doğaldı; fakat Hristiyani olmayan bir ideolojinin Müslümanlar tarafından rakip bir dinin kokuşmuşluğunu taşıyan doktrinler için mümkün olmayan bir tarafsızlıkla değerlendirilmesi mümkündü. Böylesi bir seküler ya da daha doğrusu dini açıdan yansız ideolojide Müslümanların kendi geleneklerini ve yaşam tarzlarını tehlikeye sokmadan Batının bilgisinin ve gelişmesinin sırlarını kendilerine verecek tılsımı bulmayı ummaları dahi mümkündü.

Türkiye'nin yönetici seçkinleri başlangıçta olayları bu ışık altında değerlendirmediler. Devrim, Fransa'dan diğer Avrupa ülkelerine yayıldığında bile onlar bu devrime hala Fransa'nın ya da en kötü ihtimalle Hristiyanlığın bir iç sorunu olarak bakıyorlardı. Bir Müslüman devlet olarak Osmanlı İmparatorluğunun Hristiyanlık alemindeki bu karışıklıktan etkilenmesi söz konusu olmadığı gibi bu Hristiyan hastalığının bulaşmasına karşı bağışıklığı da vardı. Bazıları bu karışıklığın avantajlar sağlayabileceğini dahi düşündüler. Sultanın sır katibi olan Ahmed Efendi, Ocak 1792 tarihinde günlüğüne, devrimin, Avrupalı güçlerin dikkatini başka yönlere yöneltip ihtirasları için bir başka yem oluşturmak suretiyle Osmanlılar için hayatı daha da kolaylaştırdığını kayd etmiş ve şu dindarane ifadeyle notlarını tamamlamıştır: "Allah, Fransa'daki kargaşayı İmparatorluğun diğer düşmanlarına frengi gibi yayıp onları birbirleriyle uzun bir savaşa soksun ve böylece İmparatorluk için yararlı sonuçlar sağlasın. Âmin."[32]

Türklerin, Fransa'ya karşı ortak hareket etmek için Ruslar tarafından yöneltilen görüşme tekliflerini olduğu gibi, Türkiye'deki Fransızların üç renkli kokart giymelerini önlemek gibi Avusturyalı, Prusyalı ve Rus elçilerin birlikte sundukları daha mütevazi bir talebi bile geri çevirmelerinin nedeninin kendilerinin bağışıklıklarına duydukları bu inanç olduğuna şüphe yoktur. Osmanlı vakanüvisi Cevdet Paşa şu sohbeti zikreder:

> Avusturya baştercümanı, bir gün serkatip Raşid Efendiye gelip şöyle dedi: "Allah bu Fransızların müstehakını versin. Allah aşkına, ne olurdu şu kokartları onların başlarından çıkarsaydınız!" Raşid Efendi bu ricaya şu karşılığı verdi: "Dostum, sana Osmanlı İmparatorluğunun Müslüman bir devlet olduğunu bir çok kez söyledik. Aramızdaki hiç kimse onların bu rozetlerine herhangi bir dikkat yöneltmez. Biz, dost ülkelerin tacirlerini misafirler olarak görürüz. Onlar başlarına arzu ettikleri başlıkları takar ve diledikleri rozetleri iliştirirler. Başlarına üzüm sepetleri koysalar bile onlara bunu niye yaptıklarını sormak Bab-ı Âli'nin üzerine vazife değildir. Kendinizi boşuna zahmete koyuyorsunuz."[33]

Fransızlar, Campo Formio Andlaşmasına dayanarak Ocak 1797'de Venedik devlet ve imparatorluğunu ortadan kaldırıp bu devletin mülkünü Avusturya ile paylaştı. Fransa, İyonya Adalarını ve Arnavutluk ile Yunan sahillerine yakın bazı yerleri topraklarına kattı. Yüzyıllardır dost olan Fransa ve Türkiye komşu oldu ve eski dostluk, ortaya çıkan gerginlik yüzünden eski gücünü yitirdi. Osmanlı Yunanistanı *reayas*ının kapı komşusu olan Fransız Cumhuriyetine mensup Helenik vatandaşlar varken ne gerginliğin gizlenmesi ne de temasın önlenmesi mümkündü. Çok geçmeden Mora'daki Osmanlı valisi İstanbul'a can sıkıcı haberler göndermeye başladı. Vali, Babıali'yle dostluk iddiasında bulunmalarına rağmen Fransızların Osmanlı aleyhine ciddi hesaplarının olduğunu söylüyordu. Venediklilerin mirasçıları olarak diğer eski Venedik topraklarını, örneğin Girit adasını ve Mora'nın kendisini talep etmeyi bile planlıyorlardı. Hepsi bu kadarla da kalmıyordu. İmparatorluk sınırlarının hemen ötesinde, özgürlük, eşitlik ve hatta Yunanistan'ın antik görkeminin yeniden ihyasına dair konuşmaların yapıldığı toplantı ve törenlerle ilgili telaşlandırıcı haberler

de vardı.[34] Bu sefer, yeni Rus elçisi bu şeylerden ve Fransa'daki olayların tüm kurulu rejimler için oluşturduğu tehditten söz ettiğinde paşalar daha dikkatli bir tavır takınmış ve, Osmanlı sır katibi Ahmed Âtıf Efendi, meşveret meclisine hitaben Devrimin yayılmasını önlemek amacıyla Fransa'ya karşı ittifak hususunda Rusya ve Avusturya tarafından Osmanlılara yapılan teklifi ele alan bir lâyiha yazdı. Böylesine yeni bir kavramın bir izaha ihtiyacı vardı ve Ahmed Âtıf Efendi bu izahı büyük bir itinayla yaptı:

> Yukarıda belirtilen gözlemlerin ortaya çıkardığı soru şudur: devleti aliyye diğer devletler gibi aynı tehlikeyle karşı karşıya mıdır, yoksa değil midir? Bu mücadelenin başlangıcından beri tarafsızlık yolunu seçmesine rağmen, devleti aliyye, diğer güçlerin müteaddit protestolarına yol açacak ölçüde Fransız Cumhuriyetine dostluk ve iyi niyet göstermekten ve fiili olarak yardımda bulunur tarzda bir tavır sergilemekten uzak durmamıştır. Fransa'nın dar bir boğazdan geçmekte olduğu, yokluk ve kıtlıktan döküldüğü bir zamanda, imparatorluk, Allah'ın muhafazası altındaki ülkelerden bol miktarda erzakın ihracına ve Fransa limanlarına taşınmasına izin vererek Fransa'yı açlık azabından kurtardı. Buna mukabil, Fransa Cumhuriyeti ve onun generalleri, sözle ve fiille devleti aliyyenin kullarının sadakatini yok etmek için gayret göstermekten geri durmadılar. Özellikle de Venedik'in taksimi zamanında adaları ve ana toprak üzerinde Arta yakınlarında bulunan Butrinto, Parga, Preveza ve Vonitza isimli dört kasabayı ellerine geçirdiler; antik Yunanlıların yönetim biçimini geri getirme ve bu yerlerde bir özgürlük rejimi kurma hususundaki faaliyetleri herhangi bir yorum veya izaha ihtiyaç bırakmayacak ölçüde zihinlerindeki kötü niyetleri ortaya koymaktadır.[35]

Yine burada da, etkiye açık olarak görülenler, Müslümanların kendileri değil İmparatorluğun Rum ve diğer Hristiyan tebeasıydı. Fakat, Bonaparte komutasında Mısır'a yönelmiş olan ordu 1 Temmuz 1798'de İskenderiye'ye girdi ve İslam tarihinde yeni bir dönemi resmen başlattı.

Mısır'lı tarihçi Cebertî'nin bu benzersiz olaylarla ilgili olarak günbegün tuttuğu kayıtlarda yer alan şu anlatı, dönemin Müslümanlarının gafletini ve şüpheciliğini yansıtmaktadır:

Bu yılın (1213/1798) kutsal Ramazan ayının 19'unda Pazar günü İskenderiye limanından habercilerin eliyle [Kahire'ye] mektuplar geldi. Bu mektuplar, o ayın 8'inde Perşembe günü on geminin limana vararak kasabalıların görüş mesafesi içinde açıkta demirlediklerini, çok geçmeden onbeş geminin daha limana vardığını belirtiyordu. Liman halkı ne istediklerini öğrenmek için onların kıyıya çıkmalarını bekledi. Ve içinde on kişinin bulunduğu küçük bir kayık kıyıya yanaştı. Kayıktakiler kıyıya çıkıp şehrin ileri gelenleri ve yöneticiden yetki almış şefi *(Reis)* Seyyid Muhammed Kerim ile görüştüler... Amaçlarının ne olduğu sorulan bu kişiler, kendilerinin İngiliz oldukları ve büyük bir güçle bilinmeyen bir hedefe doğru yola koyulmuş olan Fransızları aramaya geldikleri cevabını verdiler. Şöyle devam ettiler: "Amaçlarını bilmiyoruz ve size saldırmalarından ve sizin kendinizi onlara karşı koruyup topraklarınıza girmelerine engel olmayı başaramayacağınızdan korkuyoruz."

Seyyid Muhammed Kerim bu sözlere inanmadı ve bunun bir tuzak olabileceğinden şüphe etti. Onlara sert bir şekilde karşılık verdi. Bunun üzerine İngilizler şöyle dediler: "Biz denizdeki gemilerimizde bekleyip limanı gözleyelim. Sizden ücretini ödeyeceğimiz su ve erzak temini dışında hiçbir şey istemiyoruz." Bu önerileri de şu cevapla kendilerine iade edildi: "Buralar Sultanın topraklarıdır ve ne Fransızların ne de başkalarının burada işi yoktur. Bu yüzden bizden uzaklaşın." Bunun üzerine İngiliz elçiler geri dönüp İskenderiye dışında bir yerde erzak bulmak için yelken açıp Allah'ın takdirinin gerçekleşmesine yol açtılar... Aynı ayın yirminci gününe rastlayan Çarşamba günü, Fransızların, ayın onsekizine rastlayan Pazartesi günü çok sayıda gemiyle İskenderiye, Roetta ve Damanhür limanlarına vardıklarını söyleyen mesajlar ulaştı... Bu limanların sakinlerinin tanımadığı savaş silahları ve askerlerle dolu olarak sahile yanaşan bu gemilerdeki insanlar ertesi sabah çekirge sürüleri gibi şehre yayıldılar.[36]

Cebertî ve onun Mısır'daki çağdaşları, Bonaparte'ın komuta ettiği ordunun Mısır'a varışı, oradaki faaliyetleri ve nihayet gidişi hakkında yaptıkları az çok ayrıntılı tartışmada, Avrupa'nın diğer ülkelerinin iç tarihlerine gösterdikleri ilgi kadar bile Fransa'nın iç tarihine ilgi veya alaka göstermemişlerdir. Fransızlar gelip bir müddet kalmış, bir çok değişik şey yapıp

gitmişlerdi. Aralarından hiçbiri, onların niçin gelip daha sonra niçin gittiklerini tahkik etmeyi bir tarafa bırakın, sormayı bile düşünmemiştir. Fransız kafirinin gelişi, önlem almayı gerektirmeyecek, izahına ihtiyaç duyulmayacak kadar önemsiz tabii bir afet olarak görüldü. Bu kişilerden yanlızca Nikola Türk diye bilinen bir Lübnanlı Arap, Mısır'ın 1789 ila 1804 yılları arasındaki tarihini ele alan eserinin takdiminde Fransız Devrimine dair —Arapçadaki ilk— kısa bir anlatıya yer verdi:

> Mevzuya hicretin 1207'inci yılına tekabül eden 1792 Miladi yılının başlarında krallarını öldürmelerinin ardından Fransız Cumhuriyetinin ortaya çıkışıyla başlıyoruz. Bu yıl içinde Fransız krallığı halkı, kralın zamanındaki mevcut düzene karşı yeni bir düzen ve yeni bir dağılım talebiyle krala, prenslere ve asillere karşı topluca ayaklandılar. Halk, kralın tüm güçleri elinde toplayan iktidarının büyük tahribata yol açtığını, prensler ve soylular krallığın en iyi nimetlerinden yararlanırken halkın geri kalan kısmının ızdırap ve düşkünlük içerisinde yaşadıklarını ileri sürüp kıyama kalktılar. Hep birlikte ayaklanıp şöyle dediler: "Kralı devirip bir Cumhuriyet kurmadan istirahat etmeyeceğiz." Kralı, kralın hükümetinin diğer üyelerini, prensleri ve asilleri korkunun sardığı büyük bir günde, Paris şehri halkı gidip krala amaçlarını bildirdiler...[37]

Nicola, Fransa'da ve Avrupa'nın geri kalan kısmında daha sonra cereyan eden olayların büyük ölçüde kusursuz bir açıklamasıyla anlatısını sürdürür.

Fransızların Müslüman Ortadoğu'nun kalbine nüfuz edişi ve Fransızlara meydan okuyabilecek tek güç olarak Britanya'nın ortaya çıkışı Müslümanların müstağniliklerine ağır bir darbe vurdu. Britanyalılar ve Fransızlar Doğu Akdeniz'e doğru hareketlerini genişletirlerken, Ruslar, güneye doğru karadan ilerlemelerini sürdürüyorlardı. Kırım'ın 1783 yılında Rus topraklarına katılmasıyla yeni bir dönem başladı. Ruslar, ilerlemelerini Karadeniz'in kuzey sahilleri boyunca her iki yönden hızla sürdürdüler ve daha önce Türklerin, Tatarların ve diğer Müslüman halkların ikamet ettikleri toprakları zaptedip yerleştiler. Bu gelişmeler, Türkiye'yle bir diğer savaşa daha yol açtı ki bu savaşın sona erdiği 1792 yılında, Osmanlılar, Rusların Tatar Hanlıklarını kendi topraklarına katışına rıza göster-

mek ve Kafkasya'daki Kuban Nehri'ni Osmanlı ve Rus İmparatorlukları arasındaki sınır olarak kabul etmek zorunda kaldılar. Müslümanların Karadeniz üzerinde yüzyıllardır süren hakimiyetlerine son vermiş olan Ruslar Osmanlı İmparatorluğunun sınırlarını hem doğudan hem de batıdan tehdit ediyorlardı. Aynı zamanda, Rusların eline geçmiş olan Kafkasya topraklarını geri almaya kalkışan ve başarısızlığa uğrayan yeni kurulmuş Kacar hanedanının ülkesi olan İran'ı da tehdit ediyorlardı. Persler tarafından işgal karşısında eski Gürcistan Hristiyan krallığının bazı sakinlerinin Rusya'dan korunma talep etmeleri üzerine, Çar, Ocak 1801'de Gürcistan'ın Rus İmparatorluğuna iltihakını ilan etti. Bunu 1802 yılında Gürcistan ve Hazar arasında kalan Dağıstan topraklarının Rus himayesi altına alınması ve çok geçmeden bir diğer küçük Trans-Kafkasya krallığının yutulması izledi. Artık İran'a saldırmak için yol açılmış bulunuyordu; 1804 yılında başlayan saldırı, Rusya'nın Ermenistan ve Kuzey Azerbeycan'ı topraklarına katmasıyla sonuçlandı.

O sıralarda Fransızlar Mısır'ı terk etmiş bulunuyorlardı, fakat geri dönebilecekleri hususunda yaygın bir korku vardı. Fransızlarla rekabet halindeki Britanya'nın varlığı fazla bir rahatlama sağlamıyordu. Nicola'nın vakayinamesi, Müslümanların batı ve Doğu Avrupa'dan kendilerine yönelmiş bulunan bu çifte tehlikeyle ilgili sezgilerini net olarak yansıtır:

> Bu ay (Şubat 1804) içinde, bu ülkeye, Fransızla'ın Doğuya gitmek üzere Akdeniz'e bir çok gemi ve sayısız askerden oluşan büyük bir güç gönderdiklerine dair diğer bölgelerden haberler geldi... Doğudaki halk bundan dolayı korku içindeydi ve söylentiye göre İngilizler de gemiler ve askerlerle birlikte İskenderiye'ye geliyorlardı... Fransızlar'a karşı Mısır topraklarını korumak için... Söylentilerin çoğalması, Mısırlıların, savaşta ustalıklarını ve yiğitliklerini bildikleri bu Avrupalı devletlerden tedirginlik duymalarına yol açtı. Halk, Müslümanların savaşçılık ve düzenli ordu savaşları açısından güçsüz ve metanetten yoksun olduklarını gören bu Frenk krallarından birinin veya diğerinin Mısır topraklarını ele geçireceğini söylüyordu.
>
> O sıralarda, Sultan Alexander'ın kardeşi olan ve el-Muskub diye bilinen Rusya sultanı Sultan Konstantin'in, Gürcistan'ı almış

ve İran topraklarını ele geçirmiş olduğu halde Bağdat'a doğru ilerlemekte olduğu söylentileri yayıldı. Osmanlı Devleti, "Sarı Kaya" veya "Sarı Barbar" lakaplı bu sultandan çok korkuyordu. Moskova devleti, 1115 [1703] yılında tahta çıkan Sultan Ahmed zamanından 1203 [1789] yılında tahta çıkan Sultan Selim zamanına kadar Osmanlılarla savaşlar ve muharebeler yaptı. Bu imparatorluk, içinde bulunduğumuz 1218 [1804] yılına kadar halkları ezerek, topraklar ele geçirerek ve savaşlar kazanarak büyümesini ve gelişmesini sürdürdü. Güçlü, hem de çok güçlü bir hale geldi. Zamanın kendisine lütufkar davrandığı bu devlet, Tatarların, Gürcülerin ve İranlıların topraklarını ele geçirdi. Büyümeye ve yayılmaya başladı; bu durum Allah diledikçe sürecek."[38]

Fransızlar tekrar Mısır'a dönmediler. 1802 yılında yapılan barış gereği hem Mısır'dan hem de İyonya Adalar'ından çekildiler. Artık Türkiye'ye komşu olmaktan çıkan Fransa, Türklere kendisinin fikirlerini daha iyi iletebiliyordu. 1803 yılından 1806 yılına kadar Türk elçisi olarak Paris'te bulunan Halet Efendi'nin mektupları bu gerçeği ortaya koyuyor:

Kafirlerin bu toprağından selametle dönmem için dua etmenizi istiyorum, zira Paris'e kadar geldiğim halde bazı kişilerin sözünü edip övdükleri Frenkistan'ı hala görmüş değilim. O harika şeylerin ve akıllı Frenklerin hangi Avrupa'da bulunduklarını bilmiyorum.

Allah'a hamd olsun, bu halk ne tuhaf bir akla ve inanca sahip! Gariptir ki kulaklarımızın şu kadar uzun zamandır kendisine yönelik övgülerle doldurulmuş olduğu bu Frengistan'ı yalnızca hakkında söylenenlerden farklı değil fakat tümüyle söylenenlerin tersi bir durumda bulduk...

Eğer seni Frenkistan'dan korkutmaya veya ona sapkınca övgülerde bulundurmaya niyetli biriyle karşılaşırsan ona şu soruyu sor: "Avrupa'da bulundun mu, bulunmadın mı?" Eğer "Gerçekten orada bulundum ve orada bir süre eğlendim" derse o kişinin Frenklerin bir yandaşı ve bir casusu olduğundan emin olabilirsin. Eğer "Hayır orada bulunmadım, orayı tarih kitaplarından öğrendim" derse, o kişi şu iki şeyden biridir. Ya Frenklerin yazdıklarına önem veren bir eşşektir, ya da dini taassup dolayısıyla Frenkleri öven biridir.[39]

Son cümlecikteki varsayımda, Frenkleri öven kişinin, Avrupalı dindaşlarını öven bir Hristiyan —büyük bir ihtimalle bir Osmanlı Hristiyanı— olacağı kastedilmektedir.

Hâlet Efendi'nin şahsen Batılı olan herşeyden nefret eden sağlam inançlı bir tepkici olmasına rağmen, mektupları, Fransız etkisinin ne kadar güçlü bir hal aldığını ortaya koymaktadır. Fransız fikirlerinin İstanbul'da bile yayılmış olduğu, 1791-1808 yıllarına dair bir vakayiname yazmış olan ve Fransızların Türkiye'deki faaliyetleri hakkında söyleyecekleri bulunan imparatorluk vakanüvisi Ahmed Âsım Efendi tarafından teyit edilir. Fransızlar kendilerini dost olarak sunmuş ve yoğun propaganda yapmışlardı. Sadece devlet ricalinin değil aynı zamanda halkın da kafalarını karıştırmışlardı. Zararlı fikirlerini yaymak için Müslümanlarla arkadaşlık kurmaya çalışmış, dostluk ve iyi niyet iddialarıyla onları aldatmış ve böylece teklifsiz ve laubali bir sosyal ilişki vasıtasıyla bir çok kurban bulmuşlardır.

> Sadakat giysisini soyunmuş bazı nefsine düşkünler, onlardan zaman zaman politika dersi aldı. Onların lisanını öğrenmeyi arzulayan bazıları Fransız öğretmenler tutup bu dili öğrendiler ve böbürlendiler... o kaba saba dilleriyle. Fransızlar, bu şekilde zayıf akıllı ve sığ imanlı bazı kişilerin kalplerine Frenk adetlerini usul usul sokup zihinlerine kendi düşünce tarzlarını sevdirdiler. İtidal sahibi olanlar, uzak görüşlüler ve diğer devletlerin elçileri bu durumun nasıl bir tehlike arz ettiğini gördüler. Telaş ve hoşnutsuzluk içerisinde bu şeyleri hem ima yoluyla hem de açıkça tahkir edip kınayarak onların faaliyetlerinin ortaya çıkaracağı kötü sonuçları önceden dile getirdiler. Bu kötü niyetli çete ve iğrenç güruh, son derece kurnazca davranmakta, politikalarının tohumlarını önce devlet ricalinin kalplerinin toprağına serpmekte, daha sonra da kendi düşünce tarzlarına teşvik ve ayartmayla yöneltmek suretiyle —Allah bizi korusun— Kutsal Yasa'nın ilkelerinin altını oymaktalardı.[40]

Batının Ortadoğu üzerindeki tesiri artık yeni ve zorlu bir evreye girmiş bulunuyordu.

II
Müslümanların Dünya Görüşü

Batı dünyası, insanları sınıflandırma hususunda çok sayıda farklı tasnif tarzları geliştirmiştir. Yunanlılar dünyayı Yunanlılar ve barbarlar; Yahudilerse Yahudiler ve Yahudi olmayanlar diye ikiye ayırdılar. Daha sonraları, yine Yunanlılar, dünyayı kıtalardan, kendilerinin kıtası olan Avrupa kıtası ile Ege Denizinin karşı kıyısında uzayıp giden Asya kıtasından müteşekkil gösteren coğrafi bir sıfırlandırma icat ettiler. Zamanla Ege Denizi sahilinin ötesinde ucu bucağı görülmeyen daha büyük ve daha uzak bir Asya'nın var olduğu fark edildiğinde, Ege Denizi'nin karşı sahili Küçük Asya oldu ve Asya ismi daha geniş bir alan için kullanılmaya başlandı. Giderek Asya (yani Avrupa dışında kalan bölge) de alt bölümlere ayrıldı ve Akdeniz'in güney sahilinde uzanan bölgeye Yunanca ve Latince isimler, önce Libya sonra Afrika isimleri verildi. Avrupalılara göre, Ortaçağ dünyası, öncelikle Hristiyanlık ve putperestlik arasında, sonra da Hristiyanlık içerisinde monarşilere bölünüyordu. Modern dünya ise, temel sınıflandırma olarak, kimlik ve tabiyetin belirleyicisi olarak ulus devleti benimsemiştir.

Müslümanların dünya ve dünya halklarıyla ilgili görüşleri farklı bir inşaya sahiptir. Müslüman tarih ve coğrafya yazarla-

rı, dokuzuncu yüzyıla kadar Avrupalıların kıtalara verdikleri isimler hakkında hiç birşey bilmiyorlardı. Asya bilinmiyor, —Urûfa şeklinde— yanlış tanımlanmış bir Avrupa olarak şöyle bir değinilip geçiliyor, İfrîkıye şeklinde Arapçalaştırılmış olan Afrika ise sadece Tunus ve onu çevreleyen bölge olan doğu Mağrib'i isimlendirmede kullanılıyordu. Müslüman coğrafya yazarları dünyayı kelime olarak antik Yunancadaki *clima* kelimesinden türeyen "iklimler"e böldüler, fakat bu sınıflandırma, modern Batılı terminolojideki kıta isimlerine enjekte edilmiş siyasi ve hatta kültürel içerikten yoksun saf bir coğrafi sınıflandırmaydı. Müslümanların tarih literatürlerinde hiç yer alamayan iklimler, Müslüman halkların tek vücut halinde kendi varlıklarının farkına varışlarında hiç yer işgal etmemiş gözükmektedir.

Batılı dünyanın kendini algılamasında ve tabiyetlerin tanımlanmasında oldukça önemli olan dünyanın ülkeler ve devletler şeklinde taksimi, İslam dünyasında görece tali önemdedir. Toprağa göre isimlendirmenin önemi öylesine azdır ki bazı ülkelerin özel isimleri bile yoktur. İslam dünyasının bölünmesiyle ortaya çıkan yeni devletlerin büyük bir kısmının taşıdıkları isimler yeni konulmuş isimlerdir. Bu ülkelerden Suriye, Filistin ve Libya gibi bazılarının isimleri klasik antikite mezarlığından çıkarılmışlardır; Irak veya Tunus gibi isimler ise Ortaçağ prensliklerinin isimleridirler; bazıları ise Pakistan örneğinde olduğu gibi yeni üretilmişlerdir. Arabistan ve Türkiye'nin isimlerine gelince, bu ülkelerin, dolayısıyla da isimlendirdikleri halkların antik oluşlarına rağmen, Batı tarafından gerçekleştirilen modern isimlendirmelerdir. Arapçada Arabistan'ı tanımlayan bir kelime bulunmamakta, Arapların Vatanı veya Yarımadası gibi zorlama tabirler yer almaktadır. Türkiye ismi ise, Batılılar tarafından birçok yüzyıldır kullanıldığı halde, ancak yirminci yüzyılda, daha önceleri hanedanlık veya bölge isimleriyle anılmış olan bir ülkeyi isimlendirmek için Türkçeye adapte edilip benimsenmiştir. Klasik kullanımda, ülke veya prenslik ve ana şehir için bir tek isim kullanılmaktaydı: genellikle ana şehrin ismi onu içine alan ülkeyi isimlendirmede de kullanılıyordu. Ondokuzuncu yüzyıldan önce hiçbir zaman topraksal terimlerle tanımlanan bir hükümranlık söz konusu olmadı. Aksine, bir monarka topraksal isimlendirmenin izafe

edilmesi küçültücü bir şey olarak görülüyordu. Aynı şey, daha düşük bir ölçüde etnik terimler için de geçerlidir. Araplar, Türkler ve Farisiler gibi etnik terimler İslami literatürde yer alıyordu ve lisan, kültür ve bazan da soya göre tanımlanan bu gruplardan birine veya diğerine mensubiyet Müslüman bireylerin bilincinin önemli bir parçasını oluşturuyordu. Fakat bu terimler nadiren siyasi bir anlam ifade ediyorlardı. Müslüman monarklar normalde hükümranlıklarını veya taşıdıkları ünvanları ülkelere göre tanımlamadıkları gibi köken, lisan ve toprağa göre isimlendirilen bir ulus oluş, devlet oluşun doğal bir temeli olarak da görülmüyordu.

Müslümanların dünya görüşünde insanlığın temel bölünümü, İslamın Evi *(Dârü'l-İslâm)* ve Savaş Evi *(Dâru'l-Harb)* şeklindedir. Bunlardan birincisi, İslamın yasasının cari olduğu tüm ülkeler, kısaca belirtecek olursak, Müslümanların İmparatorluğudur; ikincisi ise dünyanın geri kalan kısmıdır. Semada yanlız bir tek Allah olduğu gibi yeryüzünde de ancak bir tek hükümdar ve bir tek yasa var olabilir. İdeal anlamda İslamın Evi, başında tek bir hükümdar bulunan ve tek bir devlet tarafından yönetilen tek bir toplum olarak algılanır. Bu devlet, işgal edilmek suretiyle yönetimi altına girmiş imansızlara, putperest olmamaları ve izin verilmiş dinlerden birinin izleyicisi olmaları durumunda hoşgörülü davranmak ve onları korumak zorundadır. Bununla birlikte, İslami yasanın mantığı, İslam dışında hiç bir devletin ebediliğini kabul etmez. Müslümanların bakış açısına göre, tüm insanlık İslamı kabul edecek veya İslami yönetime boyun eğecektir. Ayrıca, bu sonucun elde edilmesi için mücadele etmek Müslümanların dini bir görevidir.

Müslüman hukukçuların bu mücadeleye verdiği isim, gayret gösterme veya çabalama anlamında Arapça bir kelime olan *cihâd* kelimesidir. Bu görevi ifa eden kişiye *mücâhid* denir. Cihad kelimesi, imansızlara karşı savaşma anlamında Kur'an'da bir çok kez yer alır. İslami yayılımın ilk yüzyıllarında bu kelimenin normal anlamı buydu. Klasik hukukçuların formüle ettikleri Kutsal Yasa olan *Şeriata* göre, İslamın Evi ile Harb Evi arasında, ancak tüm insanlığın İslama veya İslamın hakimiyeti altına girmesiyle sona erebilecek dini ve hukuki açıdan zorunlu bir savaş hali vardı. Dolayısıyla, teoride Müslüman bir devletle gayrımüslim bir devlet arasında bir barış andlaşması

hukuksal açıdan imkansızdı. Ancak, İslamın evrensel zaferiyle sonuçlanacak olan savaşa son verilmesi sözkonusu olmasa da zorunluluk nedeniyle veya bir mütarekeye geçici olarak uymak için ara verilebilirdi. Hukukçulara göre böyle bir mütareke ancak muvakkat olabilirdi. On yılı aşmaması gereken mütarekeleri Müslümanlar tek taraflı olarak ihlal edebilirdi; bununla birlikte, İslamın yasasına göre, yeniden saldırıya geçmeden önce karşı tarafa zamanında haber vermek zorundaydılar.

Hatta göreli barış dönemlerinde bile kafirlerin memleketlerine gidiş geliş hoş görülmüyordu. Müslümanların yasası, gerçekten yasak eylemlerle *(harâm)* kınanılası eylemleri *(mekrûh)* birbirinden ayırır. Savaş Evi'ne seyahat ikinci kategoriye girer ki, fakihlerin büyük bölümü, bir Müslümanın Savaş Evi'ne seyahatinin ancak fidye ödeyerek esir kurtarma amacıyla yapılması durumunda meşru olduğu hususunda ittifak etmişlerdir. Bazı otoritelerin aşırı ihtiyaç duyulduğunda Hristiyan topraklarından yiyecek maddelerinin satın alınmasına izin vermiş olmalarına rağmen ticaret bile kabul edilebilir bir neden olarak görülmemekteydi.[1]

*Şeriat*ın büyük bölümü gibi, cihadla ilgili yasa da, İslami takvimin ilk yüz elli yılı içerisinde klasik biçimini aldı ve bu süre içerisinde Arap orduları Fransa, Bizans, Çin ve Hindistan'a doğru ilerlemesini sürdürdü. İslamın evrensel zaferinin sadece kaçınılmaz değil aynı zamanda da eli kulağında olduğundan şüphe etmek için hiçbir neden görünmemekteydi. Daha sonra, diğer hususlarda olduğu gibi bu hususta da yasal doktrinle siyasi gerçek arasında yöneticilerin görmezden geldiği, hukukçularınsa gizlemek için ellerinden geleni yaptıkları bir uçurum ortaya çıktı. İlk yüzyıl veya ilk iki yüzyıl içerisinde, hem ilkede hem de gerçekte var olmuş olan yegane evrensel İslam devleti küçük devletlere bölündü. Ebedi ve karşı konulamaz olduğu düşünülen cihad sona erdi ve zamanla İslam dünyası ile dünyanın geri kalan kısmı arasında karşılıklı hoşgörüye dayalı ilişkiler kuruldu. Hala Savaş Evi olarak algılanıyor ve isimlendiriliyor olan dünyanın geri kalan kısmına boyun eğdirme görevi, tarihi zamandan Mesih zamanına ertelendi. Aynı vakitlerde, Müslüman devletlerle gayrımüslim devletler arasında savaşın değil de barışın normal durum olduğu az çok kalıcı sınırlar oluşmaya başladı. Bu sınırların akınlarla ihlal edilme-

leri, bu barışın yerini zaman zaman savaşların alması mümkün olmuşsa da, Yeniden Fetih ve Haçlı Seferleri çağından itibaren sınırların ihlalleri Müslümanların sınırlarının genişlemesi anlamına geldiği kadar daralması anlamına gelmeye de başladı.

Bu değişiklikler ve bu değişiklikler sonunda dış dünyayla diplomatik ve ticari ilişkilerin genişlemesi hukukçular için yeni sorunlar ortaya çıkardı. Onlar, diğer alanlarda olduğu gibi bu alanda da başarılı yorumlar ortaya koydular. Kutsal savaş görevi tadil edildi ve yeniden yorumlandı. Savaş Evi'yle savaşmayı durdurmak gerçekte ancak geçici bir mütareke dönemi için mümkün olmasına karşın, böyle bir mütarekenin gerektiği sürece yenilenmesi mümkündü, ki bu hüküm, fiili barış durumuna yasal bir dayanak oluşturdu.

Hatta bazı hukukçular, İslamın Evi ile Savaş Evi arasında orta bir statü olarak Mütareke Evi veya Anlaşma Evini *(Dâr ü'l-Sulh* veya *Darü'-Ahd)* de tanıdılar. Bu, Müslümanların hükümranlığını kabul edip haraç ödeyen ve fakat kendi hükümet yapıları içerisinde belli bir özerkliği koruyan bazı gayrımüslim devletlerle Müslüman devletler arasında yapılan mütarekelerden müteşekkildi. Hediyeleri haraç olarak görmeyi seçen Müslüman yöneticiler ve onların hukukçu danışmanları, andlaşmanın sahasını gayrımüslim devletlerle siyasi, askeri ve ticari konularda geniş bir düzenleme çeşitliliğini kuşatacak kadar genişletebildiler. Hatta Savaş Evi'ne mensup bir gayrımüslimin Müslümanların topraklarını ziyaret etmesi ve *emân* adı verilen bir emniyet teminatı alması mümkündü. Hukukçulara göre, her Müslüman erkek, bir veya birçok kişiye *emân* verebilirdi. Müslüman devletin başındaki kişi ise daha geniş bir topluluğa, bir şehre, bir hükümdarın kullarına veya bir ticari loncaya topluca *emân* verebilirdi. *Emân* verme uygulaması, Müslüman ve Hristiyan devletler arasında ticari ve diplomatik ilişkilerin gelişmesini büyük ölçüde kolaylaştırdı ve Müslüman şehirlerinde yerleşik Avrupalı tüccarlar topluluklarının ortaya çıkışı için yasal bir İslami çerçeve temin etti. İki taraf arasındaki belirleyici farklardan biri, Müslüman ziyaretçiler için hiç bir *emân*ın bulunmaması ve Hristiyan Avrupada ikamet eden Müslümanların sayısının az olmasıydı. *Emân*, Müslümanların barışçı ilişki için buldukları yasal bir formüldü. Bununla bir-

likte, gerçek güç dengesinin giderek değişmesiyle birlikte, bu ilişkiler, giderek artan bir ölçüde İslami yasa tarafından değil fakat Avrupa'nın ticari ve diplomatik uygulamaları tarafından düzenlenmeye başlayacaktı.

Hem ideal hem de yasal anlamda İslamın Evi tek vücuttu; mezhebî, yöresel, ulusal ve sair farklılıklara rağmen güçlü bir ortak kimlik duygusu her zaman var olmuştu ve hala da mevcudiyetini muhafaza etmektedir. Bu yüzden, Müslümanların Savaş Evi'nin üyelerine de benzer bir ortak kimlik atfetmeleri doğaldı. Bazan Peygamber Muhammed'e atfedilen bir söze göre "Küfür tek millettir." Gerek bu atfın gerekse bu ifadenin içeriğinin yanlış olduğu belgelenmiş bulunuyor ise de, bu söz, Müslümanların yazıları ve uygulamalarında yansıyan ortak bir tutumu dile getirmektedir. İnsanlık arasındaki gerçek önemli ayrım, Müslümanlarla imansızlar şeklindeki ayrımdır. Müslümanlar arasındaki bölünmeler ikincil önemde idi; imansızların, özellikle de islami sınırın ötesinde yaşayan imansızların mezhebî farklılıkları ise daha da önemsiz veya daha da az ilgi çekiciydi.

Müslümanlar, tabii ki imansızlar topluluğunu kendi içlerinde belli sınıflara ayırıyorlardı. Bunlardan biri, vahye dayalı bir dine mensup olanlarla olmayanlar şeklindeki ayırımdı. Dinsizler ve putperestler için iki seçenek vardı: ya Müslüman olmak ya da ölmek. Geçerlilikleri sona ermiş olmakla birlikte gerçekten vahye dayalı kabul edilen dinlerin mensupları olan Yahudi ve Hristiyanlar için ise üçüncü bir seçenek daha vardı: Müslüman olmak, ölmek veya boyun eğmek. Boyun eğme seçeneği, haraç ödemeyi ve Müslümanların üstünlüğünü kabul etmeyi içine alıyordu. Ölüm seçeneğinin kölelikle yer değiştirmesi de mümkündü. Müslümanların yasasına ve uygulamalarına göre, boyun eğen kişilere Müslüman devletin hoşgörüsü ve koruması bahşedilebilirdi. Ortaya çıkan ilişki Arapçada *zimme* olarak ifade edilen bir paktla düzenlenirdi. Bu pakttan yararlananlara *ehlü'l-zimme* yani pakt halkı veya kısaca *zimmîler* denirdi. Bu, Yahudiler, Hristiyanlar ve Müslüman devletin kulları haline gelmiş diğer topluluklar için ortak bir terim olarak kullanılırdı. *Zimme* kurallarına göre, İslamın önceliğini ve Müslümanların üstünlüğünü kabul ettiklerini açıkça tasdik etmek koşuluyla, bu kişiler, kendi dinlerine göre iba-

detlerini sürdürebilir, kendi ibadet mekanlarını koruyabilir ve kendi adetlerini yaşatabilirlerdi. Bu tasdik, *zımmî*lerin giyebilecekleri giysileri, binek olarak kullanabilecekleri hayvanları, taşıyabilecekleri silahları ve benzeri hususları belirleyen kutsal yasanın bir dizi sınırlaması vasıtasıyla ifade edilebilirdi. Ehliyetsizliklerin büyük kısmı, somut ve pratik olmaktan çok sosyal ve sembolik karakterdeydi. İmansızlara yüklenen yegane gerçek ekonomik yük, vergi mahiyetliydi. Eski İran ve Bizans İmparatorluklarından miras bir uygulamayla onlardan daha yüksek oranda vergiler alınıyordu. Bunların en önemlisi, tüm erkek gayrımüslimlerin ödemek zorunda oldukları *cizye* denilen baş vergisiydi.

Zımmî terimi sadece Müslümanların topraklarında yaşayan ve Müslüman devletin yönetimine tabi olan Yahudiler ve Hristiyanlar için kullanılıyordu. Sınırın ötesinde kalan Hristiyanlara *harbî*, yani Savaş Evi'nin sakini deniyordu. Savaş Evi'nden İslamın Evi'ne ziyaret veya geçici ikamet amacıyla emniyet teminatı ile gelenlere *muste'min*, yani *emân* sahibi deniyordu. İslam dünyasında bulunmuş olan gayrımüslimlerle ilgili en eksiksiz ve en doğru bilgilerin *zımmîler* ile ilgili olması, *muste'minler* ile ilgili bilgilerin oldukça az, Savaş Evi'nin sakinleriyle ilgili bilgilerinse sınırlı ve güvenilmez olmaları hiç de şaşırtıcı değildir.

Bununla birlikte, ana hatlar belirgindir. Temel tasnif, belirttiğimiz gibi, dine göre yapılan sınıflandırmadır. Yahudiler ve Hristiyanlar, tıpkı Müslümanlar gibi dini ve siyasi topluluklar olmakla birlikte daha aşağı topluluklardandılar. Yahudilik, Hristiyanlık ve İslamın birer örneğini teşkil ettikleri bir sınıf veya kategori olarak din kavramının, ancak İslamın zuhuruyla ve Müslümanların kendi dini vahiy ve siyaset tarzlarına iki belli dini selef olarak tanıma ve idrak etme yetenekleriyle ortaya çıktığına dair herhalde biraz abartılı olan görüşler ileri sürülmüştür.[2] Böylesi bir bilince ne ilk Hristiyanlar veya Yahudiler, ne de antik dünyanın diğer herhangi bir kültürü arasında tesadüf edilmemektedir. Müslümanlara göre, Muhammed'in gelişi ve Kur'an'ın vahyedilişi, Allah'ın amacının insanlığa vahyedilmesine vasıta olan bir dizi benzer olayın sonuncusuna işaret eder. Allah'ın vahyedilmiş kitabın taşıyıcıları olarak insanlığa gönderdiği çok sayıda peygamber vardır. Muhammed

bu peygamberlerin sonuncusu, Kur'an ise vahyin nihai ve mükemmel şeklidir. Önceki vahiylerde önemi haiz herşey onun içinde mevcuttur. Kur'an'da yer almayanlar ise önceki vahyedilmiş metinlerin bozulmuş veya tahrif edilmiş kısımlarıdır.

Gerek Yahudiler gerekse Hristiyanlar Müslümanların yabancısı oldukları insanlar değillerdi. İslamın gelişinden önce Arabistan'da her iki dinin de temsilcileri vardı. Peygamberin de bildiği bu iki din, Kur'an'da ve daha eski geleneklerde zikredilirler. İslam, kendini, bir anlamda mevcut inançlara karşı, Muhammed'in kendilerine karşı mücadeleyi temel mücadele olarak gördüğü putperest kültürlere karşı olduğu gibi, Yahudilik ve Hristiyanlığa karşı olarak da tanımlamıştır. Kur'an, (Süre 112'de) "O Allah'tır, bir tek, eşsiz olan Allah'tır, O doğurmaz ve doğurulmaz, O'nun dengi yoktur"[3] derken Hristiyanlığı reddetmektedir. "Allah'ın sizin için tahsis ettiklerinden helal ve iyi olanlardan yeyin. Nimetleri için Allah'a şükredin..." (Sûre 16 :115) derken bazı Yahudi perhiz yasalarını ıskartaya çıkarmaktadır.[4] Ayrılık ve birliktelik ilkesi ise genellikle Süre 109'da zikredilerek dile getirilir: "De ki: Ey Kafirler! Ben sizin ibadet ettiğinize ibadet etmem. Siz benim ibadet ettiğime ibadet etmezsiniz. Ben sizin ibadet ettiğinize ibadet edici değilim, siz de benim ibadet etiğime ibadet ediciler değilsiniz. Size, sizin dininiz; bana, benim dinim."[5] Bu kavram, ne Hristiyanlık ne de Yahudilik inanç ve uygulamasında emsali olmayan yeni bir kavramdır.

İslam fetihlerinin ardından Müslümanlar kendilerini Mezopotamya'dan İspanya'ya kadar uzanan topraklarda çoğunluğunu Hristiyanların oluşturduğu nüfuslar arasında yönetici bir azınlık olarak buldular. Bu yüzden, Hristiyan dünyanın büyük bölümünü çalışır, ibadet eder ve eğlenirken yeterince gözleme imkanı elde ettiler. Hristiyanların inanç ve uygulamalarıyla ilgili belli ölçüde bir bilgi, eğitim görmüş Müslümanların ortak bilgilerinin bir parçası oldu ve hatta Müslümanların doktrin ve uygulamalarının bazı cepheleri Hristiyanlık örneğinden etkilendi. Müslüman alimler arasında az sayıda da olsa Yahudi ve Hristiyanların dinlerini ve kutsal kitaplarını araştıran kişiler vardı. Bu araştırma kimi zaman çürütme amacıyla yapılıyorsa da, bu saik, daha çok diğer dinlerden vazgeçip İslama yeni girmiş olanlar için söz konusuydu. Polemikten çok

bilgilenme amaçlı araştırmalar da yapılmış, Müslüman müelliflerin dinlerle doktrinlerin tasnifini ele alan eserlerinde Hristiyan ve Yahudilerin kutsal kitapları ve inançları tartışılmıştır; bir konu ve bir literatür olarak bu sınıflandırma işlemi, ilk olarak Ortaçağ İslamında ortaya çıkmış gözükmektedir.

İslami yönetim altında yaşayan Hristiyan ve Yahudiler, zamanla kendi dillerinin yerine Arapçayı kullanmaya başladı ve kutsal kitaplarının çevirileri de dahil olmak üzere eserlerini Arapça olarak telife başladılar. Bu Hristiyan ve Yahudi eserlerinin çoğu, kullanılan dilin Arapça olmasına rağmen farklı alfabelerle (Hristiyanlar için Süryani, Yahudiler içinse İbrani alfabe) kaleme alındıklarından Müslüman okuyucuların bunlara yaklaşmaları söz konusu değildi. Bununla birlikte, Arap alfabesiyle kaleme alınmış olanlar bile Müslüman alimlerin pek dikkatlerini çekmemiş gözüküyorlar. Müslümanlar, Hristiyan ve Yahudilere belli ölçülerde hoşgörü gösteriyorlarsa da genelde onlara karşı fazla saygı duymuyorlardı. İslamın mükemmelliğine, Müslümanların gücünün üstünlüğüne kani olan Müslümanlar için, Yahudi ve Hristiyanlar, hükmü ortadan kalkmış dinlerin izleyicileri ve fethedilmiş toplumların üyeleriydiler. Dolayısıyla onlara verebilecekleri değer ve duyabilecekleri ilgi fazla olamazdı.

Benzeri bazı değerlendirmeler, Müslümanların sınırın ötesinde yaşayan kafirlere karşı tutumlarını da belirlemiştir. Fakat bu hususta başka değerlendirmeler de etkili olmuştur. İlk yüzyıllarda İslami İmparatorluk ve toplum daha çok doğuya ve batıya doğru genişledi. Müslümanların topraklarının kuzey ve güneyinde kalan çıplak Avrasya ovaları ile Afrika'nın çöl ve cangılları fazla çekici gelmedi ve İslamın bu bölgelerde ilerlemesi yavaş ve geç gerçekleşti. Temel bir gayret olan fetih ve İslamlaştırma faaliyeti, daha çok nüfuslu ve daha vaatkar bölgelere, batıda Kuzey Afrika'ya ve oradan Avrupa'ya, doğuda ise İran'a, İran'dan Merkezi Asya'ya, oradan da Hindistan ile Çin sınırlarına doğru yöneltildi. Müslümanlar her iki yönde de yenilmesi zor hasımlarla karşılaştılar: doğuda önce Pers İmparatorluğu, daha sonra ise onun ötesindeki savaşçı step ve orman halkları ve Hindistan ile Çin'in muhteşem güçleriyle; batıda ise Bizans İmparatorluğu ve onun ötesindeki daha uzak Hristiyan krallıklarıyla.

Müslümanların bakış açısına göre, Hristiyanlara karşı yapılan savaşlarla İslamın diğer sınırlarındaki savaşlar arasında nitelik itibariyle temel bir farklılık vardı. Step ve cangıl halkları arasında ve hatta haklarında sınırlı bilgiye sahip oldukları Çin ve Hint medeniyetlerinde bile, İslam için belirgin bir alternetif görmüyorlardı. Müslümanların bu bölgelerdeki ilerlemesi, bu putperest halkların kaçınılmaz olan İslamlaştırılmalarının bir parçasıydı. Bu bölgelerde ne güçlü bir askeri hasım ne de ciddi bir dini alternatifle karşılaşmadılar. Batıdaki mücadele ise, bunun tersine, İslamın evrensel misyonunu kökten inkar eden ve bunu hem tanıdık hem de anlaşılır tarzda gerçekleştiren bir dini ve siyasi rakibe karşı yapılıyordu. Müslümanlar, nihai zaferlerine inançlarının tam olmasına rağmen, iki din ve iki toplum arasındaki bu geniş menzilli ve uzun süreli mücadelenin belirsizliğine ve önemine karşı kör kalmamışlardır. Müslümanların yazılarında, Hristiyan dünya, Savaş Evi'nin kusursuz modeli, Hristiyanlığa karşı savaş ise cihadın tek ve gerçek örneğidir.

Onbirinci ve onbeşinci yüzyıllar arasında İslamın ricatı ve Hristiyan yeniden-fethinin İtalya, Portekiz ve İspanya'da ilerleme kaydetmesi, yerleşik Müslüman nüfusların hatırı sayılır bir kısmının Hristiyan yönetimi altına girmesine yol açtı. Tüm bu ülkelerde, yeniden-fetih hareketininin ardından, —bazan geçici bir hoşgörü döneminden sonra— Hristiyan yöneticilerin, Müslüman tebealarını Hristiyanlığa çevirmek veya tahliye etmek için gösterdikleri kararlı gayretler izledi. Bu gayretler uzun vadede başarılı oldu.

Hristiyanların Müslüman tebeaya hoşgörülü davranmaya isteksizlikleri, Müslümanların Hristiyan yönetimi altında kalmaya isteksizlikleriyle uyuşuyordu. Müslüman hukukçuların çoğu, bir Müslümanın bir gayrımüslim hükümetin yönetimi altında yaşamasının imkansız olduğunu ileri sürüyordu. Kafirlerin topraklarında bir kafir Müslüman olduğunda, evini ve ülkesini terkedip Müslümanların yönettiği ve Müslümanların yasasının geçerli olduğu bir toprağa göç etmekle yükümlüydü. Bu görüşle ilgili kitabî delil, Peygamber Muhammed ile arkadaşlarının Mekke'den Medine'ye göç *(hicret)* edişleriydi ki, Müslümanların devletinin ortaya çıkışına yol açan bu olay, İslami takvimin başlangıç tarihini gösterir. Peygamber böyle

davrandığına göre diğerlerinin onu izlemesi beklenirdi.

İslam topraklarının Hristiyan fatihlerin ellerine geçmesi, sorunun yeni ve acil bir biçimde tekrar ortaya atılmasına yol açtı. Bu problem, ilk olarak, Kuzey Afrika, Müslüman İspanya ve Sicilya'da yaygın olan Maliki ekolü hukukçuları tarafından ele alındı. Maliki mezhebine bağlı hukukçular, Müslüman toprağının kafirlerin eline geçişinin ortaya çıkardığı yasal sorunlar hususunda ihtilafa düştüler. Birkaçı, bir Hristiyan yöneticinin İslam dininin serbestçe uygulanmasına ve Müslümanların şeriatın hükümlerine göre yaşamalarına izin vermesi durumunda, Müslümanların sözkonusu ülkede kalmalarına izin verilebileceğini ileri sürdüler. Bazıları ise daha da ileri gidip, hoşgörüsüz kafirlerin hakimiyeti altındaki Müslümanların hayatta kalmak için kendi dinlerini gizlemelerine izin vermeye bile meyil gösterdiler. Bununla birlikte, galip gelen görüşe göre, kafirler tarafından fethedilmiş bir ülkenin Müslümanlarından en azından birinin, tercihen hepsinin, Mekke'deki seleflerinin yapmış olduklarını yapmaları ve putperestlikten İslama hicret etmeleri gerekiyordu. Kafir yönetimi altında kalmayıp göç etmenin tüm Müslümanların görevi olduğunu ileri süren Faslı fakih el-Venşerisi'nin verdiği fetvada klasik bir formülasyon yer almaktaydı. Kafirlerin hoşgörülü olmaları durumunda irtidat tehlikesi daha da artacağından hicrete ihtiyaç daha acil hale gelirdi. Hatta, der, el-Venşerisî, Müslümanın zorbalığı Hristiyanın adaletinden daha iyidir.[6]

Bununla birlikte, genelde Hristiyan adaleti pek sözkonusu olmadı. Bazı istisnalar vardı yine de. Müslümanlar Normandiyalıların görece hoşgörülü yönetimi altındaki yeniden-fethedilmiş Sicilya'da ve İspanya'nın Hristiyanlar tarafından yeniden-fethedilmiş bölgelerinde bir müddet kaldılar. Fakat onların hayatta kalmaları, Hristiyan kuzeye karşılıklı hoşgörüyü zorla dayatan güneydeki Müslüman devletlerin varlıklarını sürdürmelerine bağlıydı. Hristiyanların 1492'deki nihai zaferlerinden sonra böyle bir hoşgörüye ihtiyaç kalmadı ve çok geçmeden Müslümanları sürme buyruğu verildi.

Aynı problem, kuzey ve doğu Karadeniz'deki Müslüman topraklarının Rusların eline geçmesi ve Balkanlar'daki Osmanlı eyaletlerinin ard arda kaybedilmesiyle birlikte doğu Avrupa'da da ortaya çıktı. Hristiyan yönetimi altına giren yeni

Müslüman grupların bazıları aynı cevabı buldu: Hicret. Fakat Avrupa'nın emperyalist yayılma çağında hicret artık bir çözüm olamazdı. Rus, İngiliz, Fransız ve Felemenk İmparatorluklarının doğuşuyla, Hristiyan yönetim, artık İslami dünyanın ana merkezlerine kadar uzanmış, buralardaki büyük Müslüman nüfuslar zorunlu olarak kafir yönetimi altında kalmışlardı.

Müslümanlar, kendileri için önemli olmasına rağmen, Hristiyan dünyaya dikkat çekecek ölçüde az ilgi gösterdiler. En iyi bildikleri kısım, son derece doğal olarak, Bizans'ın Hristiyan-Yunan İmparatorluğu idi. Müslüman salnamelerinde Rum toprağı olarak yer alan bu imparatorluk, Müslüman devletin baş hasmıydı. Müslümanların savaşlarının tarihinde bu imparatorluktan sık sık söz edilmekte ve onun eyaletleri, özellikle de Müslüman devletin sınırının hemen ötesindeki eyaletleri, Müslüman coğrafya ve tarih literatüründe az çok ayrıntılı olarak tartışılmaktadır.

1068 yılında, —yani Hastings Savaşından iki yıl sonra ve Haçlıların Filistin'e girişlerinden otuz yıl önce— İspanya'daki Müslüman Toledo şehrinin kadısı olan Said İbn Ahmed isimli biri, ulusların kategorileri üzerine Arapça bir kitap yazdı. Kitabın takdiminde insanların oluşturdukları ulusları, bilim ve öğrenimle ilgilenenler ve ilgilenmeyenler diye ikiye ayırır. Bilginin gelişmesine katkıda bulunan ulusların sayısı sekizdir: Hintliler, Farisiler, Kildaniler, Yunanlılar, Romalılar (Bizanslıları ve doğu Hristiyanlarını içeren bir terim), Mısırlılar, Araplar (Müslümanların geneli dahil) ve Yahudiler. Bu uluslar, kitabın geri kalan kısmının konusunu oluşturur. İnsanlığın geri kalan kısmı arasından, diğer alanlardaki başarıları dolayısıyla saygıyı hak ettikleri için Çinlileri ve Türkleri "cahil halkların en soyluları" olarak diğerlerinden ayırır; el sanatları ve resim sanatlarındaki becerileri ve dayanıklılıkları dolayısıyla Çinliler; cesaretleri, savaş sanatındaki becerileri, binicilikleri, mızrak, kılıç ve ok kullanmadaki maharetleri dolayısıyle Türkler. Said, insanlığın geri kalan kısmını kuzeyli ve güneyli barbarlar olarak küçümser bir edayla atlayıp geçer. Birincilerle ilgili olarak şunları söyler.

> Bu grupta yer alan ve bilimleri tahsil etmemiş olan diğer halklar, insandan çok hayvana benzerler. Bu halkların yedi iklim veya

son iklim ile meskun dünyanın sınırları arasında kalanlarının yaşadıkları kuzey uçtaki bölgede güneşin doruk çizgisine aşırı uzak oluşu havayı soğuk ve gökyüzünü bulutlu yapar. Bu yüzden mizaçları soğuk, huyları ters, karınları şişkin, renkleri soluk, saçları uzun ve düzdür. Bu yüzden idrak keskinliğinden ve zeka açıklığından yoksundurlar; cehalet, hissizlik, kavrayış yoksunluğu ve aptallığın hakimiyeti altındadırlar...[7]

Said, burada çağının Müslüman âlimlerinin genel olarak kabul görmüş görüşlerini dile getirmektedir. Dünyanın merkezi, İspanya'dan Kuzey Afrika'ya, oradan Ortadoğu'ya uzanan ve neredeyse tüm antik medeniyet merkezlerini ve halklarını içine alan İslam topraklarıydı. Kuzeydeki Hristiyan Bizans İmparatorluğu, nihai ve tamamlanmış şekline İslamda ulaşan ilahi vahye dayalı bu medeniyetin, daha önceki bir zaman dilimine ait durdurulmuş bir aşamasını temsil ediyordu. Doğuda, İran'ın ötesinde, geri ve putperest de olsa belli bir ölçüde medeni yaşama ulaşmış ülkeler vardı. Bunların dışında, sadece kuzey ve güneydeki dış dünyanın siyah ve beyaz barbarları vardı. Bu kitapta, Müslümanların bu kuzeyli barbarların bazıları hakkındaki bilgilerinin gelişmesini ele almaktayız.

III
Dil ve Tercüme Üzerine

Evrensel tarih üzerine ondördüncü yüzyılda bir İranlı tarafından kaleme alınmış bir eserde, müellif, Avrupa'yı tartışırken şunları söyler: "Frenkler yirmibeş dil konuşurlar ve hiçbir halk diğerinin dilini anlamaz. Tüm ortak şeyleri takvim, alfabe ve rakamlarıdır."[1] Mevcut iki veya bazan üç ana dilin (batı Avrupa'daki Latince gibi) yalnızca dar bir din adamları sınıfının ihtiyaçlarına hizmet etmediği fakat aynı zamanda, asgari ölçülerde yöresel dil ve lehçelere ayrılsalar da, evrensel iletişimin fiili aracı da oldukları Müslüman dünyadaki dil birliği ortamına alışkın bir Ortaçağlı Müslümanın böyle bir yorumda bulunması doğaldır.

Başlangıçta Müslümanlar arasında bir tek dil kullanımdaydı ki, bu dil, Kur'an'ın ve Arap fetihçilerinin dili olan Arapçaydı. Müslümanların topraklarında bir müddet hükümet, ticaret ve kültürün yegane dili olan Arapça, şaşırtıcı bir hızla, İslam İmparatorluğana sonradan katılan topraklardaki Latince, Yunanca, Kıptca, Süryanca ve Farsçanın yerini aldı.

Latince ve Yunanca neredeyse yok olmuştu; Kıptica ve Süryanca ise Hristiyan azınlıkların konuşulan dili olarak değil fakat ancak ibadet dili olarak varlığını sürdürüyordu. Sadece

Farsça yeni bir gelişme safhası içine girdi. İran'ın İslamlaştırılmasıyla birlikte, İngilizcenin Anglo-Sakson dilinden farkı ölçüsünde İslam öncesi Farsçasından farklı, Arap alfabesiyle yazılan ve Arapçadan geçme muazzam bir kelime hazinesine sahip yeni bir Farsça ortaya çıktı. Farsça, İslami dünyanın zamanla başta İran olmak üzere merkezi Asya, Hindistan ve Türkiye'de geniş bir kesim tarafından kullanılan ikinci ana kültür dili oldu.

Türkler'in Ortadoğu'dan merkezi Asya'ya gelip Müslüman topraklarında bin yıllık bir hakimiyet kurmaları üçüncü ana İslami dilin oluşmasına yol açtı. Türkler İslami dünyaya girmeden önce birçok dinin mensubu olmuş ve dillerini değişik alfabelerle yazıya dökmüşlerdi. Türklerin oldukça büyük bir kısmı Müslüman oldu ve değişik Türk dilleri Farsçanın geçirdiği süreçten geçti. Arap alfabesiyle yazılan, Arapçadan ve aynı zamanda Farsçadan oldukça çok kelime devşirmiş olan yeni bir Müslüman Türkçesi ortaya çıktı. Daha sonraları güneyde, güneydoğu Asya'da ve siyahi Afrika'da diğer Müslüman dilleri zuhur etti. Fakat İslamın merkezî topraklarında ve İslam medeniyetinin merkezi ile Asya, güneybatı Asya, kuzey Afrika ve Avrupa'daki eski merkezlerinde sadece üç dil, Arapça, Farsça ve Türkçe yaygın olarak kullanıldı.

Genelde, Arapların en kültürlüleri bile sadece Arapça biliyorlardı. Eğitim görmüş Farisiler, Arapça ve Farsçayı biliyordu. Eğitim görmüş Türkler ise Arapça, Farsça ve Türkçeyi biliyordu. Farsça, klasik bir lisan halini aldı; hem klasik hem de kitabi bir dil olan Arapça ise hangi etnik ve dilbilimsel arka plana sahip olursa olsun tüm eğitim görmüş Müslümanların formasyonunun vazgeçilmez bir parçasını oluşturuyordu. Müslümanlar tarafından kullanılan diğer diller gibi, Farsça ve Türkçe de, Arap alfabesiyle yazılıyor, entellektüel ve kavramsal kelimeler neredeyse bütünüyle Arapça kaynaklardan devşiriliyordu.

Dini bağlanış ve yazı arasındaki bütünleşme tamdı. Yahudiler, İbrani alfabesini sadece İbranca için değil konuştukları diğer diller için de kullanıyorlardı. Hristiyanlar, Süryani alfabesini sadece Süryanca için değil Arapça için de kullanıyorlardı. Müslümanlarsa Arap alfabesini sadece kendi dilleri için kullanıyorlardı. Müslümanlar için bir kafir alfabesini öğren-

mek adeta bir tür dine saygısızlık hatta bir sapkınlık anlamına geliyordu ve gerçekten de çok az Müslüman yabancı bir dil öğrenmeye kalkıştı. İslama yeni girmiş kişilerin doğuştan bilgilerini bir kenara bırakırsak İslami olmayan diller bilinmiyordu.

Bu durum, her biri kendi dilini kullanan bir çok ülke ve ulusa bölünmüş günümüz Avrupa'sıyla çarpıcı bir tezat içindedir. Avrupalılar erken bir evrede kendi dilleri dışında dil öğrenmeyi gerekli görmüş ve bu amaç için araçlar hazırlamışlardı. İslam dünyasındaki gramer ve sözlük çalışmaları, İslama sonradan girmiş Arap olmayan kişilerin kutsal kitabı okuyup anlama dini yükümlülüğünü yerine getirebilmeleri amacıyla uzun süre Arapçayla sınırlı kaldı.

Yönetimin Müslümanların elinde olduğu yüzyıllarda yabancı dillere karşı genel bir ilgisizlik vardı; sonraları İspanyolcaya dönüşen yöresel Latincenin ortak dil olduğu ve Hristiyanlar tarafından olduğu gibi Yahudiler ve Müslümanlar tarafından da kesin olarak bilindiği bir yer olan Müslüman İspanya gibi sınır bölgelerinde bile bu ilgisizlik mevcuttu. Müslüman ve Yahudi şairlerin kendi Arapça ve İbranice liriklerine yöresel Latinceden bir nakarat ekleme uygulamaları bu dilin Müslümanlar ve Yahudiler tarafından bilindiğini ortaya koymaktadır. *Harja* olarak bilinen ve gerek Arap gerekse İbrani alfabesiyle yazılan bu nakarat türü İspanyol dili ve edebiyatının başlangıç dönemi için önemli bir bilgi kaynağı oluşturmaktadır. Buna rağmen, bu nakarat türü, bu nakaratın içinden çıktığı topluma Müslümanların daha derin bir ilgi duymalarına yol açmamış gözüküyor. *Harja*, bir üslup modasından, konuşulan dilden alınan ve muhtemelen popüler bir ezgiyi yansıtmak için kullanılan bir nakarattan daha öte bir şey değildi. İspanyalı Arap yazarların, daha eski Müslüman doğunun övünçlerine bir mukabele olarak Endülüs'ün —Müslüman İspanya'nın Arapça ismi— iftihar edilecek niteliklerini övdükleri bir edebiyat türü vardır. Bu yazarların, İspanya'nın manzara güzellikleri, şehirlerinin zenginliği ve Müslüman halkın başarıları ile ilgili söyleyecekleri çok şey vardır. Fakat İspanya'nın eski veya diğer sakinlerinden söz etmeyi zahmete değer bulmamaktadırlar. Müslümanların İspanya'daki sekizyüz yıllık varlıklarından geriye, bir Avrupa diline belli bir ilgi gösterildiğine işaret eden sadece bir tek belge kalmıştır. Endülüs'ün son zamanlarına ait tek yapraklı bu bel-

gede, Arapça karşılıklarıyla birlikte birkaç Almanca kelime yer almaktadır.[2] Müslüman İspanya'da ortaya çıkmış sayısız ilim adamı ve filolog arasından sadece 1344 yılında ölen Gırnatalı Ebu Hayyan isimli birinin yaban dillere ilgi gösterdiği rivayet edilir. Ebu Hayyan, Türkçe ve Etiyopyaca öğrenmiştir.

Bu, Ortaçağ İslamında çeviri faaliyetinin bulunmadığı anlamına gelmez. Aksine, muhtemelen başka hiçbir dille yapılan çeviri faaliyeti, modern zamanlar öncesinde diğer dillerden Arapçaya ve Arapçadan diğer dillere yapılan çeviriler kadar çok olmamıştır. Din, hukuk ve sonraları da diğer alanlarla ilgili bazı methiyeler, inananlara kılavuzluk etmeleri için Farsçaya, Türkçeye ve diğer Müslüman dillerine tercüme edildi; bilimsel ve felsefi metinler, Yahudilerin ve Hristiyanların öğrenmeleri için İbranca ve Latinceye çevrildi; bu sayede, bu eserler, zamanla batılı dünyada elde edilebilir ve yararlanılabilir hale geldi.[3]

Daha doğrudan bir ilişkiyi daha önceki dönemlere ait eserlerden Arapçaya yapılan tercümeler oluşturur. Arap geleneğine göre, bu hareket yedinci-sekizinci yüzyılların dönüm noktasında, yönetimi elinde bulunduran Ümeyye [Emevi] ailesine mensup bir şehzade tarafından kimyayla ilgili bazı Yunanca yazıların çevirilerinin yaptırılmasıyla başladı. Çevirmen, isminden Hristiyan olduğu kolayca anlaşılan Stephen isimli biriydi. Günümüze ulaşanlara bakılırsa, ilk çeviriler, özel kullanım amacıyla yapılmış görünmektedirler ve az sayıdadırlar. Pratik amaçlara göre yapılan seçim iki alanda, tıp ve kimya üzerinde yoğunlaşıyordu. Hristiyanlık ve Yahudilik hakkında bilgi sahibi olmanın Kur'an'ın daha iyi anlaşılmasına yardımcı olacağı düşüncesiyle dini konularda da bir miktar çeviri yapılmıştır.

Sekizinci yüzyılın ortalarında Emevi Halifeliğinin yerini alan Abbasi Halifeliği yönetimi altında çeviri hareketinin alanı genişledi. Başşehrin Suriye'den Irak'a taşınması, Ortadoğu etkilerinin güçlenip Akdeniz etkilerinin zayıflamasına yol açtı. Temelde devlet yönetimi ve saray merasimlerini konu alan bazı eserler orta Farsçadan, matematikle ilgili olan diğerleri Hint dillerinden Arapçaya çevrildi. Fakat çevirileren büyük bölümü Yunan kökenliydi; bunlar ya doğrudan Yunancadan ya da dolaylı olarak Süryanca versiyonlardan tercüme ediliyorlardı. Çevirmenlerin hepsi de ya gayrımüslim ya da İslama yeni girmiş

kişilerdi. Çoğu Hristiyan, birkaçı Yahudi, geri kalan kısmı da Sabii toplumunun üyeleriydiler.

Çevirilecek eserlerin seçimi öğreticidir. Yunancadan Arapçaya çevrilen kitaplar çoğunlukla iki alanla, felsefe ve bilimle ilgiliydi. Felsefeyle ilgili kitaplar hermetik, gnostik ve neoplatonik eserleri de içeren çok sayıda antik filozofun eserleriyle birlikte Eflatun ve Aristo'nun klasik felsefe eserlerinden oluşuyordu. Bilimle ilgili kitaplar ise tıp, astroloji, astronomi, simya, kimya, fizik ve matematikle ilgili eserlerden oluşuyordu. Teknik eserlere, özellikle de tarımla ilgili eserlere de az çok yer veriliyordu. Onuncu yüzyılda çevirileri yapılan bu konuyla ilgili iki bilimsel eserden biri Aramcaden diğeri ise Yunancadan tercüme edilmiştir.

Müslümanlar doğu Akdeniz topraklarına geldiklerinde çevirmenlerin hemen hepsi hala Hristiyandı ve Helenistik miras, Müslümanlara ulaşmış olduğu şekliyle, doğunun Hristiyan kiliselerinin süzgecinden büyük ölçüde geçmiş bulunuyordu. Bunun, hangi Yunan metinlerinin çevirileceği hususunda Müslümanların ve onlar için çevirmen olarak çalışan Hristiyanların yaptıkları seçimlerin kısmi bir izahı olduğuna şüphe yoktur. Bununla birlikte, bu kısmi bir izahtır ve tam bir izah değildir. Doğulu Hristiyanlar tarafından üzerine titrenen bazı eserler Müslümanlar tarafından bir kenara atılmış, doğulu kliselerin aldırmadığı eserler ise doğrudan antik metinlerden veya Bizans'ın klasik alimlerinden çevirileri yapılarak hayata kavuşturulmuştur.

Temel seçim kriteri faydalılık olmakla birlikte, astrolojiden atronomiye ve simyadan kimyaya doğru ilginin dağılımının da ortaya koyduğu gibi, bu durum, zamanla daha müstakil bir bilimsel meraka yol açabildi. Faydalılık kriteri, bilime uygulanandan daha az olmamak kaydıyla felsefeye de uygulandı. Faydalılık, dar bir faydacılık olarak anlaşılmamalıdır. Bu faydalılık kriteri, Müslüman felsefecilerin Yunancadaki *evdarmonia* kavramının karşılığı olarak *saadet*, yani mutluluk diye isimlendikleri şeye insanı ulaştırmak amacında olan eserleri de içeriyordu. Soyut terimlerle ifade edilmesine ve soyut kavramlarla ilgili olmasına rağmen, bu felsefe, hem maddi hem de manevi belli özel kazanımlar elde etme amacına dayalıdır. Eğer bilim insanın bu dünyadaki sağlığı ve mutluluğuyla ilgili idiy-

se, felsefe de insanın öbür dünyaya hazırlanmasına yardımcıydı. Felsefi metinlerin çevirisi ve öğrenimi temelde dini bir etkinlikti ve Müslüman ilahiyatında Yunan düşüncesinin etkisi hatırı sayılır derecede büyük oldu.

Yunan şiiri, tiyatrosu veya tarihiyle ilgili eserleri çevirmek için hiçbir girişimde bulunulmadı. Edebiyat hem kişisel hem de kültüre bağımlı bir deneyimdir. Yabancı bir estetiği benimsemek zordur ve geçmişte edebi tercüme son derece az yapılmış, sadece yakın bir kültürel ortaklık söz konusu olduğunda gerçekleştirilmiştir. Yunancadan Latinceye, Arapçadan Farsçaya, Çinceden Japoncaya yapılan çeviriler vardır. Böyle bir kültürel bağın olmadığı yerlerde, bilim ve hatta felsefe eserleri bazan tercüme edilse de, edebi eserler hemen hemen hiç çevrilmez. Şiirin bir medeniyetin sınırlarından diğerine geçişi, modern Avrupa'nın doğuşuyla ortaya çıkar. Ortaçağ Müslümanlarına göre yabancı ve putperest bir toplumun edebiyatı ne estetik bir çekicilik ne de manevi bir rehberlik sunabilirdi. Peygambersiz ve kutsal kitapsız bu uzak halkların tarihi, amaçsız veya anlamsız bir olaylar silsilesinden ibaretti. Edebiyat, Müslümanlar için, kendilerinin zengin kültürel geleneklerinin belagatı ve şiir demekti. Tarih, Allah'ın insanlık için belirlediği amacın, Allah'ın toplumu olan İslami toplumun hayatında ortaya konmakta olduğu şekliyle işlenişiydi. İslam öncesinin tarihi, ancak İslami vahyi önceden müjdelediği ve İslami toplumun gelişmesine yardımcı olduğu ölçüde önemliydi. Bir insan toplumunun yabancı ve hatta düşman toplumların edebi başarılarını takdir ve tahsil edecek pişkinlik ve tarafsızlık geliştirmesi ve, hepsinden önemlisi, merak duyacak düzeye gelmesi, Rönesans ve Rönesans sonrası Avrupa'sına kadar sözkonusu olmamıştır.

Diğer iki literatür türü olan coğrafya ve politikaya fazla önem verilmedi ve bu alanlardan sınırlı sayıda çeviri yapıldı. Müslümanlar, içinde yaşadıkları dünyanın coğrafi yapısı hakkındaki ilk bilgiyi coğrafyayı konu alan Yunan eserlerinin çevirilerinden topladılar; devletin yapısı ve yönetici ile yönetilen arasındaki ilişkinin tabiatı hakkındaki bazı temel kavramları politikayla ilgili Yunan eserlerinden elde ettiler. Bununla birlikte, Yunan siyasi düşüncesinin etkisi sınırlı oldu ve Yunan terminolojisini kullanan siyaset yazarları, ana İslami temayülü

oluşturan Kur'an ve ilk Müslümanların geleneklerinin dışında kalıyorlardı. Yunancadan çeviri hareketi onuncu yüzyılda sona erdi, ki bu tarihte, külliyetli miktarda kitap çevrilmiş bulunuyordu. Bu faaliyetin sekteye uğramasının bir çok nedeni vardır. Ulaşılabilir olduğu halde çevrilmemiş çok sayıda eser var olduğuna göre, bunun nedeninin materyal yokluğu olmadığı kesindir. Bizans İmparatorluğu, Yunan edebiyatıyla ilgili hala muazzam kaynaklara sahip bulunuyor, bunların varlığı da Müslümanların topraklarında biliniyordu. Hatta, bazı durumlarda Müslüman yöneticiler tarafından çevrilmesi gereken Yunan metinlerini bulmak için Bizans'a özel elçilerin gönderildiğine dair kayıtlar vardır. Bu çeviri hareketinin durması sadece çevirmenlerin yokluğuna hamledilemez. Hristiyan azınlıkların Araplaştırılma sürecinin yeterli Yunanca bilgisine sahip ilim adamları bulmayı giderek zorlaştırdığına şüphe olmamakla birlikte, bu tür insanlar az sayıda da olsa varlardı ve Hristiyan toplumlar içinde Hristiyanların faydalanması amacına yönelik çeviriler yapılmaya devam etti. Fakat bu çeviriler, o sıralarda bu tür dış etkilere kapalı hale gelmiş olan Arap kültürüne katkı sağlamıyordu.

Yunancadan tercüme edilmiş eserlerin oluşturduğu literatür, Müslüman okuyucuların antik Yunan felsefesi, tıbbı ve bilimi hakkında olduğu kadar, bunlara yapılan geç Helenistik katkılar hakkında da kuşatıcı bir görüş sahibi olmalarını sağlayacak ölçüde şümullü ve yeterliydi. Yunancadan yapılan çevirilerin oluşturduğu geniş literatüre rağmen bu dönemde Latinceden sadece bir tek kitap tercüme edildi. Bu kitap, yalnızca Latince olması hasebiyle değil, tarihi ele alış şekliyle de müstesna bir eser olan Orosius'un son tarih kitabıydı. Roma tarihiyle ilgili bu kısa eser, İspanya'da tercüme edildi ve Müslüman yazarların Roma tarihiyle ilgili daha sonraki değerlendirmelerine temel teşkil etti.[4]

Antik Roma'ya ilgi az idiyse de, Ortaçağ Avrupa'sı ve onun dillerine olan ilgi daha da azdı. İtalyalı bir elçi, 906 yılında, büyük bir ihtimalle Latince olan bir mektupla Bağdat'a vardığında, bu mektubu okuyacak adam bulmakta güçlük çekilmişti. Dönemin bir Arap yazarına göre:

> Mektup beyaz ipek üzerine Yunan yazısına benzeyen fakat daha düz olan bir yazıyla yazılmıştı... Yetkililer mektubu tercüme

edecek birini aradılar ve terzihanede, haremağası Bişr'in yanında bu halkın yazısını okuyabilecek bir Frenkin var olduğu görüldü. Haremağası bu adamı halifenin huzuruna getirdi ve adam mektubu okuyup Yunan yazısına tercüme etti. Daha sonra çağırılan [ilmi tercümeler yapmış büyük bir mütercim olan] İshak İbn Uneyn bu mektubu Yunanca'dan Arapça'ya tercüme etti.[5]

Bu öykü Bağdat'taki saray çevreleri arasında Latin Batı'nın bilinmeyişini ve yabancı kalınılışını canlı bir şekilde ortaya koymaktadır. Aynı yüzyıl içindeki daha sonraki bir tarihte, büyük Arap alimi İbn el-Nedim, "Gerek Araplar gerekse Arap olmayanlar tarafından" ortaya konmuş bulunan bilimsel çalışmalarla ilgili şümullü bir bibliyografik derleme yapmış ve bu eserde bazılarını geniş ölçüde ele aldığı onaltı dili sıralamıştır. Bunlardan —şöyle bir değinilip geçilen Rusçayı bir kenara bırakacak olursak— sadece üçünün Avrupa dili olduğu söylenebilir. Bu dillerin ilki, müellifin hakkında geniş bilgi verdiği Yunancadır. İkincisi, "Endülüs'e yakın bir yer olan Franja ile Roma arasında yaşayan bir halk olan Saksonlarla Lombardların yazısıdır. Bu dile 'apostolik' [kelime Arapçaya transkribe edilmiştir] denir ve soldan sağa doğru yazılır..." Üçüncüsü Frenkçedir ve İbnü'l-Nedim'in bu dille ilgili tüm bildiği şey, 906 yılında İtalya'dan gelmiş olan yukarıda adını andığımız elçinin verdiği bilgiden ibarettir. Latince ismen zikredilmemektedir; "Lombard-Sakson" yazısı ise muhtemelen Sakson İmparatoru Otto'nun İtalya'daki seferlerinin uzak bir yankısıdır.[6]

Müslüman dünya, gayrımüslim dilleri tahsil etmeyi reddetmekte ve bu dillerle yazılmış hiçbir esere ilgi göstermemekte ise de, Müslümanlar, batılılarla kültürel olmayan birçok farklı amaç için iletişimde bulunmak zorundaydılar. Haçlı Seferlerinden önce bile İslam ile Batılı Hristiyanlık arasında Akdeniz'de ticaret yeniden başlamıştı ve Haçlı Seferleri döneminden itibaren istikrarlı bir şekilde hacim ve alan itibariyle büyümesini sürdürdü. Avrupalı tüccarlarla Ortadoğulu satın alıcı, satıcı veya onlarla alışveriş yapan aracılar arasında bir tür iletişimin kurulmuş olması gerektiği açıktır. Diplomasi de karşılıklı iletişime ve seyrek de olsa mektup ve belge değiş-tokuşuna yol açar. Müslüman dünya, onsekizinci yüzyılın son yıllarına kadar Avrupalıların yerleşik elçilikler yoluyla sürekli diplomatik

ilişkiler sürdürme uygulamasını benimsemedi. Bununla birlikte, kendine has bir diplomatik temas türü ilk zamanlardan itibaren varlığını sürdürdü.

Onsekizinci yüzyılda, ticaret ve diplomasiye ek olarak üçüncü bir iletişim kanalı daha oluştu: Temelde askerlik ve denizcilik hususunda olmak üzere talim. Osmanlı ordusu ve deniz gücünün modernizasyonu Avrupalı harbiye ve bahriye subaylarının Türk askeri akademilerinde öğretmenlik yapmalarını ve hatta gerektiğinde Türk silahlı güçlerine hizmet etmelerini gerektirdi. Bunun için ortak bir dil gerektiği açıktı.

Tüm bu etkinlikler için iki taraf arasında aracı olarak tercümanlar ve mütercimler çalıştırıldı. Bir tarafın, diğer tarafın dilini öğrenmek için gayret göstermesi gerekiyordu. Bu gayreti gösterenlerin büyük bir çoğunluğunu Müslümanlar değil de Avrupalılar oluşturdu. Önce İspanya'da, sonra İtalya'da, daha sonra da daha kuzey ülkelerde, yaşam koşulları veya meslekleri dolayısıyla Arapça veya Türkçe konuşulan bir çevrede yaşama fırsatı elde eden ve konuşulan dili en azından iş görür düzeyde kullanmayı öğrenen Avrupalılar var olageldi. Müslüman şehirlerinde ikamet eden Avrupalı tüccarların sayısı giderek artmakta olduğu halde, Avrupa'da gönüllü ikamet eden Müslümanların sayısı azdı. Dolayısıyla da, Müslümanlar, Avrupa dillerinden herhangi birini öğrenme arzusu taşımadıkları gibi böyle bir imkandan da yoksundular.

Osmanlı İmparatorluğunun Avrupa sınırları boyunca herhalde oldukça büyük ölçüde bir linguistik değişkenlik vardı. Vakayinameler, nadiren de olsa, onaltıncı ve onyedinci yüzyıllardaki savaşlar süresince büyük bir ihtimalle yöresel dillerin kullanıldığı sorgulamalar, resmi görüşmeler ve hatta müzakerelerde mütercimlere görev verildiğini dile getirdiler. Bu diller, şu veya bu nedenle İstanbul'da bulunmuş olan sayısız Balkanlı Hristiyan ve Müslüman tarafından biliniyordu. Osmanlıca, özellikle de mali ve bürokratik alanda oldukça çok sayıda Balkan ve hatta Macar kökenli kelime devşirdi. Bununla birlikte, tüm bunların Türklerin Batıyı kavramalarına etkisi ya hiç ya da az oldu.

Müslümanların hizmetindeki mütercimlerle ilgili bu tür bilgiler, bu kişilerin ya *mühtedî*, yani bir İslam ülkesine yerleşmiş ve İslamı kucaklamış batılı Hristiyanlar, ya da *zımmîler*,

yani Müslüman devletin gayrımüslim tebeaları olduklarını göstermektedir. Hristiyan ve Yahudileri içine alan bu topluluğun Yahudi üyelerinin çoğu, yakın tarihlerde Osmanlı devletine Avrupa'dan göç etmiş olan, dolayısıyla da Avrupa'nın dilleri ve koşulları hakkında yararlı bilgiye sahip bulunan kişilerdi.

Nadiren de olsa, talihin —daha doğrusu talihsizliğin— kendisine bir yabancı dil öğrenme fırsatı verdiği doğuştan Müslüman mütercimlerden söz edildiğini duyarız. Bunlardan biri, Avusturyalıların elinde onbir yıl savaş esiri olarak kalmış ve böylece Alman dilini büyük ölçüde öğrenmiş olan Osmanlı Macaristan'ındaki Temeşvar'da doğmuş bir Türk süvari subayı olan Osman Ağa'dır. Osman Ağa'nın hatıraları onun Sırpça ve Macarcayı zaten bildiğini göstermektedir ki Türk-Arap alfabesine transkribe edilmiş olan anılarında bunu ortaya koyan örneklere yer vermektedir. Avusturyalıların elinden kaçıp kurtulduktan sonra, Hapsburg ve Osmanlı İmparatorlukları arasındaki merkezî Avrupa sınırı boyunca yerleşik çok sayıdaki muhalifleriyle ilişkilerinde Temeşvar paşasına mütercim olarak hizmet vermiştir.[7]

Sınır diplomasisi dışında, mütercimler, ayrıca ticarette de çalıştırılmışlardır ki, Trablusgarp'daki bir Osmanlı vergi kayıt defteri, bir "tercüman vergisi"nden *—tercümaniyye—* dahi söz eder.[8] Bu kelime, çevirmen veya mütercim anlamındaki Arapça *tercüman* kelimesinden türetilmiştir. Bu mütercimleri isimlendirmede sık sık kullanılan batılı 'dragoman' terimi de bu kelimeden türemiştir.

Tabii ki en önemli mütercimler doğrudan Müslüman hükümdarların hizmetinde olan mütercimlerdi. Mısır'ın Memlük sultanlarının ve Ortaçağın diğer Müslüman yöneticilerinin istihdam ettikleri tercümanlar hakkında az şey bilinmesine rağmen, mevcut kanıtlar, bu kişilerin büyük bölümünün Avrupalı mühtediler olduklarına işaret etmektedir. İlginç bir örnek, önce tercüman olarak hizmet veren daha sonra da Memlük sultanının elçisi olarak 1506 yılında Venedik'e giden tercüman Tanrıverdi'dir. İsmi Türkçedir ve "Allah verdi" anlamındadır. Künyesi, sonradan Müslüman olan kişilerin babalarının isimlerinin Müslümanların isimlendirme tarzlarına çok aykırı olması durumunda uygulandığı üzere İbn Abdullah olarak verilmişti.

Tanrıverdi'nin daha önce hangi dine ve ulusa mensup olduğu hakkında bir belirsizlik varsa da Avrupa kökenli olduğu açıktır. Dönemin müelliflerinin kimisi onun sabık bir Hristiyan kimi de sabık bir Yahudi olduğunu söyler. Bir Hristiyan seyyah, onun Yahudi olarak doğduğunu ve din değiştirerek önce Hristiyan sonra Müslüman olduğunu söyler. Mısır'ı ziyaret eden İtalyan Yahudisi Meshullam da Volterra ise onun Yahudi kökenli olduğunu fakat "Hristiyanlara Hristiyan, Yahudilere Yahudi" göründüğünü söyler. Bazı kaynaklar Tanrıverdi'nin Sicilya doğumlu olduğunu söylüyorlarsa da, İspanya doğumlu olduğu hususunda genel bir mutabakat vardır.[9]

Hakkında az çok bilgiye sahip olduğumuz ilk Osmanlı mütercimlerinden biri, Müslüman olduktan sonra Murat ismini alan bir Macardır. 1526 yılında gerçekleşen Mohaç Meydan Muharebesi esnasında henüz onyedi yaşındayken Türklerin eline geçtiğinde herhalde iyi bir Latince eğitimi görmüş bulunuyordu ki, bu sayede Türklerin hizmetinde mütercim olarak bir kariyer yapabildi. Önce Türkçe, daha sonra Latince olarak yeni dini lehine misyonerce bir ilmi eser kaleme almış ve 1559-1560 yıllarında Venedik'in İstanbul elçisinin Muhteşem Süleyman'a sunmak amacıyla kendisinden talep ettiği Cicero'nun *De Senectute* adlı eserinin Türkçeye çevirisini gerçekleştirmiştir. Daha sonra, şarap içmekten vazgeçmediği için Babıali'deki mütercimlik görevinden çıkarıldığını öğreniyoruz. Parasız kalınca bir Avrupalı işverenin Osmanlı tarihiyle ilgili seçilmiş Türkçe eserleri Latinceye çevirme teklifini kabul etmiştir.[10]

Osmanlı yönetiminde, resmi mütercimlik veya tercümanlık görevi, hükümet aygıtının dış ilişkileri düzenlemesinde esaslı bir yere sahipti. Mütercimler sadrazamın emrinde olup yabancı hükümetlerle ilişkilerden sorumlu olan baş sekreterin *(Reisü'l-Küttab* veya *Reis Efendi)* memurlarının bir kısmını oluşturuyordu. Onaltıncı yüzyıldan itibaren mütercimlerin isimlerinin oldukça tam bir listesine ulaşabiliyoruz. İlk isimlerin hepsi, çoğu Avrupa kökenli olan ve İslama sonradan giren kişilere aittir. Bunların arasında Lehler, Avusturyalılar, Macarlar ve Rumlar yer alıyordu. Onyedinci yüzyılda bu hükümet dairesi baş tercüman *(tercüman-başı)* adı altında bir kurum halini aldı ve uzun süre İstanbul'un Fener mahallesinde yaşayan bir Yunan aileleri grubuna münhasır bir faaliyet merkezi oldu. Bu

kişiler, İslama geçmemiş olmalarına rağmen, sultanların yetkisi altında başka görevlerle birlikte bu görevi de yerine getiriyor olmaları sayesinde, Osmanlı sisteminde büyük bir güç ve etkiye sahip oldular. Onsekizinci yüzyılın son yıllarında, Avrupa başşehirlerinde ilk meskun Osmanlı elçiliklerinin açılmasıyla bu kişilerin faaliyet sahası genişledi. Bu büyükelçilerin her birine bir Osmanlı Yunanlısı mütercim eşlik ediyordu ki, bu mütercimler, elçilik işlerinin hatırı sayılır bir bölümünü yerine getirmiş ve şüphesiz İstanbul'daki baş tercümana rapor etmiş gözükmektedirler.

Belli bir programa sahip olmayan diğer İslami devletler, büyük ölçüde gayrımüslimlere, hatta kimi zaman kendi tebealarından olmayan gayrımüslimlere bel bağlamış gözükmektedirler. Bu yüzden, onyedinci yüzyılda İspanya'ya giden bir Fas elçisi, İspanyolca servisinde çalışan ve Arapça konuşan Suriyeli bir Hristiyan mütercimden yararlanmak zorundaydı. Onyedinci yüzyıl başları gibi ileri bir tarihte bile, Avrupaya giden bir İran elçisine, dış dünyayla yegane bağını oluşturan bir Hristiyan, muhtemelen İranlı bir Ermeni eşlik etmekteydi.

Avrupa'nın etkisi, ticaret ve diplomasinin pratik ihtiyaçlarıyla sınırlı değildi. Fakat bu kadarı bile kariyerlerini bu alanda yapmış mütercimler tarafından tam olarak karşılanamadı. Sistemli Arapça tahsili ve bu amaçla bilimsel araçların hazırlanması çok erken başladı. İlk Latince-Arapça lügatçe onsekizinci yüzyılda hazırlandı. Onüçüncü yüzyıla gelindiğinde, Arapça tahsili ile uğraşan çok sayıda Avrupalı bilimadamıyla ve hatta Kur'an'ın bazı bölümlerini Latinceye tercüme etme gayretleriyle karşılaşıyoruz. Bunu daha sonra lugatçelerin, sözlüklerin ve 1538 yılında Arapça gramer üzerine kaleme alınmış ilk Latince bilimsel eserin basımı izledi.

Bu çalışmalar, onaltıncı ve onyedinci yüzyıllardaki büyük entellektüel yayılma döneminde Avrupa üniversitelerindeki Arapçayla ilgili çok daha geniş çalışmalar dalgasının başlangıç noktasını oluşturdu. Aynı dönem, Farsça ve Türkçenin gramerleri ve sözlüklerinin yanında bu dillerde yazılmış metinlerin elyazmalarının tenkidli neşirlerinin de yayınlandığını gördü. Bu faaliyetler ticaret ve diplomasinin ihtiyaçlarıyla ilgili olarak kısmen pratik, Rönesansın serbest bıraktığı sınırsız entellektüel merakı yatıştırma amacı açısından da ilmi amaçlıydı.

İlk önemli Arapçacı İngiliz ve karakteristik bir sima olan William Bedwell (1561-1632), Arapçanın önemi ve onu öğrenmeye duyulan ihtiyaçla ilgili bir denemesinde, Arapçayı, "Kanarya Adaları'ndan Çin Denizi'ne kadar yegane dini lisan ve diplomasi ile iş hayatının baş dili" olarak tasvir eder. Bedwell, Arapçanın edebiyat ve bilim için değerini uzun uzadıya açıklar.

Avrupa üniversitelerinde çok sayıda Arapça kürsülerinin kurulmasına ve konuyla ilgili bilimsel literatürün gelişmiş olmasına rağmen, bu okulların ürünleri, Ortadoğu'daki Batılı diplomasi ve ticaretin ihtiyaçlarını karşılamaktan oldukça uzaktı. Batılı güçler, uzun süre, tercüman olarak biraraya getirilen ve konsolosluklar ve elçiliklerde istihdam edilen yöresel Hristiyanlara bel bağlamıştır. Onsekizinci yüzyılda yeni bir metod kullanmaya başlayan Fransızlar, küçük yaştaki Fransızlar arasından belli sayıda çocuk seçip onlara maksada uygun dilleri öğretme yolunu tuttular. Yüzyılı aşkın bir süre Yakındoğu'daki Fransız tercümanlar bu şekilde eğitildi ve Fransız hükümetleri böylece hem eğitimli ve metropolitan Fransızlar olan hem de Ortadoğu'yu ve dillerini gerek ilmi gerekse pratik kullanımlarıyla bilen bir yedek memurlar grubunu elinde bulundurdu. Bu kişilerin Devrimci ve Napolyon savaşları esnasında oynadıkları rol oldukça büyük oldu.

Müslümanların tarafında bununla kıyaslanabilir hiçbir ilgi oluşmadı. Bazı Müslümanlar, özellikle de Kuzey Afrikalı Müslümanlar, Fransız, İspanyol veya İtalyanların konuşma diline az çok vakıf olmuşlarsa da bu tamamen pratik amaçlar içindi ve, genelde, toplumun kültürel etkisi ya azdı ya da hiç mesabesinde idi. Yabancı dillerle ilgili bilgi sahibi olmak saygı gören bir nitelik değil —tersine, bir nitelik olarak değerlendirildiğinde hor görülen bir nitelik— idi ve kişiye yüksek mevki sağlamıyordu. Yabancı dil bilmek daha çok gayrımüslim toplumlara ait özel bir sanat halindeydi ve benzeri diğer bazı meşguliyetler gibi o da düşük bir sosyal seviyeyi ifade ediyordu. Tüccarların Avrupalılarla konuşmaya ihtiyaç duymaları mümkün olduğu gibi, bu iş için tercüman çalıştırmaları da mümkündü ki, zaten, tüccarların çoğu yabancı veya gayrımüslim idi. Denizciler, diğer denizciler veya liman memurlarıyla konuşmaya ihtiyaç duyabilirdiler, fakat *lingua franca* olarak bilinen Akdeniz (pan-Mediterranean) jargonu buna yetiyordu. Kısaca belirtmek gere-

kirse, Osmanlı İmparatorluğunun denizcileri ve komşuları kültürel etkiler için bir mecra işlevi üstlenmemişlerdir.

Batılı dillere ve bu dillerde yazılmış eserlere entellektüel bir ilginin varlığını gösteren en ufak bir işaret yoktur. Onsekizinci yüzyıldan önce bir batılı dil öğrenmeye çalışan hiçbir Müslüman alim veya edebiyatçı bilmiyoruz; gramerler, sözlükler veya diğer lisan aletlerini öğretmek için gerçekleştirilen teşebbüsler ise daha da azdır. Tercümeler ise kesintili ve düzensizdir. Bilinenler, pratik amaçlar için seçilmiş eserlerdir ve tercümeler mühtediler veya gayrımüslimler tarafından yapılmıştır. Sadece bir tek Osmanlı Müslüman yazar, ilginç bir kişilik olan büyük seyyah Evliya Çelebi, Avrupa dillerine biraz ilgi göstermiş ve hatta okuyucularına birkaç örnek sunmuştur. Evliya, Viyana'ya yaptığı ziyaretle ilgili uzun bir anlatısında, Avusturya İmparatorluğu sakinlerinin iki belli başlı dili, yani Macarca ve Almancayı konuştuklarını, Türkçede *nemçe* diye isimlendirilen ikincisinin daha önemli olan dil olduğunu not eder. Evliya şöyle der: "nemçe, içinde pek çok Farsça kelime bulunan çok zor bir dildir." Bu garip gerçeğin nedeni, Evliya'ya göre, "bu halk"ın Menuçihr'in çocuklarıyla İran'dan gelmiş olmalarıdır. Doğru olması daha muhtemel bir izah, Evliya'nın Almanca'daki *tochter* ile Farsça'daki *duhter*, Almanca'daki *bruder* ile Farsça'daki *birader* örneklerindeki gibi sözcüksel benzerlikleri her iki dilin Hint-Avrupa kökenli olmalarına bağlamasıdır. Evliya, daha sonra Alman dilinden bazı örnekler verir: rakamlar, kelimeler ve basit ifade kalıplarıyla birlikte Türk-Arap alfabesine transkribe edilmiş birkaç dua. Evliya, nemçelerin katolik olmalarına ve Roma'daki Papa'nın yönetimine tabi olmalarına rağmen, dillerinin, Romalı Papanın İspanyolca olan lisanından farklı olduğunu belirtir.[11] Osmanlı yazarları tarafından Avusturya ve Avusturyalılar için ortak olarak kullanılan nemçe ismi, 'dilsiz' anlamına gelen Slavca bir kelimeden türemiş olup Slav dillerinde daha çok Almanları ifade etmek için kullanılıyordu. Evliya farklı bir izah yapar: "*Nem* kelimesi Macar dilinde 'ben değilim' anlamındadır; dolayısıyla da Nemçe 'ben Çek değilim, Almanım' anlamına gelir."[12] Evliya'nın sergilediği linguistik bilgi, Almanca beyitler ve kelimelerle sınırlı değildir. Evliya, ayrıca, Yahudice diye isimlendirdiği bir dilin Osmanlı Filistin'inde yaşayan Sefardim Yahudilerinden topladığı bazı

örneklerini de sunar. Bu dilin gerçekte İspanyolca olduğundan son derece habersiz görünmektedir.[13]

Müslüman dünya, genelde, öğrenmeyi bir tarafa bırakalım, Hristiyanlığın dillerinin kimliği hakkında bilgi edinmek için bile kendini pek zahmete sokmamış görünmektedir. Avrupa'da çok sayıda dilin konuşuluyor olmasının Müslüman gözlemcilerin şaşırmalarına ve hayrete düşmelerine neden olmuş gözükmesi hiç de şaşırtıcı değildir. Evliya'dan birkaç yıl önce, döneminin en büyük Müslüman alimlerinden biri olan Katip Çelebi, okuyucularına Avrupa'nın linguistik haritasıyla ilgili olarak şu bilgiyi verir. Eski zamanlarda, der, Katip Çelebi, "bu lanetlenmiş taife, ilim adamlarının ve eskilerin dili olmanın yanında gündelik ortak dil de olan Yunancayı konuşuyorlardı. Bu dili konuşan halk daha sonra yok oldu ve onun ardından Latince ortaya çıktı. Yunancadan türeyen bu dil saygın bir dil halini aldı fakat bu halk yokluğa karıştı. Bu iki dil Avrupalı ilim adamlarının dilleri olarak varlığını korudu ve en ilmi kitaplar bu iki dille yazılageldi. Fakat sonraları her bölge halkı kendi dillerini kullanmaya başladı [İslam dünyasının uğramadığı bir akibet] ve çok sayıda farklı dil yaygın kullanıma girdi. Bu yüzden İngiltere'de üç dil vardır, Hibernia, Anglia ve Scosia (aynen alıntılanmıştır); İspanya ve Portekiz'de de birçok dil vardır, aynı şekilde Fransa'da da, örneğin, Akdeniz sahilindekiler Gascan ve Provençal (aynen alıntılanmıştır), Atlantik sahilindekiler Breton, iç kısımdakiler ise Fransızca konuşurlar. Benzer şekilde, Avusturya'da Çekçe, Macarca ve Avusturyaca (Nemçe) konuşuluyordu. Katip Çelebi, ayrıca, Moskofça ve Felemenkçe gibi başka dillerin de olduğunu söyler. İtalya'nın orta kısmında İsviçre dili ve İtalya'da olduğu gibi Türkiye'deki Yahudiler tarafından da konuşulan bir tür İtalyan dili konuşulmaktadır. Bu dile Frenk dili de denir. Doğu Avrupa'da ayrıca, Slavca, Arnavutça, Boşnakça, Yunanca (Rûmî), Bulgarca ve Sırpça gibi diller de konuşulur. Tüm bu diller birbirlerinden bağımsızdırlar ve birbirlerinden farklı oldukları gibi kendi içlerinde de farklılık arzederler. Mesela en iyi ve en açık İtalyanca'ya Toskan (Tuscan) denilmekte ve Venedik dili kötü görülüp aşağılanmaktadır. Fransa'da konuşulan en katıksız dil, Fransızca diye isimlendirilen dildir. Katip Çelebi, Latincenin halen eğitim ve öğrenim dili olduğuna ve Hristiyanlar arasında, Arapçanın

Müslümanlar arasında sahip olduğu yere benzer bir yere sahip bulunduğuna dikkat çeker. Latincenin İspanya eğitim sistemindeki öneminden söz ederken, Latinceyi, "bizdeki sarf ve nahvin [yani klasik Arapçanın sarf ve nahvinin] muadili" olarak tasvir eden bir onyedinci yüzyıl Fas elçisinin gözlemi ile bu görüş arasında paralellik vardır.[14] Katip Çelebi'nin Avrupa dilleriyle ilgili olarak verdiği bilgiler, hem ayrıntıları hem de yanlışları dolayısıyla şaşırtıcıdır. Breton ve Baskça gibi yöresel dilleri bile duymuş olmasına rağmen ne onlar arasında ne de Fransızca ve Almanca gibi büyük diller arasında hiçbir ayrım yapmamaktadır. Evliya'dan daha bilgili olan Katib Çelebi, Türkiye'deki Yahudiler tarafından kullanılan dilin "Yahudi dili" değil de bir Avrupa dili olduğunu bilmekte ve fakat bu dili İspanyolca yerine İtalyanca diye takdim etmektedir. Latince kökenli dillerle ilgili kavramları karmakarışıktır. Katip Çelebi'nin verdiği bilgilerin bir Avrupalı seyyahtan alınmış oldukları açıktır. Barbarlara ait bu önemsiz dilleri ele alış tarzı, karanlık kıtanın kabile diyalektlerini ele alan geç Avrupa kaşiflerinin tarzıyla dikkat çekecek ölçüde benzerlik arzetmektedir.[15]

Bununla birlikte, birkaç Müslüman bir Avrupa dilini öğrenme zahmetine girmiş ve geç Osmanlı döneminde bu kişiler sayıca artmaya başlamıştır. Onsekizinci yüzyıl başlarında matbaanın kurulması ve sonraları Osmanlı askeri okullarında ve diğer Müslüman ülkelerin askeri okullarında Avrupalı öğretmenlerin istihdamı yeni fırsatlar ve teşvikler temin etmiştir.

Müslümanlar, eğer öğreneceklerse, hangi dili öğrenmeliydiler? Bu konuyla ilgili belki de ilk açıklama, Haçlı Seferlerinin Alman müverrihi Lübeckli Arnold'un Suriye ve Filistin'i 1775 yılında ziyaret etmiş olan bir Almandan naklettiği bir pasajda yer almaktadır. Sözkonusu Alman, gizemli suikastlerden söz ederken, suikastçi şefinin etrafında bulunan insanların küçük yaştan itibaren bu iğrenç görev için özellikle yetiştirildiklerini belirtir. Diğer şeyler yanında, ayrıca, "şef, onlara değişik dilleri, Latinceyi, Yunancayı, Roman dilini, Arapçayı (Saracen) ve daha birçok dili öğretmiştir."[16] Roman kelimesiyle büyük bir ihtimalle Haçlı karargahında konuşulan Latin dilleri kastedilmektedir. Genç suikastçilerin eğitimiyle ilgili bu anlatının fantastik olması mümkünse de, bu alıntı, hangi dillerin faydalı görülmüş olabileceği hakkında bir fikir vermektedir. Genelde, Müs-

lümanların kullandıkları yabancı dillerle ilgili olarak Ortaçağdan günümüze ulaşan yegane değiniler, İslama yeni girenlerin ana dillerine ilişkindir.

Osmanlılar zamanına kadar daha sağlam bir bilgiyle karşılaşmıyoruz. Dönemin Venedikli bir ziyaretçisinin söylediklerine bakılırsa, İstanbul'un fatihi II. Mehmed, Türkçe yanında Yunanca ve Slavca da biliyordu. II. Mehmed'in ayrıca İtalyan humanistlerden hoşlandığını, onların eserlerine ilgi gösterdiğini ve biyografisini kaleme alan Yunanlı tarafından kendisine Helen dostu lakabının verildiği de söylenir. Sultanın herhangi bir gayrı İslami dili bilmesi imkansızdı, fakat Yunancanın ilk Osmanlılar arasında ortak kullanımda olduğu ve Osmanlı teşkilatının oldukça büyük bir parçasını oluşturan yeni katılımlar ve mühtediler arasında Slav dilinin yaygın olduğu kesindir. Hatta Fatih Mehmed'in divan-ı hümayun tarafından çıkarılmış olan ve Sultanın kendisini *O Megas Authentes* yani büyük efendi olarak isimlendiren Yunanca fermanlar bile vardır.[17] İtalyanca bir ünvan olan *il Gran Signor* ve Türkçe'deki *efendi* kelimesi muhtemelen bundan türemişlerdir. Piçleştirilmiş *lingua franca* da dahil olmak üzere İtalyancanın değişik biçimleri, merkezi ve doğu Akdeniz'de ortak kullanımdaydı ki, çoğu yöre kökenli veya Hristiyan kökenli olan Türk denizcileri muhtemelen bu dilleri iş görür ölçüde bilmekteydiler.[18]

Onaltıncı yüzyıla varıldığında, Türk denizcilik dili, kimisini doğrudan kimisini de Yunanca vasıtasıyla olmak üzere İtalyancadan oldukça çok sayıda kelime devşirmiş bulunuyordu. Bu kelimeler arasında deniz kaptanı anlamına kullanılan *kapudan* kelimesi vardır ki *Kapudan Paşa*, yani Osmanlı donanmasının Oramirali tamlamasında karşımıza çıkar; bir geminin marinel başını ifade için Akdeniz'de yaygın olarak kullanılan *lostromo* veya *nostromo* kelimesi muhtemelen kaynağını İspanyol veya Portekiz kadırga kölelerinin argolarından almaktadır ve 'şefimiz' anlamına gelmektedir; *fortuna* kelimesi Türkçede 'fırtına' anlamına gelir; İtalyanca kökenli olduğu açık olan Türk denizcilerinin kullandığı *mangia* kelimesi ise, (İngilizlerin "grub" veya Amerikalıların "chow" kelimeleri gibi) 'yemek' anlamında kullanılırdı. Bu devşirilmiş denizci kelimelerinin çoğu İtalyan, özellikle de Venedik kökenliydi; bununla birlikte, bir kısmı da İspanyolca, Katalonca veya hatta Portekizce kökenli-

dir. Gündelik Türkçede, özellikle de denizle ilgili herşeyde —gemi inşa, denizcilik ve balıkçılık dilinde— bu kadar çok devşirme kelimenin bulunması, bir batı etkisine tanıklık etmektedir. Türk dilinin diğer alanlarında bununla kıyaslanabilir ölçüde batılı kelimelerin devşirilmiş olmaması ve görece modern zamanlara kadar Arapçada veya Farsçada kelimenin tam anlamıyla hiç mesabesinde olması oldukça ilginçtir.

İtalyanca, Türkler arasında en iyi bilinen Avrupa dili olma özelliğini bir süre muhafaza etmiştir ve ondokuzuncu yüzyıla kadar Avrupa'dan Türkçeye devşirilen kelimelerin hemen hepsi yapı itibariyle İtalyancadır. Siyasetle, mekanikle ilgili terimler ve giysilerle terzilikte kullanılan aletleri ve Avrupa'dan adapte edilen kurumları adlandırmada ihtiyaç duyulan terimler bunların arasındadır.[19] Türk ve Avrupalı tarafları ilgilendiren belgeler, Latince'nin Avrupa'nın resmi, yasal ve diplomatik dili olduğu sürece, Latince olarak kaleme alınmıştır. Bu yüzden, 1699 yılındaki Karlofça ve 1718 yılındaki Pasarofça Antlaşmaları hem Latince hem de tabii ki Türkçe olarak kaleme alınmıştır. Bununla birlikte, İtalyanca giderek güç kazanmış ve onsekizinci yüzyıldan sonraki andlaşmalar, örneğin 1774 tarihli Küçük Kaynarca Andlaşması bu dille kaleme alınmıştır.

Onsekizinci yüzyılda ilk kez Fransızca konuşan bir Türkten söz edildiğini duyarız. Sözü edilen kişi, 1721 yılında Paris'e elçi olarak giden babasına eşlik etmiş ve sonraları birçok diplomatik göreve bizzat kendisi gitmiş olan Said Efendi'dir. Dönemin bir Osmanlı müverrihi, Said'in, "Latince çalışmış ve biliyor" olduğunu söyler. Bir onsekizinci yüzyıl Osmanlı memurunun ölü bir kafir dilini öğrenmek için vakit harcaması son derece olasılık dışıdır. Dönemin bir Fransız gözlemcisi, sözkonusu diplomatın "ana dili gibi mükemmel Fransızca" konuştuğunu belirtmektedir ki, mezkur müverrihin kastettiği dil muhtemelen bu dildir.[20] O vakitler dahi, Osmanlıların Avrupa'nın dil haritasıyla ilgili fikirleri hala dikkate değer ölçüde sığdır.

Fransızcanın yükselişi, onsekizinci yüzyılda askeri eğitim okullarında Fransızca konuşan subayların istihdam edilmeye başlamasıyla başlamış gözüküyor; onsekizinci yüzyıl sonları ve ondokuzuncu yüzyıl başlarında Fransa'nın imparatorluğun içişlerine müdahalesini artırması, Fransızcanın konumunu sağlamlaştırdı. Avusturya'nın ve Rusya'nın etkisi, Fransız dili-

nin lehine iş gördü, çünkü Rusya'nın diplomatik yazışmaları ve Avusturya dışişleri bakanlığının ondokuzuncu yüzyılda İstanbul'daki elçilikleriyle yazışmaları büyük ölçüde bu dille yapılıyordu. Ondokuzuncu yüzyıldan itibaren Türkçe'ye devşirilen Avrupa kökenli kelimeler İtalyanca formdan çok Fransızca form almaya başladılar. *Senato* ve *parlamento* gibi kelimeler daha önceki bir dönemde devşirilmiş oldukları açık olan ve modern Türkçede hala bu İtalyanca formla yaşayan kelimelerdir. Türkler, görece eski bir aşamada, uzak Avrupa'daki senato ve parlementolardan söz edildiğini duymuşlardı. Ancak Türklerin senatörlerle karşılaşmaları bir zaman sonra gerçekleştiğinden bu kişiler Türkçe'de *senatör* olarak bilinirler. Bazen bir İtalyanca formun yerini bir Fransızca muadili alır. Mesela, Türk romantik kurmacasındaki kadın kahraman önceleri *roba di camera* giyerken sonraları *robe de chambre* giymeye başlamıştır. İngilizcenin gelişi çok daha sonra gerçekleşir. İstanbul'un Britanya elçisi, 1809 yılında Conning'e, Türklerle yapılan antlaşmayı Fransızca olarak kaleme almak zorunda kalış nedenini şöyle açıklar: "müzakereler İstanbul'da yapılsaydı bile, Bab-ı Ali tarafından istihdam edilmiş olup da bu kadar büyük önemde bir belgeye Türk tam-yetkilisinin imzasını atma sorumluluğunu üstlenebilecek ölçüde İngiliz diline vâkıf hiçbir tercüman bulamazdım."[21] Spor, teknoloji ve hava yoluyla seyahat çağına kadar İngilizcenin hiçbir tesiri olmamıştır.

İtalyanca ve ayrıca İspanyolcanın en yaygın olarak bilinen ve kullanılan Avrupa dilleri oldukları ve zamanla yerlerini Fransızcaya devrettikleri Kuzey Afrika ülkelerinde de paralel bir süreç gözlenebilir. İran ve Hindistan'da İtalyancanın tesiri zayıftı. Portekizcenin etkisi az olmuş görünmektedir; Batı, kendisini İranlı ve Hintli Müslümanlara büyük ölçüde bir İngilizce veya Fransızca formu içinde sunmuştur. Fransızcanın etkisi, Birleşik Devletlerin Farsçadaki karşılığı olan *Etaz Uni* isminde gözlenebilir.

Reformcu sultan ve paşalar tarafından Batılı tarzda askeri okulların kurulması ve buna paralel olarak genç sivillerin modern diplomasi hizmeti için eğitilmeye başlanması, Müslüman toplumda yeni bir unsurun zuhuruna, Batılı bir dile, genellikle Fransızcaya aşina, Batı medeniyetinin bazı cephelerinin tahsiliyle mesleki açıdan ilgili olan ve daha iyi yollara götürecek öğ-

retmenler ve rehberler olmaları hasebiyle Batılı Hristiyan uzmanlara saygı duymayı öğrenmiş bulunan bir genç subaylar ve memurlar sınıfının doğmasına yol açtı. Üsküdar'da (Scutari) 1803 yılında yayınlanan ve muhtemelen Bab-ı Ali'nin Yunanlı tercümanlarından biri tarafından kaleme alınan bir eser, genç bir Osmanlı mühendis memurunun ağzından şunları aktarır:

> Avrupa biliminin harikalarını öğrenirken bunun için kendimce bir metod kurdum. Hiç vakit kaybetmeden en evrensel dil olan ve beni bilimler üzerine eser vermiş müelliflerle ilgili bir bilgiye ulaştırmaya en yetenekli dil olan Fransız lisanını çalışmaya koyuldum... Anavatanımı şiddetle arzuladığım bir durumda görmenin, bilim ve sanatların ışığıyla hergün daha bir aydınlanmakta görmenin verdiği hazla sarhoştum.[22]

Kafirlerin barbarca dillerini aşağılama tutumundan, bu dillerde daha üstün bilgi ve beceriye sahip olmayı sağlayacak araçlar görme ve onlara saygı duyma tutumuna geçiş hiç de kolay olmadı. Ondokuzuncu yüzyılın ilk yıllarında, Osmanlılar, Batı dilleriyle ilgili bilgi edinme ve dolayısıyla da, hiç de daha az olmayan bir ölçüde, Avrupa'daki olaylar ve ilişkilerden haberdar olma hususunda, hala, oldukça büyük ölçüde Yunanlı memurlara bel bağlıyorlardı. Bu durumun Bab-ı Ali için arzettiği tehlikeler 1821 yılında Yunanistan'daki ayaklanmanın Yunanlılarla Türkleri bir savaş durumuna sokmasıyla dramatik bir şekilde açığa çıktı. Sultanın hükümeti, kendisine güvenilemeyeceği düşüncesiyle —muhtemelen yanılıyordular— Rum baş tercümanlarının sonuncusu olan Stavraki Aristarchi'nin asılmasına ve onun yerine bir Müslümanın tayinine karar verdi.

Bu tayinin gerçekleştirilmesi, söylenmesi kadar kolay olmadı. Onsekizinci yüzyıl sonlarıyla ondokuzuncu yüzyıl başlarındaki reformlar Batı dillerine vâkıf çok az sayıda Türkün yetişmesini sağlamış idiyse de, bu kişilerin çoğu o sıralarda ölmüş bulunuyordu, hayatta olan birkaç kişi ise ya saklanıyorlardı ya da bildiklerini unutmuşlardı. Dönemin bir Türk tarihçisi, Bab-ı Ali'deki baş tercümanın bürosunda Yunanca veya "Frenkçe" evrakın iki veya üç hafta üst üste yığıldığını söyler. Bu acil sorunu çözmek için, sultan, yabancı dillerin gerekli ol-

duğu ve kullanıldığı yegane diğer yer olan askeri okula yöneldi. O sıralar askeri mühendislik okulunda bir öğretmen olan Yahya Efendi'nin tercümanlık görevine tayini için bir emir çıkarıldı. Dönemin tarihçisi Şânizâde, tercüme işini ve dış ilişkileri çekip çevirme görevinin ilk kez Müslümanların eline geçmesini, dolayısıyla da yabancı dillerin bilinmesini, kullanılmasını ve saygın bir Müslüman mesleği haline gelmesini sağlayan bu atamanın önemini vurgular.[23] Bir mühtedi olan Yahya Efendi'yi, kaynaklar, birbirinden farklı olarak Bulgar, Yunan veya Yahudi kökenli olarak tanımlarlar. Ondokuzuncu yüzyıl Türkiye'sinde önemli bir rol oynayacak bir tercümanlar ve elçiler hanedanlığının kurucusu olan Yahya Efendi'nin 1823 yılındaki ölümünün ardından bu göreve Mühendislik Okulundan bir diğer öğretmen atandı. Yahudi kökenli bir mühtedi olan Hoca İshak, 1830 yılında öğretmenliğe geri dönünceye kadar bu görevi sürdürdü.

Yeni Müslüman olmuş kişilere bel bağlama, hala bir çok zorluğun ve hatırı sayılır bir direnmenin var olduğunu gösteriyor. Yeni yaptırdığı tıp okulunun (tıbbiye) açılışında öğrencilere hitaben yaptığı konuşmada, reformcu Sultan II. Mahmut, Fransızcanın müfredata sokulmuş olmasından dolayı hala üzüntülerini dile getirmek zorunda hissediyordu kendini:

> Bilimsel tıp öğreniminizi Fransızca yapacaksınız... size Fransızca öğrettirmekteki amacım size Fransız diliyle eğitim yaptırmak değildir; size yavaş yavaş bilimsel tıbbı öğretmek ve onu dilimize kazandırmaktır... o halde öğretmenlerinizden tıp bilgisini edinmek için sıkı çalışın ve onu tedrici olarak Türkçeye adapte etmek ve bu bilgiye dilimizde geçerlilik kazandırmak için gayret gösterin.[25]

Sultanın bu alıntıda yer alan düşünceleri, tüm Batılılaşma sürecinin temel problemlerini ortaya koymaktadır. Bu konuşmanın yapıldığı 1838 yılında bile bir Batı dilini iyi derecede bilen Türklerin sayısı son derece azdı. Okullardaki eğitimin, hatta silahlı kuvvetlerde teknik danışmanların komutlarının büyük bölümü, çeviri prizmasından geçmek zorundaydı. Çevirmenlerin büyük bölümünü yerli Hristiyanlar oluşturuyordu ve onların varlığı, engelin zayıflamasından çok güçlenmesine hizmet ediyordu. Bir Frenkten ders ve emir almak yeterince kö-

tüydü. Bu talimat ve komutların, tanıdık yüz ve aksanları Türk dinleyiciler arasında saygı uyandırmayan Yunanlı veya Ermeni mütercimler aracılığıyla verilmesi daha da kötüydü.

Bir çok nedenden dolayı Müslüman öğrencilerin yabancı dil öğrenmeleri gerekiyordu. Bu öğrencilerin amaçları, faydalı bilgi —tıbbi, teknik, bilimsel ve askeri bilgi— edinmekten ibaretti.

Fakat bu gibi sınırları çizmek kolay değildir. Önce harp okulu öğrencileri, sonra da diğer öğrenciler, Fransızcayı, bunun yanında da, Fransızlara ve diğer Avrupalılara öğretmen olmaları hasebiyle saygı göstermeyi öğrendiler. Ondokuzuncu yüzyıl ortalarına varıldığında, bir Avrupa dilini bilmek, hükümet hizmetinde bir kariyer elde etmeyi arzulayan genç Müslümanlar için vazgeçilmez bir nitelik haline gelmiş, Tercüme Bürosu ise terfi ve iktidar bulvarlarından biri olarak orduyla sarayın yanında yerini almış bulunuyordu.

IV
İletişim Araçları ve Aracılar

Müslümanlar, Avrupalıların, Akdeniz havzasını ve diğer birçok şeyi kendileriyle paylaştıkları komşularıydılar. Eski İslami toprakların büyük bölümü uzun zaman Roma İmparatorluğu'nun bir parçasını oluşturmuştu ve, tıpkı Avrupa gibi, Greko-Romen ve Musevi-Hristiyan geçmişin ve hatta daha eski bir antikitenin mirasını da biliyordu.[1] Kültürel, ırki ve hatta dini açıdan, bu topraklar, Asya ve Afrika'nın daha uzak medeniyetlerine oranla Avrupa Hristiyanlığıyla çok daha fazla ortaklığa ve herhalde çok daha fazla bilgiye sahipti. Bununla birlikte, Ortaçağda İslam ve Hristiyanlık arasında mevcut olan demir perde, gerçekte kültürel alışverişi asgari düzeyde tutmuş ve hatta ticari ve diplomatik ilişkileri bile büyük ölçüde sınırlamış gözükmektedir. Müslümanların deniz ve kara yoluyla kendilerine ait dahili iletişim hatları vardı, dolayısıyla da Batılı güzergahlardan ve hizmetlerden bağımsızdılar. Üstünlüğünden emin ve mağrur olan Müslüman medeniyeti, kuzeyin soğuk ve sefil topraklarındaki barbar kafirleri hor görebiliyordu; Akdeniz topraklarındaki Ortaçağ Müslümanları için Avrupa, en azından kuzey ve batı Avrupa, Hindistan'dan, Çin'den ve hatta tropikal Afrika'nın yerlilerinden daha uzak ve daha gizemli bir yerdi.

Prensipte Müslümanların kafir topraklarına seyahati hoş karşılanmamışsa da, bazı alış verişlerin önüne geçilmesi mümkün olmamıştır. Bir onuncu yüzyıl Müslüman coğrafya yazarı, Roma'yı tasvir ederken, bir Yahudi, bir Hristiyan rahip ve bir tüccar diyerek zikretmekle yetindiği —Müslümanların ve Hristiyanların toprakları arasında seyahat etmeleri en muhtemel olan bu üç sınıfa mensup— isimsiz seyyahlara ait çok sayıda rivayet nakleder.[2] Kudüs'ü ziyaret eden Hristiyan ve Yahudi hacılar ve doğudan Roma'ya seyahat eden Hristiyan din adamları vardı. Bu sonuncuların sayısı, Roman Curia ile Doğu'daki Uniate kiliseleri arasında yakın bağların kurulmasıyla hayli artmıştı. Hatta karanlık Avrupa'ya yolculuk yapmaya cüret edebilecek kadar gözüpek Müslümanlar bile vardı. Bazan bu yolculuk gönülsüzce yapılıyordu. İlk anlatıların en ilginçlerinden biri, doğuda esir alınıp İstanbul'a getirilen ve orada bir müddet kaldıktan sonra kara yoluyla Roma'ya gönderilen Harun ibn Yahya isimli bir onuncu yüzyıl Arap savaş esirine aittir.[3]

Hristiyanların eline geçmiş bu gibi Müslümanların sayısı Osmanlılar zamanında oldukça artmış veya en azından daha iyi belgelenmiştir. Gerek Osmanlılarla güney ve merkezi Avrupa'daki hasımları arasında yüzyıllarca süren savaşlar, gerekse Barbar Korsanlarla Hristiyan rakipleri arasında Akdeniz'deki aralıksız deniz muharebeleri, Hristiyanların olduğu gibi Müslümanların da düşman eline geçmelerine yol açıyordu. Zaman zaman Müslüman diplomasi görevlilerinin bu esirleri özgürlüğe kavuşturmak için İspanya'ya ve diğer yerlere gittiklerini duyuyoruz. Bununla birlikte, Türkiye veya Kuzey Afrika'dan geri dönen Hristiyanlar başlarından geçenleri ve aralarında kaldıkları insanları tasvir eden geniş bir literatür ürettikleri halde, Avrupa'dan geri dönen sabık Müslüman esirler kelimenin tam anlamıyla geriye hiçbir kayıt bırakmamışlardır. Onsekizinci yüzyıla kadar süren bu dönem içerisinde kaleme alınmış olup gün ışığına çıkmış bulunan az çok bir önemi haiz sadece iki istisna vardır. Bunlardan biri, atandığı görevin başına geçmek üzere Kıbrıs'a giderken Nisan 1597'de St. John Şovalyelerince esir alınıp iki yıldan uzun bir süre Malta'da mahpus tutulan bir Türk kadısına aittir. Bu kadı'nın esirlik günleriyle ilgili kısa ruznamesinin yegane elyazmasının baskısı yapılmıştır.[4] Di-

ğeri, Osmanlı hizmetinde mütercim olarak çalışan ve esaret geçirmiş bir Türk olan Osman Ağa isimli biriydi. Osman Ağa, esirlik günleri ve onu izleyen kariyerini ele alan biri 1724, diğeri ise 1725 yılında yazılmış iki otobiyografinin müellifidir. İlginç ve öğretici olmalarına rağmen bu kitaplar, Osman Ağa'nın yurttaşları arasında fazla ilgi uyandırmamış gözükmektedir; ne Osmanlı müellifleri tarafından alıntıya konu olmuş ne de Osmanlı bibliyografyacıları tarafından zikredilmişlerdir. Bizzat müellif tarafından incelenmiş yegane elyazmaları Londra'da ve Viyana'da muhafaza edilen bu iki eser, modern bilim adamları tarafından keşfedilinceye kadar kimse tarafından bilinmiyordu.[5] Bu yüzden, esaretten kurtulan Müslümanların verdikleri bilgilerin önemli bir yeni bilgi kaynağı olarak değerlendirilmeleri imkansız gözüküyor.

Belki de en önemli seyyah grupları, tüccarlar ve diplomatların oluşturduğu iki gruptu. Her iki kategorinin de ayrıntılı olarak ele alınması gerekir. Şekillendirici yüzyıllar olan ilk yüzyıllarda, Müslümanlar, Hristiyan Avrupa'ya seyahat etme hususunda, geleneksel olduğu kadar yasal bir zemini de olan olağandışı bir gönülsüzlük gösterdiler. Bu durum, teknik açıdan Savaş Evi'nin bir parçası olan, dolayısıyla da aynı yasak kapsamında yer alan Asya ve Afrika'nın gayrımüslim ülkelerine karşı tutumlarıyla çarpıcı karşıtlık içindedir. Müslümanlar herşeye rağmen bu ülkelerde geniş ölçüde seyahatler yapmış ve hatta zaman zaman yerleşik topluluklar da kurmuşlardır. Sebepleri bulmak zor değildir. Aşikar olan bir fark, Asya ve Afrika'nın aksine Batı'nın sunacak az şeyi ve çok az cazibesinin olmasıdır. Müslüman dünya, Hindistan'dan, güney Asya'dan ve Çin'den ipekliler ve diğer tekstil ürünleri, baharat ve parfümeri, kereste, metaller ve seramikleri içine alan çok sayıda önemli eşya ithal ediyordu. Siyahi Afrika'dan gelen iki temel mal —altın ve köleler— Müslüman dünya ile Afrika arasında geniş çaplı bir ticaret ağının kurulmasına yol açtı. Kıyaslanabilir bir ekonomiye sahip olan Bizans İmparatorluğu'yla ticaret sınırlıydı, fakat doğu ve kuzey Avrupa'dan bir müddet önemli miktarda kürk, amber ve balık ürünleri ithali yapıldı. Avrupa'dan yapılan ithalat arasında köleler de göze çarpmaktaysa da, bunlar, çoğunlukla orta ve doğu Avrupa'dan yapılmaktaydı ve Afrika ile orta Asya'dan yapılanlara nazaran ol-

dukça küçük ölçekteydi. Herşeyi hesaba kattığımız takdirde, batı Avrupa'nın, kendi halkı dışında satacak fazla şeyi yoktu. Birkaç ikincil önemde eşyadan Ortaçağ Müslüman kaynaklarında nadir de olsa söz edilir. Silahlar ve köleler dışında önemli yegane batı Avrupa malı İngiliz yünüydü. Onu bir tarafa bırakacak olursak, Avrupa'nın İslam topraklarına ilk kez geniş ölçekte mal ihraç etmeye başlaması, Ortaçağın sonuyla Yeniçağın başlarında imalatçılığın gelişmesi ve Yeni Dünya'nın kolonizasyonu sayesinde gerçekleşmiştir.

Müslümanları batı Avrupa'da seyahatten uzak tuttuğu kesin olan bir diğer faktör, bu bölgenin yöneticileri ve halklarının vahşice hoşgörüsüzlükleri idi. Putperestlerden alınan veya İslamdan geri fethedilen tüm bölgelerde Hristiyanlık zorla benimsetilmeye çalışılmakta ve Müslümanlar çok geçmeden din değiştirme, sürgün ve ölüm arasında seçim yapmaya zorlanmaktaydılar. Yahudilerin Ortaçağ Avrupa'sındaki akıbetleri, Hristiyanlık dışındaki dinlerin izleyicilerini bu topraklarda yerleşmeye veya hatta seyahat etmeye yüreklendirmemiştir. Bu yüzden, Hristiyan Avrupa'da meskun hiçbir Müslüman topluluğu var olmadı. Camilerin, hamamların, Müslümanların kullanımına uygun hazırlanmış veya kesilmiş yiyecek maddelerinin bulunmayışı ve Müslüman yaşayış şeklinin elzem kıldığı diğer ihtiyaçların karşılanamayışı ise Müslüman ziyaretçiler için hayatı çok zor hale getiriyordu.

Kafirlerin diyarında seyahat etmekten duyulan korku, onikinci yüzyılda yaşamış ve geriye tek ciltlik bir hatırat bırakmış Suriyeli bir Müslüman olan Üsame ibn Munkız tarafından canlı bir şekilde dile getirilmektedir. Üsame'nin Suriye'deki komşularından biri, kendisiyle "dostluk ve arkadaşlık bağları" tesis ettiği bir Frenk şövalye idi. Şövalye, Suriye'den ayrılıp Avrupa'ya gideceği zaman —görünene bakılırsa iyi niyetle— Üsame'nin ondört yaşındaki oğlunun da "şövalyeler arasında yaşayıp bilgelik ve şövalyelik öğrenmek" üzere kendisiyle gelmesini önerdi. Söz konusu Frenke göre bu öneri en azından bir dostluk ve iyi niyet ifadesi olarak görünmüş olmalıdır. Üsame'ye ise muazzam ölçüde saçma görünmüştü: "Kulaklarıma çarpan bu sözler bilge bir adamın ağzından asla çıkmazdı. Eğer oğlum esir alınmış olsaydı, bu esaret ona Frenklerin toprağına götürülmekten daha ağır gelmezdi." Üsame, bu öneriyi

kibarca geri çevirmenin yolunu bulmuştu: "Ona şöyle dedim: başın hakkı için, bu tam da benim düşünmekte olduğum şeydi. Beni bu öneriyi kabul etmekten alakoyan şey büyükannesinin onu seviyor olması ve oğlumu kendisine geri getireceğime söz verinceye kadar onun benimle çıkıp gelmesine izin vermemiş olmasıdır." Bana şunu sordu: "Annen hala yaşıyor mu?" Ben "Evet" deyince şunu söyledi: "O halde ona itaatsizlik etme."[6]

Bu koşullar altında, gerek ticari gerekse diplomatik amaçlı olarak Avrupa'ya bir seyahatin yapılması gerektiğinde, Müslüman yöneticilerin, tebeaları arasında bulunan ve sınırın ötesindeki dindaşları olan toplumlarla temas kurabilecek ve böylece yolculuğu ve görevin ifasını kolaylaştırabilecek Hristiyan veya Yahudilerden birini tercih etmesine şaşmamak gerekir. Aynı yaklaşım, Avrupalı Hristiyan ve Yahudilerin Müslüman ülkelerde seyahat etmelerini görece daha kolay kılıyordu.

Frenk vakayinameleri, 797 ve 807 yılları arasında Şarlman ve Harun el-Reşid'in gerçekleştirdikleri şu meşhur elçi mübadelesi öyküsüne yer verir. Bu tarih kayıtlarına göre, Şarlman tarafından Harun el-Reşid'e 797 ve 802 yıllarında iki elçi gönderilmiş, Harun el-Reşid tarafından da Şarlman'a 801 ve 807 yıllarında iki elçi gönderilmişti. Ayrıca, Frenk kralının Kudüs'teki Hristiyan patrikine 799 ve belki de ayrıca 802 yılında bir veya muhtemelen iki elçi göndermiş olduğu, 799 ile 807 yılları arasında patrik tarafından buna dört elçiyle mukabelede bulunulduğu da söylenir.[7]

Bu karşılıklı elçi göndermelerin gerçekleşip gerçekleşmediği hakkında hatırı sayılır ölçüde şüphe dile getirilmiştir. Eğer gerçekleşmişlerse, bu elçilik faaliyetlerinden hiç söz etmediklerine göre, Arap müverrihler için bu karşılıklı elçi göndermeler dikkat çekecek ölçüde öneme sahip değildiler. Buna karşılık, Arap müverrihler, daha sonraki bir tarihte, Bertha isimli bir Frenk kraliçesi tarafından Batıdan 906 yılında Bağdat'daki Halife el-Muktefi'ye gönderilen bir elçiden söz ederler. Arapça vakayinameler, bu elçinin gelişini şu şekilde tasvir eder:

> Franja ve sömürgelerinin kraliçesi ve Lothar'ın kızı olan Bertha, Ziyadetullah ibn Agleb'in haremağalarından biri olan Haremağası Ali vasıtasıyla 293 [=906] yılında el-Muktefi Billah'a bir hediye gönderdi ki, bu hediye şunları içeriyordu: elli kılıç, elli kalkan, elli

mızrak, yirmi altın işlemeli giysi, yirmi hadım edilmiş Slav ile yirmi güzel ve kibar cariye, ne vahşi hayvanların ne de bir başkasının hakkından gelemeyeceği kadar büyük on tane köpek, yedi atmaca ve yedi şahin, tüm aksesuarlarıyla birlikte ipek bir çadır, o bölgelerde deniz yatağından çıkarılan deniz kabuklarından yapılmış olup bir eleğimsağma gibi her renge giren ve günün her saatinde renk değiştiren türden bir yünden yapılma yirmi giysi, Frenklerin ülkesinde bulunan ve zehirli bir yemek gördüğünde durumdan haberdar olunana kadar garip bir çığlık atıp kanatlarını çırpıp duran üç kuş ve ok uçlarını ya da kargı uçlarını, üzerlerinde et parçaları olmaları durumunda bile, vücuttan acı vermeden çıkaran boncuklar.

Haremağası Ali, el-Muktefi Billah'a Franja kraliçesinin hediyesi yanında Halife'nin kendisi dışında hiç kimsenin bilmemesi için mektupta yer almayan bir mesajını daha getirmişti... Bu mesaj el-Muktefi'ye kraliçenin yönelttiği nikah ve dostluk talebiydi...[8]

Bu elçi gönderme olayından ne dostluk ne de nikah şeklinde pek bir sonuç elde edilmiş görünmüyor.

Elimize ulaşmış Müslümanlara ait en eski diplomatik rapor, İspanya'dan uzak kuzeye gönderilen bir elçiye aittir. Bu olay, Vikinglerin Endülüs ve batı Avrupa'daki diğer yerlerde süren akınlarının büyük hasarlara ve tahribata yol açtığı onuncu yüzyılın başlarında gerçekleşti. Belli bir aşamadan sonra müzakere yapma hususunda uzlaşmaya varıldı ve Viking elçileri Kurtuba'nın Müslüman emiri II. Abdurrahman'a gönderildi; buna karşılık olarak da Vikinglere bir Müslüman elçi gönderildi. Elçi, güzelliği doayısıyla gazel anlamındaki el-Gazâl lakabıyla bilinen Jaenli Yahya ibn el-Hakem el-Bekri isimli biriydi. El-Gazâl'in Tammam ibn Alkame isimli arkadaşına anlattığı bu elçilik öyküsü, onüçüncü yüzyıl başlarında İbn Dıhye adlı müverrih tarafından kaleme alındı. Bu elçilik seferi aşağı yukarı 845 yılında İrlanda'daki veya Danimarka'daki Viking saraylarından birine dönük olarak gerçekleştirilmiş olabilir. Modern bilim bu rivayetin gerçek mi yoksa bir edebi kurmaca mı olduğu hususunda ayrılığa düşmüştür.

El-Gazâl'in yaptığı elçilikle ilgili olarak verdiği bilgiler bize onun kimleri ziyaret ettiği hususunda çok az bilgi verir. Buna rağmen, el-Gazâl, kendisinin Viking sarayına varışını ayrıntılı olarak anlatmakta ve mihmandarları kendisini eğilmeye zorla-

dıklarında hem kendisinin hem de İslamın onurunu nasıl koruduğunu göstermek için özel bir çaba sarfetmektedir:

> İki gün sonra kral onları huzuruna çağırınca, el-Gazâl, kralın huzurunda diz çökmeye zorlanmaması ve kendisi ile arkadaşlarından kendi adetlerine aykırı herhangi bir şeyi yapmaları talebinde bulunulmaması koşullarını ileri sürdü. Kral bu koşulları kabul etti. Fakat huzura vardıklarında, kral, muhteşem giysiler içerisinde onların önünde oturdu ve kişinin ancak diz çökerek geçip krala yaklaşabileceği bir medhalden girmelerini istedi. El-Gazâl bu girişe yaklaşınca yere oturdu ve iki ayağını öne uzatarak sırtı üzerinde süründü. Eşiği geçtikten sonra ayağa kalkıp dikildi. Kral, el-Gazâl'i kabule birçok silah ve şaşaa ile hazırlanmıştı. Fakat el-Gazâl bundan korkmadı... Kralın önünde dikilip şunları söyledi: "Selam, senin ve senin meclisinde bulunanların üzerine olsun ey kral. Gücün, ömrün ve seni bu dünya ve öbür dünyanın büyüklüğüne ulaştıracak olan soyluluğun daim olsun." Tercüman, el-Gazâl'ın sözlerini açıklayınca bunları beğenen kral şunu söyledi: "Bu adam halkının en bilge ve en zeki olanlarından biridir." El-Gazâl'in yere oturup ayakları önde içeri girişinden hayrete düşen kral şöyle demişti: "Biz onun burnunu sürtmek istedik, o ise bizi ayaklarının tabanlarıyla [bunları göstermek tahkir edicidir] selamladı. Eğer o bir elçi olmasaydı bu tavır bizi gücendirirdi."[9]

Bu pasaj, Doğunun barbar ülkelerine giden ilk Avrupalı elçilerin anlattıkları öykülerle çarpıcı ölçüde benzerlik taşımaktadır. El-Gazâl'in elçiliğini anlatan tarihçinin devamla söylediklerine göre, el-Gazâl, "onlarla önemli toplantı ve meşhur münazaralar yapmış, onların bilim adamlarıyla yaptığı tartışmalarda bu bilim adamlarını susturmuş ve onların şampiyonlarıyla yaptığı müsabakalarda bu şampiyonları alt etmiştir."

El-Gazâl'in Vikingler arasındaki faaliyetlerini ele alan ve inandırıcılıktan oldukça uzak, gelişigüzel bir anlatının ardından, gerek el-Gazâl gerekse anlatıcı için bu elçilik olayının ana teması olduğu anlaşılan konuya geçilir: Viking kraliçesiyle yapılan flört.

Eğer gerçekleşmişse, el-Gazâl'in elçilik görevi, İspanya'daki Müslüman ve Hristiyan devletlerle kuzeydeki devletler arasında gerçekleştirilen ve vakayinamelerde yer alan değiniler dışında geriye hiçbir kayıt bırakmamış olan bir dizi karşılıklı

diplomatik ilişkiden biridir. Ortaçağdan günümüze geniş ölçüde belge bırakan yegane Müslüman elçi, Kurtuba halifesinin onuncu yüzyıl ortalarında Kutsal Roma imparatoruna gönderdiği elçidir. Alpine geçitlerinde yerleşmiş bulunan bir Müslüman eşkiya topluluğu, İtalya yolu üzerinde yolculuk yapan kafilelere saldırılarda bulunarak büyük sorunlar oluşturmaya başlamıştı. İmparator I. Otto, bu eşkiyanın durdurulması talebini iletmek üzere Kurtuba'ya bir elçi gönderdi. Görünene bakılırsa, birkaç yıl boyunca süren tartışmalardan sonra, halife, müphem nedenlerle, kendisine gönderilen elçiye karşılık olarak Almanya'ya bir elçi kafilesi gönderdi.

Bu kafilenin üyelerinden biri, İbrahim ibn Yakub el-İsrailî el-Turtûşi —Barselona yakınındaki Katalonya sahilinde küçük bir kasaba olan Tortosa'da doğmuş bir Yahudi olan Jacob oğlu Abraham— isimli biri idi.[10] Bu kişinin elçi mi yoksa sadece elçilik kafilesinin üyelerinden biri mi olduğu bilinmiyor; aynı şekilde, öykünün içeriğine bakarak bir fizikçi olması gerektiği hükmüne varmak mümkün olmakla birlikte, mesleği de bilinmiyor. Bu kişi, Fransa, Hollanda ve Kuzey Almanya'yı dolaşmış, Bohemya ve Polonya'yı ziyaret etmiş ve muhtemelen kuzey İtalya yoluyla geri dönmüştü. Avrupa'da yaptığı seyahatlerle ilgili olarak yazmış göründüğü anlatı ne yazık ki kayıptır. Bununla birlikte, onbirinci yüzyılda yaşamış iki İspanyalı Arap coğrafyacı olan Bekri ve Udri, bu eserden uzun parçalar alıntılamışlardır. Bekri'nin şimdi Polonya, Çekoslovakya ve doğu Almanya'da bulunan Slav halklarıyla ilgili olarak kaleme aldığı anlatılar, bu ülkelerin tarihlerinin başlangıcı için önemli bir kaynak oluşturmaktadır. Udri'nin eserinin kayıp olmasına rağmen, bu eserden alıntılanan seçme parçalar ile Almanya ve batı Avrupa'yı tasvir eden diğer alıntılar, daha sonraki bir dönemde, onüçüncü yüzyılın daha çok harikalar ve mucizelerle ilgilenen İranlı bir cografyacı olan Kazvînî tarafından zikredilmektedir. Bekri, kendisinin kaynağını İbrahim ibn Yakub el-İsraili olarak zikrederken, Kazviînî, bu kaynağı sadece el-Turtûşî olarak zikretmektedir ki, bu yüzden, uzun bir süre bu isimlerin biri Yahudi diğeri Müslüman olan iki ayrı kişiye ait olduğu sanılmıştır. Hatta bu metinleri inceleyen Alman bilim adamı Georg Jacob, bu iki isim arasında mesleki ve etnik farklılıklar bile tespit edebilmişti. Georg Jacob, anlatılanlardan birinin uzun diğerininse hem kısa hem de imparatoru

kaynak olarak verişine bakarak, bu durumun, bir Arab diplomatın ketumluğu ile bir Yahudi tüccarın övüngenliği arasındaki karakteristik farkı ortaya koyduğu yargısına varmıştı.[11] Bununla birlikte, müteveffa Tadeus Kowalski, bu iki ismin aynı kişiye ait olduğunu ve Bekri ile Kazvini'deki pasajların aynı kaynaktan alındıklarını kesin bir şekilde ortaya koydu.

İbrahim ibn Yakub'un gerçekte bir Yahudi mi yoksa Yahudi kökenli bir Müslüman mı olduğu belirsizdir. İsminin biçimi her iki olasılığa da açık kapı bırakmaktadır. Bir diğer belirsizlik de Otto'yu ziyaretinin amacı ve tam tarihiyle ilgilidir. En olası tarih M.S. 965 civarıdır ve Kurtuba Halifesi tarafından I. Otto'ya —büyük bir ihtimalle I. Otto'nun İspanya'ya gönderdiği elçilik kafilesine mukabele olarak— gönderilen elçilik kafilesinin bir üyesi olarak bu ziyareti yapmıştır.[12]

İbrahim'in batı Avrupa'yla ilgili anlatısının, tüm sınırlılıklarına rağmen, seleflerininkilerden çok daha üstün olduğu açıktır. Eser sadece profesyonel bir uzun öyküler kolleksiyoncusunun bir araya getirdiği seçmeler halinde değil de bir bütün halinde günümüze ulaşmış olsaydı, muhtemelen çok daha iyi olduğu görülecekti.

Muhammedilerin Avrupa'ya gitmeye niyetleri yok idiyse de, Avrupalılar, Muhammedilerin topraklarına gelmeye hazırlanıyorlardı. Yeniden-Fetih ve Haçlılar çağında Hristiyan orduları İspanya'dan Filistin'e kadar Müslüman ülkelerini fethedip yönetimleri altına aldılar; bu sayede Müslümanlar kendi evlerinden ayrılmadan Frenk kültürü ve usullerini gözlemleme imkanı elde ettiler. Arab vakayinamelerinin Haçlı kralları ve prenslerinin misyonlarından ve hatta Sicilya ve güney İtalya'ya kadar Hristiyan saraylarına elçi kafileleri gönderildiğinden söz etmelerine rağmen, Yeniden-Fetih hareketinin oluşmasını sağladığı iletişim hayrete düşürücü ölçüde sığ oldu. Bu elçilik kafilelerinden biri, Mısır sultanı Baybars tarafından 1261 yılında Sicilya'nın yöneticisi Manfred'e gönderilen ve Suriyeli tarihçi Cemaleddin ibn Vâsıl'ın elçi olarak başında bulunduğu ve vekayinamesinde tasvir ettiği elçilik kafilesiydi.

İbn Vâsıl, Manfred'i, İtalya ana karasına ait bir bölgede bulunan ve İslamdan yakın zamanlarda geri alınmış bir şehir olan Barletta'da ziyaret etti. İbn Vâsıl, Manfred'i "Öklid'in geometri kitabından on önermeyi ezbere bilen, nazari bilimlere aşık, seçkin bir insan" olarak tasvir eder. Manfred'in yönetimi

altındaki Müslümanlara karşı dostça tavrını takdirle dile getirir ve onun bu yüzden Papa'yla arasının bozulmuş olduğunu söyler.[13]

Bu kısa anlatının günümüze ulaşabilmesinin nedenlerinden biri, şüphesiz, elçinin bizzat kendisinin ünlü bir tarihçi olması ve dolayısıyla da hem ilk elden bilgisinin hem de özel bir ilgisinin olmasıydı. Fakat bu neden tek başına yeterli bir neden değildir, çünkü elçi olarak görev alan başka tarihçiler de olmuştur. Ondan hiç de aşağı kalır bir tarihçi olmayan büyük İbn Haldun, 1363-1364 yılında, Kastilyalı I. Petro'ya elçi olarak gitmişti. Bu göreve bir hatıratında şöyle bir değinmekle yetinir.[14] İbn Vâsıl'ın gerçekleştirdiği elçilik görevini kayda almasının daha muhtemel olan nedeni, İtalya'daki kaybedilmiş topraklarda İslam dininin varlığı ve yaşanışı hakkında bilgi verme arzusudur.

Genel ilgi yokluğuna istisna teşkil eden birkaç örnek daha vardır. Bunların en dikkate değer olanlarından biri, Üsame İbn Münkız'ın, Ortadoğu İslamı üzerinde Haçlıların etkisini aydınlatan çok az sayıdaki beşeri belgeden biri olan ve yukarıda zikredilen hatıratıdır. Uzun ve renkli bir hayat sürmüş olan Üsame'nin, Frenk komşularıyla ilgili söyleyecek çok şeyi vardır. Frenklerin barbarlığını horlayıcı bir edayla dile getirmekle birlikte, onları ıslah olmaz varlıklar olarak görmemekte ve, birçok yerde, doğuda uzun süre kalıp Müslümanların adetlerine alışmaları durumunda belli bir medeniyet düzeyi elde edebileceklerini söylemektedir. Hristiyanların yaşadığı Antakya şehrine gönderdiği adamlarından birinin başından geçenler bu hususu aydınlatmaktadır:

> Frenkler arasında, bu ülkede yerleşmiş olup Müslümanlarla ilişkiler kurmuş olanlar da vardır. Bir istisna teşkil eden bu kişilerin diğerlerinden daha iyi olmaları, Frenklerin geneliyle ilgili olumlu bir yargıya varmamızı gerektirmez.
>
> İşte bir örnek. Bir keresinde adamlarımdan birini bir iş için Antakya'ya gönderdim. O vakitler Şef Theodore Sophianos [doğulu bir Hristiyan] oradaydı ve onunla aramızda dostluk vardı. O sıralarda bu kişi Antakya'da herşeye muktedirdi. Adamıma bir gün şöyle demişti: "Frenk dostlarımdan biri beni davet etti. Benimle gel de onların nasıl yaşadıklarını gör." Adamım bana olanları şöyle anlattı: "Bunun üzerine onunla birlikte yola koyulduk ve ilk Frenk

seferinde gelmiş olan yaşlı şövalyelerden birinin evine vardık. Bu şövalye devletten ve askerlik hizmetinden emekliye ayrılmış bulunuyordu ve geçimini Antakya'da satın aldığı bir mülkten sağlıyordu. Yemeği lezzetli ve servisi temiz mükellef bir sofra kurdu. Benim yemeğe gönülsüz olduğumu görünce şöyle dedi: 'Gönül rahatlığıyla ye, zira ben Frenk yemeği yemem. Benim, kendi pişirdiklerinden başkasını yemeyen Mısırlı kadın aşçılarım var ve domuz eti asla evime girmez.' Bunun üzerine biraz ihtiyatla yemek yedim ve izin isteyip ayrıldık.

"Daha sonra çarşıda yürürken bir Frenk kadın birdenbire yakama yapıştı ve kendi dilleriyle anlayamadığım sözleri birbiri ardına sıralamaya başladı. Etrafımı bir Frenk kalabalığı sardı ki sonumun geldiğini düşündüm. Sonra birdenbire o şövalye ortaya çıkıp beni gördü ve kadına yaklaşıp şunu sordu: 'Bu Müslümandan ne istiyorsun?' Kadın şu cevabı verdi: 'Bu adam, erkek kardeşim Hurso'yu öldürdü.' Hurso isimli bu kişi, Hama ordusundan biri tarafından öldürülmüş bulunan Afamiye'li bir şövalyeydi. Sonra şövalye kadına bağırarak şöyle dedi: 'Bu adam bir *burcâsî* [burjuva], yani, bir tüccar. Ne savaşır ne de savaşa gider.' Kalabalığı bağırarak dağıttıktan sonra elimi sıkıp gitti. Yani, o yediğim yemek sayesinde ölümden kurtuldum."[15]

Üsame'nin hatıratı, örnekleri İslam dünyasında maalesef son derece nadir olan bir edebi formu temsil etmektedir. Bununla birlikte, Avrupalı Hristiyanlarla temas hususunda kişisel izlenim dile getiren birkaç yazı daha vardır. Bunlardan biri, neredeyse Üsame'yle tam çağdaş olan fakat İslam dünyasının karşı ucunda yaşayan birine aittir. Ebu Hamid (1081-1170), İspanya'daki Müslümanların şehri Gırnata'nın yerlisi olan bir alim ve coğrafyacıydı. Kuzey Afrika'dan Ortadoğu'ya uzun bir yolculuk yapmış, oradan da kuzeye yönelip Rusya'ya kadar gitmişti. Rusya'dan da batı istikametinde Avrupa'ya doğru yolculuğunu sürdürmüş, bugün Macaristan diye isimlendirilen ülkeye vardıktan sonra bu ülkede üç yıl kalmıştı.[16]

Ebu Hamid'in söylediği şeylerin çoğu batı Avrupa ile ilgilidir. Roma'yla ilgili tasviri uzun olmakla birlikte fazla önemi haiz değildir ve daha önceki edebi kaynaklara dayalı gözükmektedir. Endülüs kökenli olmasına rağmen orta Avrupa'ya doğudan giriş yapan Ebu Hamid, Macaristan ovasından daha batıya gitmemiş gözükmektedir. Fakat tüm sınırlılıklarına rağ-

men, Ebu Hamid, onuncu yüzyıl diplomatı İbrahim İbn Yakub ile onbeşinci yüzyıl sonlarına ait ilk Osmanlı raporlarına kadar geçen süre içerisinde, İslam topraklarından Avrupa'ya gidenlerden ismi bilinen ve yazıları günümüze ulaşmış bulunan yegane seyyah olması hasebiyle Müslümanların Avrupa'yla ilgili bilgilerinin tarihinde bir sınır-taşı olma özelliğini taşımaktadır.

Haçlılarla ilgili bir izlenim de Müslüman dünyanın uzak batısında yaşamış bir diğer seyyah tarafından yazıya dökülmüştür. İspanya'daki Valensiya'nın bir yerlisi olan İbn Cübeyr, 1184 yılında Suriye'yi ziyaret etmiş ve hem Müslüman hem de Frenk mülklerinde yolculuk yapmıştı. Diğer yerler yanında Haçlıların ana limanı olan Akka'dan da geçmişti.

> Akka şehrini Allah kahretsin ve İslama geri çevirsin. Frenklerin Suriye'deki bu en önemli şehri... gemilerin ve karavanların toplanma noktası, değişik bölgelere mensup Müslüman ve Hristiyan tacirlerin buluşma yeridir. Cadde ve sokakları öylesine kalabalıktır ki insan buralarda zar-zor yürüyebilir. Fakat burası, domuzlar ve haçlarla dolup taşan, pislikten ve kötü kokudan geçilmeyen, tamamı pislik ve dışkıya batmış bir küfür ve tuğyan toprağıdır....[17]

Dönemin Müslümanlarının standartlarının Avrupalı Hristiyanlarınkilerden çok daha yüksek olduğu ve dokuzuncu yüzyıl başlarında Avrupa'ya giden Müslüman ziyaretçilerin Avrupalıların kişisel hijyenden yoksun oluşlarını eleştiren yorumlarda bulunduklarını belirtmek mümkün olmakla birlikte, İbn Cübeyr, muhtemelen, şarap çömlekleri, domuzlar, müzik aletleri, kiliseler gibi bizatihi nahoş olmaktan çok, kendilerine has duyarlıkları itibariyle Müslümanların gözüne nahoş gözüken şeyleri kastetmektedir.

Frenk şehirlerinde gördüğü herşey İbn Cübeyr'e nahoş gözükmemiştir. Sur'da gördüğü bir Hristiyan nikah töreninin oluşturduğu manzaradan, özellikle de gelinin güzelliğinden memnun kalmıştır:

> Gelin, mücevher ve süslerini sallandırarak bir güvercin veya süzülen bir bulut gibi zerafet ve vakarla yürüdü: Allah bu tür görüntülerin uyandırdığı kötü duygulardan beni korusun.[18]

İbn Cübeyr, kendine meşgale olarak güzel bir Frenk gelininden daha ciddi şeyler de bulmuştur. Müteessir bir edayla, Frenklerin yönetimleri altındaki Müslüman çiftçilere insanca ve adaletle muamele ettiklerini ve bu Müslüman çiftçilerin durumlarının Müslümanların yönetimi altındaki dindaşlarından daha iyi olduğunu belirtir:

> Müslüman topraklarında ve Müslümanların yönetimi altında bulunan kardeşlerinin durumunu öğrenip de, onların gördükleri muamelenin, kendilerinin efendileri olan Frenklerin nazik ve müsamahalı muameleleriyle tezat teşkil ettiğini gözlemlediklerinde, sapkın düşünceler Müslümanların çoğunun kalplerini sendeletti. Müslümanların başına gelen talihsizliklerden biri, İslam cemaatinin kendi yöneticilerinin zulmünden yakınmaları ve hasımlarıyla düşmanlarının, topraklarını fethedip adaletleriyle kendilerini uysallaştıran Frenklerin yönetimini övmeleridir. Bu şeyleri şikayet etmeleri gereken merci Allah'tır. Kur'an'ın ayetleri içerisinde yeterli teselliyi bulabiliriz: "Bu sadece Senin imtihanındır; onunla Sen dilediğini hataya yöneltir, dilediğini de doğru yola iletirsin."[19]

Üsâme ve Ebu Hamid'in gözlemleri gibi İbn Cübeyr'in gözlemleri de dikkat çekmemiş fenomenlerdir; Müslümanların Batıyla ilgili bilgilerinin gelişmesinde fazla etkili olmamış gözükmektedirler.

Avrupalı, özellikle de batı Avrupalı güçlerle Ortadoğu ve Kuzey Afrika ülkeleri arasında diplomatik ilişkilerin artması daha önemli ve daha etkili oldu. Bu ilişkilerin artmasına iki önemli faktör katkıda bulundu. Bunlardan biri Avrupa ticaretinin ortaya çıkışıydı. Başlangıçta, çoğu İtalyan devletlerinin mensuplarından oluşan, sonraları ise İspanya, Fransa, Hollanda ve İngiltere'den katılımlarla genişleyen Avrupalı tüccarlar topluluğu, Müslüman limanlarındaki etkilerini giderek arttırmakta ve hatta etkinlik sahalarını bazı iç şehirlere kadar genişletmektelerdi. Frenk tüccarları, bazen uzatmalı misafirler olarak da İslam topraklarında karşılaşılan tanıdık simalar halini aldılar. Avrupa'nın ticari etkinliğinin artması, diplomatik ilişkilerde ileri bir adım atılmasını da gerekli kıldı. Tüccar kolonileri oldukça eski bir tarihte Müslüman şehirlerinde konsoloslar bulundurma hakkı elde ettiler. Batılı devletlerin bakış açısına göre, bunlar, yarı diplomatik fonksiyonlar icra ediyor, ev sahi-

bi hükümet ve diğer otoritelerle ilişkilerde kendilerini temsil ediyorlardı. Müslümanlar ise bu tüccarların her birini kendi toplumlarının reisleri ve Müslüman yetkelere karşı bu toplumların sorumluları olarak görüyorlardı. Bir onbeşinci yüzyıl Arap yazarı bu noktaya bir netlik kazandırır. "Bu konsoloslar Frenklerin reisleridirler ve her biri kendi toplumu için rehinedirler. Herhangi bir toplumdan İslamı aşağılayıcı bir davranış tezahür ederse o toplumun konsolosları bundan sorumlu tutulur."[20]

Ticaretin gerekleri Avrupalı devletlerle Müslüman devletler arasında değişik türden ayrıcalıklar verme hususunda sık sık diplomatik görüşmelere, ticari anlaşmaların müzakerelerine ve imzalanmalarına yol açtı. Bu müzakereler neredeyse tamamen Müslüman ülkelerdeki Avrupalı konsoloslar ve elçiler tarafından gerçekleştirilmiş gözükmektedir. İslam dünyasından Hristiyan dünyaya gelen ziyaretçilerin sayısı ise son derece az olmuştur.

Yakın diplomatik ilişkilerin oluşmasına etki eden diğer saikin kaynağı oldukça farklıydı. Mısır'ın İslam dünyası içerisinde bağımsız bir güç merkezi olarak ortaya çıkmasından itibaren, Ortadoğunun doğu ve batı bölgeleri arasında, Nil Vadisi'nde birbiri ardınca sıralanan, Suriye ve Filistin'e de büyük ölçüde hükmeden ve ana desteğini Irak ve İran'dan alan rejimlerin yönetimleri arasında tekrar tekrar rekabet mevcut olagelmişti. Onüçüncü yüzyılda Moğolların gelişi bu rekabetin artmasına yol açtı. Hristiyanlığın geleneksel hasmı olan İslamın doğusuna rakip bir gücün yerleşmesi Avrupa'da bir ittifak ve ikinci bir cephe açma umutlarını arttırdı. Bu umutlar, İran hanlarının İslama girmeleriyle hemen yok olmadı. İslami literatürde çok az değinilen bir diplomatik etkinlik fırtınası ortaya çıktı.[21]

Avrupalılar ile İran'ın Moğol yöneticileri arasındaki münasebetler büyük sonuçlar ortaya çıkarmamış gözükmektedir. Bununla birlikte, bu ilişkiler, Mısır'ın Memlük yöneticilerini Avrupa'ya ve Hristiyanlığın değişik yöneticileriyle diplomatik münasebetlere daha fazla dikkat etmeye yöneltmiş olabilir. Aşağı yukarı 1340 yılında, Mısırlı bir memur olan Şihâbeddin el-Umeri, Mısır divan katipleri tarafından kullanılmak üzere bir diplomatik yazışma kılavuzu kaleme aldı.[22] Bu kitapta, Mısır sultanının yazışmakta olduğu hükümdarların ve bunların

her biri için tasvip edilen hitap tarzlarıyla ünvanların listeleri yer almaktadır. İsmi verilen hükümdarların çoğunun Müslüman olmalarına rağmen, "kafirlerin kralları" ile ilgili bir bölüm vardır ki, bu bölümde, Bizans İmparatoru ile Gürcistan'ın, küçük Ermenistan'ın, Sırbistan'ın, Sinop'un ve Rodos'un kralları gibi otorite sahipleri yer alır. Batılı yöneticilerden sadece ikisinin, Endülüs Kralı Alfons ile Rid Frans'ın kralının isimleri verilir. Kılavuzun yazarının bu terimi nasıl anladığına dair bir işaret olmamakla birlikte, Rid Frans teriminin Fransa kralının Latin dilerinden birinde kullanılan karşılığı olduğu açıktır. Umeri'nin kitabının *Tetkif* isimli daha sonraki bir versiyonunda birkaç isim daha yer alır; yarım yüzyıldan çok daha uzun bir süre sonra ise, Kalkaşandî isimli bir diğer divan katibi ise, aynı içeriğe sahip fakat çok daha kapsamlı bir eserde, papayı, Cenova, Venedik ve Napoli yöneticilerini ve Hristiyan İspanya'nın küçük devletlerinin yöneticilerini de içeren daha uzun bir liste verir.

> Bölüm II. Mısır topraklarının krallarının, yerleşmiş protokole uygun olarak kafirlerin krallarına yönelik yazışmalarda kullanacağı hitap şekilleri hakkındadır.
>
> Bil ki, bu ülkeden kendilerine mektuplar gönderilen imansız kralların hepsi Hristiyandırlar; örneğin Yunanlılar, Frenkler, Gürcüler, Etiyopyalılar ve diğerleri...[23]

Daha sonra Doğunun, Balkanların ve İspanya'nın kralları tartışan Kalkaşandi, nihayet şunları söyler:

> Bölüm IV. Değişik türlerine göre, kuzey tarafındaki Roma ve Franja kafirlerinin krallarıyla yazışma üzerinedir. Bunların hepsinin dini, Melkit Hristiyanlığıdır.
>
> 1. Papa'ya hitap biçimi.
> 2. Konstantinapol'ün yöneticisi olan Romalıların kralına hitap şekli...
> 3. Ceneviz yöneticilerine hitap şekli...
> 4. Venedik yöneticisine hitap şekli...
> 11. Napoli'nin kadın yöneticisine hitap şekli...[24]

Kişi, Kalkaşandi'nin anlatısından ve vekayinamelerde yer alan birkaç değiniden, haklı olarak, Avrupa monarklarıyla yazışmaların nadir gerçekleşen şeylerden olduğu yargısına varır. Avrupa'ya gönderilen elçilere gelince, Müslümanlar, iklimi sağlığa zararlı ve sağ salim geri dönmenin zor olduğu yabancı bölgelere elçi olarak ölümü hak ettiğine hükmedilmiş suçluları göndererek cezalandırdıkları söylenen Moğollarla muhtemelen belli bir ölçüde aynı görüşleri paylaşıyorlardı.[25]

Rönesans ve büyük keşifler çağı, Avrupa'nın İslami dünyaya ilgisinin hızla ve geniş ölçüde artmasına yol açtı. İslam artık Hristiyanlık dinince ciddi bir rakip olarak görülmüyor olduğu halde, Osmanlı İmparatorluğu hala korkulur bir düşmandı ve onun Avrupa'nın kalbine doğru ilerlemesi zaman zaman Hristiyanlığın hayatiyeti için bir tehdit arzediyordu. Onaltıncı yüzyılın başlarında Safevi hanedanının Şii Şahlarının yönetimi altındaki İran'da yeni ve düşman bir İslami gücün ortaya çıkması, tekrar ikinci bir cephe yaratmanın veya en azından Osmanlı İmparatorluğunu uzak bir tarafından oyalamanın mümkün olabileceğini düşündürdü. Bu nedenlerle, Osmanlı ve Pers devletlerinin her ikisiyle de ilgili güvenilir ve doğru bilgi edinmek Avrupalı güçler için büyük önem kazandığından, bu bilgiyi elde etmek için çok sayıda ziyaretçi, değişik süreler için yolculuklar yaptılar.

Fakat hepsi bundan ibaret değildi. Avrupalıları oldukça büyük sayıya ulaşacak ölçüde doğuya seyahate ve hatta orada uzun süreler için ikamete yönelten başka saikler de vardı. Avrupa'nın keşif faaliyetini Asya, Afrika ve Amerikaların en uzak parçalarına kadar götüren büyük keşifler çağı, aynı zamanda, Avrupalıları, İslamın Avrupa hududuna olduğu gibi Asya ve Afrika hududuna da ulaştırdı ve onlara İslamı keşfetmek için yeni saikler ve yeni fırsatlar verdi. Rönesansın entellektüel merakı çok geçmeden Avrupa'nın bu büyük komşusuna uzandı. Avrupa'nın mamul mallarının çoğalması ve Yeni Dünya'daki kolonilerde ihraç edilebilir malların arzının artması, Avrupalı tüccarları, İslami doğuyu malları için bir pazar olarak görmeye sevketti. Bunun sonucu olarak değişik Avrupalı güçler arasında ortaya çıkan ticari ve politik rekabet, Avrupa'nın, Ortadoğu ülkelerine daha doğrudan ve daha yoğun olarak karışmasına yol açtı.

Aynı sıralarda, Avrupa'nın yerleşik elçilikler vasıtasıyla ke-

sintisiz diplomasi yapma uygulamasının Osmanlıların başşehri İstanbul'a da uzanması hiç de önemsiz bir gelişme değildir. Onaltıncı yüzyılın sonuna gelindiğinde, doğu ve batı Avrupa devletlerinin çoğu sık ve düzenli olarak İstanbul'a elçiler gönderiyorlardı; bunlardan Venedik, Fransa, İngiltere ve Kutsal Roma İmparatorluğunun da aralarında yer aldığı bir kısmı, İstanbul'da daimi elçilikler kurmuş bulunuyorlardı. Onyedinci ve onsekizinci yüzyıllar içerisinde Avrupa'nın diğer ülkelerinin çoğu bu dört ülkeyi izledi. Bunun sonunda, Osmanlıların başşehrinde, şehrin gayrımüslim sakinleri arasındaki mahalli yaverler ve bağımlılar ile orta ve üst sınıf Avrupalılardan müteşekkil büyük bir meskun toplum oluştu. Yunanlı, Ermeni ve Yahudilerden oluşan üç mahalli topluma ek olarak yeni bir toplum daha ortaya çıktı. Büyük kısmı katolik olan ve en yaygınları İtalyanca ve Yunanca olmak üzere birçok dili cari olarak içinde barındıran bu yeni toplum, bir topluluk olarak Avrupa ülkeleriyle bağlarının zayıf olmasına rağmen, şu ya da bu Avrupa ülkesinin vatandaşı olan veya böyle bir vatandaşlık iddiasında bulunan değişik ulus ve toplumlara mensup insanlardan oluşuyordu. Bu topluluğun üyeleri, Avrupa'da Levantenler olarak, Türkiye'de ise, gerçekten Avrupa'dan gelmiş tuzlu su Frenklerinden ayırdetmek amacıyla, *tatlı su Frenkleri* olarak isimlendirilegeldiler.

İran ve Fas ile diplomatik ilişkilerin geliştirilmesi daha zor oldu. Bu ülkelerin elçiler tarafından sık sık ziyaret edilmelerine rağmen, yerleşik elçiliklerin kurulmaları çok daha sonraki bir tarihe kadar gecikti.

Avrupa'nın İslam topraklarında ilgi ve etkinliklerinin artması farkedilmemiş olamaz. Avrupa ticaret ve diplomasisi, İslam şehirlerinde Avrupalı mukimlerin sayısında ve onlarla şu ya da bu şekilde teması olan mahalli sakinlerin sayısında düzenli bir artış sağladı. Bunların büyük kısmını oluşturan gayrımüslimler, diğer sakinlerden ayrı ve tecrit edilmiş olmalarına rağmen, bir parçasını oluşturdukları Ortadoğu'nun daha büyük toplumlarıyla yine de belli bir ölçüde ilişki içindeydiler. Hatta Avrupa'da oryantalist çalışmaların gelişmesi de bu oluşumlara etkide bulunmuş olmalıdır. Onaltıncı yüzyıldan itibaren, Avrupa'daki matbaalar, Arapça kitapların, Müslüman ülkelerdeki okuyucuların hala bel bağlamak zorunda oldukları elyazmalarına nazaran, gerek maliyet gerekse kullanım kolaylığı açısın-

dan daha uygun edisyonlarını yayınlıyorlardı. Gerçekten de, Müslümanların kaynaklarında, Arapça metinlerin bu Avrupa edisyonlarının ithalinden şikayetlere ancak nadiren rastlamaktayız.

Buna rağmen, genelde tüm bu etkinliklere gösterilen tepki küçük kalmıştır. Avrupalı sakinlerin, tüccarların, diplomatların ve diğerlerinin oluşturdukları topluluklar tecrit edilmiş olarak kaldılar. Onların beraber büyüdükleri arkadaşlarının oluşturduğu mahalli çevre, onları Müslüman nüfusla ilişkiye girmekten çok tecrit etmeye hizmet ediyordu ki, Müslüman nüfus, onların konumunu gerçekten bu gözle değerlendirmiş gözükmektedir. Kafir yabancılarla alış-verişi kirli ve tehlikeli bir iş görüyor ve en iyisinin bunu diğer kafirlere bırakmak olduğunu düşünüyorlardı.

Bu tutumlar göz önüne getirildiğinde, Savaş Evi'ni ziyaret etme hususundaki eski gönülsüzlüğün devam etmesi şaşırtıcı değildir. Kafir dünyayla gerçekleştirilmesine gerek duyulan bu gibi alışverişler için Müslüman yöneticilerin çoğu kendilerini ziyaret —aşağı sınıftan olanın yukarı sınıftan olana ödenen doğal bir haraç— eden kafirlere bel bağlamakla yetiniyor ve hatta yurt içinde bile kendilerini onlarla yakın temastan koruyacak aracılar kullanıyorlardı.

Uzun bir süre Osmanlıların Avrupalılarla ilişkilerinin neredeyse tamamı bu gibi aracılar vasıtasıyla gerçekleştiriidi. Herşeyden önce, sözkonusu görev, Müslümanların ya sahip olmadıkları ya da edinme derdinde olmadıkları becerileri gerektiriyordu. Ayrıca bu iş Müslümanların sevimsiz buldukları yükümlülükleri de içeriyordu. Çoğu beşeri toplumlarda mutad olduğu gibi, nahoş görevler, hakim grup tarafından diğerlerine bırakılmıştı. Bu yüzden, özellikle de sonraki yüzyıllarda, "kirli işler" diye isimlendirilebilecek görevlerde gayrımüslimlerin iyi bir şekilde temsil edilmiş olduklarını görüyoruz. Bu işler arasında sofu bir Müslüman için işlerin en kirlisi olan imansızlarla alış-veriş etme eylemi de yer alıyordu. Bu durum zaman zaman oldukça çok sayıda Yahudi ve Hristiyanın diplomasi, bankacılık ve casusluk gibi görevlerde istihdamlarına yol açtı. Genelde İstanbul'daki yabancı temsilciliklerle müzakereler Bab-ı Ali'nin gayrımüslim müstahdemleri tarafından gerçekleştirildi; gerek diplomasi gerekse ticaret için yurt dışına seyahat işi de normalde gayrımüslimlere bırakılıyordu. Ancak na-

diren bir elçilik için ülke dışına çıkan Osmanlı yüksek memurlarına genellikle bir gayrımüslim mütercim eşlik ediyordu.

Onaltıncı yüzyılda Türklerin tavırlarında önemli bir değişiklik meydana geldi. İlk sultanların yönetimi zamanında güneydoğu Avrupalılar —Yunanlılar, Slavlar ve Arnavutlar— Osmanlı idari teşkilatında sadece İslama girmiş kişiler olarak değil fakat Hristiyanlıklarını açıkça belirten kişiler olarak dahi önemli yer işgal etmekteydiler. Osmanlı şehzadeleri Hristiyan prenseslerle evlilik yapmaktaydılar. Bu yüzden, en eski ve en seçkin Osmanlı aristokratik aileleri Bizans soyundandı. Osmanlı arşivlerinde muhafaza edilen zeamet sahiplerinin listeleri bir çok Hristiyan ismini içermekte ve Hristiyan kibar tabakasının Osmanlı askeri yönetici sınıfı içinde yer aldığını göstermektedir. Osmanlı Devletinin bir uç beyliğinden bir İslam İmparatorluğuna evrimi, kaçınılmaz olarak, hem hükümeti hem de toplumu değişime uğrattı. Arap merkezi topraklarının, özellikle de Arabistan'daki Müslümanların kutsal beldelerinin ele geçirilmesiyle hızlanan bu süreç, toprak, nüfus ve geleneğin ağırlığının doğuya dönmesiyle sonuçlandı. Balkan kökenli ve diğer kökenlere sahip mühtediler bir yüzyıl kadar daha önemli bir rol oynamaya devam ettilerse de giderek eski Müslüman ailelere mensup kişilerin gölgesi altında kaldılar, İslama girmemiş Hristiyanlar ise giderek iktidar aygıtından uzaklaştırıldılar ve yasal açıdan münasip konumları olan *zımmi*likle sınırlı hale getirildiler.

Fakat, fethedilmemiş Hristiyan dünyayla ilişkiler devam etti ve bu ilişkilerde Türkler önde yer aldılar. Onaltıncı yüzyıldan ondokuzuncu yüzyıla kadar doğulu Araplar, Avrupa'yla politik temas hususunda neredeyse bütünüyle Osmanlılara bağlı kaldılar. Bu tür bilgiler, daha da doğuda kalan İran'a ise çoğun Osmanlı kanallarının süzgecinden geçerek ulaşıyordu.

Osmanlıların Avrupalılarla ilişkilerinin gelişiminde ve fiili olarak bu ilişkileri yönetmiş olan aracıların rolünde iki aşama göze çarpmaktadır. İlk evrede, aracıların çoğunu Avrupa'dan gelmiş insanlar oluşturmaktadır; ikinci evrede ise, aracıları, bölgenin yerlilerinden Avrupa görmüş insanlar oluşturmuştur. Birinci safhada, aracıların büyük bölümünü çoğu Avrupa kökenli olan mühtediler ve mülteciler oluşturuyordu. Müslüman toplum içerisinde kolayca eritilen İspanyalı Moriscolar [İspanyalı Mağribiler -çev.] dışında kalan mültecilerin hemen hepsi

Yahudiydi. Yahudilerin İspanya'da Portekiz'de ve İspanya'nın etkisi altındaki topraklarda gördükleri zulüm, Osmanlılara beklenmedik bir fırsat sağladı. Onbeşinci yüzyıl sonları ve onaltıncı yüzyıl boyunca Avrupalı Yahudiler büyük kalabalıklar halinde Osmanlı topraklarına aktılar. Bu insanlar, yararlı beceriler, Avrupa dilleri ve Avrupa'nın içinde bulunduğu koşullarla ilgili bilgi yanında, bazı sanat ve zanaatları da Osmanlı topraklarına taşıdılar. 1551 yılında Türkiye'yi ziyaret eden Batılı seyyah Nicholas de Nicolay, Hristiyan olmaya zorlanmış ve Yahudiliğe dönebilmek için Türkiye'ye geçmiş olan İspanyalı ve Portekizli Marranoların [İspanya Engizisyonunun baskısı dolayısıyla Ortaçağın sonlarına doğru Katolikliği kabul ettiğini beyan eden fakat gizlice Musevi inancını sürdüren yahudiler - çev.] rolleriyle ilgili bazı gözlemlerde bulunmuştur:

> "Onların [Türklerin] arasında tüm sanatların ve imalat dallarının kusursuz uygulayıcıları, özellikle de yakın bir geçmişte İspanya ve Portekiz'den sürülüp çıkarılmış Marranolar vardır ki, bu kişiler, Türklere Hristiyanlığın zararına olarak ağır silahlar, çakmaklı tüfek, barut, top ve diğer silahların yapımı gibi birçok icat, beceri ve savaş aletini öğretmiş bulunuyorlar. Aynı şekilde, bu kişiler, bu bölgelerde daha önce hiç görülmemiş olan bir matbaa makinası kurmuş olmalarına rağmen, Türkçe veya Arapça yayın yapma ruhsatına sahip değiller."[26]

Müslümanların bakış açısına göre, Yahudilerin Hristiyanlara nazaran önemli bir avantajları vardı. Onların İslamın belli başlı Avrupalı hasımlarıyla suç ortaklığına girecekleri düşünülmüyordu. Bu yüzden hassas politik veya ekonomik görevlerde Türkler onları Hristiyanlara tercih ediyordu. Osmanlı arşivlerinde, sakinlerini İtalyan katoliklerinden müteşekkil küçük bir azınlığın, çoğunluğunu ise Ortodoks Yunan Hristiyanların oluşturduğu Kıbrıs'ın Türkler tarafından fethinin hemen ardından, Yahudi ailelerin bu adaya gönderilmelerini emreden buyruklarla karşılaşıyoruz. Buyruklardan biri 500, diğeri 1000 "zengin Yahudi ailesinin" Kıbrıs'a "sözü edilen adanın çıkarına olarak" gönderilmesinden söz eder.[27] Bu, Osmanlıların, Yunanlı, İtalyan veya Hristiyan olmayan ve Hristiyan Avrupa'ya sempatik gözükmemesi beklenen üretken bir endüstriyel ve ticari unsur oluşturmak istedikleri anlamına geliyordu. Os-

manlılar, Batıyla ilişkilerinde Yahudilere bel bağlayabiliyordular. O zamanlar Yunanlılara veya Ermenilere güvenemiyorlardı. Benzeri mülahazalar, Osmanlılar tarafından fethedilmesinden sonra Selanik'te de tedrici olarak muazzam bir Yahudi yerleşiminin gerçekleşmesine yol açtı. Bu yerleşim, kısmen, Osmanlıların bu stratejik deniz limanında ekonomik açıdan faydalı ve politik açıdan güvenilebilir bir nüfus oluşturmayı amaçlayan bilinçli politikalarının sonucuydu.

Onaltıncı yüzyılda, Avrupalı Yahudiler, Osmanlı hizmetinde çok sayıda farklı görevde yer almaya başladılar. Onları gümrük hizmetinde görüyoruz ki, Memlük Mısır'ında bu işle iştigal eden ve Avrupa dilleri ve koşullarıyla ilgili bilgileriyle efendilerinin çok işine yarayan sayısız Yahudi zaten mevcuttu. Onları kimi zaman yüksek düzeyde olmak üzere değişik türden diplomatik faaliyeterde yer almış olarak da görüyoruz. Onlarla, Osmanlı koruması altında çalışan ve seyahat eden tüccarlar olarak da karşılaşıyoruz. Nihayet, İspanyol arşivlerinde Hristiyan Avrupa'daki Osmanlı casusluğunun belli bir ölçüde Yahudi casuslara dayandığına dair kanıt da mevcuttur.[28]

Rumlar, batıyla sıkı dostluklarının olmamasına rağmen, Bizans İmparatorluğunu yeniden hayata kavuşturma ümitleri taşıyabiliyorlardı. Halihazırda çoğu güney ve doğu Anadolu'da bulunan Ermeniler, neredeyse Türklerin Batıdan yalıtılmış oldukları kadar Batıdan yalıtılmış durumdaydılar. Yahudiler bu hizmetleri daha iyi yerine getirebilecek konumdaydılar ve Türkler tarafından onlar tercih ediliyorlardı.

Yahudiler dışında başka mülteciler de vardı ki, bunlar arasında, Üniteryenler gibi zulüm görmüş Hristiyan gruplar ve önemli miktarda dönmeler veya, Müslümanların tarihlerine isimlendirildikleri şekliyle *mühtediler*, yani doğru yolu bulmuş olanlar yer alıyordu.

Onyedinci yüzyıla gelindiğinde gerek mühtedilerin gerekse mültecilerin sayısı ciddi ölçüde azaldı. Bunun temel nedeni, Avrupa'daki koşulların iyileşmekte olmasıydı. Din savaşlarından sonra, Avrupa, nihayet dini konularda biraz hoşgörü göstermeyi öğrenmiş bulunuyordu ve heretik Hristiyanlar ve hatta Yahudiler evlerini terk edip uzak ülkelere gitmek için fazla neden görmüyorlardı. Daha önceleri Osmanlı İmparatorluğu'nda şöhret ve şans aramış bu maceracı kişiler için Avrupa'nın büyük keşifleri ve Yeni Dünya'nın kolonizasyonu daha iyi fır-

satlar sunduğundan, daha önce Osmanlı veya diğer Müslümanların hizmetinde muhtemelen bir kariyer elde etmiş kişilerin çoğu, artık Amerikalara ve yeni elde edilmiş sömürge topraklarına yöneliyorlardı.

Avrupa ve onun deniz aşırı mülkleri daha ilginç hale gelirken, zaten daha az cazip bir hale gelmiş ve bir ekonomik ve politik çöküş sürecine girmeye başlamış bulunan Ortadoğu ve İslam dünyasının genelinin cazibesi giderek daha da azalıyordu. Son önemli grup, batı Avrupa'dan kuzey Afrika'ya gidip denizcilik ve yağmacılık becerilerini Barbar Korsanların emrine amade kılan korsanlar oldu.

Bir zamanlar çok önemli olan Avrupa kökenli Yahudiler artık gelmemeye başladılar. Halen Türkiye'de olanları ise giderek becerilerini ve bağlantılarını yitirdiler. Mülteciler ve maceracılardan oluşan bir grup Türkiye'de güvenlik veya şans aramaya devam ettiyse de bunlardan sadece bir grubun önemli katkısı oldu.

Bu grup, 1848 başarısız ayaklanmasının ardından Macaristan'dan ayrılıp Osmanlı İmparatorluğunda bir yuva ve bir kariyer elde etmiş olan Macarlarla bazı Lehlerin oluşturduğu gruptu. Bazıları İslamı seçen ve Osmanlı hizmetinde yüksek mevkiler alan bu 1848 mültecileri, ondokuzuncu yüzyıl ortalarında Türk idari ve askeri cihazının modernizasyonunda hiç de önemsiz olmayan bir rol oynadılar.

Mühtedi ve mültecilerin gelişleri durduğu ve halen İmparatorluk içinde bulunanlar ise kendilerini faydalı kılan nitelikleri yitirmiş oldukları için, bunların yerini başkaları aldı. Artık hem Avrupa'dan az sayıda insan gelmekte hem de diğerleri, özellikle de Rumlar, Avrupa'ya gitmekteydiler. Rumlar, onyedinci yüzyıl ortalarına gelindiğinde, Bizans İmparatorluğu'nu yeniden kurma ümitlerini yitirmiş ve batılı Hristiyanlıkla eski düşmanlıklarını alt etmiş bulunuyorlardı. Osmanlı topraklarındaki Yunanlı Hristiyanlar, oğullarını tahsil için Avrupa'ya, genellikle de İtalya'ya göndermeye başladılar ve İtalyan üniversitelerinden, özellikle de tıp okullarından mezun olan Yunanlılar giderek önemi artan bir rol oynamaya başladılar. Yunanlıları diğer Osmanlı Hristiyanlar, özellikle de Roma'ya bağlı Doğu Kiliselerine mensup Hristiyanlar izledi. Onaltıncı yüzyıl sonlarından itibaren, Vatikan, Ortadoğu Hristiyanları arasında aktif hale gelmeye başladı. Manastır cemiyetleri Lübnan'a

ve diğer yerlere misyonerler gönderdi ve Roma'da Doğu komünyonları için kolejler kuruldu. Rum, Ermeni, Kıpti, Maruni, Kildani ve Suriye kökenli Katolik ve Uniate Hristiyanlar, bazen Ortodoks ve hatta Müslüman komşularını da etki sahası içine çeken bu Avrupa bağlantılarından giderek artan bir ölçüde etkilendiler. Katolik bir Ermeni olan Mekhitar tarafından Venedik'te kurulan okul ve tarikat, bir süre için Doğu'nun bir ucundan diğer ucuna Ermeni entellektüel hayatının merkezi oldu; Lübnan Dağı'nın Arapça konuşan Marunilerinin batılılaştırılması, zamanla, az ya da çok, tüm Suriye'yi ve ötesini etkiledi. Yahudilerin aksine, Rumlar, Avrupalılarla ilişkilerini sürdürüp genişletmeyi ve bu yeni bilgi sayesinde Osmanlı Devletinde elde ettikleri güç ve etki konumuna kalıcı bir biçim vermeyi ve kurumsallaştırmayı başardılar. Bir zamanlar sultanlara ve sadrazamlara hizmet etmiş olan Batıdan gelme Yahudi hekimlerin yerini İtalya diplomalı Osmanlı Rumları aldı. Bunlar her açıdan Yahudilerden daha iyi konumdaydılar. Bölgenin yerlisi olmaları dolayısıyla Türkleri ve onların dillerini daha iyi tanıyorlardı. Hristiyan oldukları için Avrupa'yla daha iyi bağlantılar kurabiliyor ve doğal olarak da yöredeki Hristiyanları Yahudiler aleyhine desteklemeye meyilli olan Hristiyan hükümetlerin ve Avrupa'daki ticaret şirketlerinin himayesinden yararlanıyorlardı. Bu durum Müslüman Türklerinkinden çok Hristiyan Avrupalıların tercihlerinin daha anlamlı olduğu bir dönemde özel bir öneme sahipti.

Hristiyan ve Müslüman devletler arasındaki diplomatik ilişkilerin neredeyse tamamının Müslüman saraylarına gelen Hristiyan elçiler tarafından gerçekleştirilmesine rağmen, kafir topraklarına yolculuklardan tamamen kaçınılamıyordu. Nihayet, onaltıncı yüzyıldan itibaren, Avrupa'yla en çok ilişkileri olan üç Müslüman ülkenin —Türkiye, İran ve Fas— yöneticileri, giderek artan bir sıklıkta, değişik Avrupa ülkelerine elçiler ve tacirler göndermeye başladılar.

Başlangıçta bu kişilerin de büyük bölümü bölgenin gayrimüslim topluluklarından veya hatta mühtediler ve Avrupa'dan gelen maceracılardan seçildi. Müslümanlar arasından gönderilenlerin çoğu ise İslama yeni girmiş, dolayısıyla da Avrupa'nın halkları, hükümetleri ve lisanlarıyla ilgili yararlı bilgiye hala sahip bulunan kişilerden başkaları değildi. Avrupa diplomasisinin usulleri Müslüman dünyaya öylesine yabancıydı ki,

Müslüman hükümdarlar, kendilerine gelen yabancıları dahi kendi ülkelerine mesaj taşıyan elçiler olarak geri gönderiyorlardı. Örneğin, 1598 yılında İngiltere'den İran'a seyahat eden Antony ve Robert Sherley kardeşlere böyle bir görev verildi. Anthony Sherley, Osmanlılara karşı ittifak için Farisilerin desteğini kazanması amacıyla Essex Kontu tarafından gönderilmiş ve İran askerlerine Avrupa'nın harp sanatını talim ettirmek için orada kalmıştı. Şah, onu, 1599 yılında kendi elçisi olarak Avrupa'ya gönderdiyse de bu elçilikten bir sonuç çıkmadı. Antony'nin İran'da kalan kardeşi Robert Sherley, şah tarafından 1607 yılında bir Çerkez reisinin kızıyla evlendirildi ve 1608 yılında bir diğer diplomatik görevle Avrupa'ya gönderildi ki, bu elçilik olayı, İngiltere ile İran arasında diplomatik ve ticari ilişkilerin tesisine yol açtı. Bu gibi görevlerde yabancılara ve gayrimüslimlere güven duymaları Müslümanların bu görevlere ne kadar az önem verdiklerini göstermektedir.

Müslüman memurlar görevli olarak Avrupa'ya ender olarak gittiler. Türk Sultanı II. Bayezid, İsmail isimli bir elçiyi Floransa, Milan ve Savoy'u içine alan Avrupa'nın değişik saraylarına mektuplar ve hediyelerle gönderdi. Shakespeare'in yaşadığı dönemde Londra'ya gönderilen ve muhtemelen Othello karakterine esin kaynağı olmuş bir Faslı elçinin ve onaltıncı yüzyıl sonlarıyla onyedinci yüzyıl başlarında Viyana, Paris ve diğer başşehirlere Türk elçilerin gönderildiklerini duyuyoruz. 1581 yılında Paris'e ulaşan Türk elçilerin sayısı ikiden az değildi. Bunlardan birine, Sultan III. Murat'ın küçük oğlu Mehmed'in sünnet merasimi için Fransa Kralı III. Henry'ye daveti̇ye götürme görevi verilmişti. Elçilik üyeleri dört *çaşnigir*den —tadıcı anlamındaki bu kelime, Müslümanların saraylarında yüksek bir memuriyet mevkiini ifade eder— oluşuyordu. İkinci elçilik görevi, III. Henry'e bir mektupla birlikte kapitülasyonların henüz yenilenmiş bir kopyasını götüren Ali Çelebi isimli biri tarafından gerçekleştirildi. Elimizdeki mevcut bilgilere bakılırsa, Fransız tarafı bu elçiyi kabul hususunda isteksiz davranmıştı. Türk memurları, Fransa'ya geçme izni verilene kadar üç ay Venedik'te bekletildiler. Hatta Venedik'in Fransız büyükelçisi, krala, "bu elçiliğin amacı Hristiyan dinine oldukça aykırı olduğu için" Türkleri kabule isteksiz olduğunu bildirmişti. İslam hükümdarlarına Hristiyan elçiler göndermek kabul edilebilir bir şey, Hristiyanlığın başşehirlerinde Müslüman elçileri kabul

etmek ise kabul edilemez bir şeydi. Bununla birlikte, daha sonra Fransız büyükelçisi fikrini değiştirdikten ve kral Türklerin Paris'e ilerlemelerine izin vermeye ikna edildikten sonra Paris'e gelen Türklere sıcak bir karşılama yapıldı. Fransa'ya yönelik bir diğer elçilik 1607 yılında gerçekleştirilmiş, ve bir *Çavuş* —bir Osmanlı ulağı—, bütünüyle resmi amaçlı olduğu açık olan bir mektubu sultandan Kral IV. Henry'ye götürmüştü..

Bir *çavuş* bir ulaktan ancak biraz daha fazla bir şeydir —*çavuşlar* düzenli olarak eyalet valilerine emirler götürürlerdi— ki, bir elçilik olayı için bir çavuşun seçilmesi, Osmanlıların bu "diplomatik" alışverişlere verdikleri değerin düşük olduğunu göstermektedir. Sultanlar, ilk olarak Viyana'ya daha sonra da diğer Avrupa başşehirlerine *elçi* ünvanlı memurlar göndermeye ancak bir müddet sonra başladılar.

Genelde, Türkler gibi Avrupalılar da temaslarını Avrupa başşehirleri yerine İstanbul'da gerçekleştirmeyi tercih etmiş görünmektedirler. İstanbul'daki müzakereler gizli tutulabiliyor ve Avrupalı elçilerin mevcudiyetleri ticari amaçlı ziyaret olarak değerlendirilebiliyordu. Türk elçilerin Avrupa'ya yaptıkları ziyaretler ise bir Hristiyan gücün yine Hristiyan bir rakibine karşı Türklerle ittifak için teşebbüslerde bulunduğu şüphesini yaratıyor, aralarından çoğu böyle bir teşebbüste bulunmaya istekli olsa bile çok azı bunu yaparken görülmeyi istiyordu. Her iki tarafın da bu isteksizliğinin bir sonucu olarak, Avrupa'ya giden elçilerin sayısı çok az oldu. Bir Türk elçisinin 1640, bir diğerinin 1669 yılında Paris'e gittiği kayıtlıdır; bu ikincisinin gidiş nedeninin Moliere'in *Le Bourgeouis Gentilhomme* adlı oyununda yer alan Türk töreni sahnesinin olduğu söylenir.

Diğer Müslüman ülkelerden gönderilen elçilerin sayısı daha da azdı. XIV. Louis zamanında Paris'e gelen bir İranlı elçi, hatırı sayılır bir ilgiye mazhar oldu.[30] Değişik vesilelerle Faslı elçiler de ortaya çıktılar. Bazı elçilik olayları, Akdeniz'de deniz savaşında ele geçirilmiş esirlerin serbest bırakılması hususundaki müzakerelerle ilgili gerçekleştirilmiş gözükmektedir. Lahey'e ilk Osmanlı elçisi 1614 yılında bu amaçla gitti. Elçi, Çavuş ve Müteferrika rütbelerinin her ikisine de sahip olan Ömer Ağa isimli biriydi; ona, İber Yarımadası'nın karma kültürünü

yansıtır şekilde, biri Gian Giacomo Belegro isimli olarak belirtilen Naxos doğumlu bir Romalı Katolik, diğeri ise Abraham Abensanchio isimli muhtemelen İspanyalı bir Yahudi olan iki tercüman eşlik ediyordu. Biri Hristiyan diğeri ise Yahudi olan bu iki tercümanın birbirlerini kontrol altında tutmak için görevlendirildiklerine hiç şüphe yoktur.[31]

İslam topraklarından Avrupa'ya giden bu elçilerle ilgili bilgilerin sadece Batılı kaynaklarda yer alması dikkat çekicidir. Bu elçilerin gönderilmeleri ve yaptıkları işler, Müslüman müverrihlerin dikkatini çekecek ölçüde önemli olaylar arasında yer almıyordu. Müslümanlara ait kaynaklarda yer alan günümüze ulaşmış ilk elçilik olayı, 1665 yılında Viyana'ya giden Türk büyükelçisi Kara Mehmet Paşa'nınkidir.[32] Vesile, Osmanlı ve Avusturya hükümdarlıkları arasındaki Vasvar andlaşması (veya mütarekesi) idi; taraflar, amacın iki devlet arasında dostane ilişkiler tesis etmek olduğunu söylüyordu. Bu olay, büyük ölçekli ilk Osmanlı elçilik faaliyeti olmuş gözükmektedir. Büyükelçiye 150 kişilik bir grup eşlik ediyordu ki, bunların, isimleri verilen üçte birinden çoğunun özel görevi vardı. Tercümanlığı, o dönemde Avrupa imparatorluğunun baş tercümanı olan meşhur Avrupalı bilim adamı François de Mesgnien Meninski yaptı. Meninski tarafından kaleme alınan *Relazi one di cio, che e passato circa l'ambasciata salenne Turchesca nell'anno 1665 e 1666* başlıklı uzun rapor, Viyana arşivlerinde muhafaza edilmekte ve bu şehre gelen müteakip Osmanlı büyükelçilerinin karşılanmasında uygulanan tören ve usuller için kılavuzluk etmiş gözükmektedir. Bu elçilikle ilgili günümüze ulaşan iki Türk anlatısı vardır; bunlardan biri büyükelçinin bizzat kendisinin yazdığı resmi rapordur.[33]

Elçilik kafilesi Viyana'da dokuz ay kalmış olduğu halde, Kara Mehmet Paşa'nın kısa ve sığ raporu, kendisinin resmi eylemlerinin bir izahatıyla sınırlıdır ve ziyaret ettiği ülkeyle ilgili pek birşey anlatmamaktadır. Bununla birlikte, onun ziyareti çok daha meşhur bir diğer kişiye, ünlü bir Türk seyyah ve yazarına malzeme sağlamıştır. Evliya Çelebi, gerçekten de büyük bir seyyah olmakla birlikte, ne yazık ki, aynı zamanda da büyük bir abartı ustasıydı. Amacının öğreticilikten çok eğlendirme olduğunu okuyucularından gizlememekte ve bir öykünün eğlenceli olması durumunda da doğru olup olmadığına fazla

önem vermemektedir. On ciltlik *Seyahatname*'sinde gezip gördüğü birçok ülke yanında hiç ayak basmadığı çok daha fazlasını da tasvir etmektedir. Bizzat kendi gördükleri yanında güvenilir ve güvenilmez otoritelerden duyduklarını da anlatmakta ve bunları birbirinden ayırmak için hiç bir teşebbüste bulunmamaktadır. Eserinin altıncı cildinde, kendisinin de aralarında yer aldığı 40.000 Tatar süvarisinin Avusturya, Almanya ve Hollanda yoluyla Kuzey Denizi'ne doğru gerçekleştirdikleri bir seferi tasvir eder ki, sözkonusu seferin mitik olduğu son derece açıktır. Yedinci ciltte, gerçekten seyahat etmiş olduğu yerler olan Viyana ve Avusturya'yı ele alır ve bize Kara Mehmet Paşa'nın elçilik maiyetinin bir üyesini anlatır. Evliya Çelebi'nin gerçekliğe karşı pişkin tavrı, onun ifadelerinin doğruluğunu değerlendirmeyi zorlaştırmaktadır. Bir zamanlar, Evliya'nın, Viyana'ya bile hiç gitmediği, fakat anlatısını Viyana'ya gidip geri dönen elçilik maiyeti üyelerinden topladığı bilgiyle derleyip düzenlediği ve kendi amacına uygun bir şekilde abarttığı ileri sürülmekteydi. Evliya'nın Viyana'da bulunduğuna şahadet eden o döneme ait bir döküman bu iddianın yanlış olduğunu ortaya koymuştur.[34] Tarzı ve sunuşu her zaman gereğince ciddi olmamakla birlikte, anlattıklarının çoğu ilk elden bir gözleme dayalıdır.

Avusturya imparatoruyla ilgili tasviri onun edebi tarzına bir örnek teşkil edebilir:

> İnsan, Herşeye Kadir Olan'ın gerçekten onu bir insan olarak yaratmak isteyip istemediğine şüphe edebilir... O, genç, orta boylu, sakalsız, dar kalçalı, ne tombul ne şişman fakat ne de tam anlamıyla süzgündür.
>
> Tanrının takdiri dolayısıyla şişe biçimli, üstten mevlevi kepi veya yaban armudu gibi çıkıntılı bir başı vardır bu adamın. Alnı tahta gibi düz; kalın, siyah kaşları birbirinden ayrıdır. Bu kaşların altında yer alan, daire gibi yuvarlak, siyah kırbaç izleriyle çerçeveli parlak kahverengi gözleri, boynuzlu bir baykuşun göz yuvaları gibi ışıldar. Yüzü bir tilki gibi uzun ve keskin, kulakları çocuk terlikleri boyutunda, ham bir üzüm gibi parıldayan kızıl burnu ise bir Mora fili kadar büyüktür. Herbirine aynı anda üç parmağını sokabildiği geniş burun deliklerinden, otuz yaşındaki bir kabadayının bıyıkları kadar uzun kıllar sarkmakta ve kulaklarına kadar

uzanan siyah favorileriyle ve üst dudağının üzerindeki kıllarla birbirine karışmaktadır. Dudakları bir deveninki kadar şişkin, ağzı bir somun ekmeği alabilecek kadar geniş, kulakları dahi bir deveninkiler kadar büyük ve geniştir. Konuştuğu vakit, ağzından ve deve dudaklarından fışkıran salyalar, sanki kusmuş gibi üzerine saçılır. Bunun üzerine, göz kamaştırıcı ölçüde güzel iç oğlanları, muazzam ölçüde büyük kızıl mendillerle bu salyayı temizlemeye başlar, kendisi de bir tarakla durmaksızın buklelerini ve perçemlerini tarar. Parmakları Langa hıyarları gibidir.

Herşeye Kadir Olan Allah'ın iradesiyle bu evin tüm imparatorları görünüş itibariyle eşit derecede iticidirler. Madeni paralarında olduğu gibi, tüm kilise ve evlerinde de, imparatorun bu çirkin yüzüyle çizilmiş resimleri yer alır; doğrusu şu ki, bir ressam kendisini yakışıklı bir yüzle resmetse, görüntüsünün çirkinleştiğini düşünerek bu adamı astırır. Zira bu imparatorlar kendilerinin çirkinlikleriyle gurur duyar ve onunla övünürler.[35]

Bu gibi apaçık karikatürleştirmelere rağmen, Evliya Çelebi, geleneksel bilgisizce hor görme usulünü kıran ilk kişiydi. Avusturya ile ilgili tasvirinde, Osmanlıdan sadece farklı değil fakat bir çok açıdan daha iyi bir toplumun görüntülerini yansıtır. Avrupa saatleriyle Osmanlılar tarafından kullanılmakta olanları kıyaslaması veya Viyana'daki St. Stephen katedralinin genişliği ve kütüphanesinin bakımlılığıyla ilgili görüşler serdetmesi gibi bir iki istisna bir yana bırakılırsa, Evliya, Avusturya'da gördükleriyle kendisi veya okuyucularının yurt içinde gördükleri arasında herhangi bir açık kıyaslamadan kaçınmaya özen gösterir. Fakat okuyucularına şölen verdiği uzun öykülerinde önemli özellikler görülebilir: disiplini iyi bir ordu, iyi organize edilmiş bir adliye sistemi, gelişkin bir ziraat, zengin bir nüfus ve iyi planlanmış, düzenli ve gelişmekte olan bir başşehir.

Farklılık noktalarını, özellikle de kafir uygulamalarının daha üstün gözüktüğü noktaları ifade etmeyip de ima eder tarzda sunma şekli, sonraki bazı ziyaretçilere ilham vermiştir. Bu tarihten itibaren, Avrupa'ya giden Türk büyükelçilerinin, döndüklerinde görmüş oldukları şeyleri ve hususen de yapmış oldukları şeyleri tasvir etmeleri bir adet halini aldı. Türkçede *sefaretname*, elçi kitabı veya elçi mektubu diye bilinen bu rapor-

ların birçoğu onyedinci yüzyıl sonlarıyla onsekizinci yüzyıldan günümüze kalmıştır. Bunların en ilginci, 1720-1721'de, henüz çocuk olan kral XV. Louis'in Paris'teki sarayına Osmanlı büyükelçisi olarak giden (yirmisekiz yeniçeri kıtasının oluşturduğu topluluğa subaylık hizmeti vermiş olan) ve Yirmisekiz Çelebi olarak bilinen Mehmed'in raporudur. Mehmed, 1718'de Pasarofça Antlaşması'nın imzalanmasına yol açan müzakerelerde tam yetkili olarak yer alan önemli bir şahsiyetti. O vakitler Viyana büyükelçisi ve imparatorluğun baş hazinedarı olarak hizmet vermişti. Fransız kaynaklarına göre onun gerçekleştirdiği elçilik görevi, kral naibine, Kutsal Kabir Kilisesi'nde gerekli tamiratı yapmaya sultanın izin verdiğini bildirmekti. Ayrıca, Malta şövalyelerinin çapulculuklarını, bu şövalyelerin eline düşmüş esirlerin özgürlüğe kavuşturulmasını ve diğer diplomatik ve politik meselelerden bazılarını da tartıştı. Daha acil görevine ek olarak, ona, Türkiye'de "uygulama imkanı olanları rapor etmek üzere medeniyet ve eğitim araçlarını adam akıllı incelemek" talimatı verilmişti. Bu ek görev, onun alışılmadık bir uzunluktaki ilginç elçilik mektubunda yansımaktadır.[36]

Uzun süredir Paris'e gelen ilk Osmanlı elçisi olan Mehmed Çelebi, Paris'e vardığında, büyük bir ilgi ve merakın hedefi oldu. Kanallar boyunca Paris'te seyahat ederken, kanalların her iki yanında, onu görmek için kalabalıklar birikti. Meraklılardan bazıları suya düştü ve hatta bazıları muhafızlar tarafından vuruldu. Mehmed Çelebi, Bordo'da benzerini daha önce hiç görmemiş olduğu gerçekten dikkate değer bir görüntüyle karşılaştı:

> Bu yerde suyun daha önce işittiğimiz med ve cezrini görebildik. Su yirmidört saat içinde okyanusta iki kere alçalıp yükseliyor... Ben bizzat kendi gözlerimle nehirdeki suların bir gez boyundan daha fazla yükselip alçaldığını müşahade ettim... Kendi gözleriyle görmeyen insan buna inanamaz.[37]

Paris'te kral ve saray tarafından münasip bir şekilde kabul edilen Mehmed Çelebi yine halk ve asillerin gösterdikleri ilginin verdiği rahatsızlığı yaşar:

> Soğuk ve yağmurda titreyerek gecenin üç veya dördüne kadar dikildiler ve gitmek istemediler. Onların merakından dolayı hayrete düştük.[38]

Vakti geldiğinde, büyükelçi, Fransız kral naibine itimatnamelerini sundu:

> Ona, kendisi gibi böylesine mümtaz bir şahsiyetle tanışmanın verdiği hazzın yolculuğumuzun tüm sıkıntısını bizi unutturduğunu söyledim, fakat bunlar nezaket icabı söylenen sözlerdi. Gerçekte Toulon ve Paris arasında yaşadığımız tüm sıkıntıları hikaye edecek olsaydım gökyüzüne sığmazdı...[39]

Fransa'da gördüğü şeylerle ilgili uzun ve ilginç tasvirinin tamamı boyunca, Mehmed, hiç bir hususta Osmanlı toplumuyla doğrudan herhangi bir kıyas teşebbüsünde bulunmaz. Fakat etrafına karşı gözleri kapalı bir adam olmayan Mehmed, sık sık ima yoluyla kıyaslamalarda bulunur. Onun rasathane ve oradaki bilimsel aletler, hastane ve onun teşrih odası, tiyatro ve opera gibi kültürel etkinlikler, Fransız endüstrisi ve imalatçılığı, saray ve bahçelerin mimarisi ve dizaynı, arasından geçtiği kanallar, köprüler, kanal duvarları ve yollarla ilgili tasvirleri birlikte ele alındıklarında, muhtemelen gözüpek olan yeni bir dünyanın resmini çizmekteydiler. Modern bir Türk tarihçisinin dediği gibi, Mehmed, 1720 yılında görevli olarak gittiğinde, Paris'i Evliya Çelebi'nin Viyana'yı gördüğü şekilde "bir akıncının mağrur gözleriyle" görmüyordu. Evliya'nın bakış açısı hala Muhteşem Süleyman zamanının parlak ve taze anılarının hakimiyetindeydi. Mehmed'in tecrübesi ise bir yenilgi ve küçük düşme tecrübesiydi: II. Viyana bozgunu, Macaristan'dan geri çekiliş, Karlofça ve Pasarofça barış andlaşmaları Osmanlıları sadece orta Avrupa'dan ricata mecbur etmekle kalmamış, fakat aynı zamanda, yeni ve müthiş bir tehlikeyle, Rusya'nın önceki yüzyılda zar zor kavranan büyümesinin oluşturduğu tehlikeyle de karşı karşıya bırakmıştı.

Paris'te kaldığı esnada Türk büyükelçisi ile tanışmış gözüken Duke de St. Simon'a göre, Mehmed Çelebi, "Paris'in kendisine sunduğu tüm şeyleri zevkle ve ferasetle gözlemledi... makineleri ve imalatçılığı, özellikle de madeni paraları ve mat-

baayı anlıyor gibi gözüküyordu. Tarih ve iyi kitaplar hakkında derin bir bilgiye sahip gibiydi"[40] St. Simon ayrıca Türk büyükelçisinin İstanbul'a döndüğünde bir matbaa ve bir kütüphane kurmaya niyet ettiğini ve bu amacını gerçekleştirdiğini de belirtir. Gerçekte bu son amaç, Mehmed'e Paris yolculuğunda eşlik eden ve sonraları diplomat olarak ve kısa bir süre için bile olsa sadrazam olarak şeçkin bir kariyer edinen oğlu Said Efendi tarafından gerçekleştirilmiş gözükmektedir.

Diğer Osmanlı büyükelçileri, Londra, Paris, Berlin, Viyana, Madrid ve St. Petersburg'u ziyaret etmiş ve gerçekleştirdikleri etkinliklerle ilgili raporlar hazırlamışlardır. Bu sefaretnameler oldukça suni bir yapıdaydı ve bu tür raporların yazımı gerçekten ikincil bir edebi tür halini aldı. Bunların politik içeriği düş kırıklığına uğratıcıdır. Büyükelçilerin kurdukları ilişkiler hakkında bize çok az şey söylemekte ve Avrupa'nın içinde bulunduğu genel politik koşullar hakkında fazla birşey anlatmamaktadır; tersine, neredeyse standart bir etkinlikler ve konular silsilesiyle klişeleşmiş kompozisyonlar halini almaktadırlar. Politik yorumun bu yokluğunun bir nedeni, muhtemelen, raporların hiç bir surette gizli dökümanlar olmamalarıdır. Mehmed Efendi 1721 yılında Paris'ten İstanbul'a döndüğünde, nezaket icabı raporunun bir kopyasını İstanbul'daki Fransız büyükelçisine gönderdi, o da bu mektubu tercümanına tercüme ettirdi ve daha sonra her iki başşehirde yayınladı. Osmanlı büyükelçisinin böylesi bir dağıtıma konu olan bir raporda politik önemi olan herhangi bir şey söylemesinin imkansız olduğu açıktır. İnsan, akla yakın olarak, Osmanlı büyükelçilerinin elçilik mektuplarına ilaveten, gerçekleştirmiş oldukları şeyler hakkında efendilerine başka raporlar da sunmuş olduklarına hükmedebilir. Bununla birlikte, onsekizinci yüzyıl sonları ve ondokuzuncu yüzyıl başları gibi geç bir tarihte bile Osmanlı arşivlerindeki mevcut bilginin düzeyinin düşük olduğunu gördükten sonra, bu tür ilave raporların büyük bir meblağa ulaşmış olmalarının mümkün olmadığı yargısına varılabilir.

Bununla birlikte, biraz değişiklik gerçekleşmişti. Aşağı yukarı onsekizinci yüzyıl ortalarından itibaren, gözlemcilik vasfı daha gelişmiş ve daha iyi bilgilenmiş Türk büyükelçileri tarafından yazılmış sefaretnamelerin kalitesinde dikkate değer bir gelişme görürüz. Bu raporlar, Avrupa'nın siyaseti hususunda

daha keskin bir farkındalık ortaya koymakta ve bazen diplomatik hareketlerin ve hatta nadiren de olsa uzun dönem tarihsel trendlerin analizine kalkışmaktadırlar. En azından iki Türk elçisi, Türkiye'de belli bir süredir şöhret bulmuş olan ve büyük bölümü Türkçeye yakın zamanlarda tercüme edilmiş bulunan İbn Haldun'un Mukaddime'sinde bir analitik alet bulurlar. İlginçtir ki, Avrupa'daki olayları İbn Haldun'un görüşleri ışığında yorumlarlar. 1757 yılında Viyana'ya, 1763 yılında ise Berlin'e büyükelçi olarak giden Resmi Efendi, diplomatik devrimin ardından Avrupa'nın konumundaki değişiklikleri tartışır ve Rusya'nın gücünün artışına ve düşmanlarına karşı elde ettiği zaferlere dikkat çeker. "İbn Haldun'un kelimeleriyle, yeni kurulmuş bir devletin eski bir devlete karşı mutlak zaferi, zamanın uzunluğuna ve olaylar silsilesinin birbirini izlemesine bağlıdır."[41] Birkaç on yıl sonra, 1790 yılında, Berlin'e büyükelçi olarak giden bir diğer kişi olan Azmi Efendi, Avrupalıların sükunet ve rahata düşkünlüklerini, İbn Haldun'un çöküş döneminin karakteristiği olarak nitelendirdiği erkeksi enerjiyi yitirmeyle ilintiler. Resmî Efendi, Berlinlilerin İslama girmek üzere oldukları düşüncesinde büyük bir ihtimalle hata etmiş idiyse de, her iki büyükelçinin Alman siyaseti ve Almanların içinde bulundukları koşullar hakkında yazıya döktükleri şeyler, bilgi ve kavrayış derinliği ortaya koymaktadır.[42]

Onsekizinci yüzyıl sonlarının en tanınmış Osmanlı büyükelçilerinden biri, 1787 ile 1789 yılları arasında Madrid'de bulunan Vâsıf Efendi idi. Devrinin önde gelen edebiyatçıları arasında yer alan Vâsıf Efendi, bir süre vakanüvislik görevinde bulundu. Sonraları dış ilişkilerle ilintili bir görev olan sadrazam baş sekreterliğine *(Reis Efendi)* getirildi. İspanya'da bulunduğu esnada, günlüğünde kendisinden söz eden İngiliz yazar William Beckford ile tanıştı. Orada başından geçenlerle ilgili olarak yazdıkları şeyler, Vâsıf'ın İspanyalılar hakkında gözünün açıldığına işarat etmektedir. Öncelikle, Doğudan gelen ziyaretçilerin getirdikleri enfeksiyonlardan kendilerini korumak için çoğu Avrupalı hükümetlerin diktikleri bir engel olan karantinadan geçerken Avrupa'yı ziyaret eden Osmanlıların karşılaştıkları mutad zorlukları ele alır. Barselona'ya varır ve oradan gittiği Valensiya'daki İspanyalı komutanla yaptığı hediye değiş-tokuşu onu oldukça kızdırır. Barselona'daki "general"

kendisine "zengin işlemeli bir para kesesi" verdiğinden, kendisini, "başbakandan sonra ikinci adam" olarak tasvir ettiği Valensiya kumandanına aynı hediyeyi vermek zorunda hissetmişti. Vâsıf, sonuçtan memnun kalmamıştı: "Buna mukabil o bana iki şişe zeytinyağı verdi. Sadece bu davranış bile İspanyalıların bayağı ve adi karakterde olduklarını ortaya koymaya yeterlidir."[44]

Bir diğer anahtar sima, 1791-1792 yılında Viyana'ya büyükelçi olarak görderilen Ebubekir Râtib Efendi idi. Yayınlanmamış olmalarına rağmen, bu elçilerin sefaretnamelerinden sonraki yazarlar tarafından söz edilmekte ve alıntılar yapılmaktadır. Ratib Efendi, hem siyasi hem de askeri ilişkilerle ilgili yorumlar kaleme almış, Avusturya hükümetinin yapısını, Avusturya silahlı kuvvetlerinin organizasyonunu ayrıntılı olarak tasvir etmiş ve hatta Avusturya toplumu ile ilgili yorumlarda da bulunmuştur. Onsekizinci yüzyıl sonlarında Osmanlının geriliği ve zayıflığı problemiyle ilgilenen bir çok Osmanlı yazarından biri olan Râtib Efendi, problemin Hristiyanlar ilerlerken Osmanlıların geri kalmasıyla pek fazla ilgisinin olmayabileceğini belirten, Hristiyan Avrupa'nın daha sıkı bir incelemeyi ve taklid edilmeyi hak ediyor olabileceği imasında bulunan ilk kişilerden biridir.[45]

Osmanlı sultanı, Avrupa'ya elçilik konvoyları göndermeye ihtiyaç duyan yegane Müslüman hükümdar değildi. Nadiren de olsa Fas sultanları da Avrupa'ya elçiler göndermiş, bu elçilerin bazıları seyahat ve faaliyetlerini dile getiren eserler ortaya koymuşlardır. Bu elçiliklerin amacı, genellikle, Hristiyan ülkelerinde bulunan Müslüman esirleri fidye ödeyerek özgürlüğe kavuşturmak idiyse de, bu amacın, bu elçilik faaliyetlerini Maliki mezhebine göre meşru kılacak bir hile-i şer'iyye olması mümkündür.[46] Geriye geniş bir kayıt bırakan ilk Faslı elçilerden biri, İspanya kralı II. Charles'a Fas büyükelçisi olarak giden ve 1690-1691 yılında Madrid'i ziyaret eden Vezir El-Gassani idi. Fas sultanı, İspanya'ya ait Kuzey Afrika'daki Larache'ı yeni ele geçirmişti ve şimdi bu garnizonu İspanya'da tutuklu 500 Müslüman ve mahkum ile Escurial kütüphanesindeki 5.000 Arapça elyazması karşılığında iade etmeyi öneriyordu. Büyükelçi, daha sonra, sultanın onayıyla elyazmalarından vazgeçti ve onların yerine 500 mahkum daha almaya razı

oldu. Görünene bakılırsa bir mahkum on elyazması değerindeydi.

Zeki ve feraset sahibi biri olan Gassani'nin, Yeniden-fethin tamamlanmasından beri bir Faslı ziyaretçi tarafından yazılmış ve günümüze ulaşmış ilk eser olan İspanya tasviri, son derece ilginçtir. Eser, Fas İspanya'sının yitik görkemi ve Gırnata'nın trajik düşüşünden söz ederse de bunları fazla eşelemez ve daha çok İspanya ve Avrupa'nın yakın geçmişteki ve halihazırdaki genel koşulları ve ilişkileri üzerinde yoğunlaşır.[47]

Gassani'nin ardından Avrupa'ya, özellikle de en çok ilgili oldukları ülke olan İspanya'ya başka büyükelçiler de gitmiştir. Bu tür elçilik mektuplarının Türkiye'de olduğu gibi Fas'ta da belirli tema, mekan ve olaylar silsilesiyle edebi bir tür halini almış gözükmelerine rağmen, bu büyükelçilerin raporları çoğun ilginçtir. Her ne olursa olsun onyedi ve onsekizinci yüzyılların Faslı ve Osmanlı büyükelçilik raporlarını okuyan kişi, Faslıların Avrupa'yla ilgili raporlarının üstün niteliğinin kendisini etkilemesini engelleyemez. Faslı elçiler, Avrupa'da olup bitenlerin ve şahsiyetlerin yüzeysel hareketlerinin ötesine uzanan bir ilgi gösterirler. Ticari ve askeri ilişkilerle ilgili olduğu gibi siyasi ve dini konularla ilgili olarak da sık sık iyi bilgi elde etmeye çalışır ve elde ederler; sadece gönderildikleri ülkelerdeki gelişmelere değil fakat diğer Avrupa ülkelerindeki gelişmelere de dikkat yöneltirler. İlgileri sadece eli kulağında ve cari olaylarla sınırlı kalmamakta ve bazan önceki yüzyılın tarihine doğru geriye uzanmaktadır. Osmanlı ziyaretçiler ise, aksine, temelde bunlara kayıtsız görünmektedirler. Avrupa siyaseti ile ilgili çok az sayıdaki gözlemleri genellikle yüzeysel ve yanlıştır. Kaleme aldıkları raporlar, büyük ölçüde gidilen yerler ve tanışılan şahıslarla sınırlıdır. Bunları gerek zaman ve gerekse mekan açısından daha geniş bir perspektifli bir değerlendirmeye tabi tutmaya nadiren kalkışırlar. Avrupa'ya giden Osmanlı elçilerinin Avrupa'da olup bitenlerle ilgili ciddi tartışmalarda bulunmaya başlamaları ancak onsekizinci yüzyılın sonlarına doğrudur.

Aradaki farkı izah etmek zor değildir. İslam dünyasında, Arapçada el-Mağribü'l-Aksa yani Uzakdoğu diye isimlendirilen Fas, uzak ve yalıtılmış bir ileri karakoldu ve görece küçük ve zayıftı. Dahası, Faslılar, Avrupa tehlikesine karşı son derece

uyanık olmak zorundaydılar. Onlar, yüzyıllarca İslam dünyasının bir parçası olarak kalan İspanya ve Portekiz'in Hristiyan yeniden-fetih hareketi esnasında yitirilişini görmüş ve birçok kurbanı ülkelerine kabul etmişlerdi. Daha da dehşete düşürücü olanı, Hristiyanlığın sancaklarını taşımakta oldukları halde boğazları aşarak Kuzey Afrika ana toprağına doğru ilerleyen İspanyalılar ve Portekizliler tarafından bu yeniden-fetih sürecinin sürdürülüşüne tanıklık ediyor olmalarıydı. Bir anlamda, Türklerin ve Mısırlıların ondokuzuncu yüzyılda yüzyüze gelecekleri problemlerin bazılarıyla onlar onaltıncı yüzyılda karşı karşıya bulunuyordular. Avrupa'nın yayılımının ve bunu mümkün kılan askeri ve ekonomik gücünün farkındaydılar. Dolayısıyla, Faslıların bu farkına varılmış tehlikenin kaynağı olan ülkeler hakkında sağlıklı bilgi peşinde koşmaları ve elde etmeleri doğaldı.

Osmanlıların durumu ise oldukça farklıydı. Fas'ın aksine, Osmanlı İmparatorluğu bir tek ülke değil, başlıbaşına bir dünya idi. Dahası, uzak bir çevresel ülke olmayıp İslamın merkezi topraklarını kucaklamaktaydı. Osmanlıların iyi tanıdıkları yegane Avrupalılar, ele geçirip hükümleri altına aldıkları Avrupalılardı. Yakın bir zamanda, bunlara, Osmanlıların saraylarına ticari ve diplomatik çıkarlarının gelişimi için ricacı ve niyazcı olarak gelen diğer Avrupalılar da katılmıştılar. Osmanlı dünyası geniş, çok boyutlu ve pek çok hususta kendi kendine yeterliydi. Avrupa'nın uzak toprakları, özellikle de batı Avrupa, ne kazanç ne de tehlike arz eder bulunmamakta, dolayısıyla da yakından takibe değer görülmemekteydi. Ancak onsekizinci yüzyılın ikinci yarısına doğru, bir dizi askeri yenilginin Osmanlı yönetiçi seçkinlerinin güç ilişkilerinde meydana gelen değişikliklerin farkına varmalarını sağlaması üzerine, hala gizemli hala küçümsenen fakat artık aynı zamanda tehlikeli olarak da görülmeye başlanmış bu dış dünya hakkında bilgilenme ihtiyacı duymaya başladılar.

İran şahları, Avrupa'ya büyükelçiler gönderme hususunda Türkiye veya Fas'daki yöneticilere nazaran çok daha az ilgiliydiler. İngiltere'yi ziyaret eden ilk İran diplomatik temsilcisi, görünene bakılırsa, 1626 yılında Sir Robert Sherley tarafından kendisine eşlik edilen Nakd Ali Bey idi.[48] Dikkat çekici yegane büyükelçi, 1714 yılında Şah tarafından Paris'e gönderilen Mu-

hammed Rıza Bey idi. Onun faaliyetleri ertesi yıl bir Fransız-İran andlaşmasının imzalanmasına yol açtı. Bu büyükelçinin kişiliği ve etkinlikleri, Fransa'da büyük bir hayranlık oluşturarak hatırı sayılır bir ikonografi ve edebi eserin üretilmesine yol açmış ve Montesquieu'nün *Lettres Persanes* adlı eserinin esin kaynaklarından biri olmuştur.[49] Söz konusu büyükelçinin İran'da en ufak bir ilgi olsun uyandırdığına dair hiçbir kanıt yoktur.

İranlıların Avrupa'daki diplomatik etkinliği, gerçekte, bir yandan Napolyon Savaşlarının, diğer yandan da Rusya'nın ilerlemesinin İran'ın içe dönük yöneticilerinin bile dikkatlerini dışarıya, Batıya doğru yöneltmelerini sağladığı ondokuzuncu yüzyıla kadar başlamadı. Batıyı ziyaret eden bu İranlılar arasında ilk dikkat çekici sima, daha çok Ebu'l-Hasan Şirazi olarak bilinen Hacı Mirza Ebu'l-Hasan Han ibn Mirza Muhammed Ali Şirazi idi. Müteveffa vezirin yeğeni ve damadı olan Ebu'l Hasan Şirazi, ölümsüz eser *Isfahanlı Hacı Baba*'nın müellifi olan meşhur James Morier'le birlikte 7 Mayıs 1809'da Londra'ya gitmek üzere Tahran'dan yola koyuldu. Bu elçiliğin temel amacı, Mart 1809 tarihli antlaşmada Britanya'nın İran'a taahhüt ettiği mali yardımın gerçekleşeceğinden ve gerçekleşme şeklinden emin olmaktı. Londra'dan 18 Temmuz 1810 yılında geri dönerken, ona, James Morier ve bir oryantalist olan Sir Gore Ouseley eşlik etti. 1815 yılında özel bir elçilik göreviyle gittiği St. Petersburg'dan İngiltere'ye yapacağı özel bir elçilik görevi için 1815 yılında geri döndü. Sonraları kendisine dış güçlerle ilişkilerin sorumluluğu yüklenen Ebu'l Hasan Şirazi, Feth Ali Şah'ın öldüğü 1834 yılına kadar bu görevi sürdürdü. Ebu'l Hasan Şirazi'nin, çok sayıda İngilizce anlatının yanında, 1809-1810 yıllarında İngiltere'deki elçiliğiyle ilgili bizzat kendisi tarafından kaleme alınan tamamlanamamış ve basılmamış bir günlüğü de mevcuttur.[50]

Batıya giden ikinci bir İranlı elçi, emir subayı rütbesine denk düşen bir rütbeye yükselmiş bir subay olan Hüseyin Han Mukaddem Acudân-Bâşı idi. 1838 yılında Muhammed Şah tarafından elçi olarak Avrupa'ya gönderilmişti ki, görünene bakılırsa, bu yolculuğun amacı Tahran'daki Britanyalı bakan Sir John Mc Neill'in azlini önlemekti. İstanbul ve Viyana yoluyla Paris'e geçen Hüseyin Han, 1839 Nisanında Londra'ya

vardı. Hüseyin Han başından geçenlerle ilgili olarak hiçbir kayıt bırakmamış gözüküyorsa da, memurlarından biri tarafından onun elçiliğini dile getiren bir anlatı kaleme alınmıştır.[51]

Sözkonusu eser, Batılı dünyayla ilişkiler için daha iyi bir hazırlığın gerektiğinin farkında olunduğunu ortaya koymaktadır:

> Paris'te bulunduğumuz esnada, bu sayfalarda sözünü edeceğim ülkelerle ilgili alıntılarda bulunabilmek için meskun dünya ülkelerinin bir tasvirine ve onların gerçek koşullarına yer veren bir kitap edinmeye çalıştım. İran'a gitmek üzere Paris'ten ayrılmak üzereyken, Fransız hükümetinin tercümanı olan M. Jouannin, hediye olarak tüm dünyayı tasvir eden bir coğrafya kitabı getirdi... Elçilik kafilemizde birinci tercüman olan Cebrail Bey'e yarım yamalak bir çevirisini yaptırttım...
>
> Gerçekten, Avrupalılar dünyadaki tüm ülkelerin gerçek durumları hakkında hep bilgi sahibi olmak istediklerinden, olup bitenleri uzun süreli olarak tesbit edip kaydetmeleri için her yere uzmanlar göndermiş ve elde edilen bilgiyi bu coğrafya kitabında bir araya getirmiştiler.
>
> ...Eğer Majesteleri Şehinşah... bu kitabın Farsçaya tercüme edilmesini emrederse, bu, İran dünyası ve tüm İslam halkları için ölümsüz değerde birşey olacaktır.[52]

Bu Müslüman diplomatlar, tabii ki, İslam ülkelerinden Batıya giden yegane ziyaretçiler değildiler. Ortaçağda olduğu gibi, Hristiyan ve Yahudi azınlıkların üyeleri, gerek dini gerekse ticari amaçlarla Avrupa'ya seyahatlerde bulunmaya devam ettiler. Bunlardan biri olan Kildani rahip Musullu İlyas İbn Yahya, 1668 yılında İtalya, Fransa ve İspanya'ya seyahat etti ve İspanya'dan gemiyle Amerikan kolonilerine gitti. Yeni Dünya'yı ziyaret eden ilk Ortadoğulu olduğu hemen hemen kesin olan bu rahip, Peru, Panama ve Meksika'nın büyük bölümünü dolaşmıştır.[53]

Yahudiler, umulacağı üzere, üyesi oldukları toplumların genel tutumunu sergiliyorlardı. Ortaçağın tamamı ve Yeniçağın başları boyunca, Hristiyanlık dünyasındaki Yahudiler, İslam ülkelerindeki yandaşlarına nazaran daha az sayıda, kültürel açıdan daha düşük seviyede ve önem itibariyle daha aşağı dü-

zeyde idiler. Bununla birlikte, elimizde Avrupa'dan Ortadoğu'ya giden Yahudiler tarafından yazılmış çok sayıda eser bulunmasına rağmen, Ortadoğu'dan Avrupa'ya giden Yahudi seyyahlar tarafından yazılmış eserler neredeyse hiç mesabesindedir. Tabii ki alim ve dindar Yahudileri hac için doğuya doğru çeken Kutsal Topraklar'ın cazibesi vardı. Bu kişilerin geriye seyahatleriyle ilgili yazılı anlatılar bırakmaları, diplomat ve tüccarlara oranla daha fazla muhtemeldi. Bu böyle de olsa, Batıyla bağları olan Levanten Yahudiler tarafından yazılmış seyahatnamelerin yokluğu dikkat çekicidir. İbrahim İbn Yakub'un —ki bu kişi muhtemelen İslamı seçmiş bir mühtedi idi— seyahatleriyle ilgili olarak günümüze ulaşmış seçme parçaları bir tarafa bırakırsak, herhangi bir ehemmiyeti haiz yegane eser, bir haham okulu için para toplamak amacıyla Batı Avrupa'nın büyük bölümünü dolaşan Haim David Azulay isimli bir Kudüs hahamına aittir. Yaptığı üç yolculuktan 1753 ila 1758 yılları arasında gerçekleşen ilkinde, İtalya, Almanya, Hollanda, İngiltere ve Fransa'ya gitmiştir; 1764 yılındaki ikinci yolculuğunu da aynı ülkelere yapmış, üçüncüsünde ise sadece İtalya'ya gitmiş ve 1806 yılında Liverno'da ölene kadar orada kalmıştır. İlk yolculuğuyla ilgili olarak yazdığı kitabın şu anda New York'taki Yahudi İlahiyat Okulu'nda bulunan müellife ait elyazmasından yakın tarihlerde baskısı yapılmıştır.[54]

Sayıları —bilinen nedenlerle— İslam ülkelerindeki Avrupalıların varlığına oranla oldukça az olmakla birlikte, Avrupa'ya seyahat eden tüccarlar da, hatta Müslüman tüccarlar da vardı. Bu kişiler en azından Venedik'te belli bir öneme sahipti ve hatta Müslüman ülkelerdeki Hristiyanlar için normal olmakla birlikte Avrupa'daki Müslümanlar için kelimenin tam anlamıyla emsalsiz bir şey olan daimi ikamet tesisi dahi elde etmişlerdi. Arapçalaştırılmış Yunanca bir kelime olan *funduk* kelimesi, insanlar ve hayvanlar için barınak, tüccarlar için ambar işlevi gören hanları ifade için kullanılır ki bu hanlar Müslüman dünyada yaygındı. Ortaçağın ileri evrelerinde, Müslüman ülkelerdeki değişik Avrupalı grupların kendi *funduk*larını işletmelerine izin verilmişti ki bunlar söz konusu grupların değişik ulusal ve bölgesel isimleriyle tanınagelecekti. Böylece Müslüman ülkelerde Venedik, Cenovalı, Fransız vb. *funduk*ları varlık buldu.

Avrupa'daki yegane paralel olgu, Venedik'teki Fandaco dei Turchi'dir. Onaltıncı yüzyıl sonlarında Venedik'de küçük bir Osmanlı tüccarları kolonisinin varlığına dair Venedik kaynaklarında kanıt mevcuttur. 1571 yılında Venedik ile Türkiye arasında çıkan savaşın arefesinde, Venedik Balyosu veya elçisi Marcantonio Barbaro ile birlikte birkaç Venedikli tüccarın İstanbul'da tutuklandığı haberini alan Venedik Senatosu, "kendi adamlarımızı ve onların mülklerini kurtarmamızı herhangi bir şekilde kolaylaştırabilmek için Venedik'teki Türk unsurlara ve onların bu şehirdeki mallarına aynısını uygulama" kararı almıştı.[55] Tüccarların sayısı veya mallarının miktar veya değeri hakkında hiçbir bilgi yoktur. Bununla birlikte, 1571 yılı baharında Mehmed Paşa'nın, bunları, İstanbul'daki Venedikliler ve el konulmuş mallarıyla değişmeyi öneren bir mesaj göndermesine bakılırsa hatırı sayılır bir nüfus ve mülkiyet varlığından söz edilebilir. Venedik'te alıkonan bu "Türk tüccarlar"ın bazıları muhtemelen Yahudi idiler. Venedik raporuna göre, 1571 Mayısında tutuklananlar salıverildi ve Rialto'da ticari faaliyetlerini sürdürmelerine izin verildi. Bunun nedeni büyük bir ihtimalle Venediklilerin çalışmak için İstanbul'a dönmelerine izin veren bir andlaşma idi.

Venedik'te Türklerin varlığıyla ilgili bir diğer rapor, Batılıların Lepanto'da Türklere karşı denizde zafer kazandıkları vakitte ortaya çıkar ki, bir İtalyan tarihçiye göre, o tarihte Türk toplumu "tiyatral nitelik açısından tipik Oryantal olan gürültülü umutsuzluk sahneleri"ne kendilerini kaptırmışlardı. "Türk tüccarlar" Rialto'dan kaçıp çocuklar tarafından taşlanma korkusuyla dört gün evlerine kapanmışlardı.[56]

1573 Martında Venedik ile Türkiye arasında barışa varılması üzerine iş hayatı her zamanki haline geri döndü. Venedik'teki Osmanlı işadamlarının sayısı arttı ve artık bu kişilerin arasına kesin olarak belli bir oranda Müslüman da katıldı. 1587 yılında Venedik Senatosu, emri altında çalışan Türkçe tercümanlarının sayısını bir misli artırmayı kararlaştırdı.

Meskun bir Müslüman kolonisinin pratik ihtiyaçları, Venedikli yetkilileri, Türklere, Müslüman ülkelerde Hristiyan tüccarların işlettiklerine benzer bir *funduk* kurma izni vermeye sevketti. Venedik'te Almanların işletmesine izin verilen meşhur *funduk* Fondaco dei Tedeschei buna bir emsal teşkil edi-

yordu. Bir İtalyan kaynağına göre, 1573 Ağustosu gibi çok erken bir tarihte, yani barışın imzalanmasından çok kısa bir süre sonra, Türkler, "rahatça ticaretlerini sürdürebilmek için Yahudilerin gettolarında olduğu gibi kendilerine ait bir yer" talep ettiler. Aradaki koşutluk bir Türkten çok bir Venediklinin aklına gelmesi çok daha muhtemel olan bir koşutluktur. Ertesi yıl, Türklerin davranış ve adetlerini bildiği iddiasında olan Venedik'te meskun bir Yunanlı, Dükaya Türklerin şehrin içinde dağınık olarak bulunmalarının mahzurlarına işaret eden bir mektup yazdı. Türk tüccarların "soygunda, oğlan çocuklarına tecavüzde, Hristiyan hanımlarına kötü muamelede" becerikli olduklarını söylüyordu. Aynı zamanda kendileri de soygun ve cinayetlere maruz kalıyorlardı. Bu yüzden, Doğuda Hristiyan tüccarlara tanınan kolaylıkları örnek göstererek, "Türk ulusuna kendilerine ait bir yer ve han" temin edilmesini öneriyordu.

Öneri Venedik Senatosu tarafından 16 Ağustos 1575 tarihinde kabul edildi. 4 Ağustos 1579'da Melek Hanı, yani Osteria del Angela, bu iş için tahsis edildi ve birkaç yıl Fondaco dei Turchi olarak hizmet verdi. Çok geçmeden, bu han, büyük miktarda malları ve bir çok yardımcıları olan çok sayıdaki tüccarı barındıramayacak kadar küçük görünmeye başladı. Kaynaklar bu hanın ancak "Boşnak ve Arnavut" Türkleri barındırmaya yettiğini, o sıralar sayıları oldukça az olan "Asyalı" Türklerin barınmak için başka otellerde veya özel evlerde yer aramak zorunda kaldıklarını söylemektedir. Türklerin ayak takımı tarafından hala rahatsız edilişi anlaşılan o dereceydi ki, yasal yetkililer, yani Avagodori di Comun, 1594 Ağustosunda bir ilan yayınlıyarak onları sözle veya fiille incitenlerin sürgün, hapis veya kadırgalarda kürekçilik ile cezalandırılacağı tehdidinde bulundular. Cumhuriyetin, onların "bugüne kadar olduğu gibi sakince ve memnuniyet içerisinde yaşayabilmelerini ve işlerini görebilmelerini" arzu ettiğini belirttiler.[57]

Fondaco dei Turchi'nin kuruluşu muhalefetle karşılandı. Nisan 1602 tarihinde Venedik hükümetine sunulan imzasız bir dilekçe, politik ve ekonomik argümanlar yanında dini argümanlar da kullanarak bu hanın kuruluşuna karşı çıkma gerekçelerini güçlü bir şekilde dile getirir. Çok sayıda Türkün aynı mahalde, bir arada bulunmaları tehlikeli idi. Bu bir caminin inşa edilmesine ve Muhammed'in ibadetinin icrasına

neden olur ve Yahudi ve Protestan Almanların varlığının ortaya çıkardığı rezaletten daha büyük bir rezalete yol açardı. Türklerin şehvete düşkünlüğü Fondaco'yu "bir kötülük yuvasına, bir günah çukuru"na çevirirdi. Onların varlığı büyük bir deniz gücüne sahip olan ve başlarında güçlü bir sultan bulunan Türklerin siyasi hırslarının, sefil ve lidersiz Yahudilere oranla Venedik üzerinde çok daha büyük bir tehlike oluşturmasına da yol açardı. İstanbul'dan Türkler tarafından gönderilen mallar düşük değere sahip olduğundan böylesi bir kurumun hiçbir ticari avantajı olamazdı. Bu ve diğer itirazlara rağmen proje devam etti ve Fondaco dei Turchi 1621 Martında yeni ve daha geniş bir yere taşındı. Bu daha geniş ikametgah sayesinde "Asyalılar"ın şehirdeki pansiyonlardan bu yeni merkeze gönderilmeleri mümkün oldu. Asyalı Türkler arasında bu transfere karşı koyanların olduğu açıktır ve Fondaco dei Turchi'de "Asyalı ve Konstantinapollü Türkler" ile "Boşnak ve Arnavut Türkler" arasında bir ayrım sürdürülmüş gözükmektedir.

Onyedinci ve onsekizinci yüzyıllarda Fondaco'nun etkinliklerinde bir gerileme gerçekleşti. Venedik Cumhuriyeti ile Osmanlı İmparatorluğu arasında düşmanlıkların ortaya çıkması yüzünden Fondaco zaman zaman kapatıldı. Yeniden açılmalar genellikle uzun gecikmelerle gerçekleşti ve Osmanlı tüccarlarının buraya geri dönüşleri yavaş ve sınırlı oldu. Binanın sahiplerine hitaben binanın harabe haline gelmekte olduğunu dile getiren şikayet raporları vardır. Bina sahipleri, ziyaretçi sayısının sınırlı olmasından dolayı işlemin kazanç getirici olmayacağı gerekçesiyle mükerreren iletilen tamirat ve tadilat taleplerini geri çevirdiler. Ancak 1740 yılında biraz tamirat yapıldı. Elli misafir tarafından, aşırı kiralar ve konfordaki düşüşten şikayet eden bir dilekçe imzalandı ve uzun tartışmalardan ve bir kamu teftişinden sonra tesisin sahipleri nihayet küçük çapta bir tamirat yaptırmaya razı oldu.

Bu durum, onyedinci yüzyılın sonlarından itibaren Venedik'teki Osmanlı tüccarlarının sayısının düzenli olarak düştüğünü ortaya koymaktadır ki, bunun, onyedinci ve onsekizinci yüzyıllarda hem Venedik hem de Osmanlı ekonomilerini saran ekonomik gerilemenin bir sonucu olduğuna şüphe yoktur. Artık neredeyse tamamen hammaddelerle sınırlı olan Osmanlı

ihracatı bundan özellikle etkilenmişti. 1699 yılında Karlofça Antlaşmasının imzalanmasının ardından Türk tüccarların Venedik'e geri dönüşleri yavaşladı ve büyük bir kısmı, mallarını muhabirler veya temsilciler vasıtasıyla gönderme yolunu seçerek ülke dışında, kafirlerin topraklarında kalma ihtiyacından kaçındılar. Onsekizinci yüzyılın ilerki yıllarında Venedik'te yeniden ortaya çıkan Osmanlı tüccarlarının kompozisyonu değişmişti. Her zaman bir azınlık olan sözde "Asyalılar," kelimenin tam anlamıyla ortadan kaybolmuştu. Onsekizinci yüzyılın ortaları ve sonlarında kendilerinden söz edilen ziyaretçilerin çoğu Balkanlar'dandır. Ayrıca ziyaretçilerin niteliğinde de bir değişiklik vardır. Fondaco'nun bekçisi, 1750 yılında yeni gelen Türkler arasında tüccarlardan çok hizmetçilerin var olduğunu belirtir.[58]

Bu ziyaretçilerin Venediklilerin fanatikliği ve düşmanlığından korunması süregiden bir sorun oldu. 1612 yılında çıkan bir yasa, şehirde çalışan tüccarlara karşı sözle veya fiille zarar verenlere ağır cezalar yükledi. Bu meselenin tekrar tekrar gündeme gelmesi, meskun veya seyyah Müslümanların hakaret veya eziyetten korunmalarının hiç de kolay bir iş olmadığını ortaya koymaktadır. Yakındoğu ticaretiyle geçinen Venedikliler Müslümanların aralarında yaşamalarına tahammül etmekte zorluk çektiğine göre, başkalarının bunu imkansız görmelerine hiç şaşmamak gerekir. İspanya'dan İsveç'e kadar, saray kaynaklı ve yöresel buyruklar, Yahudilerle Müslümanların girişlerini yasaklamaktadır ki, ikinciler, genellikle Faslı veya Türk şeklinde ve ikamet ettikleri yerlerle birlikte tanımlanırlar. İspanya'nın Cebelitarık üzerindeki iddialarını İngiltere'ye devrettiğini belgeleyen 1713 tarihli Utrecht Antlaşmasında, İspanya'nın, hükümranlığı Britanya'ya devretme koşulu şuydu: "Britanya'nın Majesteleri, Katolik kralın talebi üzerine, ne Yahudilerin ne de Faslıların sözü edilen Cebelitarık şehrinde yerleşmelerine hiçbir surette izin verilmeyeceğini kabul ve tasdik eder." Britanya'nın Majestelerinin hükümetleri, neredeyse başından itibaren bu teminatı görmezden gelmiştir.[59]

Diğer yerlerde, Avrupalıların Müslümanları kabule isteksizlikleri, Müslümanların ve hatta diğer orta Asyalıların Avrupa'ya gitme hususundaki isteksizlikleriyle örtüşüyordu. Az sayıda Yakındoğulu Yahudi, ticari amaçlarla İtalya'ya veya Viya-

na'ya yerleşmiş, anayurtları olan Osmanlı ülkesiyle bağlarını korumuşlardı. Venedik'teki Fondaco dei Turchi'nin sakinlerini ve daha sonraları Viyana ve Marsilya'da oluştuğundan söz edilen toplulukları bir tarafa bırakacak olursak, ticari veya diğer herhangi bir amaçla Hristiyan ülkelerde uzun süre kalan Müslümanların sayısı çok azdır. Mülteci hareketleri bu iki dünyanın karşıt konumlarını ortaya koymaktadır. Çok sayıda Yahudi ve kiliseyle uyuşmazlığa düşmüş değişik türden Hristiyan, içinde yaşadıkları Hristiyanlığa ait ülkeden İslam topraklarına kaçtığı halde, aksi istikamette taşınmaya meyledenlerin sayısı çok azdır. Bizans İmparatorluğunun gerileme ve çöküş dönemlerinde sınırlı sayıda Yunanlı Hristiyan Yunanistan'dan İtalya'ya göç etmiş, sonraları Lübnanlı küçük Maruni Hristiyan gruplarıyla çoğu Uniate olan bazı Ermeni ve Yunanlılar, Roma, Venedik ve diğer Avrupa şehirlerine yerleşmişlerdir. Genelde, Doğulu Hristiyanlara, Müslüman Türkiye'de kafir olarak bulunmak Hristiyan Avrupa'da bölücü olarak bulunmaktan daha kolay gelmiştir.

Doğudan batıya giden mülteciler arasında ehemmiyeti haiz sadece bir tek grup vardır. Bu grubu, hanedanlık mücadelesinde başarısız olup Avrupa'ya iltica eden ve bazan Avrupalılardan yardım taleplerinde bulunan ve fakat bunlardan hiçbir zaman sonuç alamayan bir kaç Osmanlı şehzadesi oluşturmaktadır.[60] Bu şehzadelerin en meşhuru, Fatih Sultan Mehmed'in oğlu ve II. Bayezid'in kardeşi olan Şehzade Cem idi.[61] Girişmiş olduğu taht mücadelesinde başarısız kalınca, Cem, o sıralar St. John şövalyelerinin yönetimi altında bulunan Rodos Adası'na iltica etmiş ve oradan gemiyle 1482 yılında Fransa'ya geçmiştir. Cem, kendisini Türk sultana karşı kullanılacak bir rehine veya piyon olarak gören Avrupalı yöneticilerden destek elde etmeye çalıştıysa da bu uğraşlardan bir sonuç elde edememiştir. Bir süre St. John Şövalyeleri gözetiminde enterne edilen Cem'e refakat eden küçük Türk grubu içinde yer alan ve ismi muhtemelen Haydar olan bir kişi, Hristiyan Avrupa'yı görmüş bir Türk ziyaretçiye ait günümüze ulaşmış belki de en eski hatıratı kaleme almıştır. Fransa ve İtalya'daki yerler ve insanlar hakkındaki kısa notları, karakteristik bir şaşkınlık, hoşnutsuzluk ve kayıtsızlık karışımını yansıtır.

Nis'de dört ay kalmış olan şehzade, burada hayli eğlenceli

bir zaman geçirmiş gözükmektedir. Şehzadenin eğlenceleri arasında yer alan baloya gidişler, sonraki pek çok Müslüman seyyahı olduğu gibi anıların müellifini de son derece hayrete düşüren bu Avrupalı adetiyle tanışıklık sağlamıştır:

> Şehrin bir araya getirilen güzel kızları horoz gibi bir o yana bir bu yana sıçrayıp duruyorlardı. Onların adetlerine göre, kadınlar vücutlarını münasip bir şekilde örtmemekte, aksine, öpüşmekten ve kucaklaşmaktan gurur duymaktadırlar. Oynamaktan yorulup dinlenmeye ihtiyaç duyduklarında yabancı erkeklerin dizlerine oturmaktalar. Boyunları ve kulakları açık bu kızların bir çoğuyla şehzadenin ilişkisi oldu. Nis'de iken şehzade şu beyiti kaleme aldı:
>
> Ne güzel yerdir Nis isimli bu şehir
> Burada yaşayanın her isteği yerine gelir.[62]

Daha sonra, şövalyelerin ve Papa VII. Innocent'ın "Hristiyanlığın genel yararı için" Şehzade Cem'in Roma'ya naklinin uygun görüldüğünü belirtmeleri üzerine yola çıkarılan Cem, 4 Mart 1489 tarihinde Roma'ya vardı. On gün sonra papa tarafından uygun bir törenle huzura kabul edilen Cem, bu tarihten itibaren Hristiyan hamileri arasındaki pek çok dalavere ve pazarlığın öznesi olmaktan çok nesnesi olmaya başladı. Fransa kralı VIII. Charles 1494 yılında Roma'ya gidip papadan Cem'i teslim aldı. Fransa kralına Napoli'ye karşı gerçekleştirdiği seferde eşlik eden Cem, yolda hastalandı ve 25 Şubat 1495 tarihinde Napoli'de öldü. Söylentiye göre papanın, daha ileri tarihli bir versiyona göre ise sultanın emirleriyle zehirlenmiştir. Sürgün Osmanlı şehzadesi, inançsızların İslama karşı saldırı planlarında kendisinin ismini kullanamamaları için ölümünün açıklanmasını isteyen bir vasiyet bırakmıştı. Ayrıca, erkek kardeşinin kendisinin cesedini Osmanlı topraklarına geri götürmesini, borçlarını ödemesini, annesinin, kız kardeşinin ve evinin diğer üyelerinin bakımını üstlenmesini de istemiştir ki, Şehzade Cem'in vasiyet ettiği tüm bu şeyler yerine getirilmiştir.

Cem'in Frenkler arasında yaşadıkları Türkler tarafından kayda geçilmiştir. Zira, her ne olursa olsun o bir Osmanlı şeh-

zadesiydi. Ayrıca, Cem, biri Farsça diğeri Türkçe kaleme alınmış iki divanda şiirleri bir araya getirilmiş güçlü bir şairdi de. Yukarıda sözü edilen hatırata ek olarak aralarında Cem'in kendi mektuplarının da yer aldığı çok sayıda döküman Türk arşıvlerinde muhafaza edilmekte, bunlar arasında Cem'in faaliyetlerini göz altında tutmak üzere İstanbul'dan gönderilmiş bir Osmanlı casusunun yaptığı açıklamalarla ilgili kısa bir izahat dahi yer almaktadır.

Daha az tanınmış bir diğer sürgün ise Lübnanlı Şehzade Fahreddin Ma'n idi. Uyumlu bir kişiliğe sahip Fahreddin'i değişik kaynaklar Müslüman, Dürzi ve Hristiyan gibi değişik şekillerde vasıflandırmaktadırlar. Osmanlıları püskürtmek için giriştiği başarısız teşebbüsten sonra 1613 ile 1618 yılları arasında İtalya'da yaşamıştır. Livorno'ya vardıktan sonra zamanının büyük bölümünü Floransa'da geçirmiş, oradan Sicilya'ya taşınan şehzadenin yurduna geri dönmeden önceki son durağı Napoli olmuştur. Büyük bir ihtimalle kendisinin sözlü ifadesine göre derlenmiş olan seyahat ve izlenimleriyle ilgili bir anlatı, hayatını yazan kişi tarafından yazıya geçirilmiştir. Avrupa'da belli bir süre kalmış olmanın etkisini birçok değişik şekilde sergilemiştir. Kendisi için Beyrut'ta İtalyan tarzı bir saray inşa ettirmiş, Lübnan'da çalışmak üzere değişik iş kollarında uzman Toskanalılar getirmiş ve —ilginç bir yenilik olarak— bir Florentine bankasına çocukları adına para yatırmıştır.[63]

Bununla birlikte, büyükelçileri bir tarafa bırakacak olursak, bunlar, Batı'da seyahat etmiş Osmanlı seyyahlarından geriye kalan belli bir önemi haiz yegane kayıtlardır. Venedik'teki Türk topluluğunu Venedik dökümanları ve vakayinamelerinden izlemek mümkündür; buna rağmen, bugüne kadar gün ışığına kavuşmuş Türk kayıtlarında bu topluluktan hiç söz edilmemektedir. Balkanlı küçük tüccar gruplarının hareket ve faaliyetlerinin, Türk vakayinamelerinin müelliflerinin yaşadıkları çevrelerde hiç ilgi uyandırmadığına şüphe yoktur. Sadece Osmanlı iktidarının yurt dışındaki Osmanlı tebeayı korumak için bazı bazı gerçekleştirdiği müdahalelere şöyle bir değinilip geçilmektedir.

Diplomatlara, tüccarlara ve hacılara ek olarak, Batıyla ilgili bir diğer bilgi kaynağı kategorisinin daha bulunması gerekir: casuslar. İşin tabiatı gereği, casusların faaliyetleri hakkında

fazla bilgi mevcut değildir. Gizliliğini koruyamayan bir gizli servis hizmet veremeyeceğinden, casusluk teşkilatlarının faaliyetleri normalde kayda geçilmezler. Bununla birlikte, kaynaklarda, Müslüman devletlerin Hristiyan dünyada casusluk faaliyetleriyle meşgul olduklarına ve fakat bu faaliyetlerin Hristiyanlar tarafından İslam ülkelerinde yürütülen casusluk faaliyetlerine oranla küçük ve önemsiz bir ölçekte gerçekleştiğine dair bazı işaretler vardır.

Bazan, gönderilen casuslar ve yaptıkları hakkında biraz bilgi edinme şansını yakalarız. Bu talih eseri bilgilenme örneklerinden birini daha önce zikretmiş bulunuyoruz: sürgün Şehzade Cem'i izlemek üzere 1486 yılında Fransa'ya gönderilen bir Osmanlı casusunun raporu. Bir Osmanlı şehzadesinin —halen tahtta oturan sultanın kardeşi ve sultanlığı elde etme mücadelesinde yenilgiye uğramış sultanlığa aday bir Osmanlı şehzadesinin— gelişi, Hristiyan dünyanın yöneticileri için açık bir ayartı ve fırsat oluşturuyordu. Şehzade Cem, Avrupa'da geçirdiği oniki yıl boyunca, kendisini Osmanlı devletine karşı kullanmayı amaçlayan bir dizi plan ve entrikanın odağı oldu. Sultan, doğal olarak, rakibini göz altında tutmayı gerekli görmüştür ki, önce şehzadeyi bulmak sonra da ya geri götürmek ya da ortadan kaldırmak için gerek diplomasi gerekse casusluk faaliyetleri yoluyla Osmanlıların teşebbüslerde bulunduklarına pek çok işaret vardır. Cem ile ilgili Topkapı Sarayı arşivlerindeki sayısız döküman arasında, önce İtalya'ya gönderilen daha sonra gönderildiği Fransa'da kayıp şehzadeyi bulan Barak isimli bir deniz kaptanının raporu da yer alır. Türklerin iştigal eyledikleri değişik hizmet dallarının tümü içinde, bir Avrupa diline ve Avrupa'daki koşullara az çok vakıf olması en muhtemel olanlar denizcilerdi. Barak, ayrıca Avrupa'da dikkat çekmeden seyahat etmenin kolay bir yolunu da muhtemelen bulmuştur. Bir yeminli ifade şeklinde sürüp giden döküman daha çok Barak'ın hedefine varmak için yapmış olduğu yolculuğu ele alır. Büyük bir ihtimalle, Barak, üstlendiği görev hakkında sözlü olarak daha eksizsiz bir rapor sunmuş olmalıdır.[64]

Bir diğer ilginç sima da İngiltere'yi ziyaret eden ilk Osmanlı casusu olarak bilinen kişidir. Değişik isimlerle anılan bu casus için en yaygın olarak Gabriel de Frens ismi kullanılmaktadır. Gabriel, Fransa doğumlu olmasına rağmen, babasının İs-

kenderiye'de Fransız konsolosu olarak görev yapmış olması hasebiyle Ortadoğu ile irtibatlıydı. Genç bir adam iken Dalmaçyalı haydutlar tarafından ele geçirilerek köle olarak Türklere satılmıştı. İslamı seçip Mahmud Abdullah ismini aldıktan sonra sultanın hizmetine giren Gabriel, özellikle Osmanlı çıkarları doğrultusunda casusluk faaliyetleri düzenleme ve uygulama hususunda yararlıklar göstermiştir.[65]

Hristiyan devletler bu hususta her açıdan daha iyi bir konuma sahiptiler. Ortadoğu dillerini bilmekteydiler ve emirlerine amade çok sayıda insan vardı. Oldukça eski bir tarihten beri Ortadoğu'da meskun Avrupalı topluluklar mevcuttu ve, belki de en önemlisi, İslam ülkelerinin yerli Hristiyan toplumları arasında çok sayıda potansiyel yandaş ve müstahdem vardı. Kaynaklardaki ender bilgi kırıntılarından anlaşılan o ki, Bizans imparatorlarından modern Hristiyan dünya ülkelerine kadar İslam imparatorluğunun tüm Avrupalı hasımları şümullü bir casusluk faaliyeti içerisinde olmuşlardır.

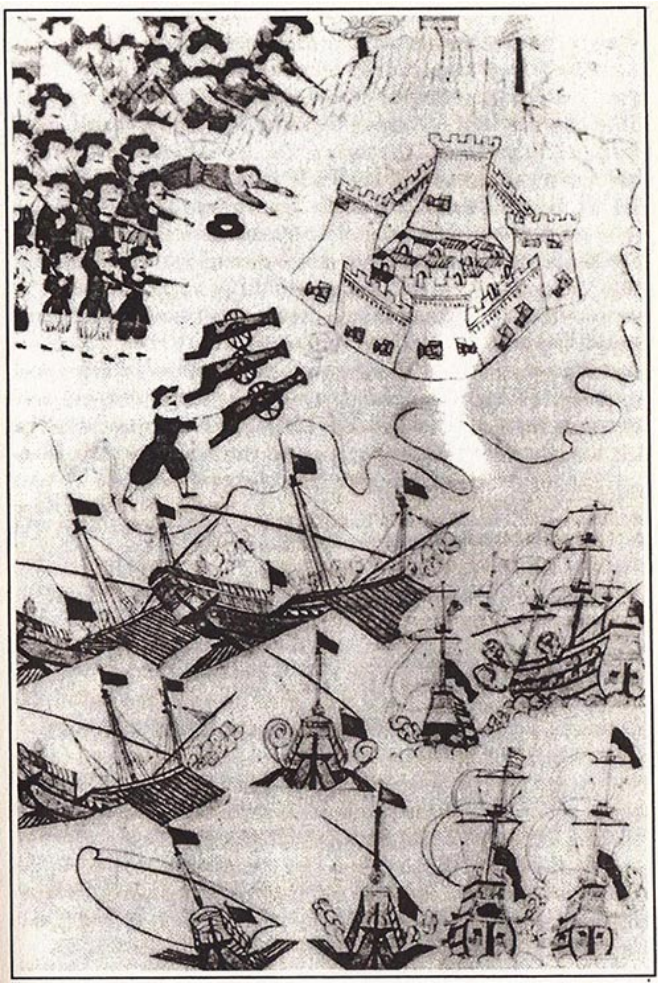
Eşit ölçüde ihtiyaç duyduklarına şüphe olmamakla birlikte Müslümanlar eşit fırsata sahip değildiler. Hristiyan Avrupa'da herhangi bir Müslüman topluluk yoktu. İspanya, Portekiz ve kuzey İtalya'da olduğu gibi yeniden-fetihe konu olan topraklarda kalan Müslümanlarınsa çok geçmeden kökü kazındı. Onaltıncı yüzyıl içerisinde Osmanlıların İspanya'daki Yahudi yandaşlardan yararlandığına dair kanıt mevcutsa da bu yararlanmanın boyutu bilinmemektedir. Avrupa'da mukim hiçbir Müslüman olmadığı gibi, ziyaretçi olarak gidenlerin sayısının da son derece az olmasından dolayı, Avrupalıların dilleri ve şartlarına dair ilk elden bilgi elde etme imkanından yoksundular. Edindikleri bilgiler iki temel kaynaktan gelmiş gözükmektedir: Yahudiler, özellikle de Avrupa'dan yeni gelmiş Yahudiler ve şu ya da bu Müslüman devletin hizmetine girmiş mühtediler veya maceracılar.

Günümüze ulaşmış birkaç eser, sözkonusu kişilerin ne tür kişiler olduğu ve ne gibi bilgiler sundukları hakkında biraz fikir vermektedirler. Bir ondördüncü yüzyıl Mısırlı müellifi olan Umeri, Avrupa'nın Hristiyan devletlerini ele alan ve daha önce de zikretmiş bulunduğumuz kitabında, eserde yer alan bilgilerin kaynağının Balban isimli bir Cenevizli olduğunu belirtir ve bu kişiyi azatlı bir köle olarak tavsif eder. Balban, kendisini

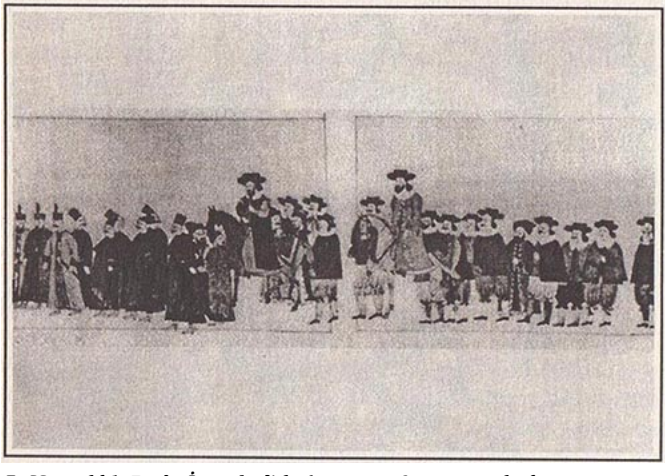
Cenevizli büyük bir aile olan Doria ailesine mensup Taddeo'nun (yazım şekli belirsizdir) oğlu Domenichino olarak takdim eder. Umeri'nin Fransa kralı ve imparatoru ile başlayan anlatısı, Provans ve İtalya ülkelerini ve Frenklerin Suriye'ye geliş ve ayrılışlarını ele aldıktan sonra, eserde bu tür meselelere yer verilmiş olmasından dolayı arz edilen bir özürle sona erer.

> Frenklerle ilgili bu kısa anlatıya yer vermemizin yegane nedeni, bunların, Frenklerin topraklarında iklimlerin farklılığıyla ilgili olduğunu belirttiğimiz şeyin alanı içinde yer almalarından dolayıdır. Aksi takdirde, bütünüyle faydadan hali olmamasına rağmen bu konulara bu kitapta yer verilmezdi....[66]

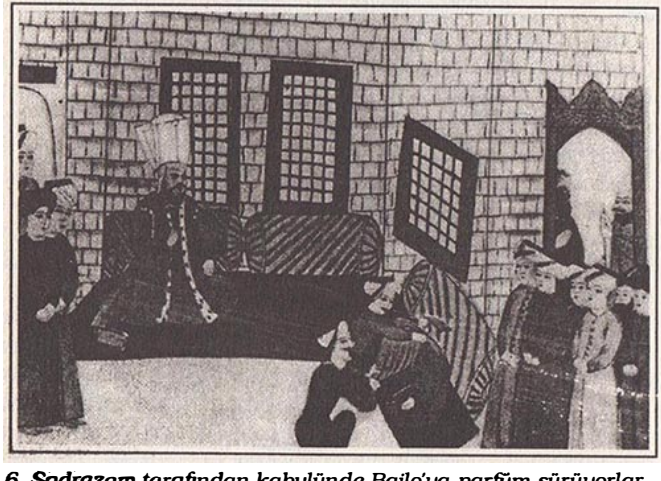
Müslümanların Avrupa'ya seyahatleri hususunda ideolojik engeller yanında maddi engeller de vardı. Daha ondördüncü yüzyıl gibi eski bir tarihte, önce Venedik ve Dubrovnik, daha sonra da Marsilya ve diğer Hristiyan limanları, vebaya karşı kendilerini korumak için önlem almaya başladılar. Bu önlemler, onbeşinci yüzyılda Venedikli otoritelerin karantina olarak isimlendirilen kırk gün bekleme süresi zorunluluğunu Osmanlı topraklarından gelen tüm ziyaretçiler için uygulamaya başlamasına kadar vardı. Kamu sağlığı ve hijyen standardları hususunda Batı ile Doğu arasındaki farklılığın giderek büyümesi yüzünden, karantina, Avrupa'yı hastalık bulaşmasından korumak için gerekli görülen kalıcı bir kurum halini aldı. Karantina zorunluluğu, din, ırk, mevki veya konum gözetilmeksizin son derece sıkı bir şekilde uygulandı. Sıradan hacılar kadar büyükelçiler de, sıradan Müslüman ziyaretçiler kadar soylular da karantinaya alındılar. Müslüman büyükelçilerin çoğu, doğal olarak haysiyet kırıcı ve gücendirici buldukları karantina koşullarıyla ilgili olarak şikayetlerde bulunmuşlardır. Sorun biraz da karantinada tutulmalarının, yöre halkına, gelip orada kendilerini seyretme imkanı sağlamasıydı. Fransa'nın güneyinde bir karantina istasyonu olan Cette'de bir müddet alıkonulan Mehmed, "yürüyüşe çıktığımda çok sayıda erkek ve özellikle de kadın beni seyretmeye geliyordu... kadınlar onarlı gruplar halinde toplanıyor ve güneşin batışının üzerinden beş saat geçene kadar ayrılmıyorlardı, çünkü civardaki soylu ha-

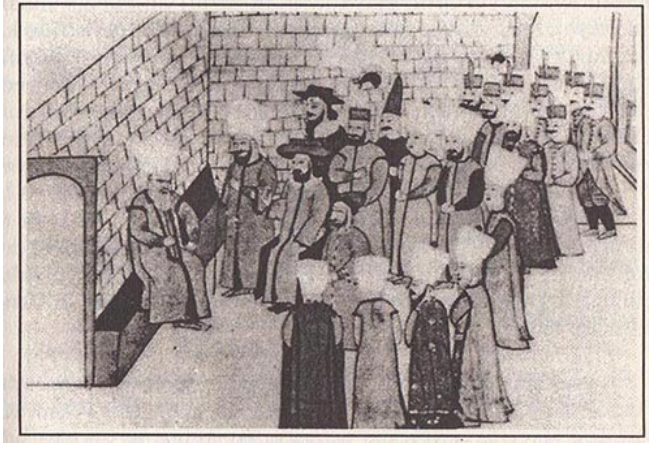
4. Venedikliler Tenedos'u topa tutarken.

5. Venedikli Bailo İstanbul'da huzura çıkmaya giderken.

***6. Sadrazam** tarafından kabulünde Bailo'ya parfüm sürüyorlar*

7. Bailo'nun sadrazam tarafından huzura kabulü.

nımların hepsi... beni görmek için Cette'de toplanmışlardı" der.[67] Vâsıf Efendi'nin söylediklerine bakılırsa "Karantina alanının etrafı hendekle çevriliydi. Civardan gelen kişiler bizi uzaktan selamlıyorlardı. Hayatlarında bizim ülkemizin insanlarını veya giysilerini görmediklerinden hayretler içerisinde kalıyorlardı."[68] Bazan bu büyükelçilerden usulen özür dileniliyordu. Mesela, Azmi, 1790 yılında Berlin'den şunu rapor ediyordu: "General bizzat evimize gelip şöyle dedi: 'Sizin karantinada beklemenize gerek yoktu, fakat sizi karantinaya göndermeseydik halk arasında çok dedikodu çıkardı.' Bu sözlerle özür dilemeye çalıştı".[69] Karantina, zamanla Hristiyanlık ve İslam dünyaları arasında yakın ilişki ve iletişimi engelleyen temel bir engel halini aldı. Bu engelin oluşturduğu maddi ve psikolojik etki, ondokuzuncu yüzyıl başlarında Doğuya yolculuk yapmış bir İngiliz seyyah tarafından aşağıdaki şekilde tasvir edilmektedir:

> Bu iki sınır kasabasının birbirine mesafesi bir top atımından daha kısa olmasına rağmen halkları arasında irtibat yoktu. Kuzeydeki Macarlarla Save'nin Güneyindeki Sırplar ve Türkler, adeta aralarında elli büyük eyalet uzanıyormuşcasına biribirlerine yabancıdırlar. Semlin'in caddelerinde yanımdan gelip geçenler arasında belki de karşıdaki şatonun duvarlarının altında yaşayan yabancı ırkı görmeye giden hiç kimse yoktu. Bu halkları biribirlerinden uzak tutan şey, Veba ve Veba korkusudur. Tüm gidiş gelişler yasaktı. Karantina yasalarını çiğnediğiniz takdirde askeri ivedilikle mahkeme edilirsiniz; elli yard uzaklıktaki bir mahkemeden cezanız haykırılır; papaz, yumuşak bir dille dinin sunduğu tatlı umutları dile getirmek yerine düello mesafesi uzaklığından sizi teselli eder ve nihayet itinayla öldürülmenizden sonra Lazaretto toprağında gelişigüzel gömülürsünüz.
>
> Yola çıkış hazırlıklarımız tamamlandıktan sonra Karantina Kurumu'nun kapısına indik ve orada Avusturya Hükümetinin sınırdan geçişlere nezaret eden ve bu nedenle devamlı bir tecrit durumunda yaşayan "compromised"* subayını bekledik. Sandallar

* Bir "compromised" kişi, enfeksiyon taşıması mümkün görülen kişi veya nesnelerle temas içinde olan kişi demektir. Genel bir kural olarak Osmanlı İmparatorluğunun tamamı her zaman bu müthiş yasağın kapsamı içindedir. "Sarı bayrak," Karantina Kurumu'nu remzeden bayraktır. [A.W.K.]

"compromised" kürekçileriyle birlikte hazırdı.

Osmanlı İmparatorluğuna ait herhangi bir canlı veya nesne ile temasımız olduğu takdirde Avusturya topraklarına döndüğümüz zaman Lazaretto'da ondört gün kalmaktan kurtulmamızın imkanı yoktu. Bu yüzden, yola çıkmadan önce yolculuk için gerekli düzenlemelerden hiçbirinin gözden kaçmamasını temine gayret sarfettik; böyle bir talihsizlikten sakınma derdiyle Selmin'den neredeyse bu hayatı terkediyormuş gibi bir merasimle yola koyulmayı başardık. Bu mahalde geçirdiğimiz kısa süre içerisinde yardımlarını gördüğümüz bazı nazik kişiler bizi uğurlamak için nehir kıyısına geldiler; "compromised" subaydan üç veya dört yard uzakta kendileriyle konuşurken, bize, Hristiyan dünyadaki tüm işlerimizi hallettiğimizden kesin olarak emin olup olmadığımızı ve yola çıkarken kendilerine ısmarlayacağımız işlerimizin olup olmadığını sordular. Hizmetçilerimize ikazlarımızı tekrarladık ve herhangi bir sevilen şeyin unutulmadığından emin olmak için herşeyi titiz bir şekilde gözden geçirdik: hiçbir şeyin unutulmadığından emin miydiler; içinde altın mukabili kredi mektupları bulunan hoş kokulu tuvalet çantası unutulmuş muydu? Hayır, menkul değerlerimizin hepsi kayığa güvenli bir şekilde yerleştirilmişti; yani, yola çıkmaya hazırdık. Semlinli dostlarımız, bizimle el sıkıştıktan sonra, kendileriyle "compromised" subay arasındaki mesafeyi muhafaza etmek için üç veya dört adım geri çekildiler. "Compromised" subay bize yaklaştı ve medeni dünyadan herhangi bir ihtiyacımızın olup olmadığını bir kez daha sorup elini uzattı. Onunla el sıkıştıktan sonra uzun bir süre dönmemek üzere Hristiyan dünyaya veda ettik.[70]

Müslümanlar tarafından kaleme alınmış olan batı Avrupa ile ilgili gerçekten ayrıntılı ilk anlatılar, Ortadoğu veya Kuzey Afrika ülkelerinin Müslüman seyyahlarına değil de daha uzak bir ülke olan Hindistanlı seyyahlara aittir. Türkiye ve İran'ın yöneticileri —kuzeyde Rusya, güneyde deniz kuvvetlerine karşı olmak üzere— Avrupa'nın Ortadoğu'daki Müslüman topraklarına girmelerini önlemek için umutsuz ve fakat genelde başarılı olarak savunma savaşı verirlerken, İslam'ın uzak toprakları savaşı kaybetmiş ve yabancı yönetimi altına girmişlerdi. Rus ve Britanya imparatorlukları kuzey ve güney Asya'da ilerleyerek milyonlarca Müslümanı kontrolleri altına almışlardı. Müs-

lümanlar, Avrupalıları, komşu veya misafir olarak değil de efendiler olarak ilk kez ağırlıyorlardı. Bu, akılları başa getirecek bir tecrübeydi; bu insanlardan bazıları, Batıdan gelen bu yeni ve garip varlıkların anayurtlarını keşfetmek için kolları sıvadılar.

Hindistan'dan Britanya'ya gelen iki Müslüman ziyaretçi özellikle ilginçtir. Bunlardan biri, 1765 yılında İngiltere'ye giden Bengalli bir Müslüman olan ve Londra'yı ziyaret eden ilk Hintli olduğu söylenen Şeyh İ'tisâmüddîn idi. Bu kişi, seyahatleriyle ilgili Farsça bir eser kaleme almıştır. Bu eserde, İngiltere ve İskoçya'da gezip gördüğü yerlerin bir tasviri ile dini kurumlar, sosyal kurumlar ve adetler üzerine, eğitim, hukuk, askeri meseleler ve eğlence yerleri üzerine bazı gözlemler yer alır. Eserde ayrıca St. James'in Sarayı ve Parlamento Binaları üzerine bir anlatıya da yer verilmektedir. Seyahatini Fransa yoluyla gerçekleştirmiş olan İ'tisâmüddîn, Fransız halkının adetleri ve davranışları üzerine bazı yorumlarda da bulunur.[71]

Daha ilginç bir sima olan diğer kişi ise, 1752 yılında Farisi-Türk kökenli bir ailenin çocuğu olarak Lucknow'da gelen ve Britanya tarafından gümrük memuru olarak istihdam edilen Mîrzâ Ebû Tâlib Hân idi. 1577 ile 1799 yılları arasında Avrupa'da uzun seyahatlerde bulunan Ebû Tâlib Hân, Hindistan'a döndükten sonra bu seyahatlerde başından geçenleri ele alan bir kitap yazdı. Eserini Farsça kaleme aldığı halde, bir Avrupalı hükümetin tebeası ve Avrupalı bir devletin hizmetinde bulunmuş bir memur olması hasebiyle olası İngiliz okuyucuları da hesaba katmış gözüken Ebû Tâlib Hân, diğer Müslüman yazarlardan biraz farklı bir bakış açısıyla okuyucu karşısına çıkar. Ebû Tâlib Hân seyahatlerine İrlanda'da başlamış ve zamanının büyük bölümünü Londra'da geçirmiştir. Geriye dönerken Fransa, İtalya ve Ortadoğu güzergahını izlemiştir. İslam topraklarından gelen ziyaretçilerin büyük bölümünden farklı olarak, ziyaret ettiği ülke ve ulusların ayrıntılı bir tasvirini yapmaya çalışmıştır.[72]

Sultan III. Selim'in onsekizinci yüzyıl sonlarında başlattığı reform programı, Müslüman Avrupa'ya yönelik gerçekleştirdikleri ziyaretlerde bütünüyle yeni bir evrenin başlamasına yol açtı. 1792 yılında, sultan, Türkiye'nin yaygın Avrupalı uygulamaya ayak uydurmasını sağlamak amacıyla planlanan genel

ıslahat programının bir parçası olarak, belli başlı Avrupa başşehirlerinde Osmanlı elçiliklerinin kurulmasına karar verdi. İlk daimi Osmanlı elçiliği 1793 yılında Londra'da kuruldu. Ardından Viyana, Berlin ve Seyyid Ali Efendi'nin Osmanlı sultanı tarafından Fransa Cumhuriyetine gönderilen ilk büyükelçi olarak 1796 yılında vardığı Paris'de elçilikler kuruldu. Bu büyükelçilerden, normal diplomatik görevlere ilaveten, gönderildikleri ülkelerin kurumlarını incelemeleri ve "dillerini, bilgilerini ve İmparatorluğun hizmetkarları için faydalı bilimleri" öğrenmeleri de istenmişti.[73]

Avrupa'da yerleşerek faaliyet gösteren ilk diplomatların çoğu, eski usulle eğitim görmüş ve yetiştirilmiş olup sarayda veya divanda memur olarak hizmet veren, Batı dilleri ve koşullarından habersiz ve büyük bölümü muhafazakar yapıda olan insanlardı. Bu diplomatlar, gönderildikleri ülkeler hakkında çok az şey öğrendiler ve öğrendiklerinden olumlu bir izlenim edinmediler.

Fakat istisnalar oldu. Bu Osmanlı diplomatlarının en ilginçlerinden birisi, Girit'in yerlisi ve yüksek bir Osmanlı memurunun oğlu olan Ali Aziz Efendi idi. Osmanlı idare sisteminde değişik görevler alan Ali Aziz Efendi, zamanı gelince Prusya'ya büyükelçi olarak atandı. Berlin'e 1797 Haziranında vardı ve ertesi yılın Ekim ayında orada öldü. Fransızca ve hatta biraz da Almanca bilen Ali Aziz Efendi'nin Batı literatürüne aşinalığı da vardı. Berlin'de tanıştığı Alman oryantalist Friedrich von Diez ile bilim ve felsefeyle ilgili değişik konularda yazışmalar yaptı. Bu mektupların ancak bir kısmı günümüze ulaşmışsa da, Osmanlı büyükelçisinin tecrübi bilimler ve Aydınlanma'nın rasyonel felsefesi hakkında kelimenin tam anlamıyla hiçbirşey bilmediğini eldeki mektuplardan çıkarmak mümkündür. Bununla birlikte, Ali Aziz Efendi, bir diğer Batılı literatür formuna aşinaydı. Bazı mistik yazılarını bir tarafa bırakacak olursak, Ali Aziz Efendi'nin kaleme aldığı en meşhur eser, ömrünün son yılında yazdığı masallar kolleksiyonudur. Kısmen tercüme, kısmen de Fransız oryantalist Pêtis de la Croix'in *Les Mille et un jours* isimli eserinden serbestçe adapte edilmiş olan eser, ilk olarak 1710 ile 1712 yılları arasında basıldı. Pêtis de la Croix'in (Fransızcaya çevirisi yakın zamanlarda yapılmış olan) kitabı, *Binbir Gece*'nin bir taklidi, ya da en

azından kısmen Farisi veya İslami orijinal kaynaklara dayalı olan bir eserdir; bu yüzden, bir Ortadoğulu okuyucu için diğer herhangi bir kitaptan daha kolay yaklaşılabilir bir kitaptı.[74]

Bu büyükelçiler seyahatlerinde yalnız değillerdi. Beraberlerinde, ana iletişim kanalları olarak hizmet veren Yunanlı tercümanlarla birlikte, temel görevleri çoğunlukla Fransızca olmak üzere dil öğrenmek ve Batılı toplum hakkında bilgiler edinmek olan genç Türk katipler de götürürlerdi. Bu elçilik faaliyetleri, ilk kez, çok sayıda eğitim görmüş seçkinlerden çok sayıda Türk gencinin bir Avrupa başşehirinde biraz vakit geçirmesini, bir Batılı dil öğrenmesini ve Avrupa medeniyetiyle ilgili ilk izlenimleri elde etmesini mümkün kıldı. Türkiye'ye döndükten sonra bu kişilerin büyük bir kısmı devlet memuru oldu ve hem Batılı eğitime hem de Batılı ilgiye sahip olmaları hasebiyle Osmanlı bürokrasisinde yeni ve önemli bir farklı grup oluşturdular. Bu özellikleri dolayısıyla, reform geçirmiş harbiye ve bahriye mekteperinden mezun olan yeni Batılılaştırılmış memurların pek çok açıdan sivil muadilleri durumundaydılar.[75]

Bunlardan biri, ilk yerleşik Osmanlı büyükelçisi Yusuf Agah Efendi'nin baş sekreteri olarak Londra'ya giden ve 1800 ile 1805 yılları arasınada sadrazama baş sekreter (Reisü'l-küttab) olarak hizmet veren Mahmud Raif idi. Mahmud Raif, Türkiye'ye döndükten sonra İngiliz Mahmud olarak tanınacak kadar İngiltere konusunda uzmandı. İngiltere ve kurumlarıyla ilgili olarak kaleme aldığı eser, elyazması olarak İstanbul'da Saray Kütüphanesi'nde muhafaza edilmektedir. İlginçtir ki eser Fransızca olarak kaleme alınmıştır. Aynı şekilde, önerilen Osmanlı reformları hakkında kaleme alınan ve 1797 yılında Üsküdar'da basılan bir diğer eseri de Fransızca yazılmıştır. Mütevazı Batıcılığı hayır getirmemiş, 1808 yılında isyankar yeniçeriler tarafından katledilmiştir.[76]

Gerek harp okulu öğrencileri gerekse çırak diplomatlar, Avrupalı öğretmenlerin önünde diz çöküyorlardı. Çok geçmeden, Müslüman yöneticiler, bir adım daha ileri atarak Avrupa'daki resmi eğitimin meyvalarından yararlanmak amacıyla Avrupa'ya öğrenciler gönderdiler. Bu adımı ilk atan kişi, 1809 yılında İtalya'ya ilk Mısırlı öğrenciyi gönderen Mısır valisi Mehmed Ali Paşa oldu. 1818 yılına gelindiğinde yirmisekiz öğrenci gön-

derilmiş bulunuyordu; 1826 yılında ise, Mehmed Ali Paşa, Fransa'ya ilk büyük öğrenci kafilesini gönderdi. Temelde din hocalığı yapmakla görevli olarak yanlarına verilen el-Ezher külliyesinden bir şeyhin eşliğinde yola koyulan öğrencilerin sayısı kırkdört idi. Mısır'dan gönderilen bu öğrencilerin birçoğunu Türkler ve diğer Osmanlı tebeaları oluşturuyordu. Fakat, öğrencilerin arasında, Paris'te aşağı yukarı beş yıl kalarak Fransızcayı öğrenen ve bu hususta gözetimini yaptığı öğrencilerden çok daha başarılı olmuş gözüken hocaları Şeyh Rifâ'a Râfî el-Tahtâvî (1801-1873) gibi Mısır'ın Arapça-konuşan yerlileri de vardı. Şeyh Rifâ'a Râfî el-Tahtâvî, eserleri ve öğretileri dolayısıyla ondokuzuncu yüzyılda başlayan Batıya yönelik yeni entellektüel yaklaşımda anahtar bir sima halini aldı.[77] Osmanlı sultanı II. Mahmud, bu hususta ve diğer birçok hususta bu Mısırlı vassalını izledi ve Avrupa'nın değişik ülkelerine 150 kişilik ilk Türk öğrenci kafilesini gönderdi. Osmanlı sultanının amacı, Türkiye'de açmayı planladığı yeni okullarda öğretmen olarak hizmet vermeleri için bu öğrencileri eğitmekti. 1811 ve 1815 yıllarında İran tarafından da Avrupa'ya küçük öğrenci grupları gönderildi. Bu öğrencilerden biri olan Mirzâ Muhammed Sâlih Şîrâzî, yaptığı seyahatlerle ilgili hayli ilginç bir eser verdi.[78]

Bu gelişmelerin muhafazakar dindar çevreler tarafından güçlü bir muhalefetle karşılandığını belirtmeye bile gerek yoktur. Herşeye rağmen bu hareket güç kazandı ve ondokuzuncu yüzyılın ilk onyıllarında, Avrupa'daki askeri okullarda ve hatta üniversitelerde giderek artan sayıda Ortadoğu'nun Müslüman topraklarından gelme öğrenciler görünmeye başladı. Bu ülkelerde geçirdikleri süre bu öğrencilerin birçoğu için bir sürgün ve tecrit hayatı oldu ve bu öğrenciler, geri döndüklerinde, geleneksel yaşam tarzlarına yeniden gömüldükleri için mutlu oldular. Fakat tüm öğrenciler böyle değildi. Hemen her öğrenci gibi, onlar da, öğretmenlerinden edindikleri bilgiden daha fazlasını okul arkadaşlarından öğrendiler. Öğrendikleri derslerin bir kısmı Ortadoğu'nun tarihine yeni bir yön verecekti.

V
Müslümanların Batıyla İlgili Bilimsel Çalışmaları

Osmanlı coğrafyacısı ve allamesi Katib Çelebi, 1655 yılında *Şaşkınlar için Yunanlıların, Romalıların ve Hristiyanların Tarihine Dair Kılavuz* başlıklı küçük bir kitap yazdı.[1] Kitabı yazmasına neden olan şeyi kitabın önsözünde şöyle açıklamaktadır. Hristiyanlar sayı itibariyle artmış ve artık içinde yaşadıkları meskun dünyanın dışına taşmışlardır. Aralarındaki mezhep farklılıklarına rağmen tek *Millet* olan Hristiyanlar sayı itibariyle hayli artmış ve dünyanın bir çok bölgesine yayılmışlardır. Deniz yoluyla doğu ve batı denizlerini geçerek çok sayıda ülkeyi ele geçirmişlerdir. Osmanlı İmparatorluğuna tecavüze yeltenememekle birlikte, Yeni Dünya'da zaferler elde etmiş ve Hindistan limanlarına nüfuz ederek buraların kontrolünü ele geçirmişlerdir. Böylece Osmanlı topraklarına yaklaşmışlardır. Bu büyüyen tehlike karşısında İslami tarih eserlerinin bu halk hakkında sunduğu tüm bilgi apaçık yalanlardan ve tuhaf masallardan ibarettir. Bu yüzden, İslam halkının artık bu cehennemlik halkın yapıp ettikleri hakkında bütünüyle cahil, bu düşman komşular hakkında bilgisiz ve habersiz kalmaması, bu lanetlenmiş halkın bazı ülkeleri Müslümanların elinden alarak Küfür Evine dönüştürmelerine yol açan cehalet uyku-

sundan uyanmaları için daha doğru bilgi temin etmek gerekmektedir.

Katib Çelebi, bu bilgiyi temin etmek için Frenklerin *Atlas Minor*'ünden ve tercüme etmiş olduğu diğer eserlerden yararlandığını söyler.

Kitabın ilk kısmı takdim kısmıdır ve iki bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde, Hristiyanlıktan İslama geçmiş olan Ortaçağlı mühtediler tarafından polemik amaçlı ve hasmane bir üslupla kaleme alınmış eserlere dayalı olarak Hristiyanlığın kısa bir tarihi verilir. Bu bölümde, imparator, kral ve benzeri çok sayıda Avrupa siyasi terimlerinin açıklamalarıyla birlikte bir dizi tanımlama, ardından da Katib Çelebi'nin birbirinden ayırmaya özen gösterdiği kilise ve devletteki değişik rütbelerin izahatı yer alır. Kont ve diğer seküler ünvanlar yanında papa, kardinal ve patrik gibi ünvanlar da bunların arasındadır. Takdim bölümü, "bu melun taife" tarafından kullanılan dillerle ilgili kısa bir açıklamayla sona erer. Katib Çelebi, Avrupa'da konuşulan dillerin çokluğu ve karşılıklı olarak anlaşılmazlıkları üzerine yorumlarda bulunur.

Kitabın geri kalan dokuz bölümü Papalık, İmparatorluk, Fransa, İspanya, Danimarka, Transilvanya, Macaristan, Venedik ve Moldovya'yı ele alır ki, bu ülkelerin, Katib Çelebi'nin dikkat edilmesini gerekli gördüğü Avrupa ülkeleri oldukları açıktır. Bunlar hakkında verilen bilgi, değişik kaynaklardan devşirilerek şuraya buraya serpiştirilmiş bilgi kırıntılarıyla birlikte papaların ve yöneticilerin numaralandırılmış bir listesinden ibarettir. Biraz detaylı olarak sadece Venedik'in hükümet sistemi ele alınmaktadır. Bunun yanında, Katib Çelebi, Fransa ve İspanya hakkında sınırlı bir ölçüde tarihi ve coğrafi bilgi de temin edebilmiştir.

Katib Çelebi iyi niyetliydi. Coğrafya ve kartografya ile ilgili yazdıkları buna delil teşkil etmekte ve ulaşabileceği bilgi kaynaklarından yararlanmak için gösterdiği gayreti göz önüne sermektedir. Avrupa'yla ilgili kendi anlatıları hatırı sayılır bir üstünlük arzeden Katib Çelebi'nin daha önceki eserlerle ilgili değerlendirmesinin doğru olduğuna şüphe yoktur. Gerçekten de ondokuzuncu yüzyıla kadar ne Arapçada ne de Farsçada Katib Çelebi'nin eseriyle kıyaslanabilecek bir eser çıkmamıştır. Buna rağmen, onun Avrupa'nın tarihi ve cari ilişkileri ile ilgili olarak

1655 yılında kaleme aldığı eseri, Avrupalıların Osmanlılarla ilgili eserlerine nazaran naif ve önemsizdir. Katib Çelebi'nin bu eseri yazdığı tarihten bir asrı aşkın bir süre önce, Avrupalı okuyucular, Osmanlı tarihi ve kurumlarıyla ilgili olarak oldukça sıhhatli ve oldukça ayrıntılı anlatılara ve ilk Osmanlı vakayinamelerinin en önemlilerinden bazılarının elyazmalarından yapılmış çevirilerine ulaşabilir durumdaydılar. Ayrıca, Avrupalıların ilgisi, kendileri için acil bir güncel sorun oluşturan Osmanlı Türkleriyle de sınırlı değildi. Onlar, belli bir süre İslamın başlangıç tarihi ve kültürüyle de ilgilenmiş, Müslümanların tarihi, düşüncesi ve edebi eserleri ile Arapça metinlerin çevirileri ve tıpkıbasımlarını da içine alan geniş bir literatür ortaya çıkarmış bulunuyorlardı. Katib Çelebi'nin yaşadığı dönemde, bir çok batı Avrupa üniversitesinde Arapça kürsüleri mevcuttu ve Hollanda'daki Jacob Golius ve İngiltere'deki Edward Pococke gibi bilimadamları klasik oryantalizmin temellerini atmaktalardı. Onyedinci yüzyıl sonlarına doğru, doğu medeniyetinin alfabetik bir sözlüğü olan *Bibliothéque orientale* isimli eseri hazırlayan Barthélemi d'Herbelot isimli Fransız, hem Latince eserlerden hem de bir çok Avrupa dilinde mevcut bulunan külliyetli miktardaki basılı bilimsel eserden yararlanabildi. Bilginin bir kısmı, kaçan veya fidye ödenerek kurtarılan esirlerden, diğer bir kısmı ise diplomat ve tüccar seyyahlardan edinilmiştir. Fakat, klasik eserlerin ve kutsal kitapların araştırılması ve canlandırılması için Avrupa'nın geliştirdiği metodları İslamın dillerine ve eserlerine uygulayan yeni bir bilimadamları topluluğu, giderek, bilgi kaynağı olarak fonksiyon icra eden bu kişilerin yerini alıyordu. Bütün bunların karşısında, gerek filoloji alanında gerekse diğer alanlarda ortaya koydukları bilimsel çalışmalar kendi inanç, yasa ve edebiyatlarıyla sınırlı olan Müslümanlar arasında bununla kıyaslanabilecek hiçbir şey mevcut değildi.

Bununla birlikte, Batı hakkında birşeyler biliniyordu. Katib Çelebi'nin dobra dobra ve son derece haklı olarak kınadığı bu "yalanlar ve masallar" şeklindeki bilginin içeriğine ve kaynaklarına bir göz atmak yararlı olabilir.

Batı Avrupa ile ilgili günümüze ulaşmış ilk ciddi Arapça raporlar dokuzuncu yüzyılda ortaya çıktı. Bunlar büyük ölçüde Yunan kaynaklarına, özellikle de Batlamyus coğrafyasına da-

yalıdırlar. Görünene bakılırsa bu eser birçok kez Arapçaya çevirilmiştir. Günümüze ulaşmış olan eser, meşhur orta Asyalı matematikçi ve felsefeci Muhammed ibn Musa el-Harezmî tarafından dokuzuncu yüzyıl başlarında gerçekleştirilen bir adaptasyondur.[2] El-Harezmî, Ortaçağ Avrupalılarının ondalık kesirleri ifade için kullandıkları isim olan algoritmaya isimini veren kişidir. El-Harezmî, Batlamyus'u tercüme etmekle yetinmemiş, ortaya koyduğu eserde İranlılarca ve Araplarca malum olan coğrafî bilgiye dayalı tashihlere ve eklemelere de yer vermiştir. Bu düzelti ve eklemeler, dünyanın diğer bölgelerine nazaran çok daha az ölçüde olmakla birlikte batı Avrupa ile ilgili kısa anlatı için de sözkonusu olmuştur. Ne yazık ki Avrupa'daki yerlerin isimleri bu yegane elyazmasında öylesine tahrif edilmiştir ki ismine yer verilen yerlerin bazılarını tespit etmek mümkün değildir.

Müslüman âlimler, bu eserden ve muhtemelen Süryanca ve Yunanca eserlerden yapılan diğer bazı tercümelerden, batı Avrupa'nın coğrafî yapısı ve hatta birkaç yer ismi hakkında bir fikir edinebiliyorlardı. Çok geçmeden ortaya koymaya başladıkları kendilerine ait coğrafî eserler, her ne kadar batı Avrupa gibi öylesine uzak ve öylesine önemsiz bir bölgeye fazla bir yer vermemekte ise de, bilginin görece geliştiğini de göstermektedirler.[3]

Eseri günümüze ulaşmış ilk Müslüman coğrafyacı, eserini dokuzuncu yüzyıl ortalarına doğru Arapça olarak yazan bir İranlı olan İbn Hürredâdbih'dir. Devlet posta servisinde kuryelerden, gönderi hizmetlerinden ve muhaberattan sorumlu kıdemli bir memur olarak görev yapan İbn Hürredâdbih'in bu eseri, Ortaçağ İslamının coğrafî eserlerinin çoğu gibi, bu servisin ihtiyaçlarından en azından kısmen esinlenmiş ve bu servisin kayıtlarından faydalanılarak kaleme alınmıştır. Eser, doğal olarak, temelde İslam idaresi altındaki topraklarla ilgilidir. Bununla birlikte, eser, Halifeliğin posta servisiyle bağlantısı bulunan Bizans İmparatorluğu'na belli bir yer ayırmakta ve hatta Avrupa'nın daha uzak bölgeleri hakkında kısa bir anlatıya da yer vermektedir.

"Meskun dünya," der İbn Hürredâdbih, "dört parçadan ibarettir ki, bunlar Avrupa, Libya, Etiyopya ve İskitya'dır." Yunan kaynaklarından alıntılar yapan çok az sayıdaki diğer birkaç

kadim Arapça eserde de yer alan bu sınıflandırma çok geçmeden İslami coğrafya eserlerinden bütünüyle kaybolur. İbn Hürredâdbih'in "Urûfa" şeklinde telaffuz edilen Avrupa'sı, gariptir ki, "Endülüs [yani, Müslüman İspanya], Slavların toprakları, Romalılar, Frenkler ve Tanca'dan Mısır sınırına kadar uzanan ülke"den ibarettir.[4]

İslam'ın Evi'nin bir parçası olan Müslüman İspanya hakkında İbn Hürredâdbih'in bilgisi oldukça iyidir. İslam topraklarının sınırlarının ötesindeki ülkelerle ilgili olarak söyleyecekleri ise şunlardan ibarettir:

> Endülüs'ün kuzeyinde Roma, Büryan [Burgonya] ve Slavlarla Avarların toprakları yer alır.
>
> Batı Denizinden gelen şeyler Slav, Yunanlı, Frenk ve Lombardiyalı köleler, Yunanlı ve Endülüslü cariyeler, kunduz kürkü ve diğer kürkler, parfümler, aselbent, ilaç ve macundur. Bu denizin aşağı kısmında yer alan Frenklerin ülkesinin kıyıları yakınından ise avamın *mercan* olarak isimlendirdikleri *bussad* getirilmektedir. Slavların ülkesinin ötesinde kalan kıyıda Tüliye [Thule] şehri yer alır. Oraya ne gemi ne de tekne gitmez ve oradan hiçbir şey gelmez.[5]
>
> Yahudi tüccarlar vardır ki bunlar ... Arapça, Farsça, Yunanca, Frenkçe, Endülüsçe ve Slavca konuşurlar. Deniz ve kara yoluyla Batıdan Doğuya, Doğudan Batıya seyahat ederler. Batıdan hadım erkekler, cariyeler ve oğlan çocukları, brokar, kunduz kürkü, tutkal, samur ve kılıç getirirler.[6]

Hürredâdbih'in sözünü ettiği Yahudi tüccarları hatırı sayılır bir miktarda bilimsel eserin ortaya çıkmasına yol açmıştır ve onların kimliklerini, memleketlerini ve önemlerini tespit için pek çok girişimde bulunulmuştur. Bu Yahudilerin Batı kökenli değil de Doğu kökenli olmaları daha muhtemel gözükmektedir.

Bununla koşut pasajların dönemin diğer iki Müslüman coğrafyacının yazılarında da yer aldığını görüyoruz. Bunlardan biri olan İbnül-Fakih (ö. 903), halefini izlemesine rağmen şunu da ekler:

> Altıncı iklimde Frengistan ve diğer halklar yer alır. Orada, göğüslerinin büyümesini önlemek için onları küçükken kesip dağlama adetinde olan kadınlar vardır.[7]

Diğer coğrafyacı olan İbn Rüsteh ise aynı hikayeye yeni ve hayrete düşürücü bir ayrıntı ekler:

> Okyanusun kuzey kısmında Baratîniye Adaları olarak isimlendirilen oniki ada vardır. Bunun ötesine geçildiğinde meskun dünyadan uzaklaşılmış olur ve orada neyin bulunduğunu kimse bilmez.[8]

Her üç yazar da Roma ismini zikreder ve onunla ilgili oldukça garip öyküler anlatırlar.

Onuncu yüzyıla gelindiğinde, Müslüman okuyucular oldukça bütünlüklü bilgiye ulaşabilecek durumdadırlar. Dönemin tartışmasız en büyük coğrafya yazarı Mes'ûdî'dir (ö. 956). Onun Avrupa halklarıyla ilgili mülahazalarında Yunan coğrafi kavramlarının yankısının bulunmasına rağmen ilginç ilaveler de yer alır:

> Kuzey çeyrek dairesi halklarına gelince, bu halklar, kuzeye doğru gidildikçe, yani Slavların, Frenklerin ve onların komşuları olan ulusların yaşadıkları bölgeye gidildikçe, güneşin semtürreise uzaklığı artar. Mesafenin uzaması nedeniyle güneşin onlara sağladığı enerji azalır; soğuk ve nemin hüküm sürdüğü bu bölgelerde kar ve buz sonsuz bir ard ardalık içerisinde birbirlerini izlerler. Sıcaklık unsuru onlarda yoktur; vücutları iriyarı, mizaçları ters, davranışları kaba, anlayışları kıt ve dilleri ağırdır. Renkleri öylesine beyazdır ki mavi gibi görünürler; derileri ince, etleri kabadır. Mavi olan gözleri ten renkleriyle uyum içindedir; saçları rutubetin oluşturduğu dumanlardan dolayı kızıl ve dalgasızdır. Dini inançları muhkemlikten uzaktır; bunun nedeni soğuk havanın doğası ve sıcaklığın yokluğudur. Kuzeye doğru gidildikçe daha aptal, daha kaba ve daha sersemleriyle karşılaşılır. Onlardaki bu nitelikler kuzeye doğru gidildikçe artar.... Bu enlemin altmış küsur mil ötesinde Goglar ve Magoglar vardır. Bunlar altıncı iklimde yer alırlar ve hayvan olarak değerlendirilirler.[9]

Aynı müellif bir diğer eserinde şu görüşlere yer verir:

> Oğlak Burcu bölgesinde, yani kuzeyde yerleşik olduklarını belirttiğimiz Frenklerin, Slavların, Lombardiyalıların, İspanyolların,

Gogların, Magogların, Türklerin, Hazarların, Bulgarların, Alanların, Galiçyalıların ve diğer halkların hepsi, ilahi yasanın doktorları arasındaki otorite ve idrak sahibi kişilerin ortak görüşüne göre, Nuh'un oğlu Yafes'in soyundan gelmektedirler.... Bu halkların en cesurları, en iyi korunanları, en donanımlı olanları, toprakları en geniş, şehirlerinin sayısı en fazla, en iyi teşkilatlanmış, krallarına en sadık ve en itaatkar olanları Frenklerdir; bir istisna olarak Galiçyalılar Frenklerden daha atak ve daha sefihtirler, zira bir Galiçyalı çok sayıda Frenke tek başına karşı koyabilir.

Tüm Frenkler bir kırala tabidirler ve bu hususta aralarında herhangi bir ihtilaf veya ayrılık yoktur. Onların halihazırdaki başşehri, büyük bir şehir olan Bârîza'dır. Kasaba ve köyleri bir kenara bırakacak olursak 150 kadar şehirleri vardır.[10]

Bu eserlerden ve dönemin coğrafyayla ilgili Arapça ve Farsça diğer eserlerinden, o vakitler Müslümanlarının gözlerine göründüğü şekliyle Avrupa'nın bir resmini yeniden kurmak mümkündür. Müslüman Endülüs'ün medeni topraklarının kuzeyinde, kuzey İspanya dağlarıyla Pireneler'in eteklerinde Galiçyalılar ve Basklar diye isimlendirilen vahşi ve ilkel Hristiyan halklar yer alıyordu. İtalya'da, Müslümanların kontrolü altındaki bölgelerin kuzeyinde, papa diye isimlendirilen bir rahip-kral tarafından yönetilen Roma toprakları uzanıyordu. Roma'nın ötesindeki ülke ise Lombardiyalılar diye isimlendirilen vahşilerin ülkesiydi. Müslümanların sınırlarının kuzeyinde kalan Akdeniz'in doğu ucunda bir Yunan Hristiyan İmparatorluğu olan Rûm krallığı vardı, bu krallığın ötesinde ise, bazıları Müslüman tüccarlar ve seyyahlar tarafından hayli iyi bilinen birçok halklara bölünmüş büyük bir ırk olan Slavların geniş toprakları mevcuttu. Slavların batısında kalan ve Pireneler'in ve Alpler'in eteklerine kadar uzanan geniş topraklar, Franja Krallığına, yani Frenklerin krallığına aitti. Otoritelerin hepsi değilse de belli bir kısmı, bu ülkeler arasında Burcân veya Burgonyalılar diye isimlendirilen bir diğer halka da yer verirler. Daha kuzeyde, Frenklerin topraklarının ötesinde ise ateşe tapan Mecûs veya Magi yanlıları vardır ki Araplar bir isim ve tanım olan bu terimi oldukça keyfî bir şekilde kadim Farsçadan Norveçliler anlamında devşirmişlerdir.[11] Bu uzak kuzeyde bulunan ülkelerin birkaçının ismi İslami literatürde yer alır:

Britanya, bazen İrlanda ve hatta İskandinavya.

Müslüman müellifler, Rûm terimini nadiren de olsa, adeta Hristiyanlıkla özdeşleştirerek, orta ve batı Avrupa için de kullanırlar. Bununla birlikte, batı Avrupalılar genellikle bir dizi değişik terimle tanımlanırlar. Bunların en yaygını, Frenkler anlamına gelen Arapça bir terim olan *İfrenc* veya *Firenc* terimidir. Köken itibariyle Şarlman'ın Batı imparatorluğunun sakinlerini ifade için Bizanslılar tarafından kullanılan bu terimin Bizans yoluyla Müslümanlara geçmiş olması kuvvetle muhtemeldir. Bu terim sonraları Avrupalıların genelini ifade için kullanılmaya başlanmıştır. Ortaçağda, normalde İspanyalı Hristiyanları, Slavları veya eski Norveç halklarını isimlendirmede yararlanılmayan bu terimle genel anlamda kıta Avrupası ve Britanya Adaları kastedilmekteydi. Frenklerin ülkesi Arapçada Franja veya İfranca, Farsçada ve sonraları Türkçede ise Frengistan olarak isimlendirildi.

Ortaçağ metinlerinde Avrupa halklarını ifade için bazan "sarı benizlinin oğulları" anlamına gelen Benu'l-Asfar terimi kullanılır. Başlangıçta Araplar tarafından Yunanlıları ve Romalıları ifade için kullanılan bu terim, sonraları İspanya yerlilerini ve daha da sonraları Avrupalıların genelini ifade eder hale gelmiştir. Müslüman şecerecilerin büyük kısmı, bu terimin özel bir isimden, Esau'nun torunu ve Yunanlılarla Romalıların (Rûm) atası olan Rümil'in babası Asfar'dan türediğini ileri sürerler. Bazı âlimler, bu terimlerin Avrupalıların derilerinin daha açık renkli olduklarına, soluk benizli olduklarına, yani Asya ve Afrika'nın esmer ve siyahi tenlerine rağmen sarışın olduklarına işaret için kullanıldığını söylemişlerdir. Bu mümkün gözükmemektedir. Çünkü Arap ve İranlı müellifler beyazları soluk benizli olarak değil beyaz olarak belirlerler. Dahası, Avrupalıları ırk ve renkleri itibariyle ele almaları pek rastlanılan birşey değildir. Güneydeki ve doğudaki komşularının kendilerininkine oranla daha kara olan derilerine zaman zaman hayli derin de olabilen bir ilgi göstermelerine rağmen, kuzeydeki komşularının daha açık renkli tenlerine pek dikkat yönelttikleri yoktu. Genellikle küçümseyici bir üslupla, Frenklerin olduğu gibi —gerçekte onlardan daha çok— Slavların, Türklerin ve diğer step halklarının içinde yer aldığı kuzeyli ırkların beyaz veya cüzamlı görünümlü renklerine nadiren de olsa değiniler-

de bulunulur. Osmanlılar döneminde, Benu'l-Asfar terimi, bazan orta Avrupa halkları için, özellikle de çarları kimi zaman el-Melikü'l-Asfar, yani sarı benizli kral olarak isimlendirilen Ruslar için kullanılmıştır.[12]

Müslümanların Avrupa ile ilgili bilgilerinin kaynağı neydi? Yararlandıkları yazılı kaynaklar Süryanca ve Farsçadan önemsiz ilavelerle birlikte temelde Yunanca eserler idi. Gerçekten de Batılı kitaplardan öğrendikleri pek birşey yoktu. Bildiğimiz kadarıyla, Ortaçağda sadece bir tek Batılı kitap Arapçaya tercüme edilmiştir.

Bu eser dışında, bir ya da iki kitaptan dolaylı yollarla yararlanılmış olabilir. Mesela, Clovis'den IV. Louis'ye kadar Frenklerin krallarıyla ilgili kısa bir bilgi veren Mes'ûdî, Kurtuba emiri el-Hakem'i bilgilendirmek için, bir Frenk rahip tarafından 939 yılında kaleme alınmış bir eserden yararlandığını söyler:

> 336 [947] yılında Mısır'da Fustat'ta, o tarihlerde Endülüs hükümdarı olan babası Abdurrahman'ın mirasçısı olduğu açık olan el-Hakem ibn Abdurrahman ibn Muhammed için Frenklerin şehirlerinden Gerona'da piskopos olan Godmar tarafından 328 yılında kaleme alınmış bir kitapla karşılaştım.... Bu kitaba göre, Frenklerin ilk kralı Kludieh idi. Dinsiz biri olan bu kralı Ghartala isimli karısı Hristiyan yapmıştı. Onun ardından oğlu Ludric, sonra onun oğlu Dakoshirt, sonra onun oğlu Ludric, sonra onun erkek kardeşi Kartan, sonra onun oğlu Karla, sonra onun oğlu Tebin, sonra onun oğlu Karla tahta geçmişti. Bu sonuncusu yirmialtı yıl hüküm sürmüştü ve Endülüs'ün hükümdarı el-Hakem ile aynı dönemde hayattaydı. Onun ardından oğulları kavgaya tutuştu ve onların aralarındaki bu çekişme yüzünden Frenkler kendi kendilerini yok edecek bir noktaya geldiler. Sonra Karla'nın oğlu Ludrik Frenklerin hükümdarı oldu ve yirmisekiz yıl altı ay hüküm sürdü. Tortosa'ya ilerleyip orayı kuşatan oydu. Onun ardından Karla, onun da ardından Ludric'in oğlu tahta çıktı ki el-İmam diye hitap edilen Muhammed ibn Abdurrahman ibn el-Hakem'e hediyeler gönderen bu hükümdardı. Bu hükümdarın otuzdokuz yıl altı ay hüküm sürmesinden sonra yerini oğlu Ludric aldı ve altı yıl hüküm sürdü. Daha sonra Frenk Kont Nusa ona karşı ayaklanarak Frenklerin krallığını ele geçirdi ve sekiz yıl tahtta kaldı. Frenklerin Kralı tarafından ödenecek 700 ratl altın ve 600 ratl gü-

müş karşılığında Normandiyalıları yedi yıllığına ülkesinden çıkmaya ikna eden bu kişiydi. Onun ardından Takwira'nın oğlu Karla dört yıl hüküm sürdü; daha sonra Karla'nın oğlu Ludric tahta geçti ki şu anda, yani 336 yılında, Frenklerin kralı odur. Bize ulaşan haberlere göre on yıldır hüküm sürmektedir.[13]

Mes'ûdî'nin listesinde yer alan onaltı ismin Charles Martel'den IV. Louis'e kadar uzayan son on tanesini kesine yakın bir ölçüde teşhis etmek mümkündür. İlk altı isim arasında yer alan Clovis ile onun karısı Clotilde ve onun torununun torunu Dagobert herhangi bir zorluk oluşturmamakta ise de, geri kalan isimleri Merovingian ve Carolingian monarklarının oluşturduğu küme içerisinde teşhis etmek imkansızdır.

Bununla birlikte, bu pasajın ilginç yanı, tahrifat, hata ve ihmallerle dolu olan isim listesi değildir. Bu pasajın önemi bu alanda yegane kayıt olmasında yatmaktadır. İslam dünyasının muazzam ölçüde olan klasik tarih yazıcılığını muhtemelen Ortaçağ Avrupa'sındaki tüm devletlerin toplamının tarih yazıcılığına oranla daha büyüktür ve çok daha ileri düzeydedir. İslam ve Hristiyanlığın Akdeniz boyunca İspanya'dan Sicilya'ya ve Yakındoğu'ya kadar uzanan alan içerisinde uzun zaman karşı karşıya gelmelerine rağmen, Müslüman âlimlerin, Müslümanların sınırlarının ötesinde olup bitenlere, Avrupa'da olup bitenlere böylesine ilgisiz ve kayıtsız kalmaları son derece dikkat çekicidir. İslamın ilk bin yılından günümüze ulaşan batı Avrupa ile ilgili olarak Müslüman okuyucuları bilgilendirici sadece üç tane eser vardır. Mes'ûdî'nin listesi bunların birincisidir.

Batı Avrupa'nın tarihi neredeyse bütünüyle ihmal edilmişse de coğrafyası dikkat çekmeye devam etti. Müslüman âlimler coğrafyaya büyük bir dikkat yönelttiler ve bu konuda geniş ve ayrıntılı eserler ortaya koydular. Yunan eserlerinin adaptasyonları ve bunlara yapılan ilavelerle başlayan bu çalışmalar çok sayıda seyahatname ile zenginleşti ve Müslüman âlimler, giderek, kimisi coğrafyayla ilgili bilimsel eserler kimisi de alfabetik coğrafi sözlükler şeklinde daha sistematik ifadeler ortaya koymaya başladılar. Bu eserler sık sık Avrupa'ya ait bazı isimleri de içerirler.

Roma'nın kudretli ismi İslam dünyası tarafından doğal olarak bilindiği halde, Roma ismi, genellikle, daha çok Rûm teri-

miyle ifade edilen Bizans ile karıştırılır. Buna rağmen, bazı âlimler Roma'nın İtalya'da olduğunun farkındadırlar. Eski bir Arap müellif, aşağı yukarı 886 yılında Roma'da bir müddet kalmış gözüken savaş esiri bir Arap olan Hârûn ibn Yahyâ'nın ağzından uzun bir anlatıya yer verir. Hârûn, şehri ve kiliseleri hayali bir biçimde tasvir etikten sonra şöyle devam eder:

> Bu şehirden bir gemiye binip Burcân [? Burgonyalılar] Kralının ülkesine varana kadar üç ay deniz yolculuğu yapıyorsunuz. Oradan bir ay dağlarda ve vadilerde yolculuk yaptıktan sonra Franja ülkesine, oradan da dört aylık bir yolculuk sonrası Baratîniye [Britanya] şehrine varıyorunuz. Bu şehir, Batı Denizi sahilinde bulunan ve yedi kral tarafından yönetilen büyük bir şehirdir. Giriş kapısında bir put bulunan bu şehre bir yabancı girmeye kalkıştığında uyuyakalmakta ve şehir halkı onu yakalayıp şehire girmekte, amaç ve niyeti soruşturulmadan şehre girememektedir. Bu şehrin halkı Hristiyandır ve toprakları Rûm topraklarının sonuncusudur. Bu şehrin ötesinde meskun bir yer yoktur.[14]

Hârûn'un Roma'nın ötesine geçmeye kalkışmadığı açıktır. Britanya'yı duymuş olması, Anglo-Saxonların yedi krallı yönetim biçimini bilmesi ve hatta Anglo-Saxonların göç usulleriyle ilgili belki de ilk izahatı yapması ilginçtir. Bununla birlikte, yedi krallı yönetim biçimi otuz yıl kadar öncesinde sona erdiğinden verdiği bilgi eskidir.

Hârûn'un Roma ile ilgili bilgisinin, büyük ölçüde, örnekleri Ortaçağ literatüründe mevcut olan harikulade Roma öyküleri kolleksiyonlarına dayalı olduğu açıktır. Bu öykülerin bir kısmı İbnü'l-Fakîh tarafından bir araya getirilmiş ve en büyük Müslüman coğrafyacılardan biri olup 1229 yılında vefat eden Yâkût tarafından zikredilmiştir. Yâkût, alıntıladığı öykülerin bazılarıyla ilgili ciddi şüphelere sahiptir. Onun coğrafya sözlüğünde Roma maddesi şu şekilde başlar:

> Rûmiye. Güvenilir otoritelerin belirlediği telaffuz şekli budur. El-Esma'î [meşhur bir filolog] şöyle der: "Bu isim, Antâkiye [Antakya], Afâmiye, Nîkiye [İznik] ve Selûkiye [Silifke] ile aynı yapıdadır. Rûmların ülkesinde ve dilinde bu gibi isimler çoktur.
>
> Biri Rûm'da, diğeri ise bir kralın ardından onun adıyla inşa

edilen Medâ'in'deki şehir olmak üzere iki Roma vardır. Rûm topraklarında olanı, Rûmların eğitim ve hükümdarlıklarının merkezidir.... Rûmî dildeki ismi Romanus'dur. Sonraları bu isim Arapça bir şekle sokulmuş ve orada yaşayanlar Rûmî olarak isimlendirilmişlerdir.

Bu şehir, Konstantinopol'ün kuzeybatısında, elli günlük veya daha uzun bir mesafededir. Günümüzde Frenklerin elinde bulunan bu şehrin kralı Alman'ın kralı olarak anılır. Papa bu şehirde yaşar....

Roma, binaları, alanının büyüklüğü ve sakinlerinin sayısı itibariyle dünyanın harikalarından biridir. Bu şehri anlatmaya başlamadan önce, şahsım adına, bu şehir hakkında anlatacaklarımı dikkate alacak kişilere karşı sorumluluğu reddediyorum, zira olağandışı olan bu şehir son derece büyük ve eşsiz bir şehirdir. Bilgi yaymakla şöhret bulmuş çok sayıda insanla görüştüm ve bu kişiler benim anlatacaklarımı rivayet ettiler. Ben onların anlattıklarına bağlı kalacağım; herşeyin en iyisini Allah bilir.[15]

Yâkût, bu dikkatli ve bilgince olduğu söylenebilir reddedişten sonra, Roma'nın harikaları ve olağanüstülükleri hakkında —çoğu muhtemelen Avrupa kökenli olan— Ortaçağ rivayetlerini alıntılar ve konuyu şöyle sonuçlandırır:

Bu şehri tasvir ederken yer verdiğim şeylerin tümü İbnü'l-Fakîh olarak bilinen Ahmed ibn Muhammed el-Hamedânî'nin kitabından alınmıştır. Hikayenin en zor kısmı, Roma'nın, aylarca yolculuk gerektirecek genişlikte olan kırsal alanının üretiminin buradaki nüfusu doyurmaya yetersiz geleceği ölçüde muazzam büyüklükte bir şehir olmasıdır. Genişlik, büyüklük, nüfus ve hamamlarının sayısı itibariyle bir zamanlar Bağdat'ın da aynı durumda olduğunu söyleyen pekçok kişi varsa da, bu tür şeylerden sadece okudukları vasıtasıyla haberdar olan ve hiç benzerini görmemiş bulunan kişinin bunlara inanması zordur; neyin doğru olduğunu en iyi Allah bilir. Tüm söylenenleri aynen alıntılamayıp kısaltmalarda bulunmuş olmamın nedeni budur.[16]

Yâkût'un bu görüşüne katılmamak elde değil.

Ortaçağda, batı Avrupa'nın İslami tasvirlerinin çoğu, onuncu yüzyıl ortalarında büyükelçi İbrahim ibn Ya'kûb tarafından

kaleme alınan anlatıdan doğrudan veya dolaylı olarak türetilmişlerdir. İbn Ya'kub'un iki örneği bunu ortaya koymaya yeterli gelecektir:

> İrlanda: altıncı iklimin kuzeybatısında bir ada... Tüm dünyada Vikinglerin bu adadan daha sabit bir mevkileri yoktur. Çevresi 1,000 mil olan bu adanın halkı, adetleri ve giyimleriyle Vikingtirler. Tanesi 100 dinar olan bornozlar giyen halkın asillerinin bornozları incilerle süslüdür. Sahil kesimlerinde balina yavruları avladıkları söylenir ki lezzeti dolayısıyla yavrularını avlayıp yedikleri bu balık çok büyük bir balıktır. Bu yavruların Eylül ayında doğdukları ve Ekim, Kasım, Aralık ve Ocak aylarında yakalandıkları, Ocak ayından sonra ise etlerinin sertleştiği ve yenilemez hale geldiği söylenir. Onları avlama usulüne gelince... avcılar yanlarında sivri uçlu büyük bir demir kanca olduğu halde gemilerde toplanırlar. Kancanın üzerinde büyük ve sağlam bir halka, halkanın içinde ise kavi bir ip vardır. Bir balina yavrusuyla karşılaştıklarında ellerini çırpıp bağırışırlar. Bu el çırpışlara doğru yönünü değiştiren balina yavrusu kibar ve dostça bir edayla gemilere doğru yaklaşır. Daha sonra denizcilerden birisi yavru balinanın üzerine atlayıp yavru balinanın alnını kuvvetlice kaşımaya başlar. Bu, yavru balinanın hoşuna gider. Sonra kancayı balinanın başının ortasına yerleştiren denizci, büyük demir bir çekici tüm gücüyle üç kez kancanın üzerine indirir. İlk darbeyi hissetmeyen balina ikinci ve üçüncü darbede şiddetli bir şekilde çırpınmaya başlar ve bazan kuyruğuyla gemilerden birine çarpıp gemiyi parçalar. Balina bitap düşünceye kadar çırpınmaya devam eder. Sonra gemilerdeki adamlar biribirlerine yardım ederek kıyıya ulaşıncaya kadar balinayı sürüklerler. Bazan yavru balinanın annesi yavrusunun çırpınmalarını görüp onu izler. Bu duruma önlem olarak çok miktarda öğütülmüş sarımsak hazırlayıp denize dökerler. Anne balina sarımsağın kokusunu alınca bu kokudan tiksinir ve geri dönüp uzaklaşır. Sonra denizciler yavru balinayı parçalara ayırıp tuzlarlar. Bu hayvanın eti kar gibi beyaz, derisi mürekkep kadar siyahtır.[17]

İbn Ya'kûb'un İrlanda Denizi'nde balina avcılığıyla ilgili anlatısının gerçeklere dayalı olduğu apaçıktır ve balinaların annelere sahip oldukları ve zıpkınla yakalandıkları bilgisini ver-

mektedir. Bununla birlikte, İrlanda'ya ayak basıp basmadığı şüpheli olan İbn Ya'küb'un anlatısının ikinci elden olması kuvvetle muhtemeldir. Buna rağmen, Bohemya ile ilgili tasvirinin doğrudan bir tecrübeye dayalı olduğu aşikardır:

> Bohemya: Burası Kral Boyslav'ın ülkesidir. Prag'dan Kracow'a kadar olan uzunluğu üç haftalık bir yolculuk ölçüsündedir ve sınırı, Türklerin topraklarının sınırı boyunca uzanır. Taş ve kireçle inşa edilmiş olan Prag şehri, tüm bu toprakların ticari açıdan en zengin olanıdır. Ruslar ve Slavlar buraya Kracow'dan mallar getirirler; Türklerin ülkesinden gelen Müslümanlar, Yahudiler ve Türkler de değişik mallar ve teraziler getirirler; geriye dönerken de köle, kalay ve değişik türden kürk götürürler. Onların ülkesi bu Kuzey halklarının ülkelerinin en iyisi ve hayvan yemi açısından en zengin olanıdır. Orada bir peni karşılığında bir insana bir ay yetecek kadar un satılır, aynı tutar karşılığında sırtında yolculuk yaptığınız atı kırk gün doyurabilecek kadar arpa satın alabilirsiniz; orada on tavuk bir peniye satılır.
>
> Prag şehrinde, o bölgelerde kullanılan eyerler, dizginler ve dayanıksız deri kalkanlar imal edilir. Bohemya toprağında ise, üzerine hiçbir işe yaramayan hilaller işlenmiş, ağa benzer hafif ve zarif mendiller imal ederler. Orada bu mendillerin on adedinin fiyatı her zaman bir penidir. Birbirleriyle ticaretleri bunlara dayalıdır ve ellerinde çok miktarda bunlardan vardır. Para gibi gördükleri bu şeylerle satın aldıkları en pahalı şeyler, buğday, köle, at, altın, gümüş ve diğer şeylerdir. Bohemya halkının esmer ve siyah saçlı olmaları dikkat çekicidir, onların arasında sarışınlara ender rastlanır....[18]

Yeniden-Fetih hareketi ve Haçlılar, gerek savaş gerekse barış halinde olmak üzere Müslümanlarla Batılıları yakın ilişki içine soktu. Bu dönemde Müslümanların Avrupalı Hristiyan komşuları hakkında daha detaylı ve daha doğru —daha eski bir dönemin muhayyilesinin ürünleri, söylentiler ve müphem raporlardan daha dikkate değer— bir bilgiye sahip olmaları beklenirdi. Doğrusu, onikinci, onüçüncü ve ondördüncü yüzyılda yaşayan Müslümanlar, Batı hakkında, Haçlıların gelmelerinden önceki dönemde yaşayan haleflerine oranla daha bilgilidirler, fakat biz kendimizi onların bu kadar az bilgiye sahip

olmalarına, ve bundan da çok, hiç önemsemeyişlerine hayret etmekten kendimizi alamıyorz.

Dönemin en büyük coğrafyacılarından biri olan Zekeriya ibn Muhammed el-Kazvînî (ö. 1283) isimli İranlı, Avrupa ile ilgili anlatısında büyük ölçüde İbn Ya'kub'tan yararlanır ki Ya'kub'un anlatısının günümüze kalması kısmen onun sayesinde gerçekleşmiştir. Kazvini'nin Frenklerle ilgili olarak söyleyecekleri şundan ibarettir:

> Frengistan: Hristiyan aleminde güçlü bir ülke ve büyük bir krallık. Çok soğuk olan bu ülkede hava, soğuğun aşırılığı yüzünden yoğundur. Güzel şeyler, meyveler ve hasatlarla dolu, nehirler ve ürünler açısından zengin olan bu ülkede çiftçilik ve hayvancılık yapılmakta, ağaçlar ve bal bulunmaktadır. Değişik pek çok av türü bulunan bu ülkenin kılıçları Hintlilerin kılıçlarından daha keskindir.
>
> Halkı Hristiyan olan bu ülkede, çok sayıda askeri bulunan muktedir ve cesur bir kral mevcuttur. İslam topraklarının ortasındaki denizin kıyısında bu krala bağlı iki veya üç şehir vardır ki buraları kendi kıyısından korumaktadır. Müslümanlar buralara güç gönderdiklerinde, bu kral, bu şehirleri korumak için kendi bulunduğu bölgeden güç gönderir; onun son derece cesur olan askerleri savaş esnasında kaçmayı akıllarından bile geçirmez, bunun yerine ölmeyi tercih ederler.[19]

Bu pasajın bir kısmının daha eski bir yazara, hatta büyük bir ihtimalle İbn Ya'küb'a ait olduğuna şüphe olmamasına rağmen, Frenklerin "İslamın topraklarının ortasındaki" mülklerinden söz eden ve Frenk ordularının gücüne gönülsüzce tanıklık eden ikinci bölüm, Haçlılar devrine ait gözükmektedir. Kazvînî'nin gözlemleri, —seyyahların masallarından, eski efsanelerden ve Batıyla ilgili ilk anlatılara temel teşkil eden Yunan biliminin cilalanmış fragmanlarından farklı olarak— doğrudan temasa dayalı izlenimleri yansıtma meziyetine sahiptir.

İslami Batıda, yani Hristiyan yeniden-fetihinin Müslümanları olumsuz anlamda da olsa Avrupa'yla yakın temasa soktuğu yerler olan Kuzey Afrika ve İspanya'da, her nasılsa, daha iyi bilgiye sahip bulunuluyordu. Büyük bir ihtimalle İspanya'da eser veren Zührî isimli bir onikinci yüzyıl coğrafyacısı, Venedik, Amalfî, Piza ve Cenova'dan söz eder ve buralardaki tüccar-

larla onların ürünlerine değinir. Ona göre, Cenova, "Romenlerin ve Frenklerin en büyük şehirlerinden biridir ve bu şehrin halkı Romenlerin Kureyş'idir." Peygamber'in mensubu olduğu Mekkeli kabile olan Kureyş, Arapların en asil kabilesi olduğuna göre, bu ifadede mübalağalı bir övgü mevcuttur. Hepsi bununla da kalmamaktadır. Zührî, Cenovalıların, İslamın gelişinden önce Suriye-Arabistan sınırında yaşayan Hristiyanlaştırılmış bir Arap kabilesi olan Gassan soyundan olduklarının söylendiğini belirtir. "Bu halk, görünüşleri itibariyle Romenlere benzememektedirler. Romenlerin çoğu sarışın olduğu halde bu halk esmer, kıvırcık saçlı ve kalkık burunludurlar. Onların Arap soyundan olduklarının söylenmesi bundan dolayıdır."[20]

Aynı tarihlerde, Normanların Sicilyasında Hristiyan yönetimi altında yaşayan bir diğer Batılı Müslüman, Ortaçağ Müslümanlarının dünyanın geri kalan kısmıyla olduğu kadar Avrupa'yla ilgili olarak da en ileri coğrafî düzeyini temsil eden bir eser verdi. Faslı eski bir yönetici ailenin küçük çocuğu olan Ebû Abdullah Muhammed el-Şerif el-İdrisî, 1099 yılında Fas'ta Ceuta'da doğdu. Kurtuba'da öğrenimini tamamladıktan ve Afrika ve Ortadoğu'nun büyük bölümünü dolaştıktan sonra Sicilya'nın Norman kralının davetine icabet ederek Palermo'ya yerleşti. Orada, yaptığı seyahatlere ve bilinmeyen diğer bilgi kaynaklarına dayalı olarak *Roger'in Kitabı* olarak bilinen büyük coğrafî başyapıtını kaleme aldı. 1154 yılında tamamlanan bu eser, umulacağı gibi, İtalya'yla ilgili geniş bilgi içermekte ve batı Avrupa'nın büyük kısmının detaylı tasvirlerine de yer vermektedir. Bu bölümlerde, İdrisî, Müslümanların daha önceki coğrafî bilgilerine fazla itibar etmemekte ve doğrudan batılı Hristiyan bilgi kaynaklarından ve batı haritalarından, büyük ihtimalle de Katalan haritalarından yararlanmış gözükmektedir. Norman Sicilyasında bu kaynaklara ulaşması mümkün olmuştur. İdrisî, Britanya Adalarını tasvire şöyle başlar:

> Yedinci iklimin ilk kısmı bir okyanustan ibarettir ve buradaki adalar ıssız ve kimsesizdir...
>
> Yedinci iklimin ikinci bölümü okyanusun bir kısmını içine alır ki l'Angleterre [İngiltere] adası bu bölümde bulunur. Bu devekuşu kafası biçimli büyük adada kalabalık şehirler, yüksek dağlar, akarsular vardır ve araziler engebesizdir. Topraklar verimli, halk

ise çalışkan, azimli ve gayretlidir. Orada kış, yıl boyunca sürer. Buraya en yakın yer Fransa topraklarındaki Wissant'tır ve bu adayla kıta arasında oniki mil genişliğinde bir boğaz vardır...[21]

İdrisî daha sonra Dorchester'ı, Wareham'ı, Dartmounth'u, "adanın kuş gagasına benzeyen Cornwall isimli dar parçasını", Salisbury'yi, Southampton'ı, Winchester'ı, Shoreham'ı, "pazarcıları, sanatkarları ve müreffeh tüccarlarıyla göz kamaştıran kalabalık nüfuslu ve hatırı sayılır büyüklükte bir şehir" olan Hastings'i, Dover'ı, Londra'yı, Lincoln'ı ve Durham'ı kısaca tasvir eder. Bunların ötesinde İskoçya yer alır ki bu ülke hakkında İdrisî şu görüşlere yer verir:

İngiltere adasıyla bitişik olan bu yer, İngiltere'nin kuzeyine doğru uzayıp giden büyük bir yarımadadır. Burada ne yaşayan bir insan, ne bir köy ne de bir kasaba mevcut değildir. Uzunluğu 150 mildir...[22]

İdrisî daha uzak bir bölgeden bile haberdardır.

Issız İskoçya yarımadasının ucundan İrlanda adasının ucuna, batıya doğru iki günlük bir deniz yolculuğuyla gidilir... *Harikalar Kitabı*'nın [Doğu kökenli eski bir eser] müellifi, bu adada bir zamanlar meskun olan ve gemilerin gelip ada yerlilerinden amber ve renkli taşlar satın aldıkları üç şehrin var idiğini söyler. Sonra içlerinden biri onlara kendini yönetici olarak kabul ettirmeye kalkışmış, adamlarıyla onlara karşı savaş açmış, ada halkı da onlara karşı koymuşlar. Sonra aralarından bir düşman ortaya çıkınca biribirlerini öldürmeye başlamışlar ve aralarından bazıları anakaraya göçmüşler. Böylece bu şehirler harabe haline gelmiş ve adada yaşayan kimse kalmamış.[23]

İdrisî'nin Britanya Adaları hakkındaki bilgisi kıttır; buna kıyasla Aprupa kıtası, hatta kıtanın kuzey ve doğu uçları hakkında bile daha iyi bilgiye sahiptir. Adalarla ilgili olarak yaptığı —deve kuşu başı biçimli, kuş gagasına benzeyen— şeklindeki benzetmeler, İdrisî'nin haritalara bakmış olduğunu net bir biçimde ortaya koymaktadır. Hatta zikrettiği çok sayıdaki yer isimlerini de bu haritalardan çıkarmış olması kuvvetle muhtemeldir.

Sonraki Arap coğrafyacılar İdrisî'yi izlemiş ve onun eserinden yararlanmışlardır. Hangi tarihler arasında yaşadığı kesin olarak bilinmeyen, İslami batıya mensup bir müellif olan İbn Abdül-Münim, Avrupa'nın bazı bölgelerini de ele alan bir coğrafya sözlüğü derledi; doğum yeri Gırnata yakınlarındaki Alcala la Real olan İbn Said'in (1214-1274) yazdığı *Dünya Coğrafyası* adlı eserinden, gerek Batıda gerekse Doğuda daha sonraki tarihlerde yaşayan Müslüman yazarların birçoğu alıntılar yapmışlardır.

İbn Said'in Batı ile ilgili anlatısı çok sayıda ilginç yenilikler içerir. İngiltere'den söz ederken "bu adanın yöneticisi, Selahaddin ve Akka Savaşlarının tarihinde el-İnkitar olarak anılır" der.[24] Selahaddin tarihinde, l'Angleterre teriminden bozma olduğu açık olan el-İnkitar şeklindeki tuhaf isimle anılan ve Üçüncü Haçlı Seferi ile ilgili olarak Müslümanlarca kaleme alınmış tüm anlatılarda kendisinden söz edilen yöneticinin Richard Coeur de Lion olduğuna şüphe yoktur. Müslüman müverrihler, Haçlıların Doğudaki askeri ve siyasi faaliyetleri hakkında çok şey kaleme almışlardır; bununla birlikte, bu anlatılar, Haçlı devletlerinin içişlerine dikat çekici ölçüde az ilgi göstermekte, düşman askerleri arasındaki ulusal farklılıklara daha da az ilgi göstermekte, bu askeri grupların ülkesel kökenlerine ise hiç ilgi göstermemektedirler. Bu yüzden, İbn Said'in bu uzak ve gizemli adalıları Suriye-Filistin tarihindeki bir simayla özdeşleştirmesi olağandışıdır. Müslüman müverrihlerin çoğuna göre, bu kişilerin hepsi, barbarların barındığı kuzeydeki topraklardan gelen Frenk kafirleriydi ve geldikleri yere ne kadar erken dönseler o kadar iyiydi. Nadiren adlarıyla anılan Frenk yönetici ve liderleri, belirsiz ve muğlak bir ünvan veya tanımla adlandırılmakta, bu adlandırmanın ardından da genellikle "Allah tez elden canını Cehenneme yollasın" şeklinde veya muadil bir bedduaya yer verilmekteydi.

Müverrihler, Suriye'deki Frenklerle ilgili bilgilerini kozmografların, coğrafyacıların ve seyyahların yazılarında yer alan Avrupa'yla ilgili kıt bilgiyle irtibatlandırmaya neredeyse hiç kalkışmadılar. Frenklerin din, felsefe, bilim veya edebiyatlarının ilginç olabileceği fikri kimsenin aklından geçmemiş gözükmektedir. Bir Arap yazarın Avrupa'da bu gibi şeylerin mevcut olabileceğine dair işarette bulunması, ancak ondördüncü yüz-

yılda, bir kaç yüzyıllık ticari ve diplomatik ilişkiden sonra söz konusu olmuştur. Böyle bir ihtimali dile getiren kişi, umulacağı gibi, İslam medeniyetinin bugüne kadar ortaya çıkardığı en büyük ve en özgün zekalardan biridir; söz konusu kişi bu ifadeyi yine de bir bilimsel ihtiyatlılıkla sarf etmektedir. Tunuslu büyük müverrih ve sosyolog İbn Haldun (1332-1406), meşhur *Mukaddime*'sinin veya tarihe önsözünün coğrafyaya ayrılmış bölümünde, İdrisî'nin ve diğer Müslüman coğrafyacıların yazılarında karşılaşılabilecek olandan daha öte bir şey söylemeyen bir batı Avrupa tasvirine yer verir. Bununla birlikte, *Mukaddime*'nin sonuna doğru rasyonel bilimlerin kökeni ve gelişimiyle ilgili bir anlatı yer alır ki, hakkı haklıya teslim edici ve devrimci bir anlatıdır bu. İbn Haldun, bilimin Yunanlılar, İranlılar ve diğer antik halklar arasında ortaya çıkışını tasvir ettikten, İslamın elinde bilimin gelişimini ve batıda Kuzey Afrika ve İspanya'ya yayılışını tartıştıktan sonra şu satırlara yer verir:

> Son zamanlarda aldığımız haberlere göre, Frenklerin topraklarında, yani Roma ülkesi ve Akdeniz'in kuzey sahilindeki ona bağlı yerlerde felsefi bilimler gelişmekte, felsefe eserleri yeniden hayata kavuşturulmakta, bunların tahsiline ayrılan süre artmakta, bunlarla ilgili olarak toplantılar yapılmaktadır ve bu ilimlerin yorumlayıcıları sayısız, tahsil edenleri boldur. Fakat bu bölgelerde neyin olup bittiğini en iyi Allah bilir. "Allah dilediğini yaratır."[25]

Kur'an'dan alıntılanan son cümleyle, öyle görünüyor ki, Frenklerin arasında bilimsel çalışmaların ortaya çıkışı gibi olağanüstü bir şeyin bile Allah'ın kudreti dahilinde olduğu kastedilmektedir.

İbn Haldun, aynı zamanda, daha çok şöhret bulmuş olan *Mukaddime*'sinin kendisine önsöz olduğu bir evrensel tarihin de müellifiydi. Umulacağı gibi, bu eser, daha çok Kuzey Afrika'yı konu almakta ve azizlik payesine sahip olan Kral IX. Louis tarafından Tunus'a karşı yürütülen uğursuz Haçlı Seferine de yer vermektedir. Bu anlatı birçok açıdan dikkat çekicidir. İbn Haldun, bu Fransız monarka isim olarak "Senluvis İbn Luvis", ünvan olarak da Rida Frans ünvanını verir "ki bu ünvan Frenk dilinde Fransa kralı demektir"[26] Dolayısıyla,

—kendisi için bunun herhangi bir anlam ifade edip etmediği pek belli değil ise de— İbn Haldun, söz konusu kralın isminin Saint Louis olduğunu ve babasının isminin de Louis olduğunu biliyordu. Daha dikkat çekici olan şey, İbn Haldun, diğer Müslümanlar gibi davranarak "Haçlı" terimini kullanmamakla birlikte, Tunus'a karşı gerçekleştirilen seferi, Hristiyanlıkla İslam arasında asırlardır süren ve eski Arap-Bizans savaşları ile Filistin ve İspanya'daki yakın tarihli çatışmalar gibi ilintili olayları da kuşatan tarihi bir mücadelenin bir parçası olarak sunar. Belki de en dikkat çekici olan şey, İbn Haldun'un, mevcut coğrafi bilginin sınırları içinde kalmakla birlikte, anlatısına işgalcilerin ülkesel kökenleriyle ilgili kısa bir tartışmayla başlamasıdır.

Avrupa ile ilgili hemen hemen başka da söyleyeceği birşey yoktur. Eserin ikinci cildi, antik Arabistan, Babil, Mısır, İsrail, İran, Yunanistan, Roma ve Bizans'ı içine alan İslam-öncesi ve gayri-İslami toplumları ele alır. Avrupa'dan sadece Vizigotlara yer verilir ki, Müslümanların İspanya'yı fetihlerine bir giriş olarak onlarla ilgili kısa bir anlatı hem gereklidir hem de İspanyol-Arap tarih yazıcılığı geleneğinin bir parçasını oluşturur. İbn Haldun'un evrensel tarihi, ne İspanya'nın kuzeyinin ne de İran'ın doğusunun ötesine uzanmaz; onun eseri, kendi medeniyeti ve bu medeniyetin doğrudan selefleriyle sınırlıdır, bu yüzden de yakın tarihlere kadar Batılı dünyada yazılan sözde evrensel tarihlere benzemektedir.

Bununla birlikte, İbn Haldun'dan bir asır önce, dünyanın o vakitler bilinen kısmının tamamını içine alan gerçekten evrensel bir tarih ortaya koymak için İran'ın uzak doğusunda bir girişimde bulunulmuştu; bu girişimin ne geçmişte bir benzeri yapılmıştı ne de uzun süre onun ayarında bir çalışma ortaya konacaktı. Bu vesile ve fırsatı sağlayan şey, tarih içerisinde ilk kez doğu ve batı Asya'yı bir tek imparatorluk sistemi bünyesinde bir araya getiren ve Çin ile İran medeniyetlerini yakın ve verimli ilişki içerisine sokan büyük Moğol fetihleri oldu.

İran'ın Moğol yöneticisi Gâzân Han, ondördüncü yüzyılın başlarında, Yahudi kökenli bir mühtedi olan hekim ve danışmanı Reşideddin'den, bilinen tüm halkları ve krallıkları içine alan bir evrensel tarih yazmasını istedi. Ortaya çıkan eser, Reşid el-Din'i İslamın ve insanlığın en büyük tarihçilerinden biri

kılmaktadır. Öyle görünüyor ki, Reşidüddin, eserinin hazırlığını son derece bilinçli ve yetkin bir şekilde yapmıştır. Çin tarihi için, bu amaçla İran'a getirilen iki Çinli âlimle müzakere etmiş, Hint tarihi içinse Keşmir'den bir Budist münzevi çağırılmıştı. Eser öylesine geniş ölçekliydi ki, Reşidüddin'in efendisiyle diplomatik müzakerelere başlamış bulunan uzaklardaki batı Avrupa'nın barbarlarının bir çoğuna bile yer verilmişti. Avrupa ile ilgili hususlarda Reşidüddin'e bilgi sağlayan kişi, muhtemelen o vakitler Moğol saraylarında sık rastlanılan Papalık Hükümeti temsilcilerinden biri olan bir İtalyan idi. Reşidüddin, bu İtalyan sayesinde Avrupa kökenli bir vakayiname ile tanışmıştı ki, bu eserin, Çek kökenli olmasına rağmen Martinus Polonus olarak da bilinen onüçüncü yüzyıl müverrihi Troppaulu Martin olduğu yakın zamanlarda teşhis edilmiştir.[27]

Reşidüddin'in Frenklere ayırdığı bölüm iki kısımdır. Birinci kısımda Avrupa'nın ülke ve devletlerinin coğrafi ve siyasi incelemesi, ikinci kısımda ise imparatorlar ve papalarla ilgili kısa bir vakayiname yer alır. Reşidüddin'in Avrupa'yla ilgili Arapça va Farsça eserlerden yararlandığı açık olmakla birlikte, verdiği bilginin büyük bir kısmı yeni ve ilk elden bilgidir. Papa ve imparatorun ilişkileriyle ilgili detaylı anlatısına bir papalık elçisinin kaynaklık ettiği açıktır; Reşidüddin'in taç giyme törenleriyle ilgili bilgisi oldukça iyidir; İngiltere'nin yün ve ıskarlet kumaşından, Bolonya ve Paris'teki üniversitelerden, Venedik'in göllerinden İtalyan Cumhuriyetlerinden, İrlanda'da yılan bulunmadığından haberdardır. Hatta iki adanın [İrlanda ve İngiltere] yöneticisinin İskoçya diye isimlendirildiği ve bu adaların İngiltere kralına haraç ödedikleri şeklindeki tuhaf ifadesinin bile doğru olması muhtemeldir.[28]

Reşidüddin'in imparatorlar ve papalarla ilgili anlatısı İmparator I. Albert ve Papa XI. Benedict ile sona erer ki, her ikisinin de o tarihlerde hayatta olduklarına dair verilen bilgi doğrudur. Bu bölüm, Troppaulu Martin'in anlatısının güncelleştirilmiş bir özetinden ibarettir. Avrupa ile ilgili anlatısı zayıf, yüzeysel, bazan yanlış ve diğer medeniyetlere —örneğin Hindistan ve Çin'e ayırılan uzun ve şümullü izahata— oranla çok cılız görünmektedir. Bununla birlikte, bu eser, Mesûdi'nin Frenk krallarıyla ilgili kısa listesinden sonra Hristiyan Avru-

pa'nın tarihinin anahatlarını ortaya koymak için bir Ortaçağ Müslüman müellifi tarafından gerçekleştirilen ilk teşebbüstür. Üçüncü bir eser ancak Osmanlılar devrinde, onaltıncı yüzyılda ortaya çıkar. İslam, Ortaçağın tamamı boyunca, Akdeniz'in kuzeyindeki topraklarda yaşayan geri kalmış ve kafir halklara karşı kayıtsız ve ilgisiz kaldı. Hatta —Batı'yla en doğrudan temas içindeki Müslüman ülkelerden biri olan Tunus'ta doğmuş bulunan— İbn Haldun gibi büyük ve özgün bir düşünürün bile genel kayıtsızlığı paylaşması ilgi çekicidir. Batılı tarihte son derece önemli olan büyük Haçlı seferleri, İslam ülkelerinde neredeyse küçük bir merak bile uyandırmamıştır. Hatta Haçlı Seferlerinden sonra Avrupa ile ticari ve diplomatik ilişkilerin artması bile, karşı tarafın esrarına nüfuz etme arzusu duyurmamış gözükmektedir.

İspanya'daki ve Doğu'daki Müslüman ülkelerin çökerek yabancıların yönetimi altına girmelerine rağmen, Anadolu'da, çok geçmeden evrensel Müslüman imparatorlukların sonuncusu ve en güçlüsü haline gelecek olan yeni ve güçlü bir prenslik sahneye çıkmaktaydı. İslam ile Hristiyanlık arasındaki sınırda doğan Osmanlı Devleti, belki de seleflerinin hepsinden daha içtenlikli bir şekilde İslama bağlı olmasına rağmen, başından itibaren en azından Hristiyan Avrupa'nın bazı kısımlarıyla daha yakın ve daha sıkı-fıkı ilişki içinde oldu. Frenk Avrupa, büyümelerini sürdüren Osmanlılar için, Ortaçağ Arapları ve İranlıları için olduğu gibi, uzak ve gizemli bir sahra değildi. Hristiyanlığı simgeleyen çökmüş Bizans İmparatorlugu'nun yerini alan ve İslamın Evi'nin bin yıllık hasmı olan Avrupa, Osmanlıların sınır komşusu ve rakibiydi.

Türkler, temelde savaş sanatları hususunda Avrupa'ya bilgi ve hatta talimat için yönelmeye meyilliydiler. Özellikle de savaş gemisi inşası hususunda Batılıları yakından izlediler ve kendileri pek birşey geliştirmediler. Bununla birlikte, Avrupa'nın denizcilik teknikleriyle birlikte Avrupalıların haritaları ve denizcilikleri hususunda işe yarar bilgi de elde eden Osmanlılar, çok geçmeden Avrupalıların deniz haritalarını kopyalamaya, uyarlamaya, kullanmaya ve kendi deniz haritalarını yapmaya başladılar. İlk dikkate değer Osmanlı haritacısı olan Pîrî Reis (ö. 1550), görünene bakılırsa birkaç Batılı dil biliyordu ve Batılı kaynaklardan yararlanmıştı. Daha 1517 yı-

lında, Kolomb'un 1498 yılında yapılan Amerika haritasının bir kopyasını da içinde barındıran bir dünya haritasını Sultan I. Selim'e sundu. Kolomb'un çizdiği orjinal harita kayıp olduğundan, —muhtemelen İspanyalılar ve Portekizlilerle yapılan sayısız deniz muharebelerinin birinde ele geçirilen— bu haritanın sadece Türkçe versiyonu günümüze kalmıştır ve halen İstanbul'daki Topkapı Sarayı kütüphanesinde muhafaza edilmektedir.[29] Bunu, Yeni Dünya'nın keşfiyle ilgili olan ve 1580 yılında Osmanlı coğrafyacısı Muhammed İbn Hasan Su'udi tarafından kaleme alınıp Sultan III. Murad'a sunulan ve Avrupa kökenli kaynaklardan derlendiği açık olan bir anlatı izlemiştir.[30]

1521 yılında derlenip 1525 yılında yeniden gözden geçirilen Akdeniz'de seyirle ilgili bir kitap, Akdeniz kıyılarında seyirle ilgili ayrıntılı talimatlar içerir. 1525 versiyonunda her ikisi de nazım halinde olan bir önsöz ile bir ek yer alır ki, bunlar, o vakitler Türkler arasında mevcut coğrafi bilgi ve kavramlar hakkında bir fikir vermektedirler. Tahsilini Fas'taki Fez külliyesinde görmüş ve daha sonra Avrupa'da, büyük bir ihtimalle Venedik'te tutsak olarak bulunmuş Tunuslu Hacı Ahmed isimli biri tarafından 1559 yılında bir diğer *mappemonde* çizilmiştir. Hacı Ahmed, Avrupa, Asya ve Amerika'nın bilinen bölgelerini içine alan bu Türkçe düzlemküreyi her halde Avrupa'da kaldığı süre içinde hazırlamıştır. Kendisi hakkında verdiği birkaç ayrıntıdan, bu haritayı, "erdemli ve bilgili bir beyefendi"nin esiri iken hazırladığı anlaşılmaktadır. Kitabıyla ilgili bilgi verirken şöyle der: "Frenk dillerini ve yazınını tercüme ederek Müslümanların alfabesiyle bir kopyasını yaptım. Kelimelerle ifade edemeyeceğim ölçüde büyük gayretim ve çalışmalarım karşılığında beni serbest bırakmaya söz verdiler... Türk dili dünyada büyük otoriteye sahip olduğu için sahibimin emirleri ve imkanlarım doğrultusunda bu eseri Türkçe olarak yazmış [ya da muhtemelen dikte etmiş] bulunuyorum."[31]

Katib Çelebi, genel coğrafyayla ilgili ilk önemli Osmanlı eseri olan *Cihannüma* (Dünya Aynası) adlı eserinin önsözünde, Arapça, Farsça ve Türkçede ulaşabildiği eserlerin hepsinin eksik ve yanlış olmasından dolayı Avrupalıların eserlerine başvurmadan Britanya Adaları ve İzlanda'yı tasvir edemeyeceği-

nin farkına varınca, evrensel bir coğrafya eseri kaleme alabilme ümidini neredeyse yitirecek duruma geldiğini söyler. Katib Çelebi, kendi ifadesine göre, aracılar vasıtasıyla Ortelius'un coğrafyasını ve Mercator'un (Majör veya Minör) *Atlas*'ını tetkik etmiştir. Tam da Ortelius'un bir nüshasını bulmayı umduğu anda, Katib Çelebi, talihin yardımıyla *"Atlas Major*'un bir özeti olan *Atlas Minor*'u" buldu ve "İslamı seçmiş eski bir Fransız keşiş olan" Şeyh Muhammed İhlasi ile de tanıştı. Bu Fransızın yardımıyla tercüme etmeye başladığı *Atlas Minor*'un çevirisini 1655 yılında tamamladı.[32]

Aynı yüzyılın sonuna doğru, Sadrazam Fazıl Ahmed Paşa'nın kendisine hamilik ettiği Ebubekir İbn Behrâm el-Dımeşkî (ö. 1691) isimli bir diğer coğrafya yazarı, Katib Çelebi'nin *Cihannüma* adlı eserinin değişik elyazmalarını gözden geçirip bu esere eklemeler yapmıştır. Dımeşkî'nin en önemli eseri, John Bleau'nun *Atlas Minor*'unun çevirisidir.[33] Dımeşkî, Bleau'nun geometrisinden çok coğrafyasıyla ilgilenmiş gözükmektedir. Bleau'nun Tycho Brahe ve Kopernik'in kozmik teorileriyle ilgili anlatısının "güneşin evrenin merkezi olduğunu ve dünyanın onun etrafında döndüğünü ileri süren bir doktrin daha vardır" şeklinde özetlenmesi son derece dikkat çekicidir.[34]

Katib Çelebi ve Dımeşki'nin eserlerinin başlattığı eğilim onsekizinci yüzyıla kadar uzandı. Büyük kısmı *Cihannüma*'ya haşiye veya zeyl şeklinde olan birçok coğrafya eseri kaleme alındı. Bu eserlerin ilginç olanı, Hollanda ortaelçiliğinde, daha sonra da iki Sicilya krallığının elçiliğinde tercüman olarak çalışmış Bedros Baronian isimli bir Ermeninin yaptığı çalışmadır. Bu Ermeninin Jacques Robbs tarafından kaleme alınmış *La Méthode pour apprendre facilement la géographie* isimli Fransızca kılavuzu Türkçeye tercüme ettiği söylenir.[35]

İlginç olmalarına rağmen bu eserlerin etkileri sınırlı olmuş görünmektedir ki, Türk bahriyelileri ve coğrafyacılarının Akdeniz ötesiyle ilgili pek bilgiye sahip oldukları da şüphelidir. 1770 yılında bir Rus donanması batı Avrupa'yı dolanarak Ege'de ansızın Osmanlıların karşısına çıktığında, Osmanlı hükümeti, Venedik hükümetinin Rus donanmasına Baltık'tan Adriyatik'e seyir etme izni verdiği gerekçesiyle Venedik temsilcisini resmen protesto etti. Bunun nedeni bazı Ortaçağ harita-

larında bu iki denizin Venedik'teki güney ucunda bir kanal varmış gibi gözüküyor olmasıydı. Katib Çelebi ve öğrencilerinin daha doğru bilgiye sahip oldukları kesin olmakla birlikte, anlaşılan o ki, Bâb-ı Âlî'deki memurlar hala Ortaçağa ait coğrafya eserlerinden yararlanıyordular.

Onsekizinci yüzyıl Osmanlı müverrihi Vâsıf, Osmanlı nazırlarının, Moskof donanmasının St. Petersburg'dan Akdeniz'e geçebileceği bir yolun var olduğunu kavrayamadıklarını belirtir.[36] Avusturyalı bir tercüman ve tarihçi olan Joseph Hammer, "kendi gözlerimle" şeklinde şahit olduğu olaya inanamadığını belirten bir ifadeyle, 1800 yılında, Sadrazam Yusuf Ziya'nın, Britanya takviye güçlerinin Kızıl Deniz yoluyla Hindistan'dan gelebileceklerini kabule yanaşmayışından söz eder: "Bu toplantı boyunca kendisine tercümanlık hizmeti verdiğim Sir Sidney Smith, haritalar üzerinde yerini göstererek Hint Okyanusu ile Kızıl Deniz'in birleştiği bir noktanın var olduğunu kanıtlamak için akla karayı seçti."[37] Modern Avrupa ve Kuzey Amerika tarihi hususunda da politikacılar ve hatta devlet adamları arasında eşit ölçüde dramatik coğrafî cehalet örnekleriyle karşılaşılır. Bununla birlikte, böylesi bir cehalet, yöneticiler arasında bazan rastlanmaktaysa da, siyasi seçkinlerin karakteristik bir özelliği değildi ve genellikle eğitimi ve bilgisi iyi sivil kişiler tarafından bu hatalar tashih edilmekteydi.

Avrupa'nın beşeri coğrafyası hakkında, Osmanlı ufku boyunca belli belirsiz uzayıp giden ülkelerin sakinleri olan değişik halklar hakkında Osmanlı eserlerinde pek bilgi yoktur. Dönemin meşhur bir müverrih, şair ve allamesi olan Gelibolulu Mustafa Âlî ilginç bir istisnadır. Âlî, en azından iki yerde Avrupa'nın bir tür etnolojisini yapmaya kalkışır. Avrupa'ya yer vermeyen evrensel tarih ile ilgili eserinin beşinci cildinde, Âlî, Osmanlıların içeride ve dışarıda karşı karşıya geldiği değişik ırklara uzunca bir yer ayırır. Âlî tarafından yazılmış bir diğer eserde de buna koşut bir pasaj yer alır ki, Ali, burada değişik ırklardan köleler ve hizmetçilerle bu kişilerin mensubu oldukları halkların ırki niteliklerini ve yeteneklerini tartışır. Âlî, imparatorluk içerisindeki ırklar hakkında doğal olarak son derece bilgilidir ve köle sahiplerinin doğal önyargılarını canlı bir şekilde yansıtmaktadır. Arnavutlardan güzel davra-

nışlar sergilemelerini beklemek ve vakarlı olmalarını ummak veya Kürtlerden sadakat beklemek, adeta kuluçkaya yatmış bir tavuktan gıdaklamamasını istemek gibidir. Âlî, Balkanlı Slavlarla ilgili olarak daha olumlu görüşlere sahiptir. Boşnaklar ve özellikle de Hırvatlar dürüst insanlardır. Avrupalılardan sadece Macar, Frenk ve Alman halklarına yer verir. Frenklerle Macarlar belli ölçüde birbirlerine benzerler. Yeme, içme, giyinme ve aile üyelerine karşı muamele şekli açısından nezih insanlardırlar. Ayrıca, anlayışlı, kavrayışlı ve çeviktirler. Buna rağmen, avareliğe ve hilekarlığa meyilli, para elde etme hususunda ise kurnazdırlar. Terbiye ve vakar —Âlî bu niteliklere önem verir— açısından ise vasattırlar. Bununla birlikte, tutarlı ve anlaşılır konuşma yeteneğine sahiptirler. Dış görünüş itibariyle genelde güzel ve zarif olmalarına rağmen aralarından çok azı sıhhatlidir, çoğu ise değişik hastalıklara maruzdurlar. Açık ve kolay anlaşılabilir bir yüz ifadesine sahiptirler. Ticarette son derece becerikli olan bu insanlar, içki ve cümbüş için toplandıklarında makul bir şekilde eğlenirler. Âlî, bu insanların genelde akıllı insanlar olduklarını söyler. İnatçı ve kötü huylu Almanlar ise el sanatlarında usta fakat diğer hususlarda geridirler. Dilleri ağır, hareketleri yavaştır. Aralarından çok az sayıda İslamı seçen insan çıkan Almanlar, kendi hata ve inançsızlıklarında ayak direrler. Buna rağmen, gerek süvari gerekse piyade olarak mükemmel savaşçıdırlar.[38]

Âlî, tabii ki ne duyduysa onu yazıyordu. Yarım asır sonra Macarlarla Avusturyalıları kıyaslamaya kalkışan Evliya Çelebi ise doğrudan gözlemlediği şeyleri yazıyordu. Evliya, önceki yüzyılda gerçekleşen Osmanlı fetihlerinin Macarları zayıflattığını, Türkler tarafından fethedilmeyen yerlerin ise Avusturya hamiyeti altına girdiğini belirtir. Buna rağmen, savaşçılıktan son derece uzak insanlar olarak gördüğü Avusturyalılara nazaran Macarları çok daha üstün görür. "Avusturyalılar Yahudiler gibidirler. Savaşmaya hiç cesaretleri yoktur." Macarlar, Avusturyalılardan daha kibardırlar.

> Güçlerini yitirmiş olmalarına rağmen hala mükellef sofralarda yemek yiyen ve konuklarına karşı misafirperverlik göstermekten geri kalmayan Macarlar, sahip oldukları bereketli toprakları ustaca işlemektedirler. Bellerinde kılıçları ve beş ila on pistol olduğu

halde, Tatarlar gibi, çifte koşulmuş bir çift atla diledikleri yere giderler. Bizim akıncılarımıza benzeyen bu insanlar, onlar gibi giyinirler ve onlar gibi safkan at sürerler. Davranış tarzları, yemek yeyişleri, misafir ağırlayışları itibariyle nezihtirler. Avusturyalılar gibi esirlere işkence etmezler. Kılıç oyununu Osmanlılar gibi uygularlar. Kısacası, bu halkların ikisi de imansız kafirlerden oluştuğu halde, Macarlar daha saygıdeğer ve daha nezih kafirlerdir. Onlar, Avusturyalılar gibi her sabah yüzlerini idrarla yıkamaz, Osmanlılar gibi suyla yıkarlar.[39]

Halen hayatta olan kafirlerin değeri az idiyse de geçmişteki kafirlerin değeri daha da az idi; bu yüzden Osmanlı tarihçileri normalde Avrupa tarihiyle ilgilenmediler.

Bununla birlikte, ender rastlanan bir iki ilgi parıltısı vardır. Eski bir Osmanlı vakayinamesine inanacak olursak, büyük ve tarihi Konstantinopol şehri 1453 yılında ele geçince şehrin geçmişine biraz ilgi duyulmuş ve bu ilgi çabucak tatmin edilmiştir.

Sultan Mehmed, Konstantinopol'ü fethettikten sonra gördüğü Ayasofya karşısında hayrete düştü. Rum ve Frengistan halkı ile rahiplere, patriklere ve kendi tarihleri hakkında bilgi sahibi olan Romalılara sorular sorarak Konstantinopol şehrini kimin inşa ettiğini, kimler tarafından yönetildiğini ve bu şehirde kimlerin krallık *(padişahlık)* yaptığını öğrenmek istedi.... Tarih bilgisine sahip rahipleri, Rûm ve Frenk halkından kişileri bir araya getirip onlara şu soruyu sordu: "Bu Konstantinopol şehrini kim kurdu ve kimler yönetti?" Bu kişiler, kitaplardan, vakayinamelerden ve kendilerine sözlü olarak ulaşan bilgilerden elde ettikleri bilgi ölçüsünde Sultan Mehmed'i bilgilendirdiler.[40]

Sultanın bir araya getirdiği bu rahip ve müverrihlerin, Frenk ve Yunanlıların kimler olabilecekleri belli değildir. Osmanlı tarihçisinin yukarıdaki pasajının devamında yer alan Osmanlı-öncesi Konstantinopol tarihi bütünüyle hayalidir ve bu şehrin tarihiyle ilgili Yunan, Roma ve Bizans tarihlerindeki bilgilerle hiçbir alakası yoktur. Sultan Mehmed'in eski tarihe ilgi duyduğu hususunda, aralarından bazıları değişik zamanlarda veya aynı tarihlerde onun hizmetinde bulunmuş olan

Yunanlı ve İtalyan yazarlar münferiden tanıklık etmektedirler. Bununla birlikte, görünene bakılırsa, onun bu ilgisi emsalsiz kalmış ve Osmanlı vakayinameciliğinde hiçbir iz bırakmamıştır.

Batı Avrupa ile ilgili ilk Türkçe tarih çalışması onaltıncı yüzyıl sonlarında kaleme alındı. Bu eser, efsanevi kurucu Kral Faramund'dan itibaren 1560 yılına kadar Fransa'nın tarihini ele alır. Kitabın sonunda yer alan bilgiye göre, bu eser, 1570 ila 1573 yılları arasında sadrazam serkâtibi olarak görev yapmış olan Feridun Bey'in emriyle Türkçeye tercüme edilmiş ve bu iş mütercim Hasan ibn Hamza ile katip Ali ibn Sinan tarafından gerçekleştirilmiştir. Tercümenin tamamlandığı tarih 1572 yılıdır. Sadece bir elyazmasının mevcut olmasına, onun da Almanya'da bulunmasına bakılırsa, bu eser, Türk okuyucular arasında fazla ilgi uyandırmamıştır.

Değişiklik işaretlerinin görülmeye başlandığı onyedinci yüzyılda, birkaç Türk tarihçisi ve diğer dallara mensup bilimadamları Avrupa'ya ilgi göstermiş ve hatta Avrupalı kaynaklarla tanışmışlardır. İbrahim Mülhemî (ö.1650) isimli birinin Roma ve Frenk krallarının tarihini yazdığı belirtilmektedir ki, bu eserin hiç bir nüshası günümüze ulaşmamış gözükmektedir. Mülhemi'nin daha iyi tanınan bir çağdaşı olan ve coğrafî eserlerinde Avrupa'ya biraz yer ayıran Katib Çelebi, eserlerinden birinde, "Kafir kralların Frenkçe tarihi" isimli bir tercümeden söz eder. Bu çevirinin en azından bir nüshası Türkiye'de özel mülk olarak günümüze ulaşmış ve eserin bazı kısımları Türkçe bir gazetede 1862-1863 yılları arasında dizi halinde yayınlanmıştır. Katib Çelebi, eserin kaynağı olarak Johann Carion'un (1499-1537) Latince vakayinamesini verir ki, Katib Çelebi'nin yararlandığı edisyon 1548 tarihli Paris edisyonudur. Protestanların proragandalarında çok kullanılan bir Lutheryen eserin seçilmiş olması, Katib Çelebi'nin eski bir keşiş olduğunu belirtmesine rağmen, Fransız yardımcısının eski bir Katolik değil de eski bir Protestan olmasının daha muhtemel olduğuna işaret etmektedir.[41]

Kâtip Çelebi, bu tercümeye ilaveten Avrupa üzerine "özgün" bir eser de kaleme almıştır ki, sadece elyazması halinde günümüze ulaşan bu eserden bu bölümün başında söz edilmiştir. Katib Çelebi, amacının Müslümanlara Avrupa ile ilgili son de-

rece gerekli olan doğru bilgiyi vermek olduğunu belirtir. Amacının bu olmasına rağmen, bu eseri, Profesör Victor Me'nage'in ifadesiyle, ele aldığı konuların aleladeliği dolayısıyla "dönemin Osmanlı bilimadamlarının Avrupa konusundaki cehaletlerinin bir göstergesi olarak" işlev görmektedir.[42]

Aynı sıralarda, alçak perdeden de olsa, Batılı tarihe biraz ilgi uyandı. Bu ilgi, görünene bakılırsa, İstanbul etrafındaki yalılarda yeni bir tür sosyetenin ortaya çıktığı onyedinci yüzyılın ikinci yarısında artmıştır. Türk âlimler, artık, Türkçe konuşan fakat batılaşmış Osmanlı Hristiyanlarıyla tanışabiliyor ve hatta Batılı bilim ve bilimadamlığı hakkında birşeyler öğrenme fırsatı bulabiliyorlardı. Anahtar simalardan biri, gerek Osmanlı gerekse Avrupa toplumunda belli bir yere sahip bulunan ve bir Osmanlı İmparatorluğu tarihi müellifi olan Romanyalı prens Dimitri Kantemir idi. Bununla birlikte, alanı sınırlı olan bu tanışıklıklar, Osmanlının genelinin dış dünya ile ilgili algılarında pek etki oluşturmamıştır. İstisnalardan biri. eserlerinin çoğu hala basılmamış bulunan Hüseyin Hezarfen (ö. 1691) isimli az bilinen bir onyedinci yüzyıl sonları tarihçisi idi. Hayranlıkla yadettiği Katib Çelebi gibi ilgi alanı geniş bir insan olan Hüseyin Hezarfen, kendi ülkesinin eski tarihiyle olduğu gibi uzak ülkelerin coğrafyası ve tarihiyle de ilgileniyordu. Hüseyin Hezarfen, bilindiği kadarıyla Kont Ferdinand Marsigli ve Antoine Galland gibi simalarla tanışmıştı ve büyük bir ihtimalle Kantemir'i ve büyük Fransız oryantalist Pe'tis de la Croix'yı tanıyordu. Hüseyin Hezarfen'in Avrupalı kitapların içeriğine vakıf olup bunların bir kısmını kendi eserlerinde yansıtabilmesinde bu kişilerin ve diğer Avrupalı tanışlarının herhalde kısmen de olsa yardımları olmuştur.

Bu eserlerden biri, 1673 yılında tamamlanan *Tenkih el-Tevarih* adlı eserdir. Dokuz kısımdan müteşekkil bu eserin altıncı, yedinci, sekizinci ve dokuzuncu kısımları, İslami evrenin ve İslamın tasdik olunan seleflerinin dışında kalanların tarihine ayırılmıştır. Bu oran, dikkat çekici derecede büyük bir orandır. Altıncı kısım, Yunan ve Roma tarihini; yedinci kısım, kuruluşundan itibaren Konstantinopol'ün tarihini; sekizinci kısım, Asya, Çin, Filipinler, Doğu Hint Adaları, Hindistan ve Seylan'ı; dokuzuncu kısım ise Amerika'nın keşfini ele alır. Gerek Asya gerekse Amerika ile ilgili tasvirlerinin çoğu Katib

Çelebi'nin *Cihannüma* adlı eseri aracılığıyla neredeyse bütünüyle Avrupalı kaynaklara dayalı olmasına rağmen, Hüseyin Hezarfen'in, incelemesine Avrupa'yı dahil etmemiş olması son derece gariptir. Yine Avrupalı kaynaklara dayalı olan Yunan, Roma ve Bizans tarihiyle ilgili anlatıları, klasik antikiteyle ilgili kıt İslami bilgiyi arttırmaya yaramıştır.[43]

Müneccimbaşı, yani Baş Astrolog olarak bilinen Ahmed İbn Lütfullah'ın (ö. 1702) eseriyle, büyük boyutuyla evrensel tarihe dönüyoruz. Ahmed İbn Lütfullah'ın Âdem'den 1672 yılına kadar insanlığın evrensel tarihini ele alan önemli eseri, kendisinin ifadesine göre, yetmiş kaynağa dayalıdır. Müneccimbaşı'nın Arapça olarak kaleme aldığı bu eserin orijinal metni, birkaç seçkiyi bir tarafa bırakacak olursak, hala basılmamıştır. Bununla birlikte, onsekizinci yüzyıl başlarının büyük Türk şairi Nedim'in gözetiminde gerçekleştirilen Türkçe bir tercüme, 1868 yılında üç cilt halinde yayınlanmıştır. Eserin büyük bölümü, umulacağı üzere, İslam tarihine ayırılmıştır. Buna rağmen, birinci bölümün hatırı sayılır bir kısmı İslam-öncesi devletlerin ve gayri-islami devletlerin tarihini ele alır. Birinciler arasında, her zaman olduğu gibi, bir yanda İranlılar ve kadim Araplar, diğer yanda İsrailoğulları ve kadim Mısırlılar yer alır ki bu devletler az çok geleneksel çizgilere dayalı olarak tartışılırlar.

Müneccimbaşı'nın antik tarihi, harcıalem İslami kaynakların çerçevesini aşar. Romalılar ve Yahudilerle ilgili anlatıların Romalı ve Musevi kaynaklardan elde edildiği açıktır. Bunlar, kısmen, İbn Haldun'un eserinin Arapça adaptasyonunda zaten mevcuttur. Bununla birlikte, Müneccimbaşı'nın verdiği bilgi, bu büyük Kuzey Afrikalı tarihçininkinden daha tamdır ve daha önceleri de İslami tarih yazıcılığınca bilindiği açık olan Ptolemeleri, Silifkelileri, Asurluları ve Babillileri de içine almaktadır.

Müneccimbaşı, bu hususlarda Avrupa kökenli bir kaynaktan yararlanmış olsa gerektir. Fransa, Almanya, İspanya ve İngiltere'nin "Frenk" halklarının ve krallarının ayrı ayrı başlıklar altında yer aldığı Avrupa ile ilgili bölümde bunun böyle olduğu kesindir. Kaynak olarak Johann Carion'un vakayinamelerinin Türkçe tercümesinden yararlanmış gözükmekle birlikte, anlatısını Fransa için XIII. Louis'nin, Almanya için İmpara-

tor Leopold'un ve İngiltere için 1. Charles'ın saltanatlarına kadar sürdürdüğüne göre, Müneccimbaşı, Johann Carion'un eserlerinde yer almayan sonraki dönemleri başka bir kaynaktan yararlanarak tamamlamıştır. İngiliz Sivil Savaşından ve Kral Charles'ın hallinden söz eden Müneccimbaşı, sözlerini şöyle bitirmektedir:

> "Onun ardından İngiltere halkı başlarına yeni bir kral tayin etmedi; onların ne yapıp ne ettikleri hakkında başka bir bilgimiz yok."[44]

Katib Çelebi, Hüseyin Hezarfen ve Müneccimbaşı, onaltıncı ve onyedinci yüzyıllarda batı Avrupa üzerine kalem oynatan Osmanlı yazarlarının mübalağasız tamamını oluşturmaktadırlar. Bölük pörçük bilgiler serdeden bu isimler, temelde aynı bilgi kaynakları grubundan yararlanmışlardır. Fakat, diğer Osmanlı yazarlarında bu sınırlı ilgi bile yoktur. Osmanlı Müslümanlarının çoğuna göre, Avrupalıların kayda değer başarıları sadece savaş sanatları alanındaydı ki, ele geçirilen silah ve gemilerin, esirlerin ve mühtedilerin yardımıyla incelenmesi suretiyle bunlar öğrenilebilirdi. Avrupa'nın lisan, edebiyat, sanat ve felsefelerinin kendileri için önemli veya uygun olabileceği fikri akıllarından geçmedi; Rönesans ve Reformasyon gibi fikir hareketleri, Müslüman halklar arasında —Müslüman fikir hareketlerinin dönemin Avrupa'sında bulduğu yankıdan daha fazla— bir yankı veya karşılık bulmadı.

Avrupa, Avrupa'nın halkları ve orada olup bitenler üzerine özel olarak kaleme alınmış bu eserler ikincil önemdedir. Kimisinin tek kimisininse ancak birkaç nüshası günümüze ulaşmış bulunan bu eserlerin büyük kısmı bugüne kadar basılmamıştır. Dolayısıyla, Osmanlı düşüncesindeki etkileri son derece önemsiz olmuştur. Bazısı *Vakanüvis* veya İmparatorluk Müverrihi ünvanını taşıyan, kimisi ise herhangi bir resmi mevki sahibi olmayan bir dizi önde gelen Osmanlı tarihçisinden, Osmanlıların Avrupa'yı algılayış tarzlarıyla ilgili çok daha iyi bir fikir edinmek mümkündür. Bu tarihçiler, Osmanlı İmparatorluğunun ortaya çıkışından sona erişine kadar geçen süreyi içine alan bir dizi vakayiname ortaya koymuşlardır. Büyük bir kısmı oldukça erken bir tarihte basılmış olan bu eser-

ler, Osmanlıların, kendi kendileri, dünyada sahip oldukları yer ve başkalarıyla ilişkilerine dair algıları hususunda belirleyici etkide bulunmuşlardır.

Tarihteki diğer tüm toplumların müverrihleri gibi Osmanlı müverrihleri de temelde kendi yapıp ettikleriyle ilgilenmişlerse de, yazdıkları bu eserlerde, Avrupa ile savaş, ticaret, diplomasi ve diğer yollarla kurulan bazı ilişkiler de yer alır. Birbirini izleyen yüzyılların getirdiği değişiklikleri yansıtır yapıdaki Osmanlı tarihi eserlerinde, bu temaslara nadiren de olsa yer verilir.

Osmanlıların Avrupa içlerine doğru büyük bir genişleme gerçekleştirdikleri onbeşinci yüzyılda, Osmanlı müverrihliği, hala, İslamın öncü birlikleri olan gazilerin dünyaya bakış tarzlarını ve emellerini basit bir Türkçe ile yansıtan anlatılardan oluşan derme-çatma bir müverrihlik idi. Bu eserler, Avrupalıları önce düşman sonra da haraç ödeyici tebea olarak görmekte ve savaş alanlarının ötesinde olup bitenler hakkında ne ilgi ne de bilgi ortaya koymamaktadırlar. Buna karşılık, yöresel Hristiyan hasımların yanında başkalarıyla da karşı karşıya bulunduklarının farkındaydılar ki, "Frenk" kelimesi, karşı karşıya gelinip mağlup edilen düşmanların listesinde oldukça sık yer almaktadır. Frenk terimi, ilk Osmanlı eserlerinde, İtalyanları ve özellikle de Yunanistan ve doğu Akdeniz adalarına doğru ilerlerken Türklerin karşı karşıya geldikleri Venediklileri ifade etmek için kullanılır. Frenkler tabii ki beklendiği üzere devamlı yenilmekte ve kazananlara muazzam ganimetler sağlamaktaydılar. İlk Osmanlı müverrihlerinden biri olan Oruç, 903/1497 yılında kazanılan bir zaferi anlatırken, mağlup Frenklerden altın ve gümüş para, ermin ve diğer kürk çeşitleri, ipekliler ve satenler, altın ve gümüş brokarlar şeklinde alınan muazzam ganimet eşyasını listeler ve ekler:"buldukları ve yağmaladıkları şeyler o kadar çok miktardaydı ki, hiç kimse arabalara, atlara, katırlara, develere veya esirlere bakmıyordu. İnsanın sayamayacağı kadar çok sayıda esir alınmıştı." Oruç'un ifadesine göre "böylesine büyük bir ganimet" sadece Varna [1444] ve Kosova [1389] cihadlarıyla Konstantinopol'ün fethinde [1453] alınmıştı "veya öyle olduğu söylenmekte" idi. Oruç'a göre dünyanın en zengin iki halkı olan Polonyalılar ile Frenkler, "maddi açıdan diğer tüm halklardan zengindirler,

bundan dolayı da mücahidlere muazzam ve emsalsiz ganimet sağlamaktadırlar."[45]

Gariptir ki, Avrupa ile ilgili daha derli toplu bir görüşle, bir vakayiname veya dökümanda değil de, onaltıncı yüzyıl başlarında yazılan ve Avrupalıların Türklere karşı gerçekleştirdikleri bir deniz seferinde uğradıkları yenilgiyi kutlayan bir destansı şiirde karşılaşıyoruz. Ele alınan olay ikincil önemdedir. Türkler, Mudon'u ve Venediklilerin Yunan sahilindeki diğer ileri karakollarını ele geçirmişlerdi. Venedikliler Avrupa'nın pek çok bölgesinin desteğini elde etmeyi başarmış, ve savaşın sürmekte olduğu 1501 Ekiminin sonunda, Türklerin elindeki Midilli adasına yönelik olarak bazı müttefikler ve yardımcılarla birlikte, büyük kısmını Fransızların oluşturduğu bir güçle bir deniz seferi başlatılmıştı. Bu saldırının geri püskürtülmesi vesilesiyle Türklerin zaferini kutlayan uzun bir tahkiye şiir yazılmıştı. Alçakgönüllü bir şekilde (İran'ın büyük epik şairi Firdevsi'ye nispetle) Firdevsi-i Rûmî lakabını benimseyen şair, Türklerin Mudon'u fetihlerinin Frenkleri ve onların liderleri olan Rin-Pap'ı son derece üzdüğünü açıklamaktadır ki, Rin-Pap terimiyle Roma'daki papanın kastedildiği açıktır. Sultan Bayezid'in Mudon'u fethi, diyor şair, Frenkleri Bayezid'in kılıcından öylesine korkuttu ki, Dokuz Ada [İyonya Adaları] bir timsah gibi denize gömüldü. "Küfrün büyük reisi Rin-Pap" bunu haber alınca Mudon'u geri almak amacıyla ittifak oluşturmaya koyularak Frenk kafirlerinin tüm yöneticilerine mesajlar gönderdi. Şair, daha sonra Frenk liderlerinin ilginç bir takdimine yer verir; sözkonusu isimler, anlatının değişik yerlerinde zaman zaman yeniden karşımıza çıkar. Bunlar arasında Fransa ve Macaristan krallarıyla Bohemya ve Polonya kralları da yer alır ki, son iki ülke, Slav mitini çağrıştırır şekilde Çek ve Leh diye isimlendirilirler. Diğer Avrupalı simalar arasında donanmasının İspanya'ya ait kısmına kumanda eden "ban"ını (Osmanlı yazarları tarafından sıkça kullanılan bu Macarca terim reis kelimesinin karşılığıdır) gönderen Kız-han, Venedik dükü Doza, Endülüs ve Katalonya yöneticileri, Rodos şövalyeleri ve hatta Moskova prensi III. İvan bile yer alır.[46] Gerçek bir epik tarz içerisinde düşmanların liderlerine de konuşma yapma ve mektup yazma izni verilir ki, şairin Frenklerin inanç ve tavırlarını nasıl kavradığını ortaya koyan bu kısımlar hayrete

düşürücüdür. Bu kişiler, doğal olarak kendilerini kafir olarak görmekte ve kendilerinden bu sıfatla söz etmektedirler. Bir Slav prensine telaffuz ettirilen şu ifade özellikle dikkat çekicidir:

> Ben İsa'nın hizmetçisi, Mark'ın [Venedikli St. Mark] kölesiyim; Macar kralından daha büyük bir putperest ve kafirim.[47]

Onaltıncı yüzyılda gücünün doruğunda olan Osmanlı İmparatorluğu'nun müverrihleri, Müslümanların rakipsiz üstünlüğüne ve kesintisiz başarısına duyulan güveni yansıtmaktadırlar. İmparatorluğu bekleyen felaketler üzerine ancak görevden uzaklaştırıldıktan sonra kafa yoran sabık Sadrazam Lütfi Paşa, kadir bilmez hükümdarı içerde kokuşmanın, dışarda ise Frenklerin deniz gücünün artışının oluşturacağı çifte tehlikeye karşı uyarır. Diğer tarihçilerin çoğu, bu gibi konulara ilgi göstermezler. Frenklerden sadece barbar düşmanlar şeklinde aşağılamayla veya haraç ödeyiciler olarak küçümsemeyle söz edilir. Onaltıncı yüzyıl sonlarıyla onyedinci yüzyılda, Frenk tüccarların ortaya çıkışından ve bazan Frenk diplomatlarının İstanbul'a gelişlerinden söz edilmeye başlanır. Osmanlı tarihçisi Selaniki Mustafa Efendi, İstanbul'a gönderilen ikinci İngiliz büyükelçisi Edward Barton'ın şehre varışını şu şekilde nakleder:

> Deniz yoluyla İstanbul'daki Haliç'ten 3700 mil uzaklıktaki İngiltere adası ülkesinin yöneticisi, miras aldığı toprakları yöneten ve devlet ve hükümranlığı tam yetkiyle elinde bulunduran bir kadındır. Bu kadın Lutheryen dinine mensuptur. Hürmet ifade eden mektuplarını, elçisini, hediyelerini ve armağanlarını göndermiştir. O gün bir Divan (Council) toplantısı yapılmış ve büyükelçi yasaya göre ağırlanmıp onurlandırılmıştır. Bugüne kadar bu kadar tuhaf bir gemi İstanbul limanına yanaşmamıştır. Denizde 3700 mil kat eden bu gemide, diğer silahlar yanında 83 top mevcuttu. Ateşli silahların dış görünüşü domuz biçimindeydi. Çağın sözü edilmeye değer harikalarından biriydi bu gemi.[48]

Selaniki'nin domuz biçimli, seksenüç topa sahip İngiliz gemisi biraz hayal mahsulü gibi gözüküyor. Buna rağmen, Sela-

niki, en azından, İngiltere'de bir Protestan kraliçenin var olduğunu bilmektedir, veya, kendisi ya da kendisinin haber kaynağı, Atlantik'i geçmek için inşa edilmiş gemilerle taşınan ağır silahları bizzat müşahade etmiştir.

Osmanlı müverrihleri, onyedinci ve onsekizinci yüzyıllarda, Avrupa ile ilişkilere az da olsa dikkat yöneltmişlerdir. Eski vakanüvislikte mutad olan beddua ve hakaretlerin daha azalmış ve daha hafiflemiş olmasına rağmen, Avrupa'nın değişik uluslarından istisnasız olarak hala "Fransız kafirleri", "İngiliz kafirleri" şeklinde söz edilmektedir.

Bununla birlikte, Osmanlı tarihçilerinin genelinin, kendi topraklarının Avrupa sınırında olup bitenlere daha fazla ilgi göstermelerine rağmen, Avrupa içinde olup bitenlerden haberi yoktur. Bu hususta dikkat çekici bir uyuşum vardır; bunun kısmi nedeni, Osmanlı müverrihlerinin geçmiş olayların anlatısını bir bireysel ifadelendirmeden, çok bir tür değişmez belgesel kayıt olarak görmeleri, dolayısıyla da birbirlerini tekrarlamakta kendilerini özgür hissetmeleridir. Hatta onyedinci yüzyıl âlimi Katib Çelebi bile, diğer tarihi ve coğrafi eserlerinde Avrupa'ya biraz ilgi göstermesine rağmen, genel Osmanlı tarih yazıcılığı normundan fazla uzaklaşmaz. Örneğin, Otuz Yıl Savaşlarıyla ilgili haberin Türkiye'ye varışını ele alan anlatısı kısa ve karakteristik olduğu gibi diğer birçok müellifin eserlerinde de neredeyse aynen yer almaktadır. Bu olayın tarihi Hicri 1054 şeklinde verilmektedir. Kâtip Çelebi, bize söz konusu yılın miladi Aralık 1644 tarihine tekabül eden Şevval ayında "Buda'nın sınır kalelerinin seçkinlerinden" şu olayın haberinin İstanbul'a ulaştığını söyler. Anlatılara göre Roma İmparatoru Ferdinand, Türkiye'de yedi kral olarak bilinen yedi seçmeni, oğlunun yaşadığı sürece halef olarak imparator ünvanını taşıması hususunda razı etmeye çalışmıştı. Bu seçmenlerden biri Fransızların yandaşı olduğu için, İmparator, İspanya kralıyla da anlaşarak bu seçmeni ele geçirip öldürmüştü. Buna son derece kızan Fransa kralı, Alman topraklarını işgal eden ve eski Prag şehrini ele geçiren İsveçlilerle anlaşma yapmıştı. Savaş, barış andlaşmasının yapıldığı 1057 [1647] yılına kadar sürmüştü. Bu andlaşmanın koşulları, Alsace'yi Fransa'ya Pomerania'yı İsveç'e bırakmak zorunda kalan Avusturya'yı büyük ölçüde zayıf düşürmüştür.[49]

Bu anlatı, hem İsveçlilerin Prag'a girişlerinin (İsveçliler bu teşebbüslerinde eski Prag şehrini ele geçirememişlerdir) hem de Westphalia Andlaşmasının tarihini yanlış olarak vermekte, ve, dini ve siyasi karmaşıklıklarını bir tarafa bırakalım, savaşın ilk evreleri hususunda bile dikkat çekici bir bilgisizlik sergilemektedir. "Fransız ve İsveçlilerin Avusturyalı kafirlere karşı savaşı" başlığı altında yer alan bir diğer pasajda, Katib Çelebi, biraz daha ayrıntılı bir anlatıya yer verir. Bu savaşın tarihi olarak 1040 (1630-31) yılı verilmektedir. Çelebi, Fransa Kralı XIII. Louis'nin (Ludoricus) imparator olmak istediğini söyler. İmparator, herbirinin kendisine ait ülkesi bulunan seçmen isimli yedi kral tarafından tayin ediliyordu. Sözü edilen Kral Louis, bu seçmenlerden ikisini yanına çekerek seçimi kazanmayı başardı. O vakitler, imparator, halihazırda hükümran olan imparator Ferdinand'ın [III. Ferdinand 1657 yılında ölmüştür] babası idi. Kendisi hayattayken oğlunun halef olarak tayinini sağladı. Seçmenlerden bir kısmı bunun kendilerine hiçbir yararının olmayacağını ve yasaya aykırı düşeceğini söyleyerek itiraz ettiler. Fransa kralı, imparatorun sağlığında böyle bir tayinin kafirlerin yasalarına aykırı olduğunu ileri sürerek savaş açtı ve İsveç kralıyla ittifak kurdu. IV. Philip [ö. 1657] "ki halen İspanya'nın kralıdır... Fransa kralının dayısı idi ve aralarında barış mevcuttu. Fakat Nemçe gibi İspanya kralları da, Dostorya [muhtemelen İtalyanca d'Austria teriminden bozma] ailesinden oldukları için imparatorun tarafını tuttu." Otuz Yıl Savaşlarıyla ilgili kısa anlatı, Westphalia nihai andlaşmasına kadar devam eder.[50]

Katib Çelebi, Fransa'da olup bitenler hakkında birkaç anlatıya daha yer verir. 1018 yılında kapitülasyonların yenilenmesi için Fransa Kralı Henry tarafından gönderilen elçinin gelişinden söz eder.[51] İsmi Franciscus Savary olarak verilen büyükelçi, eski Fransız ve Osmanlı monarkları arasında var olan dostluktan ve Fatih Sultan Mehmed zamanında [gerçekte daha sonraki bir tarihte] verilmiş olan kapitülasyonlardan söz eder. Bre'ves kontu François Savary İstanbul'dan 1605 yılında ayrılmıştır. Kapitülasyonların yenileniş tarihi 20 Mayıs 1604'dür. Katib Çelebi, Fransızların yanında başkalarına da bu gibi kapitülasyonlar verildiğini belirterek Venedikliler, İngilizler, Cenevizliler, Portekizliler ve Katalonya tüccarları, Sicilya, Ancona,

İspanya ve Floransa'nın isimlerini sıralar. Listelenen bu yerlerin çoğu Fransız bayrağı ve Fransa kralının yönetimi altında toplanmış bulunuyordu. Katib Çelebi, büyükelçiyle görüşülen diğer konular arasında Kudüs'e hac ziyareti ihtimali, Barbar Korsanların faaliyetleri ve eski askeri işbirliğinin yer aldığını söyler.

İngiliz büyükelçisinin yardımıyla bir Venedikli elçinin barış aramak için Ocak 1653 tarihinde gelişi, müverrihimizi az rastlanır bir kişisel yoruma sevkeder. Onun ifadesine göre, söz konusu elçi, "doksan yaşında, başı ve elleri titreyen, fakat kurnaz olan bir büyükelçi" idi.[52] Bu büyükelçi Giovanni Cappello (1584-1662) idi ki, o tarihte 69 yaşında bulunuyordu.

Eseri 1520-1639 yıllarını kapsayan ve genellikle Peçevî olarak bilinen İbrahim-i Peçuy, onyedinci yüzyıl osmanlı tarihçileri arasında yer alan istisnai bir simadır. 1574 yılınca Macaristan'ın Pec şehrinde doğan Peçevî'nin ismi bu şehre izafetendir. Baba tarafı itibariyle, kuşaklar boyu sultanlara hizmet etmiş bir Türk ailesinden gelmektedir. Annesi, Sokollu sülalesinden, yani Sokolovic sülalesinden gelmesi hasebiyle, İslamlaştırılmış bir Sırp kökene sahipti. Peçevî, Anadolu'da verdiği hizmeti bir tarafa bırakacak olursak, hayatının büyük bölümünü imparatorluğun Macaristan sancağında ve bu sancağın civar bölgelerinde geçirmiş gözükmektedir. Avrupa'nın sınır eyaletlerinde doğmuş ve yetişmiş olmak ona belli bir bilgi seviyesi ve Osmanlı tarihçilerinde ender rastlanan bir ilgi sağlamıştır. Peçevi, evrensel tarih veya coğrafyayla ilgilenmiyor, kafirlerin kralların tarihlerini yazmak veya tercüme etmekle ise daha da az ilgileniyordu. Onun temel ilgisi, Osmanlı tarihçilerinin ve hatta Avrupalı tarihçilerin çoğu gibi, mensubu olduğu imparatorluğun ve özellikle de bu imparatorluğun Avrupalı hasımlarıyla yaptığı savaşlar idi.

İlk dönemin anlatısında seleflerinin yaygın uygulamasını izlemiş gözüken Peçevî, sonraki dönem için, daha çok, ilk elden delile, kendi tecrübelerine ve yaşlı askerlerden elde ettiği bilgiye dayanmıştır. Fakat, bu çok normal bilgi kaynaklarına ilave olarak, Peçevî, devrimci bir tutum sergileyerek düşmanların tarihçileriyle görüşmeler de yapmıştır. Herşeyden çok askeri tarihle ilgilenen Peçevî, Macaristan ovalarında gerçekleşen büyük çarpışmaların ayrıntıları üzerinde iştiyakla durur. Buna

rağmen, Osmanlı vakayinameleri bazan detaydan yoksun olduğundan, Peçevî, diğer tarafa baş vurur: "Ülkemizde," der, "okuyup yazabilen [Latince okuyabilen kişi anlamındaki Macarca *deak* kelimesini kullanır] sayısız Macar vardır."[53] Kuşkusuz gerek tutsak gerekse mühtedi olarak imparatorlukta Peçevî'nin amacı için yeter derecede okur yazarlığı olan sayısız Macar vardı. Peçevî, öyle görünüyor ki, büyük bir ihtimalle Latince yazılmış Macar vakayinamelerini edinme ve birilerine okutturup Türkçeye tercümesini yaptırma yöntemini kullanmıştır. Kendi eserine çok sayıda pasaj devşirmiştir ki bunların arasında büyük Mohaç Savaşı ve Macarların savaşlarında yer alan diğer bazı olaylar ile ilgili anlatılar da yer alır. Yararlandığı kaynakları belirtmemesine rağmen bunların ikisi modern bilimadamları tarafından teşhis edilmiştir.[54] Peçevî, düşmanın savaş anlatılarıyla kendi tarafınınkileri mukayese edip bunları bir tek anlatıda terkip halinde sunan ilk Osmanlı tarihçisi olarak gözükmektedir. Bu hususta başka yerlerde birkaç selefinin bulunması mümkün ise de uzun bir süre sadece birkaç halefinin ortaya çıktığına şüphe yoktur.

Peçevi'nin vakayinamesinde, çoğunluğu Osmanlı veya İslamla ilgili olmak üzere Avrupa'da vuku bulan diğer pekçok olaya daha yer verilir. Fransızların ve Türklerin 1552 yılında İspanya'ya karşı ortak olarak gerçekleştirdikleri deniz seferlerinden kısaca söz ettiği gibi, İspanya'da Moriskoların (1568-1570 yılları arasındaki yükselişlerini de ele alır. Tabii ki, sınırda meydana gelen savaşlarla Venedik ve müttefiklerine karşı gerçekleştirilen deniz seferleri hakkında çok daha fazla söyleyecekleri vardır. Nadir olmakla birlikte, vakayinamelerin çoğunun ana ilgisini oluşturan siyasi ve askeri meselelerin ötelerine bile uzanır. Mesala, İngiliz tüccarların Türkiye'ye tütünü tanıtmalarını ve sonuçlarını ele aldığı gibi Avrupa'da gerçekleştirilen matbaa makinası ve barutun icadı hakkında kısa bir anlatıya bile yer verir.[55]

Osmanlının büyük imparatorluk vakayinameleri dizisinin belki de en önde geleni,1590 ila 1660 Miladi yılları arasına tekabül eden Hicri 1000-1070 yılları arasını ele alan *Tarih-i Naîma*'dır. Bu tarih eserinin editörlüğünü yaptığı gibi büyük bir kısmını bizzat kaleme de alan Naîma, Osmanlı tarihçilerinin en iyilerinden biriydi. Sadece olayları kaydetmekle yetinen

meslekdaşlarının çoğunun aksine, Naîma, tarihin doğası hususunda felsefi bir yaklaşım geliştirmiş ve tarihle ilgili derin düşünceler ortaya koymuştur. Naîma'nın eserinin ana temalarından biri, Balkan yarımadasında ve Karadeniz bölgesinde Avrupa ile süregelen savaştı. Bu çarpışmaları oldukça ayrıntılı olarak ele alan anlatısında, bu savaşlara katılan Macaristan ve Transilvanya'daki Avrupalı liderlerden bol bol söz edilir. Hapsburg imparatoru genellikle belli belirsiz, gölgeli ve genellikle isimsiz bir sima olarak yer alırken, Batının krallıkları ve kralla-rından neredeyse hiç söz edilmez. Ele aldığı dönemde merkezi bir olay ve Osmanlıların doğrudan ilgi göstermeleri gereken temel bir çalkantı olan Otuz Yıl Savaşlarıyla ilgili olarak eski vakayinameleri tekrarlamaktan öteye gitmeyen Naîma, bu tekrarlama işinde, orijinal eserde yer alan İspanya Kralı IV. Philip ile ilgili olarak yer alan "halen İspanya'nın kralı" şeklindeki ifadeyi aynen kopyalayacak kadar dikkatsizce davranır. Naîma'nın Fransa'daki Richelieu ile XIV. Louis'nin etkinlikleri veya İngiltere'deki İngiliz Milletler Topluluğu ve sivil savaş gibi daha uzak olaylara daha da az ilgi göstermesi hiç de şaşırtıcı değildir.

Bununla birlikte, Naîma, Osmanlı vakanüvisliği normlarından bir hususta ayrılır ve geçmiş olaylarla cari olaylar arasında koşutluk kurma arzusuyla daha uzak geçmişin tarihine ilgi gösterir. Naîma, bu hususta da Osmanlı vakanüvisliğinde bütünüyle selefsiz değildir. Onaltıncı yüzyıl tarihçisi Kemalpaşazade, Sultan Muhteşem Süleyman'ın, imparatorla savaşmak üzere 1521 yılında yola koyuluşunu tasvir ederken, bunu, Küçük Asya'nın Ortaçağ Alman Haçlıları tarafından işgaline bir misilleme olarak değerlendirir. Osmanlı İmparatorluğu'nun, Avusturya ve Rusya'ya karşı yaptığı savaşlarda aldığı yenilgiler dolayısıyla epeyce sarsıldığı bir tarih olan onsekizinci yüzyıl başlarında yazmakta olan Naîma ise, asırlarca önce elde edilen başarılarda ve Haçlıların nihai yenilgisinde teselli aramaktadır.

> Hicri takvimin ilk altı yüz yılından [Naîma'nın kronolojisinde ufak tefek yanlışlar vardır] sonra, İslam padişahları arasında anlaşma veya ittifak bulunmadığından dolayı çekişme ve çatışma doğmuş, onlar birbirleriyle savaşırken Fransız kafirleri, diğer kafirlerin kralları ve özellikle de Avusturya'nın gönderdiği sayısız as-

ker [mevcut Avusturya savaşlarıyla Haçlı Seferleri arasında biçimsiz ve tuhaf bir ilişki kurma gayreti] büyük bir donanmayla Akdeniz sahillerine gelerek buraları işgal etti.

Naîma, muzaffer Frenklerin başlangıçta Suriye ve Filistin sahillerine yerleşerek Şam ve Mısır'ı bile tehdit edebilir duruma nasıl geldiklerini tasvirle anlatısını sürdürür. Bu tehlike, Frenkleri bir köşeye hapsederek kendisinin haleflerinin onları tedricen sürüp çıkarmasına ve "işgal ettikleri pak toprakların onların kirinden arınmasına" kapıyı aralayan Selahaddin tarafından savuşturulmuştur. Naîma kendi çağının Osmanlılarına bu örnekten hisse çıkarmaya çalışıyor gözükmektedir. Ortaçağ Mısır sultanları rahat bir ortam oluşturmayı gerekli görmüş, hatta aralarından biri, Kudüs'ün Frenklere verilmesini öngören bir anlaşma imzalamaya bile meyletmişti. Görünene bakılırsa, bir dizi yıkıcı yenilgi almış olan Osmanlıların da, yıkılmaktan kurtulmak ve nihai bir iyileşmeye kendilerini hazırlamak için aleyhte şartlar içeren bir anlaşmayla bile olsa barış yapmaya hazır olması gerektiği ima edilmektedir.[56]

Naîma, diğer bir yerde meramını daha açık dile getirir: "Bu eserin yazılmasının amacı ... [Osmanlıya ait] toprakların düzene sokulabilmesi ve halkın soluk alabilmesi için kafir krallarla ateşkes anlaşması yapmanın ve yeryüzündeki tüm Hristiyanlarla barış yapmanın önemini göstermektir."[57]

Naîma'nın halefi olan Râşid Efendi, vakayinamesini, Naîma'nın görevi bıraktığı yıl olan ve 1660 Miladi yılına tekabül eden Hicri 1070 yılıyla başlatıp 1720 yılına kadar sürdürür. Bu yüzden, onun vakayinamesinde Osmanlı'nın Avrupa ile ilişkilerine dair bir dizi olay yer alır: İkinci başarısız Viyana kuşatması ve onu izleyen ricat, 1699 tarihli Karlofça Andlaşması, 1710-1711 yıllarında Rusyalı büyük Petro ile, daha sonra da 1714-1718 yılları arasında Venedik ve Avusturya ile yapılan savaşlar, ve, İsveç kralı XII. Charles ile ilginç ve karmaşık ilişkiler ve sözkonusu kralın Sultanın istenmeyen bir misafiri olarak İstanbul'da kalışı. Râşid Efendi'nin, Osmanlı'nın belli başlı hasımları olan Rusya, Avusturya ve Venedik'le diplomatik ilişkilerine seleflerinden daha çok dikkat yöneltmesi ve hatta Avrupa'nın uzak devletlerinin bazıları hakkında söyleyecek bazı şeylerinin olması hiç de şaşırtıcı değildir. Ayrıca,

Râşid, Avrupa devletlerine gönderilen Osmanlı elçilerinden az çok ayrıntılı olarak söz eden ilk vakanüvisdir. Selefleri daha çok elçilerin ayrılışlarıyla dönüşlerinden söz etmekle yetinmiş oldukları halde, Raşid, artık büyükelçi ünvanı taşıyan bu elçilerin İstanbul'a döndükten sonra sundukları raporlardan vakayinamesine uzun alıntılar yapma uygulamasını başlatmıştır. Bununla birlikte, Avrupa ile ilişkilere gösterdiği ilgisinin seleflerinden fazla olmasına rağmen, Avrupa devletlerinin içişlerine neredeyse bütünüyle kayıtsız kalmakta ve, selefleri gibi, o dönem Avrupa tarihinin temel olaylarına yer vermemektedir.

Avrupa ile diplomatik ilişkilere ayrılan yer ve Avrupalı yöneticilerle ilgili ayrıntıların düzeyi hususunda bir gelişmenin gözlenmesine rağmen, aynı şeyler, Paşid'in çağdaşlarının ve onsekizinci yüzyılın ikinci yarısında kalem oynatan haleflerinin çoğu için de söylenebilir. Onsekizinci yüzyılın ikinci yarısında Avrupa'nın içişlerine bir ilginin ortaya çıktığını da görmekteyiz. Osmanlı tarihçisi Silahdar, yakın tarihlerde gerçekleştirilmiş olan 1697 Ryswick Antlaşmasının geniş bir Türkçe versiyonuna yer verir.[58] Osmanlı tarihçilerinin birçoğu artık Avusturya'nın ardışık savaşlarına, bu savaşlarda yer alan tarafların isimlerine ve çıkarlarına bir veya iki sayfa yer vermeye meyillidirler. Otuz Yıl Savaşlarıyla ilgili çok kısa anlatıları bir tarafa bırakacak olursak, Avrupalıların Osmanlı vakanüvisliğinden böylesi bir ilgi gören ilk savaşı budur. Dönemin bir diğer tarihçisi olan Şem'danîzade Süleyman Efendi, Kutsal Roma İmparatorluğu'nun seçim sistemini şu şekilde açıklar: "Nemçe ülkesi, üçünü Rhine Eyaletindeki Mainz, Köln ve Trier sancaklarının oluşturduğu dokuz krallıktan müteşekkildir. İlk üç seçmen olan bu üç sancak, rahipliğin mührünü taşır." Diğerleri ise Çek, Bavyera, Saksonya ve Prusya eyaletleriyle Palatinate sancağı ve Hanover eyaletidir. Bu dokuz krallık dışında artık Sardunya kralının yönetimine geçmiş bulunan Savoy Sancağı ile bağımsız bir Cumhuriyet olan Swabia Eyaleti ve bağımsız bir dükalık olan Hesse sancağı vardır. Şem'danîzade, Prusya eyaletinin yöneticisinin Grandebur isimli biri olduğunu söyler. Bu ismin, bu eyaletteki bir şatonun ismi olan Brandenburg kelimesinden bozma bir isim olduğunu açıklar; Grandebur'un özel ismi Fredoricus'dur. Dokuzuncu eyalet olan Hanover'in "Halen İngiltere kralı olan Jojo'nun miras aldığı mülk" olduğu-

nu belirtir.[59] Giorgio isminden bozma olduğu açık olan Jojo ismi, Şem'danîzade'nin bilgi kaynağının bir İtalyan olması gerektiğini düşündürüyor. Avusturya ve Avusturya'nın ortaya çıkmasına yol açan savaşın koşullarıyla ilgili olarak Şem'danîzade'nin eserinin basılı nüshasında iki tam sayfa yer işgal eden anlatı, bugüne kadar günışığına çıkmış Osmanlı vakayinamelerinde yer alan anlatılarla kıyaslanamayacak ölçüde daha ayrıntılıdır. Şem'danîzade, ayrıca, Avrupa'da olup biten diğer olaylara da kısaca değinmekte ve, ilgisini Avusturya ve Rusya üzerinde yoğunlaştırmış olmasına rağmen, Fransa, İngiltere, Hollanda ve İsveç gibi daha uzak ve daha gizemli ülkelere de az çok yer vermektedir. Bu ülkeler arasındaki farklılık ve husumetlerden haberdar olmasına rağmen, hepsini Müslüman devletin ortak düşmanları olarak görür. Mesela, Rusya ile 1736 yılında kriz yaşanırken Osmanlının büyük bir yenilgiye uğrayacağı korkusuyla İngiltere ve Felemenk büyükelçilerinin yaptıkları ikazlar, Rusya'nın tertip ve planlarına dolambaçlı bir yardım olarak değerlendirilmiştir.[60]

1166/1752 ile 1188/1774 yıllarını, dolayısıyla da muzaffer Rusya'nın Türkleri kabule mecbur bıraktığı Küçük Kaynarca Andlaşmasında tecessüm eden Osmanlı İmparatorluğu'nun sıkıntılı ve tehlikeli dönemini ele alan Vâsıf'ın vakayinamesinde daha öte bir değişiklik gözlenebilir. Devrim ve Napolyon savaşları esnasında hayatta olan Vâsıf, hakkında müstakil bir kitap kaleme aldığı Fransızların Mısır'a saldırısı ve işgali gibi önemli olaylara bizzat tanık olmuştur. Vâsıf, vakayinamesinde Viyana ve Berlin'e gönderilen elçilerden söz etmekte ve onların orta Avrupa siyasetiyle ilgili anlatılarından uzun alıntılar yapmaktadır.

Osmanlı imparatorluğunun Avrupa'yla daha sıkı ilişkiler içine girdiği onsekizinci yüzyıl başlarında, vakanüvislerin bu konulara verdikleri önem hala dikkat çekici ölçüde azdır. Belli bir uzunlukta ele alınan sıcak savaşları bir tarafa bırakacak olursak, vakanüvisler, Osmanlı'nın Rusya, Avusturya ve Batı ile olan ilişkilerine İran ile ilişkilerinden daha az, imparatorluk ricalinin ve paşaların değişik eylemleri ve çatışmaları ile ilgili eyalet haberlerine oranla ise çok daha az dikkat yöneltmişlerdir. Dışişlere ilgi eskisinden biraz fazla olmakla birlikte hala sınırlı olduğu gibi, değişik Osmanlı vakanüvislerinin yararlandı-

ğı bilgi de, eskiden olduğu gibi, yabancılar, mühtediler ve mahalli gayrımüslimlerden müteşekkil aynı küçük zümreden elde edilmektedir. Bir onsekizinci yüzyıl Osmanlısının Avrupa'nın devlet ve ulusları hakkındaki bilgisi, bir ondokuzuncu yüzyıl Avrupalısının Afrika'nın kabileleri ve halkları hakkında sahip olduğu bilgi kadar bir bilgiye sahipti ve bu hususta aynı gülünç kibri paylaşıyorlardı. Ancak giderek artan tehlikede oluş duygusu bu tutumda bir değişikliğe yol açmış, fakat tutumdaki bu değişiklik yavaş ve tedrici olmuştur.

Onsekizinci yüzyıl sonuna gelindiğinde, Avrupa ile ilgili Osmanlı anlatıları henüz pek külliyetli bir meblağa ulaşmamıştır. Bununla birlikte, bu anlatılar, geçmişe oranla hatırı sayılır bir ilerleme kaydetmiş bulunmakta ve —birkaç Fas sefaretnamesini bir tarafa bırakacak olursak— Farsça veya Arapçada bu tür eserlerin hiç bulunmayışıyla çarpıcı bir tezat oluşturmaktadırlar.

Onsekizinci yüzyıldaki yeni durum —yenilginin ve tehlikenin farkına varış— Osmanlı'nın Avrupa'ya gösterdiği ilgide bir mahiyet değişikliğine yol açmıştır. İlgi artık temelde savunma ağırlıklıdır. Fakat, iki medeniyeti birbirinden ayıran engeller aralandığından dolayı, aradaki trafik üzerinde sıkı bir kontrol imkanı ortadan kalkmıştır. Bir yandan askerlik ilmine ilgi, diğer yandan ise siyasi ve askeri istihbarata duyulan ihtiyaç başlangıçta gelişigüzel ve tek-tük iken, Türklerin giderek imparatorluğun ayakta kalabilmesinin Avrupa'da olup bitenleri doğru olarak anlamaya dayalı olabileceğinin farkına varmalarıyla, Avrupa'nın yakın geçmişinin tarihine dönük ilgi yoğunluk kazandı.

1729 yılında kurulup 1742 yılında kapatılan ilk Türk matbaasında basılan kitaplar arasında tarih ve coğrafya ile ilgili çok sayıda eser vardır. Büyükelçi Mehmed Efendi'nin Fransa'daki elçiliğiyle ilgili anlatısı, matbaanın kurucusu İbrahim Müteferrika tarafından Avrupa ordularında uygulandığı şekliyle taktikler bilimi üzerine kaleme alınan bir bilimsel inceleme ile İran'daki savaşların Avrupa kökenli bir anlatısı bu eserlerden bazılarıdır. İbrahim, ayrıca, Yeni Dünya'nın keşfiyle ilgili onaltıncı yüzyıla ait bir eserin de aralarında yer aldığı bazı eski kitapları ve Katib Çelebi'nin coğrafya ile ilgili yazılarının bir kısmını da basmıştır.

İbrahim Müteferrika'nın matbaasında basılan bu eserlerin yanında, İstanbul kolleksiyonlarında muhafaza edilen birkaç elyazması eser de Avrupa tarihine olan ilginin yoğunlaştığına tanıklık etmektedir. 1722 tarihli bir elyazması, Avusturya'nın 800 ila 1662 yıları arasındaki tarihini vermektedir ki, Almancadan Temeşvarlı Osman Ağa isimli mütercim tarafından çevirilmiştir. Aşağı yukarı 1725 yılında kaleme alınmış olan iki anonim elyazması, dönemin Avrupa'sıyla ilgili ilk elden ve neredeyse güncel bilgi vermekte, dolayısıyla da aktüel olaylara doğrudan bir ilgi ifade etmektedir.

Bu eserlerden biri olan ve Avrupa'da olup bitenleri ele alan kısa ve anonim bir incelemenin en azından dört elyazması olarak Türkiye'de mevcut olması belli bir ilgi düzeyine işaret etmektedir. Seküler ve dini rütbelerin tanımlarıyla başlayan eser, genel hatları itibariyle, Avrupa ülkelerinin istatistiki bir incelemesinden ibarettir. Kutsal Roma İmparatorluğunun topraklarının isimleri ve tasnifleri ile başlayan inceleme, İtalya devletleri (Venedik, Cenova, vs.), İsviçre, Fransa, İspanya, Portekiz, Malta, "İngiliz ülkeleri," Hollanda, Danimarka, İsveç, Polonya ve Rusya'nın incelemesiyle devam eder. Müellifin İngiltere ile ilgili bilgileri pek doğru değildir. II. William'ı (III. William'ın ölümü 1702 yılında gerçekleşmiştir ki, bu tarih bile eserin yazıldığı tarihten kesinlikle daha eskidir) İngiltere'nin halihazırdaki monarkı olarak takdim etmektedir. Yabancı yer isimlerinin dikkatle ve okunuşlarıyla verilmelerine rağmen, Britanya'daki yerlerin isimleri tahrifata uğramaktadır. Kıta Avrupa'sında olup bitenler hakkında daha doğru bilgilere sahiptir. Örneğin, Köln Başpiskoposunun Bavyera Dükünün oğlu olduğunu, Mecklenburg'un "yakın bir tarihte" (doğru tarih 1716 yılıdır) Rusların işgaline uğradığını, "önceki çar"ın (Büyük Petro'nun ölüm tarihi 1725 yılıdır) İsveç'ten (1721 tarihli anlaşmayla) Baltık ülkelerinin çoğunu aldığını bildirir; diğer benzer değişiklikleri belirtirken verdiği bilgiler doğrudur.

Yine birçok elyazması günümüze ulaşmış bir diğer koşut eser, dünyadaki donanmaları ele alır. Elyazmalarında yer alan bir açıklamaya göre, "yakın bir zamanda Fransa'daki Toulouse'dan bilgili bir rahip gelerek sadrazamın huzurunda Müslüman oldu. Bu kişi, sayısız yolculuklar yapmış ve dünyada olup bitenleri doğrudan müşahade etmiş olduğundan, bu inceleme,

onun anlattıklarına dayalı olarak kaleme alınmıştır."[61]

Bu iki bilimsel çalışmanın, aynı müellif tarafından, muhtemelen sözü edilen Fransız mühtediden elde edilen denizcilikle ilgili bilgileri derleyen aynı editör tarafından yazıldığına şüphe yoktur. Batılı isimlerin telaffuz ve transkripsiyon şekilleri, eserin redaktörünün Macar kökenli biri, belki de İbrahim Müteferrika'nın bizzat kendisi olabileceğini düşündürüyor.[62]

1733-1734 tarihli olup "Avrupa devletlerinin bazı tarihi koşulları"nı ele alan bir diğer rapor, Osmanlı hizmetine girdikten ve İslamı seçtikten sonra Ahmed Paşa ismini alan Fransız soylusu Claude-Alexandre de Bonneval tarafından kaleme alınmıştır. Avusturya, Macaristan, İspanya ve Fransa'daki olayları ele alan bu eser, muhtemelen müellifin Fransızca eserinden Türkçeye tercüme edilmiştir. Abdurrahman Münif Efendi (ö. 1742) isimli bir tarihçi, bu esere, sadece İslam sultanlarına değil fakat Roma imparatorları, Bizans imparatorları, Fransa kralları ve Avusturya kralları gibi putperest ve Hristiyan monarklarına da yer veren belli başlı hanedanlıklarla ilgili bir çerçeve-inceleme eklemiştir. "Avrupa'da Olup Bitenlerle İlgili Bir İnceleme" başlıklı onsekizinci yüzyıl sonlarına ait bir elyazması, II. William yönetimi altındaki Prusya'yı ve Devrim hükümetleri yönetimi altındaki Fransa'yı ele almaktadır. Ayrıca, İstanbul doğumlu bir Hristiyan olan Cosmo Comidas, 1799 yılında, o tarihlerde hükümet etmekte olan Avrupalı hükümranların doğum ve tahta çıkış tarihlerini, başşehirlerini, ünvanlarını, varislerini bildiren ve başka faydalı bilgilere de yer veren Türkçe bir eser kaleme almıştır.[63]

Neredeyse tamamı Osmanlı hakimiyeti veya hükümranlığı altında olan Arap ülkelerinde ise, Hristiyan azınlıkların sınırlı ölçüdeki ilgilerini bir kenara bırakacak olursak, Batıya ilgi daha da azdı. Fas'da, değişik Avrupa başşehirlerine gönderilen büyükelçiler tarafından kaleme alınmış birkaç rapor iç politika dairesi için biraz temel bilgi sağlamışsa da, ondokuzuncu yüzyıla kadar tarihe hiç ilgi gösterilmemiştir. Osmanlı hakimiyeti altındaki Arap doğuya gelince, ancak onsekizinci yüzyıldan ondokuzuncu yüzyıla geçerken İngilizlerin ve Fransızların gerçekleştirdikleri istila dolayısıyla bu halkların tarihine kısa süren bir ilgi duyulmuştur. Fakat, o tarihlerde kaleme alınan anlatılar birkaçı geçmemekte, neredeyse bütünüyle Frenklerin Do-

ğudaki faaliyetleriyle ilgilenmekte ve fakat kendi ülkelerinde gerçekleşen ve onları oralara gitmeye sevkeden olayları es geçmektedirler. Modernizasyon yanlısı Mehmed Ali Paşa'nın Kahire'de matbaa kurdurduğu 1820'lere kadar Mısır'da Batılı kitapların tercümeleriyle karşılaşmıyoruz. Diğer Arap ülkeleri ve İran'da ise, Müslümanlar arasında Batıya ilgi daha geç bir tarihte uyanmış ve Batılıların kahredici bir ziyaretiyle sonuçlanmıştır.

VI
Din

Müslümanlara göre din, kendilerinin, dolayısıyla da aynı zamanda diğer insanların kimliğinin özüydü. Medeni dünya, bir Müslüman hükümetin yönetiminin cari olduğu, Müslümanların yasasının hüküm sürdüğü ve gayrımüslim toplumların, sunulan şartları kabul etmeleri halinde Müslüman devlet ve toplumun hoşgörüsünden yararlanabileceği İslam'ın Evi'nden oluşuyordu. Kendileriyle dış dünya arasındaki temel farklılık, İslamın mesajını kabul veya reddetmekte yatıyordu. Alışılagelmiş fiziki isimlendirme ve hatta beşeri coğrafya, en çok ikinci derecede ehemmiyete sahipti. Daha önce de gördüğümüz gibi, Müslüman yazarlar, kuzey sınırının ötesinde insanı şaşkına çevirecek kadar çok sayıda dil konuşan Romalılar, Frenkler, Slavlar ve başka isimlerle anılan halkların olduğunu biliyordular. Fakat bunun tek başına bir önemi yoktu. İslami evren içinde pek çok ırk ve ulus mevcuttu; hükümet, kültür ve ticaret için çok sınırlı sayıda iletişim aracı kullanımını tercih etmiş olmalarına rağmen, Avrupa kıtasının karakteristiği olan yöresel ağız ve dil bolluğu belli ölçülerde müslümanlar için de sözkonusuydu.

Gerçek fark din idi. Müslüman olduğunu ikrar edenler,

hangi ülkede ve hangi hükümdarın yönetimi altında yaşıyor olursa olsun Müslümandılar ve Allah'ın toplumunun parçalarıydılar. İslamı inkar edenler kafirdiler. İnanmamak veya inkar etmek anlamındaki bir kökten türeyen *kâfir* kelimesi, normalde İslamın mesajına inanmayan veya onun doğruluğunu inkar edenler için kullanılırdı.

Doğrusunu söylemek gerekirse, *kâfir* terimi, tüm gayrımüslimleri kapsar. Bununla birlikte, Arapça, Farsça ve Türkçedeki kullanımı Hristiyanlıkla eşanlamlı hale geldi. Aynı şekilde, Savaş Evi, giderek, önce Hristiyanlık, sonra Avrupa olarak düşünülen rakip din ve milletten ibaret görülmeye başlandı. Müslümanlar, Hristiyanlardan ayrı olarak başka kafirlerin de var olduğunun elbette ki farkındaydılar. Hindularla Asyalı Budistler gibi bazı kafirler, Ortadoğu ve Akdeniz İslami toplumlarının idrakleri ve âdetleri üzerinde pek etkide bulunamayacak kadar uzaktaydılar. Siyah Afrika'nın gayrımüslim sakinleri gibi diğer bir kısmı ise, onlarla daha yakın ilişki içerisinde olmalarına rağmen temelde çoktanrıcı ve putperest olarak görülmekte ve genellikle bu şekilde isimlendirilmekteydiler. Ortadoğu'da bunlar dışında sadece Zerdüştlük ve Yahudilik dinleri biliniyordu ki bunların her ikisi de ehemmiyet arzetmeyecek kadar küçüktü. Her ikisi de siyasi gücünü kaybetmişti ve artık İslamla savaş hali içinde görülmüyorlardı. Yahudilere sadece *zımmî* gözüyle bakılıyor, oldukça az sayıdaki Zerdüşt kalıntıları da az çok aynı statüde görülüyorlardı. Osmanlılar devrinde, *kâfir* terimi, resmi kullanımda bile Yahudileri içermiyordu. Gayrımüslim topluluklarla ilişkileri ele alan sayısız mali ve sair dökümanlarda adet halini almış olan Osmanlı formülü, *'kâfirler* ve Yahudiler' şeklindeydi ki birinci terimin ikincisini içermediği açıkça ima ediliyordu. Bu ifade, kısmen Hristiyanların ehemmiyetine tanıklık etmekte, kısmen de Yahudilerin kusursuz tektanrıcılığına tasdik arzetmektedir. Osmanlı Tükçesinde (ve modern Türkçede), kâfir kelimesinin yerine genelde imansızları, özelde ise Hristiyanları ifade eden *gavur* kelimesi kullanılır. Kâfir kelimesinin galatı meşhur bir telaffuzu olduğu şüphesiz olan bu kelimenin, köken anlamı itibariyle Zerdüşt anlamına gelmesine rağmen bazan Hristiyanları ifade için de kullanılan eski bir kelime olan Farsça *gabr* kelimesinden mülhem olması mümkündür.

Aynı temel dini sınıflandırma, ticarete konu olan mala göre değil de genellikle tüccara ve özellikle de tüccarın dinine göre belirlenen üç gümrük vergisi oranını uygulayan Osmanlı'nın gümrük düzenlemelerinde de görülebilir. Üç vergi oranından en düşüğü (ednâ) Osmanlı olan veya olmayan Müslümanlara, vasat oran zımmîlere, en yüksek oran (alâ) ise Savaş Evi'nden gelen harbîlere uygulanırdı. Hangi ulusun ferdi veya hangi siyasi ittifakın mensubu olursa olsunlar, Yahudilerin, Avrupa'dan gelmiş olmalarına rağmen zımmilere uygulanan oranı ödemeleri oldukça ilginçtir. Aksi yönde uygulanmış haliyle aynı ilke, sahip oldukları dokunulmazlık ayrıcalıkları ondokuzuncu yüzyıl başlarında Ruslar tarafından kendilerinden alınan İranlıların getirdiği yorumda da görülebilir. Bu ayrıcalıklar Rus Hristiyanlara verildiği halde Rus imparatorluğundaki Sünni Müslümanlardan esirgeniyordu.

Dolayısıyla, kelimenin en kusursuz anlamıyla, kâfir ile Hristiyan özdeşti ve Müslümanlar, Avrupa'nın parçaları olarak gördükleri ülkeleri, Hristiyanlık alemi anlamında "kafirlerin ülkeleri" olarak algılıyorlardı. Dine göre isimlendirme ve sınıflandırma neredeyse evrenseldir. Avrupa'dan Müslüman dünyaya gelen ziyaretçiler, kendilerini Faslılar, Türkler veya Farisiler arasındaki İngilizler, Fransızlar, İtalyanlar, Almanlar, vs. olarak görürlerken, gerek Fas, gerek Türkiye, gerekse İran'dan Avrupa'ya giden Müslüman ziyaretçiler ise, bunun aksine, kendilerini daha çok Hristiyanlar arasındaki Müslümanlar olarak görmekte ve normalde ne kendilerinden ne de mihmandarlarından ulusal, ülkesel veya etnik ünvanlarla söz etmemektedirler. Neredeyse değişmez bir şekilde kendi ülkelerinden "İslam toprakları" ve kendi yöneticilerinden "İslam hükümdarı" veya eşanlamlı ifadelerle söz ederler.

Avrupa'ya giden Osmanlı elçilerinin, kendilerinden ve ülkelerinden, ortak İslami kimliklerinden ayrışmış olarak Osmanlı diye söz etmeye başlamaları ancak onsekizinci yüzyılın sonlarına doğrudur. Seyyahlar, kendilerinden Müslüman, mensubu oldukları toplumlarından ise İslam olarak söz ettikleri gibi, Avrupalı mihmandarları ve muhataplarından da, neredeyse istisnasız, kafirler olarak söz ederler. "Avusturya büyükelçisi" der, onsekizinci yüzyılda Avusturya'ya gitmiş olan bir Türk ziyaretçi, "bizi karşılamaya üç kafir gönderdi...."[1] Bununla, (sadece

hükümetler büyükelçi atayabileceğinden Avusturyalı olarak nitelenen) büyükelçinin onları karşılamaya üç adam gönderdiği kastedilmektedir. Kafir teriminin kullanımı sadece Avrupalıların bir ulusal veya siyasi sıfatı kullandıkları hususlarla sınırlı değildir; bu kelime oldukça sık olarak şahıs, adam veya insan gibi son derece temel kelimelerin yerlerine de kullanılır.

Müslümanlar için Avrupalı farklıdır, fakat bu farklılık onun bir başka ulusa mensup veya bir başka yöneticiye bağlı olmasından, bir başka yerde ikamet ediyor veya bir başka dili konuşuyor olmasından dolayı değildir. Onun farklı olmasının nedeni bir başka dine mensup olmasındandır. Bu farklılıktan dolayı Avrupalı düşman farzedilir ve hakir görülür. Hristiyanlık üzerine yazı yazan Müslümanlarlar, iyi bilinen bir modern propaganda ve reklam aletinden şüphesiz yararlanarak, bu hususları kafalara iyice yerleştirmek için sayısız tekrarlarla ele alırlar. Son derece nadir istisnaları bir tarafa bırakacak olursak, hiçbir Avrupalı ulus, grup veya hatta birey, ya isim ya da sıfat olarak kafir kelimesi kullanılmadan anılmazlar. Bazan hem resmi ilişkilerde ve hem de tarihi eserlerin yazımında Hristiyanlığın farklı devlet veya uluslarını birbirinden ayırma zarureti doğar. Bu durumda onlardan İngiliz kafirler, Fransız kafirler, Rus kafirler, vb. olarak söz edilir. Bazan bu husus, genellikle bir uyak veya tekerleme formu içerisinde karşımıza çıkan aşağılayıcı bir lakap veya ilenme ile daha da vurgulanır. Osmanlılar her ulus için kısa bir tekerleme kullanırlar: İngiliz dinsiz, Fransız cansız, Engurus menhus (Macar uğursuz), Rus ma'kus (Rus huysuz), Alman bîaman (Alman acımasız), vb. Müslüman uluslar için de şartlara göre kullanılan hem olumlu hem de olumsuz kısa tekerlemeler vardır. Gavurlar ile ilgili tekerlemelerin ise hepsi olumsuzdur ve iyi niyet sadece bu tekerlemelerin kullanılmaması yoluyla ortaya konur.[2] Ortaçağa ait eserlerde Avrupalı bireylerin isimleri mutlaka beddualarla birlikte yer alır. Hiçbir surette âdet yerine gelsin diye değil fakat kasıtlı olarak yapıldıkları açık olan bu ilenmeler, hatırı sayılır bir vurguyla tekrar tekrar dile getirilirler.

Avrupalılardan ısrarla kafirler şeklinde söz etme uygulaması dikkat çekecek ölçüde yaygındır. Örneğin, bu tavsif, Müslüman yöneticiler tarafından Hristiyan Avrupa'nın monarklarına hitaben yazılmış nazik ve dostane mektuplarda bile yer alır.

Mesela, Sultan III. Murad, İngiltere Kraliçesi Elizabeth'e yazdığı bir mektupta kendisinin "Avusturyalı ve Macar kafirlere" karşı elde ettiği zaferleri ve ordusunun "aşağılık kafirlerin ülkesine" girişini anlattıktan sonra, kraliçeye "İspanyalı kafirlerin üzerine yürü, Allah'ın yardımıyla onları yenersin" der ve "sizin dostunuz olan" diye belirttiği Polonyalı ve Portekizli kafirlere karşı sınırlı iyi niyetini dile getirir. Hatta onyedinci yüzyıl ortalarında yazmakta olan Katib Çelebi bile, kafirlerden hemen her söz edişinde, mel'un, kahrolası, cehennemlik gibi ifadeler kullanmayı gerekli görür. Onsekizinci yüzyıl ortaları gibi geç bir tarihte bile, bir Osmanlı subayı, Avusturyalılarla birlikte sınır belirleme görevini yürüten bir komisyonla ilgili raporuna "cihad evi" olan Belgrad'ın "Avusturyalı kafirlerin soyguncu elleri"nden kurtarılışından (yani, geri alınışından) söz ederek başlar.[3] Avrupalı hükümet ve bireylerin siyaset ve eylemleri, genelde, müfsid, hainane, dalavere, komplo, hile veya alçaklık ifade eden benzeri terimlerle vasıflandırılır. Bu sözel alışkanlıklar, Osmanlı İmparatorluğu'nun gerek hasım gerekse müttefik Avrupalı ülkelerle doğrudan ilişki içerisine girdiği ve Osmanlı subaylarının ve hatta tarihçilerinin Avrupa'nın iç ilişkilerindeki ince noktalara biraz dikkat yöneltmeye başladıkları döneme kadar kesintisiz devam etti. Bu aşağılayıcı ifadeler nihayet onsekizinci yüzyıl sonlarında ortadan kalkarsa da, o zaman bile, Müslüman diplomatlar, karşılaştıkları her şahıs, grup veya kurum için küçük düşürücü kafir terimini kullanmayı sürdürürler. Bu tavsif alışkanlığı, popüler ve gündelik kullanımda çok daha ileri bir tarihe kadar varlığını sürdürürse de ondokuzuncu yüzyıl içerisinde kaleme alınan belgelerde ve tarihi eserlerde yok olmaya yüz tutar.

Müslümanların devletle ilgili konularda bile dine verdikleri önceliğe bakarak, Batılı dünyada da dine belli bir dikkat yöneltildiğini görmeyi umabiliriz. Müslüman elçi ve tarihçilerin büyük bir kısmı dini konulara yer verirlerse de, Avrupa Hristiyanlığına özel bir ilgi yöneltmez ve hakkında fazla bilgi vermezler. Müslümanlar, Avrupalıların Hristiyan olduklarını bilmekteydiler ve onların çoğu için bu bilgi yeterliydi. Nihayet Hristiyanlık onlar için yeni birşey değildi: Hristiyanlık, İslamın kendinden hemen önce gelen selefiydi ve Müslüman ülkelerde hatırı sayılır nüfusa sahip azınlıklar tarafından da hala temsil

ediliyordu. Deyim yerindeyse, Müslümanlar, Hristiyanlığı, bilinen, icabına bakılmış ve bertaraf edilmiş bir din olarak görüyorlardı.

Ortaçağda, Hristiyanlık inanç ve uygulamalarıyla ilgili olarak Müslüman âlimlerin ellerinin altında hatırı sayılır bir külliyat vardı ki, bu eserler sayesinde, Hristiyanlığın ortaya çıktığı dönem ve Hristiyan kilisesi içindeki farklı ekol ve mezheplerle ilgili oldukça ayrıntılı bir bilgi derleyebilmiştiler. Bununla birlikte, bu ilk ilginin arkası kesildi ve Osmanlı müelliflerinin Hristiyanlıkla ilgili tartışmaları yeni gözlemlerden ve yeni bilgiden çok Müslümanlar tarafından yazılmış eski Arapça eserlere dayalı bir hal aldı. Mesela, Katib Çelebi'nin 1655 yılında kaleme aldığı Avrupa'yla ilgili bilimsel eseri, Hristiyanlığın neredeyse bütünüyle Ortaçağ kökenli bir anlatısıyla başlar. Katib Çelebi, okuyucularına bu dinin, isimlerini doğru olarak sıraladığı dört incil üzerine kurulu olduğunu ve İslamla zımni bir benzerlik kurarak beş temel ilke olan vaftiz, teslis, inkarnasyon, Aşai Rabbani ayini ve günah çıkarmaya dayalı olduğunu söyler. Bunların herbiri için kısa birer bölüm ayırır ve "teslis" başlığı altındaki kısımda, Hristiyanlığın kökeniyle ilgili olarak kaleme alınmış klasik Arap eserlerinde oldukça kapsamlı olarak ele alınan bir konuyu, ilk kiliselerin İsa'nın şahsı ve eserleriyle ilgili ihtilaflarını tartışır. İznik İlkeleri metninin (*filioque* şartını dışarda tutarak) Arapça bir versiyonunu verir ve Hristiyanlığın üç ana ekol veya mezhebe bölündüğünü açıklar ki, kullandığı İslami terim olan *mezheb*, normalde dört Sünni fıkıh ekolünü ifade için kullanılır. Katib Çelebi, Yakubiler, Melkitler ve Nesturilerden oluşan bu üç Hristiyan ekolün İsa'nın beşerî ve ilahî nitelikleriyle ilgili farklı doktrinlerinin izahına girişir. Katib Çelebi, —kelimenin tam anlamıyla ifade edecek olursak Jacob Baradeus'un Suriye kilisesinin izleyicileri demek olan— Yakubiler ile, "Yakubilerin çoğu Ermenidir" şeklindeki yorumundan da anlaşılacağı üzere, Monofizitlerin genelini kastediyor gözükmektedir. Melkitler, devlet ve hiyerarşi tarafından ortodoks olduğu tasdik edilen ekolün, dolayısıyla da Rûm --Yunanlıların ve Romalıların— ekolünün izleyicileridirler. Katib Çelebi, Nesturîlerin ise genel kabul gören itikaddan ayrılarak bağımsız bir mezhep oluşturan sonradan ortaya çıkmış bir grup olduğunu açıklar. Katib Çelebi'nin yaşadığı dö-

nemde Jacob Baradeus'un ve Nesturîlerin mezhepleri küçülerek önemsizleşmiş ve hatta Ermeni ve Kıptî monofizit kiliseleri de güvenlik içerisinde İslami yönetime tabi hale gelmişti. Melkit kilisesinin doğuda Yunan Ortodoks, batıda ise Roma Katolik kiliselerine bölünmesi veya Protestan reformu dolayısıyla batıdaki Roma Katolik kilisesinin çok daha yakın bir zamanda gerçekleşen bölünmesi gibi —bir Osmanlı gözlemcisi için Yakubîler ve Nesturîlerin uzun zaman önce unutulmuş polemiklerinden daha da önemli olması beklenen— yeni ortaya çıkmış farklılıklar hakkında Katib Çelebi'nin söyleyeceği hiçbir şey yoktur.[4]

Bununla birlikte, Katoliklerle Protestanlar arasındaki farklılıklar bütünüyle gözden kaçmamış, hatta bir Osmanlı tarihçisi, orta Avrupa'daki din savaşlarının bir izahını bile yapmıştır. Bir gün, der, bize sözkonusu tarihçi, İspanya kralının kızı olan karısı Avusturya imparatorunu gözleri yaşlarla dolu ve son derece üzgün görünce, ona, kendisini üzen şeyin ne olduğunu sordu. İmparator, sorunun kendisiyle Osmanlıların sultanı arasındaki fark olduğunu söyledi. Sultan ne zaman şehzadelerine sahip oldukları kuvvetlerle birlikte emri altında toplanmaları için buyruk çıkarsa şehzadeler derhal buna icabet edip kendilerini sultanın emrine âmâde kılıyorlardı. Oysa, imparatorun kendisi Macar prenslerine bu gibi mesajlar gönderse onlar kendilerini imparatora karşı herhangi bir hizmetle veya itaatle yükümlü görmezlerdi. Bu yakınmaya imparatoriçenin mukabelesi şu oldu: Osmanlıların padişahının savaşçıları aynı inanca ve aynı örfe sahipler, şehzadeler bu yüzden ona itaat ediyorlar. Senin Macar prenslerinin sana itaat etmemelerinin nedeni seninkinden farklı bir inanca sahip olmalarıdır. Bu izahattan etkilenen imparator hemen Macar prenslerine elçiler ve rahipler göndererek onlardan "kendisinin sapkın inancına dönmelerini" emretti. Bazıları bu emre uyduysa da çoğu uymadı ve bu büyük bir zorbalığa ve zulme yol açtı. "Bundan dolayı Herşeye Kadir Olan ve gavur dahi olsa hiçbir ölümlüden rahmetini esirgemeyen Allah, ona karşı İslamın ordularını gönderdi."[5] Bir müddet önceki bir tarihte Macaristan ve Avusturya'yı dolaşmış olan Evliya Çelebi de, iki ülkenin farklı kiliselere bağlı olduklarını, Avusturyalılar "papaya itaat eder" iken Macarların Luther'in yolunu izlediklerini belirtiyordu. Bundan

dolayı birbirlerine son derece karşı olduklarını söylüyordu. Bununla birlikte, her ikisi de Hristiyan olan bu uluslar, Müslümanlara karşı birlikte hareket ediyorlardı, çünkü Evliya Çelebi'nin alıntıladığı bir hadisin kelimeleriyle: "Tüm kafirler tek dindir."[6]

Osmanlı subayları, Protestanlarla Katolikler arasındaki çatışmanın ehemmiyeti ve İslam davası için bu çatışmanın muhtemel değeri hakkında Osmanlı bilginlerine nazaran daha tetikte olmuş gözükmektedirler. Bunun kısmi nedeni, muhtemelen, İspanya'dan gelen Müslüman mültecilerin getirdiği bilgidir; diğer kısmi neden ise Protestan güçlerin bazı temsilcilerinin, surete tapıcı ve çoktanrıcı Katoliklere nazaran İslama daha yakın, dolayısıyla da ticaret ve herhalde daha birçok hususta lehte muameleyi hak eden gerçek tektanrıcılar olarak görünmek için gösterdikleri gayrettir. Osmanlılar, bu tür argümanlardan fazla etkilenmiş gözükmemelerine rağmen, nadiren de olsa bunları denemeye tabi tutmuşlardır. Moriskoların İspanya'da 1568-1570 yılları arasında ortaya çıkan isyanları esnasında, sultan, Lutheryenlerin "papaya ve onun ekolüne bağlı olanlara" karşı sürmekte olan mücadelelerine dikkatlerini çevirmek için onlara özel bir elçi gönderdi. İsyancılardan Lutheryenlerle gizli temaslar sağlamaları ve Lutheryenler papaya karşı savaş açtığı zaman kendi bölgelerindeki Katolik eyaletlerine ve askerlerine kayıplar verdirmeleri istendi.[7] II. Selim, İspanya Hollandasına gizli bir ajan gönderecek kadar işi ileri götürdü. Bir Osmanlı saray mektubu, kendileri de Katoliklere karşı savaşan ve putperestliği reddeden Lutheryenlerle Müslümanlar arasındaki çıkar ortaklığına değinir: "Katoliklere karşı kılıcınızı kaldırdığınız için ve düzenli olarak onları öldürdüğünüz için imparatorluğumuzun muhabbeti ve sarayımızın dikkati her yönden bölgenize yönelmiş durumdadır. Zira putlara ibadet etmeyen sizler, putları, portreleri ve "çan"ları kiliselerden def edip Hereşeye Kadir Olan Allah'ın Bir olduğunu, Kutsal İsa'nın O'nun Peygamberi ve Hizmetçisi olduğunu dile getirerek inancınızı ilan etmiş bulunuyor ve şimdi kalben ve ruhen gerçek dini aramakta ve arzulamaktasınız; oysa Papa diye isimlendirilen imansız, kendisinin Yaratıcısını Bir olarak kabul etmemekte, Kutsal İsa'ya (selam onun üzerine olsun) tanrılık atfederek ve kendi elleriyle yaptığı putlara ve resimlere tapına-

rak Allah'ın Birliğine halel getirmekte ve Allah'ın hizmetçilerini bu delalet yoluna sokmaya çabalamaktadır."[8] Daha sonraları İngiltere Kraliçesi Elizabeth ile Osmanlıların yazışmalarında da Protestan güçlere müttefikler olarak —Allah esirgesin— değil fakat Katolik güçleri oyalamaya yarayan bir araç olarak benzer bir ilgi gösterilir.

Papalık kurumunun Müslümanların ilgisini çekmemesi mümkün değildi. Bir çok Müslüman yazar, el-Bâb, yani papa diye isimlendirilen ve bir tür rahip-kral olan Roma'nın son derece garip yöneticisi hakkında yorumlarda bulunurlar. İslamda ne ruhbanlık ne de din adamları hiyerarşisi bulunmadığından, itinayla tertip edilmiş Hristiyan kilisesi fenomenini kavramak Müslümanlar için zordur. Papadan ilk söz eden kişi, 886 yılında Roma'yı ziyaret eden savaş esiri Hârûn ibn Yahyâ idi. Hârûn ibn Yahyâ sadece şunu belirtmekle yetinir: "Roma, el-Bâb, yani papa diye isimlendirilen bir kral tarafından yönetilen bir şehirdir." Bu ünvanla ilgili hiçbir açıklamada bulunmayan Hârûn ibn Yahyâ, sözkonusu ünvanı monarkın özel ismi sanmış gözükmektedir. Coğrafi bir sözlük olan Yâküt'ta yer alan Roma anlatısı biraz daha ayrıntılıdır. "Roma, günümüzde Frenklerin elindedir ve kralına Alman kralı denir. Frenklerin yöneticiliğini yapan ve onlar için bir İmâm konumunda bulunan papa, orada yaşar. Birisi ona itaatsizlikte bulunursa, o kişiyi, sürgün, kovulma ve ölümü hak eden bir isyankar ve günahkar olarak görürler. Papa, kadınları, abdestleri, yiyecekleri ve içecekleriyle ilgili konularda onlara yasaklar getirir ve onların hiçbiri ona karşı gelemez."[9]

Bu dikkat çekici kurumla ilgili olan bir ibare, İslam dünyasının doğu bölgelerine kadar yayılmış gözükmektedir. Bir onüçüncü yüzyıl şairi olan Hâkânî, bir hicvinde, Batrîk-i Zamâne Bâb-i Butrus'dan, yani zamanın patriyarkından, Peter'in kapısından (veya papasından) söz eder.[10] Görünene bakılırsa, bu kurumu doğulu kiliselerdeki patriyarklık kurumu ile karıştırmıştır ki bu ileri tarihlerde yaşayan Müslüman müelliflerin ortak hatasıdır.

Papalığın otoritesiyle ilgili ilk anlatılardan biri, 1261 yılında bir diplomatik elçi olarak güney İtalya anatoprağını ziyaret eden Suriyeli tarihçi İbn Vâsıl'a aittir. Vasıl, papa hakkında şunları söylemektedir: "Papa, Hristiyanlara göre, İsa'nın yasaklama ve serbest bırakma, karar verme ve kararından dön-

me yetkilerine sahip olan Vicarı *(halîfe)* ve nâibidir." Daha sonraki pek çok yazar tarafından da benzer yorumlar yapılır; bunlardan biri olan ve Cem'in serencamını kaleme alan Türk müellif, çok daha olağanüstü birşeyden söz eder: Hristiyanların papanın günahları affedebileceği şeklindeki inançlarından. Papanın bu gibi güçlere sahip oluşu, İslam ülkelerinden gelen ziyaretçileri hayrete düşürmekten asla geri kalmaz. Müslümanlar, dini otoriteye aşinadırlar: daha doğrusu, bir anlamda, başka otorite tanımazlar. İslam, insanlar arasında dini otoriteden farklı bir manevi otorite tanımaz ve Müslümanlara göre papaya atfedilen bu güçler sadece Allah'a mahsustur. İbn Vâsıl şöyle devam eder: "Krallara tacını giydirip tahta çıkaran odur ve onların dini yasalarındaki *(şerî'a)* hiçbir şey onun aracılığı olmadan gerçekleştirilemez. O bir rahiptir ve öldüğünde onun ardından aynı ruhbanlık karakterine sahip bir diğeri onun yerini alır."[11]

Kalkaşandî (ö. 1418), kaleme aldığı Münşeât kılavuzunda papayla ilgili kısa bir açıklamaya yer verir:

> Papaya hitap şekli: Melkitlerin patriyarkıdır ki onların arasında, bir halifenin Müslümanlar arasında sahip olduğu mevkiyi işgal eder. *Tetkîf* [yazışmalarda kullanılacak hitap şekilleriyle ilgili daha eski bir eser] müellifinin onu Tatarların büyük hanı konumunda göstermesi ilginçtir, zira gerçekte hanlar Tatarlar arasında mutlak bir hükümranlık ifade eden bir mevkiyi işgal ettikleri halde, bu tür bir özelliği olmayan papa, dini konularda neyin serbest ve neyin yasak olduğunu ilan etme gücünü de içine alan bir otoriteye sahiptir....
>
> Ona hitap şekli ... şöyledir: "Herşeye Kadir Olan Allah, haşmetli, kutsal, mütevazı, Roma'nın faal papasının yüksek varlıklarının saadetini ikiye katlasın, Hristiyan ulusunun güçlüsü, İsa'nın toplumunun örneği, Hristiyanlık dünyasının krallarının tahta çıkarıcısı... köprülerin ve kanalların koruyucusu... patriyarkların, piskoposların, rahiplerin ve keşişlerin sığınağı, İncil'in (gospel) izleyicisi, toplumuna neyin serbest neyin yasak olduğunun bildiricisi, kralların ve sultanların dostu...

Tetkîf'in müellifi, Kalkaşandî'nin alıntıladığı şekliyle şunları söylemektedir:

> Kayıtlarda bulduğum hitap şekli budur, fakat benim hizmetim süresince papaya hiçbir şey yazılmadığından daha önceleri ona hangi konularda yazı yazıldığını bilmiyorum...[12]

Papalıkla ilgili hem tarihi olan hem de o dönemde kaleme alınmış bulunan bir anlatıyla, Reşid el-Din'in, ondördüncü yüzyılın ilk yıllarında İran'da yazılmış ve daha önce de belirttiğimiz gibi bir papa elçisinden ve papa yanlısı bir vakayinameden yararlanılarak kotarılmış *Evrensel Tarih [Câmiü't-Tevârih]* isimli eserinde karşılaşırız. Papayla kişisel teması olan Şehzade Cem'in hatıratını kaleme alan müellif, yeni bir papanın iş başına gelişinde izlenen yöntemleri ve bu olayla birlikte halk arasında oluşan hareketlenmenin canlı bir anlatısını sunar. Katib Çelebi'nin Avrupa'yla ilgili kısa bilimsel eserinde papalıkla ilgili bir bölüm yer alır. Daha çok, seçildikleri tarih ve görev süreleriyle birlikte papaların sıralı listesini sunan bu bölüm, Peter ile başlayıp 1535 yılında papa seçildiği belirtilen III. Paul ile sona erer.[13] Katib Çelebi'nin papalarla ilgili anlatısında III. Paul'un 1549 yılında gerçekleşen ölümünden söz edilmeyişi, insana, Katib Çelebi'nin kullandığı kaynağın bir asırdan çok daha eski olabileceğini düşündürüyor. Müslüman müellifler, diğer konularda olduğu gibi, bu konuda da, daha güncel bilgi edinmeye ihtiyaç hissetmemiş —veya belki de fırsat bulamamış— idiler. Katib Çelebi'nin Hristiyan ilahiyatı ile ilgili anlatısı bin yıl öncesine ait olduğundan, papaları sıralayan listesinin bir asırdan biraz fazla bir süre öncesinde kesilmesi hiç de şaşırtıcı değildir.

Papalığın ve genel hatlarıyla Avrupa Hristiyanlığının gerçekten çok daha iyi bir anlatısı, onyedinci yüzyılın sonunda İspanya'yı ziyaret eden Faslı büyükelçi el-Vezir tarafından kaleme alınır. El-Vezir'in, sadece papa hakkında değil fakat papalığın organizasyonu, kardinallerin rolü ve hatta yeni bir papanın seçilmesinde izlenen usul hakkında söyleyecek çok şeyi vardır. Bir bütün olarak papalık kurumu el-Vezir'de özel bir öfke uyandırmış gözükmektedir ve papadan her söz edişini hakaretler ve beddualar izlemektedir. Gassanî ise, Engizisyon, Yahudilere yapılan zulüm, Reformasyon tarihi ve Hristiyanlık âleminde cereyan eden müteakip dini mücadeleler gibi meselelerle ilgilenir. Hatta İngiltere'deki Reformasyona da yer vere-

rek, bunun, Kral VIII. Henry'nin evlilik problemlerinden kaynaklandığını belirtir ki, bu bilgiyi, İspanyalı ev sahiplerinden edindiğine şüphe yoktur. İspanya'da îfâ edilen şekliyle Katoliklik hakkında uzunca bir söylev vererek, rahibelerden, keşişlerden, Katoliklerin günah çıkarma uygulamasından ve bu uygulamanın ortaya çıkaracağı kötü sonuçlardan söz eder.[14] İspanya'ya giden müteakip Fas elçileri, kilise ve kilisenin kurumlarını tartışırken onu örnek alırlar ve bir çoğu Engizisyon konusuna geniş yer verirler.

Avrupa'ya giden Müslüman ziyaretçilerin gerçekten ilgilerini çekmiş gözüken az sayıdaki konulardan biri de İslamla ilgili olan şeylerdir. Yeniden Hristiyan yönetimi altına girmiş ülkelerdeki bazı yerlerde Müslüman nüfuslar varlıklarını korumayı başarmışlardı ve bu yerler doğal olarak ilgi görüyordu. Norman yönetimi altındaki güney İtalya anatoprağında hala varlığını sürdüren bir Müslüman nüfusla karşılaşmak İbn Vâsıl'a ilginç gelmişti:

> Yaşadığım yere yakın Lucera isimli bir şehir vardı ki sakinlerinin hepsi Sicilya kökenli Müslümanlardı. Orada Cuma namazı kılınmakta ve Müslümanlık açıkca ikrar edilmektedir. İmparator Manfred'in babasının [II. Frederick] zamanından beri bu böyle olagelmiştir. Manfred, orada nazari bilimlerin tüm dallarının tahsili için bir dar'ül-fünun inşa etmeye başladı. Onun kişisel meseleleriyle ilgilenen yakın arkadaşlarının bir çoğunun Müslüman olduklarını ve onun ordugahında ezan ve namazın açıkça ve alenen ifa edildiğini gördüm.

İbn Vâsıl, papanın, "Müslümanlara karşı muhabbetinden dolayı Manfred'i aforoz etti"ğini belirtir.[15]

Zamanla Müslümanlar Sicilya'dan ve İtalya anatoprağından çıkarıldılar. İspanya'da ise bir müddet daha varlıklarını sürdürdüler; hatta, İspanya Krallığındaki tüm Müslümanları din değiştirme, sürgün veya ölüm seçenekleriyle karşı karşıya bırakan 11 Şubat 1502 tarihli buyruktan sonra bile, Moriskolar olarak bilinen bir tür gizli-Müslüman topluluk halinde bir süre daha ayakta kalmayı, İspanya tacına karşı birçok kez isyana kalkışmayı ve hatta bir keresinde kısa bir süre için de olsa Gırnata şehrini ele geçirmeyi başardılar. İspanyalı Müslü-

manlar, nihai yenilgilerinden hem önce hem de sonra, dönemin en büyük Müslüman gücü olan Osmanlılardan yardım talebinde bulundularsa da bundan pek bir sonuç alamadılar. Doğrusu, Osmanlılar Moriskolarla müzakerelerde bulundu ve onlara değişik yollarla tavsiyede bulunmaya ve nadiren de olsa yardım sağlamaya çalıştılar. İspanya, Kuzey Afrika ve İstanbul arasında iletişimi, bilgi alışverişini ve işbirliğini sağlamak üzere gizli bir Osmanlı elçisi gönderildi. Fakat bu dava kaybedilmiş bir davaydı ve Moriskolar zamanla selefleri gibi sürgün edildiler.

Osmanlıların orta Avrupa'dan ricatı, benzer bir durumun orada da ortaya çıkmasına yol açtı. Pek çok yerde Hristiyan yeniden-fethini bir Müslüman toplu göçü izledi ve Ruslar tarafından fethedilen Tatar toprakları dışında kalan yerlerde hatırı sayılır bir yekun oluşturan Müslüman topluluklar Hristiyan yönetimine geçtiğinde henüz ondokuzuncu yüzyıla girilmemişti. Başka yerlerde ise, Müslümanların nostaljik ilgilerini uyandıracak şeyler olarak geriye sadece İslami geçmişin abideleri ve anıları kalmıştı. Gerek İspanya'ya giden Faslı elçiler, gerekse orta ve güneydoğu Avrupa'ya giden Osmanlı elçileri, çoğunlukla Hristiyan yeniden-fethinde kaybedilen eski Müslüman topraklarından geçmek zorundaydılar. Her iki grup da dikkat çekici benzerlikler arzederler. Tıpkı Doğuda seyahat eden Avrupalı ziyaretçilerin klasik ve Hristiyan geçmişin izlerini aramaları gibi Avrupa'ya giden Müslüman ziyaretçiler de Müslümanlardan geriye kalan şeylerle ilgilenmekte, Müslüman kitabeleri karşısında duygulanmakta, Müslüman geçmişle ilgili hatıralar yad etmekte ve hatta Müslüman varlığının kalıntı eserlerini veya daha iyisi halen varlıklarını sürdüren Müslüman toplulukları bulmaya çalışırlar. Mesela, Faslı elçi el-Gazzâl, İspanya'daki Villafranga-Palacios isimli bir yerin sakinlerinin "Endülüslülerin" arta kalanları olduklarını söyler ki, bu terimle, İspanya'nın eski Müslüman sakinlerini kasteder: "Onların kanı Arap kanıdır, adetleri yabancıların *(Acem)* adetlerinden farklıdır. Müslümanlara karşı temayülleri, bizimle birlikte olmaya duydukları arzu, ayrılmamızdan duydukları üzüntü kesin bir şekilde onların Endülüslülerden geriye kalan kişiler olduklarını göstermektedir. Fakat küfrün ortasında yaşamaya başlamalarının üzerinden uzun bir zaman geçmiştir,

Allah bizleri muhafaza eylesin." El-Gazzâl, yanına "tam bir Arap endamına sahip bir kız" olan kızıyla gelen ve ikrar etmemesine rağmen gerçekte Müslüman olduğunu izhar eden "gizemli işaretler" yapan Belasco isimli bir gizli Müslümanla karşılaştığını dahi ileri sürer.[16] Osmanlı büyükelçileri de Macaristan ve hatta güney Polonya'daki eski tebeaları arasında sevgi gösterileriyle karşılaşırlar. Mesela, 1790 yılında Macaristan'dan geçen Azmi Efendi, Macarların kendisine, gerçekleştirdiği göreve ve daha genel olarak da Osmanlı İmparatorluğuna karşı gösterilen aşırı muhabbet ve iyi niyetten söz eder.[17] Orta ve güneydoğu Avrupa'daki kaybedilmiş eyaletlerden geçen diğer Osmanlı elçileri, bu halkların eski efendilerine karşı sıcak duygular taşıdıklarını sezdiklerini ileri sürerler. Daha da şaşırtıcı olanı, onsekizinci yüzyıl gibi geç bir tarihte İspanya'ya giden Faslı büyükelçiler tarafından aynı hissiyatın keşfedilmiş olmasıdır. Bu ülkede bulunan ve halen seküler kullanımla veya daha da kötüsü Hristiyanlık adına kullanımla kutsallığına halel getirilmekte olan çok sayıdaki İslami eserin bütünüyle farkında olan Faslı elçiler, İspanya'nın Hristiyanlaştırılışının sathi olduğuna ve eski İslami sadakatlerin yeniden ortaya çıkacağına inanıyorlardı.

Müslüman ziyaretçiler çoğunlukla İslami eserlerin biçimlerinin bozulmuş veya profanlaştırılmış olmalarından rahatsız olurlar. Faslı el-Gazâl, Gırnata'yı ziyaret ettiğinde, üzerinde Arapça yazı bulunan bir taşın daha kolay okunabilmesi ve daha güzel görünmesi için sağ tarafının yukarı getirilmesini talep eder. Hatta Kurtuba'daki camiyi ziyaret ettiği vakit üzerinde Arapça dini bir yazı yer alan ve kaldırım taşı olarak kullanılan bir taşın yerinden sökülmesini ısrarla istediğini dahi ileri sürer. Minareler özel bir ilgiye mazhardılar; İspanya'da fener kulesi olarak kullanılan minare, Sırbistan'da saat kulesi olarak kullanılan minare, ziyaretçi Müslümanları üzüntüye boğuyordu. Hamamlar bile profanlaştırmadan nasiplerini almışlardı ki, Avusturyalılar tarafından işgal edilişinden kısa bir süre sonra Belgrad'ı ziyaret eden bir Türk, hamamların bazılarının mesken haline getirilmiş olduklarını tiksintiyle dile getirir.[18] Ona göre bu durum, imansızların iğrenç alışkanlıklarının bir diğer göstergesidir.

Müslüman yazarların yazılarında hem doğu hem de batı

Avrupa'daki kaybedilmiş eyaletlere karşı çok güçlü bir şekilde ortaya çıkan bir duygu, buraların İslamdan haksız olarak alınan ve eninde sonunda yeniden İslama geçmeleri mukadder olan İslami topraklar olduğu duygusudur. Bu hakkın tesisi için kısa süreli bir işgal bile yeterlidir. Bu yüzden, Polonya'da bulunan ve 1672 ile 1699 yılları arasında Osmanlıların yönetiminde kalmış olan Kamaneits kalesini 1763 yılında ziyaret eden Resmî Efendi, yapım tarihi İslami tarihle ve Kur'an'dan bir alıntıyla verilmiş bir minareyle karşılaşınca duygulanır: "Bu yazıyı okuyunca, hakikatin kelamının bu minareden tekrar yükselebilmesi için Yaratıcının kısa zamanda bu yerleri İslama döndürmesi için dua ettim."[19] 1779 yılı gibi geç bir tarihte İspanya'ya giden Fas büyükelçisi Muhammed ibn Osman el-Miknâsî bile, her mahallin ismini "Allah onu tekrar İslama kavuştursun" duasıyla birlikte anar.[20]

Genelde, Müslümanlar Hristiyanlığı İslam için bir dini tehdit olarak görmediler, hatta Hristiyan orduların İspanya'da ve daha sonra güneydoğu Avrupa'da eyaletleri birbiri ardına yeniden fethetmeye başladıkları zaman bile, tehlike, dini nitelikten çok siyasi ve askeri nitelikte görüldü. Müslümanların yenilgiye uğrama durumunda bile Allah'ın vahyinin daha önceki ve eksik bir biçimini benimsemeyi seçecekleri düşüncesi kafa yormayı gerektirmeyecek kadar saçma gözüküyordu. Nitekim, gönüllü olarak İslamı bırakıp Hristiyanlığı seçenler son derece nadirdir. Müslüman ülkelerde, irtidat, ölümle cezalandırılması gereken —Müslümanlar din değiştirmeyi öyle görürler— bir suçtur. Yasaları tarafından Hristiyani yönetime boyun eğmektense göç etmeye teşvik edilen Müslümanlardan Hristiyan ülkelerde zorla dinleri değiştirilenler olmuşsa bile bu irtidatların samimi irtidatlar oldukları şüphelidir.

Müslümanların inançları için tehdit olarak algılanan ilk Batı kaynaklı tehlike, eski bir dinin ismiyle değil de yeni ve ayartıcı bir ideolojinin ismiyle, Fransız Devriminin propagandasını Müslümanlara yöneltmesiyle ortaya çıktı. Osmanlıların böyle bir tehlikenin farkında olduklarını gösteren işaretler, Bâb-ı Âlî Divanına kılavuz olması amacıyla Osmanlı baş kâtibi tarafından daha 1798 baharında kaleme alınan bir lâyihaada ortaya çıkar. Fransa'da yakın geçmişte meydana gelen olayların kökenlerini açıkladıktan sonra, baş sekreter, şunları söy-

ler: "Malum ve maruf ateistler olan Voltaire ve Rousseau ile onlar gibi olan diğer materyalistler, hepsi de alaycı bir üslup, kolay anlaşılabilir kelime ve terkipler ve avamın diliyle kaleme alınmış olup ismet sahibi peygamberlere ve büyük krallara, Allah bizi korusun, hakaretler ve iftiralar yönelten, tüm dinlerin yok edilip ortadan kaldırılmasını savunan ve eşitlik ile cumhuriyetçiliğin tatlılığını ima eden değişik kitaplar basmış ve yayınlamışlardı..."[21]

Mısır'ın Fransızlar tarafından işgali, bu yeni tehlikeyi daha da can alıcı hale getirdi ve Osmanlı İmparatorluğunu bugün psikolojik savaş olarak isimlendirilen bir atılımda bulunmaya yöneltti. Sultanın Müslüman tebealarına hitaben hem Arapça hem de Türkçe olarak yazılmış olan beyannamelerde Devrimcilerin kötülükleri uzun uzun anlatılır:

> Fransız ulusu (Allah onların meskenlerini başına geçirsin, bayraklarını çiğnetsin, zira onlar zorba kafirler ve musır günahkarlardır), ne Yerin ve Göğün Rabb'inin birliğine ne de Hesap Gününde şefaatçinin misyonuna inanmayan, dini tümden terketmiş olup ahiret gününü ve o gün verilecek cezaları inkar eden bir ulustur. Kıyamet gününe inanmazlar ve sadece zamanın geçişinin bizleri yok edeceğini ve bizi parçalayıp saçacak kurtlardan ve bizi yutacak olan topraktan başka hiçbir şeyin kalmayacağını ve bunun ötesinde yeniden dirilip hesaba çekilmenin, imtihan ve cezanın, sual ve cevabın olmayacağını söylerler. ... Peygamberlerin getirdiği kitapların apaçık hata olduklarını ve Kur'an, Tevrat ve İncillerin yalanlardan ve boş sözlerden ibaret olduklarını, Peygamber olduklarını iddia eden kişilerin... cahil insanları kandırdıklarını... tüm insanların eşit olduklarını ve insan olarak birbirlerinden farksız olduklarını, hiçbirinin bir diğerine göre takvâsının olmadığını ve herbirinin kendi canını kendisinin teslim ettiğini ve bu hayatta geçimini herkesin kendisinin sağladığını ileri sürerler. Bu boş inanç ve saçma fikir üzerine yeni ilkeler dikip yeni yasalar koymuş, Şeytanın kendilerine fısıldadıklarını tesis etmiş, dinlerin temelini tahrip etmiş, yasak şeyleri kendilerine meşru kılmış, nefislerinin arzuladığı şeyleri kendilerine serbest kılmış, sıradan halkı kandırıp kendi kötülüklerine ortak ederek kudurgan delilere çevirmiş, dinler arasında kışkırtıcılık yapmış, krallar ve ülkeler arasına fesat tohumları saçmışlardır.

Bildirgenin müellifi, okuyucuları, Fransızların tatlı sözlerine karşı uyarır:

> Yalan dolu kitaplar ve cafcaflı sözlerle her grubun gönlünü çelmeye çalışır, "Biz size, sizin dininize ve sizin toplumunuza aitiz" derler, beyhude vaadlerde bulunur ve korku verici uyarılarda bulunurlar.

Fransızlar, Avrupa'da büyük bir tahribatta bulunduktan sonra gözlerini doğuya çevirmişti. "Sonra onların şerirliği ve kötü planları Muhammed'in toplumuna yöneldi..."[22]

Gerçekten de öyle oldu. İslam, vahyedildiği günden beri, Müslüman doktrin ve toplumun temellerini tehdit eden bir ideoloji ve felsefeyle ilk kez karşı karşıya geliyordu. Müslümanların başına daha önce buna benzer birşey gelmemişti. İslam, Ortadoğu'nun antik toplumlarını fethedip soğurduktan sonra, Hindistan, Çin ve Avrupa'da üç medeniyetle karşı karşıya gelmişti. Din diye isimlendirilebilir bir dine mensup ve İslami güce karşı ciddi bir siyasi ve askeri alternatif olarak bunlardan sadece üçüncüsü görülüyordu. Fakat Hristiyanlık, İslam karşısında hep gerilemiş ve Müslüman ordularının ilerleyişi karşısında ancak kendine ait olanları koruyabilmişti. Yüksek Ortaçağda İslam ilahiyatının Helenistik felsefe ve biliminin meydan okuyuşuyla karşı karşıya kaldığı doğruydu, fakat alanı sınırlı olan ve fethedilmiş bir kültürden kaynaklanan bu meydan okumanın önü kesilmiş ve bastırılmıştı. Helenistik mirasın bir kısmı İslama katılmış, geri kalan kısmı ıskartaya çıkarılmıştı.

Avrupa sekülerizminin İslamın karşısına çıkardığı bu yeni meydan okuma son derece farklıydı: alanı, gücü ve kapsamı çok daha büyüktü ve, dahası, fethedilmiş bir kültür tarafından değil fethetmekte olan bir kültür tarafından yöneltiliyordu. Hristiyanlıkla gözle görünür bağları olmayan ve zengin, güçlü ve hızla gelişen bir toplum tarafından ifadeye kavuşturulan bir felsefe, bazı Müslümanlara, Avrupa'nın başarısının sırrını taşıyan ve giderek daha fazla farkına vardıkları kendi zayıflık, fakirlik ve ricatları için bir çözüm sunan birşey gibi göründü. Avrupa sekülerizmi ve ondan esinlenen bir dizi siyasi, sosyal ve ekonomik doktrin, ondokuzuncu ve yirminci yüz-

yıllar boyunca, birbirini izleyen Müslüman kuşaklar üzerinde süreğen bir cazibe oluşturdu.

VII
Ekonomi: Algılar ve Temaslar

Dokuzuncu yüzyılda, Bağdat'ta bulunan bir müellif, ticaretin temelini oluşturan farklı malları, bunların türlerini, niteliklerini ve menşelerini ele alan "Ticarete Net Bir Bakış" isimli kısa bir bilimsel eser kaleme aldı. Eserin bölümlerinden birinde, "diğer ülkeler"den Irak'a ithal edilen ticari eşya ve malların listesine yer verilmektedir. "Diğer ülkeler," Asya ve Afrika'nın ücra köşelerine kadar uzanan Müslüman İmparatorluğun değişik eyaletlerinin neredeyse tamamını içermektedir. Zikredilen toprakların sadece dördü Müslüman dünyanın dışındadır: Avrasya steplerindeki bir Türk krallığı olan Hazarlar, Hindistan, Çin ve Bizans. Hazarlardan "köleler, cariyeler, zırhlar, tolgalar ve zırh başlıkları" geliyordu; Hindistan'dan "kaplanlar, leoparlar, filler, leopar derileri, kızıl yakutlar, beyaz sandal ağacı, abanoz ve Hindistan cevizi"; Çin'den "güzel kokular, ipek, porselen, kağıt, mürekkep, tavus, vahşi atlar, eyerler, kebeler, tarçın ve katışıksız ravent"; Bizans'tan ise "altın ve gümüş kaplar, som imparatorluk dinarları, şifalı bitkiler, işlemeli giysiler, brokarlar, azgın atlar, bakırdan yapılmış nadide eşya, muhkem kilitler, çenkler, su mühendisleri, çift sürme ve ekin ekmede uzman kişiler, mermer ustaları ve hadım edilmiş er-

kekler" geliyordu. İhracatı çok az veya zikredilmeyi gerektirmeyecek ölçüde önemsiz olan Avrupa'dan hiç söz edilmemesine rağmen, Avrupa'dan ithal edilen şeylerin bir kısmının Bizans'la ilgili listeye dahil edilmiş olması mümkündür.[1]

Ortaçağ Müslüman coğrafyacılarının batı Avrupa'dan gelen ticari mallarla ilgili anlatıları etkileyicilikten uzaktır. Rusya yoluyla İskandinavya'dan yapılan ithalat oldukça kapsamlı olmuş gözükmektedir. Bu ticaret, yazılı olarak epey anılmanın yanısıra, geriye, İskandinavya'daki ve özellikle de İsveç'teki gömülerde bulunan ve çoğu orta Asya darphanelerinde basılmış olan çok sayıdaki Müslüman metal paralarının buluntuları gibi hatırı sayılır bir iz de bırakmıştır.

Ortaçağ müellifleri Batıdaki ekonomik koşullar hakkında birkaç bilgi kırıntısı sunarlar.

İbn Ya'kûb, Utrecht'den söz ederken söyle der:

> O, Frenklerin ülkesinde geniş toprakları olan büyük bir şehirdir. Toprağı tuzlu olduğundan orada ne tohum ne de bitki yetişmez. Halk sığırların sütü ve yünüyle geçimini sağlar. Ülkelerinde yakmak için odunları yoktur, fakat yakıt olarak kullandıkları bir tür çamurları vardır. Şöyle yaparlar: yazın sular kuruduğunda halk arazilerine gidip bu çamuru baltalarla tuğla parçaları şeklinde keserler. Her kişi kendi ihtiyacı kadar kesip bunları güneşte kurumaya bırakır. Kuruyunca hafifleyen bu çamur parçaları ateşe yaklaştırıldıklarında tutuşurlar. Ateş bu kurumuş çamuru odunu kavradığı şekilde kavrar. Tutuştuğu vakit, bu çamurdan, cam imalatçılarının körüklerinden çıkan alev gibi yüksek ısılı bir alev yükselir. Yanıp gittiğinde geriye kül bırakırsa da is bırakmaz.

İbn Ya'kûb, gittiği veya işittiği diğer şehirler hakkında da benzer gözlemlerde bulunur. Bordo, der, "su, ağaç, meyva ve hububat açısından zengindir. Bu şehrin kıyı şeridinde mükemmel amber bulunur." Rouen şehri...

> Seine Nehri kıyısında, simetrik biçim verilmiş taşlarla inşa edilmiştir. Hiç asma ve ağaç yetişmeyen bu yerde buğday ve kızıl buğday boldur. Nehirden "som balığı" diye isimlendirdikleri bir balıkla birlikte hıyar tadında ve lezzetinde olan küçük bir balık daha tutarlar.... Kışın, Rouen'de hava soğukluğu had safhaya ulaştığında,

ayakları ve gagası kızıl renkte olan bir tür beyaz kaz ortaya çıkar... bu tür hayvanlar ıssız bir adada yumurtadan çıkarlar. Denizde gemi battığı zaman bu adaya ulaşan kişiler bu kuşun yumurtaları ve civcivleriyle bir veya iki ay karınlarını doyurabilirler.

Schleswig ile ilgili olarak ise şunları söyler:

Bu kasabada çok az güzel şey veya nimet vardır. Halkın belli başlı yiyeceği oldukça çok bulunan balıktır. Herhangi birinin çocukları olsa masraftan kurtulmak için bu çocukları denize atarlar.

Mainz'den ise oldukça etkilenmiştir:

Bir kısmı meskun geri kalanı ekili olan çok büyük bir şehir. Bu şehir Frenklerin ülkesinde, Rhine diye isimlendirilen bir nehrin kıyısındadır. Buğday, arpa, kızıl buğday, ıhlamur ve meyva açısından zengindir. Bu şehirde, 301-302 [934-935] yıllarında Semerkant'da basılmış olup üzerinde yöneticinin ismi ve ihraç tarihi yer alan dirhemler mevcuttur.... Uzak Batıda olmasına rağmen bu şehirde ancak uzak Doğuda elde edilebilecek olan biber, zencefil, karanfil, sümbül yağı, öküz gözü ve havlıcan gibi baharatın bulunması olağan-üstüdür; bu baharat türleri, baharatın bol olduğu Hindistan'dan getirilirler.[2]

Ortaçağın daha ilerki bir evresinde, Müslüman müellifler daha iyi bilgi sahibidirler. Örneğin, İdrîsî, oldukça detaylı bilgiler verir. İngiltere gibi uzak bir yerden bile söz edilmeye başlanır. Nitekim, İbn Sa'îd, İngiltere'nin kendine has koşulları hakkında şunları söyler:

Bu adada sadece yağmur suyu vardır ve onlar ekinlerini bu yağmur suyuyla yetiştirirler. Bu adada altın, gümüş, bakır ve kalay madenleri vardır. Şiddetli soğuk yüzünden hiç üzüm bağı yoktur. Halk bu madenlerden çıkan ürünleri Fransa ülkesine naklederek şarapla takas ederler. Bu yüzden Fransa'nın yöneticisinin oldukça çok altın ve gümüşü vardır....[3]

İranlı tarihçi Reşîdüdddîn de, "değişik türden bol meyva yanında altın, gümüş, bakır, kalay ve demir madenlerine de

sahip" olan İngiltere'nin zenginliğinden etkilenmiştir. Reşîdüddîn, ayrıca, Cenova'dan gemiyle yola çıkıp Mısır, Suriye, Kuzey Afrika, Anadolu ve Tebriz'i dolaşan Frenk tüccarlardan da söz eder.[4]

Orta ve batı Avrupa'da üretilen ticari mallardan sadece üçü Müslüman yazarların ilgisini çekmiştir: Slav köleler, Frenk silahları ve İngiliz yünü. İslami yasa, İslami devletin vergi ödeyen meşru bir uyruğunun köleleştirilmesine izin vermediğinden, İslami topraklardaki köle nüfusunun sayısının artırılmasının sadece iki yolu vardı: doğum (köle ebeveynlerin çocukları dinleri ne olursa olsun köleydiler) ve dışardan temin. Doğum yoluyla artışın bir ilave köle işgücü kaynağı olarak bütünüyle yetersiz olduğu çok geçmeden ortaya çıktı. Roma İmparatorluğu ve diğer antik imparatorlukların aksine, Müslümanların devleti, suçluları ve borçluları köleleştirmek veya hür olmakla birlikte fakir düşmüş kişileri satıp serfleştirmek suretiyle köle nüfusunu artıramazdı. Bu yüzden, yeni kölelerin İslami sınırların ötesinden gelmeleri gerekiyordu ki, bunların, haraç olarak, esir olarak veya sadece satın alınarak elde edilmeleri mümkündü.

Bu durum, İslam devleti ile daha önceki imparatorluklar arasında önemli bir farklılığın oluşmasına yol açtı. Eskiden, başarılı bir sefer veya bir isyan bastırma sonrasını bir kenara koyacak olursak köle nüfusun çoğunluğunu yöresel kökenli insanlar oluşturuyordu. İslam devletinde ise, bunun aksine, köle nüfusun çoğunluğunu İslam topraklarının dışından gelenler oluşturuyordu ki, bu durum, zamanla devletin istikrarlı büyümesinin doğurduğu ihtiyaçları karşılamak için İslam dünyasına bitişik tüm ülkelerde yoğun bir köle ticaretinin ortaya çıkmasına yol açtı.

İslamın köle nüfusunun iki belli başlı kaynağı, çoğu Türk olan ve daha çok askeri amaçlar için kullanılan beyaz kölelerin geldiği kuzeydeki Avrasya stepleriyle hizmetçilikte veya başka işlerde yararlanılmak üzere esir veya satın alınmış siyah kölelerin getirildiği kuzeydeki tropikal Afrika idi. Bununla birlikte, köle nüfusunun artmasına yardımcı olan tali bölgeler de vardı ki, Avrupa bunlardan biriydi. Avrupa kökenli köleler, son derece doğal olarak, daha çok İslamın batıda kalan topraklarında, özellikle de Müslüman İspanya'da göze çarpmak-

taydılar. Diğer bölgedeki Avrupa kökenli kölelerin büyük kısmı savaş yoluyla elde ediliyorlardı. Savaş alanında esir alınan kafir düşmanın köleleştirilmesi meşruydu ve bu yolla elde edilen köleler bir müddet ihtiyaca cevap verebildi.

Peşinden bir müddet yerinde sayma, daha sonra ise bir İslami ricat gelecek olan İslami ilerlemenin duraklamasıyla, savaş esiri miktarı yetersiz hale geldi ki esir alınan kişiler daha kazançlı görülen fidye alma ve esir mübadelelerinde değerlendirilebiliyorlardı. O vakitler köleler satın alma yoluyla elde ediliyordu. Müslüman İspanya ve Kuzey Afrika'nın hizmetçi ihtiyaçlarını ve diğer ihtiyaçlarını karşılamak üzere Avrupalı erkek ve kadın köle tedarikiyle iştigal eden bir ticaret kolu gelişti. Müslüman batıdaki bu beyaz köleler, Slav anlamındaki Arapça Saklebî kelimesinin çoğulu olan Sakâlibe ortak ismiyle biliniyorlardı; Slav, yani köle (slave) kelimesi, Avrupa dillerinde olduğu gibi, bir etnik terimi sosyal bir içerikle bütünleştirmiş gözükmektedir. Coğrafya yazarlarının yazılarında yer alan Sakâlibe terimi, merkezi ve doğu Avrupa'daki değişik Slav halklarını ifade eder. Müslüman İspanya'nın vakayinamelerinde ise, bu terimin, Kurtuba'nın Emevi halifelerinin, doğu halifeliğindeki Türk Memlûklerin yerini tutan özel muhafızlarını ifade eden teknik bir terim olarak kullanıldığını görüyoruz. Görünene bakılırsa, İspanya'daki ilk Sakâlibe, Almanların, doğu Avrupa'ya yaptıkları saldırılarda esir alıp İspanyalı Müslümanlara sattıkları esirlerdir. Zamanla kapsamı genişlemiş olan bu terim, orduda veya evlerde hizmet veren tüm yabancı beyaz esirleri ifade eder hale gelmiştir. Müslüman İspanya'yı ziyaret etmiş doğulu bir seyyah olan onuncu yüzyıl Arap müellifi İbn Hevkel, İspanya'da karşılaştığı kölelerin sadece doğu Avrupalılardan müteşekkil olmadıklarını, aralarında Fransa, İtalya ve kuzey İspanya kökenlilerin de bulunduğunu belirtir. Bir kısmı hala esir alma yoluyla elde edilen köleler, artık sınır ötesi askeri harekatlarla değil fakat büyük çoğunlukla denizden yapılan saldırılarla esir alınıyorlardı. Fransa'dan ticari amaçlı bir köle ihracı yapılmaktaydı ve, Felemenk tarihçi Reinhart Dozy'nin deyimiyle, Verdun'da önemli bir "hadım erkek imalathanesi" bulunuyordu.[5]

Müslüman toplumun kölelere etki ve kudreti yüksek mevkileri işgal etme imkanı tanıyan kendine has yapısı, Müslü-

man İspanya'daki Sakâlibenin İspanyol-Arap toplumu içerisinde çok önemli bir unsur olmalarını sağladı. Bu kişilerin, büyük bir servete ve bazan gayrımenkullere ve kendilerine ait kölelere sahip generaller ve bakanlar olarak hizmet verdiklerini görüyoruz. Hatta, Arap dilini kullanarak aralarından belli sayıda ve belli önemde âlimler, şairler ve bilimadamları yetiştirmişlerdir ki, bunlardan biri, II. Hişâm'ın saltanatı (976-1013) esnasında Endülüs'teki Slavların meziyetleri ve başarıları üzerine bir kitap kaleme almıştır. Bu eserin hiçbir nüshası günümüze ulaşmamış gözükmektedir.

Fâtımîlerin onuncu yüzyıl başlarında Tunus'ta halifeliklerini kurup elli yıl kadar sonra Mısır'ı fethetmek için doğuya ilerlemelerinde Slav köleler önemli bir rol oynadı. Mısır'ı fetheden ordulara kumanda eden ve Kahire'nin kurucuları arasında yer alan Cevher, belki de bir Slav idi.[6]

Müslüman dünyaya köle ihracında pek çok Avrupalı yer aldı. Bunlar, Hristiyanlar ve Yahudilerden, doğu Akdeniz'de faaliyet gösteren Yunanlı esir tacirlerinden, İtalya ve Fransa'nın büyük tüccar şehirlerinin vatandaşlarından oluşuyordu. Sekizinci yüzyıl gibi erken bir tarihte Yunanlılarla rekabete başlayan Venedikliler köle ticaretinde önemli bir rol oynadılar.

Bu trafiğin Şarlman tarafından, onun ardından da Papa Zachary ve bu ticareti sona erdirmeye çalışan Papa I. Hadrian tarafından yasaklanmış olmasına rağmen, Avrupalılar, Hristiyan köleleri İspanya, Kuzey Afrika ve Mısır'daki Müslümanlara satarken hiç vicdan azabı duymamış gözüküyorlar. Hatta, pervasız insanlar olan Venedikliler, Roma şehrinde her iki cinsiyetten köleler satın almaya kadar işi ileriye götürdüler.[7] Venedik, aynı zamanda, hem İslam hem de Bizans saraylarına hadım erkek sağlama hususunda da önde geliyordu. Ulusal bir skandal boyutlarına ulaşmış olan köle ticareti, Venedik dükleri tarafından zaman zaman bizzat yasaklandıysa da bu yasakların fazla etkili olmadığı açıktı.

Tüm bu yasak ve kınamalar, böylesine kazançlı bir ticareti durdurma hususunda etkisiz kaldı. Slav topraklarına komşu olan ve Müslüman devletlerle deniz yoluyla kolay irtibat kurabilen Venedik'in coğrafi konumu, Venedikli tüccarlara bir rekabet üstünlüğü sağlıyordu ki, bir Adriyatik adası olan ve o vakitler Venediklilerin elinde bulunan Pola adası, önde gelen bir köle pazarı haline getirilmişti.

Başka köle tedarik kaynakları da vardı. İspanyalı, Sicilyalı ve Kuzey Afrikalı Müslüman korsanlar, özellikle de onuncu, onbirinci ve onikinci yüzyıllarda, Akdeniz'deki Hristiyan sahillerine saldırılarını ve çok sayıda esirler elde etmeyi sürdürdüler. 928 yılında Adriyatik'e yapılan bir tek seferden Tunus'taki el-Mehdiye limanına 12,000 esirle dönüldüğü söylenir. Bu sefere kumanda eden kişi, Sicilya valisinin azatlı kölesi olan ve İtalya ile Dalmaçya kıyılarına sık sık saldırılarda bulunan Sabir isimli bir Slav idi.

Ortaçağ boyunca süren bu trafik, ancak onbeşinci yüzyılda sönmeye yüz tuttu. Bu değişikliğin nedenlerinden biri, baharat peşinde koşan Batılıların baharat kaynaklarıyla doğrudan irtibat sağlamaya başlamaları ve Slav köleler peşinde koşan Müslümanların da köle kaynaklarıyla doğrudan bağlantı kurmaya başlamalarıydı. Portekizliler Afrika'yı dolanıp Hindistan ve Doğu Hint Adaları'na giderek baharatı kaynağında satın alırlarken, Balkanlar ve Karadeniz bölgesinde ilerleme kaydeden Türkler, köle ihtiyaçlarını merkezi ve doğu Avrupa nüfuslarından doğrudan sağlayabilir ve daha önceleri Slav köleleri Avrupa'dan Ortadoğu ve Kuzey Afrika'ya getiren çoğu Avrupalı aracıların hizmetlerinden vazgeçebilir hale geldiler. Onbeşinci ve onaltıncı yüzyıllarda, önde gelen köle tedarik kaynağı, ilerlemesini sürdüren Osmanlı cihadının istikrarlı bir şekilde ve bol miktarda Arnavut, Slav, Eflâklı, Macar ve diğer Hristiyan köleler elde ettiği yer olan güneydoğu Avrupa oldu. Bunların bir kısmını Hristiyan erkek çocuklarının imparatorluğa tabi nüfuslar arasından seçilerek asker yapılması usulü olan devşirme usulüyle asker yapılanlar, diğerlerini ise savaşta esir alınanlar oluşturuyordu. Devşirme usulü onyedinci yüzyılda aşama aşama terk edildi. Bunun yanında, Osmanlılarla Hapsburgler arasındaki savaşlarda üstünlük sağlanamaması, fetihlerin artık Osmanlı toplumunun ihtiyaçlarını karşılayacak sayıda köle temin edememekte olduğu anlamına geliyordu.

Cihadın yerine başka bir kaynak ikame edildi. Osmanlının hükümranlığını tanımakla birlikte içişlerinde bağımsız, özerk bir hanedanlık olan Kırım'ın Tatar hanları, muazzam bir köle akınları ve köle ticareti aygıtı geliştirdi. Doğu Avrupa'nın Rus, Polonyalı ve Ukraynalı halklarından Tatar akıncılar tarafından ele geçirilip Kırım'a getirilen köleler, burada satılıp Osmanlı

İmparatorluğundaki köle pazarlarında ikinci bir kez satılmak üzere gemiyle İstanbul'a getiriliyorlardı. Tatarların "steplerin hasatını kaldırma" diye isimlendirdikleri bu faaliyetleri, Tatar yağmalarının Ruslar tarafından Kırım'ın ilhakıyla sona erdiği tarih olan onsekizinci yüzyılın ikinci yarısına kadar düzenli ve kapsamlı bir erkek ve kadın köle arzı oluşturdu.[8]

Devşirme usulüyle Osmanlı hizmetine alınan Balkanlı Hristiyan erkek çocuklarının oynadığı rol herkesin malumudur. Osmanlı askeri ve bürokratik aygıtına oldukça çok sayıda devşirme dahil olmuş, gerek askeriye gerekse bürokrasi, bir müddet, Osmanlı devletine ve Müslümanların dinine yeni katılan bu kişiler tarafından yönetilmiştir. Balkanlı Avrupalıların Osmanlı iktidar yapısında yüksek mevkiler elde etmeleri rahatsızlık oluşturmuş, diğer unsurların, bazan bu devşirmelerin ana rakipleri olan Kafkasyalı kölelerin, daha sesli olarak da İslama yeni girmiş kölelere yöneltilen teveccühten dolayı kendilerini aşağılanmış hisseden doğuştan Müslüman ve hür olan kişilerin şikayetlerine neden olmuştur. Onyedinci yüzyılda imparatorluğun karşı karşıya kaldığı sorunlar ve nedenleri hakkında yazmakta olan şair Veysî, diğer şikayetler yanında şuna da yer verir: "Gariptir ki Arnavutlar ve Bosnalılar mevki ve iktidar nimetlerinden yararlanırken, Allah'ın Peygamberinin halkı [doğuştan Müslümanları veya Arapları kastediyor] boynu bükük geziyor."[9]

Devşirmelerin etkisi gerçekten muazzam oldu. Pek çoğu Osmanlı Devletinde en yüksek görevlere getirildiler; diğerleri ise âlimler, şairler ve hatta Müslüman hukukçu ve ilahiyatçılar olarak büyük itibar elde ettiler. Tatar akıncıların ele geçirip Karadeniz üzerinden gönderdiği doğu Avrupalı çiftçiler hakkında daha az bilgiye sahibiz; ama bu kişiler daha az mutlu olmuş gözükmektedirler. Devşirmelerin aksine, Osmanlı yönetici seçkinleri arasında yer alabilenleri nadiren sözkonusu olan bu kesimden mütevazı ve çoğunlukla da bayağı işlerde yararlanılmıştır. Onlardan sadece evler ve haremlerdeki bilinen hizmetlerde yararlanılmakla kalınmamıştır. Genel kabul görmüş varsayımın aksine, köleler sık sık ekonomik amaçlar için de kullanılmışlardır. Her ikisindeki de en yaygın kullanım biçimi olmamakla birlikte, Ortaçağda kölelerin büyük çiftliklerde ve maden ocaklarında istihdam edildiklerine dair beyan-

lar vardır. Bununla birlikte, Osmanlılar devrinde, büyük kısmı hükümet nezareti altında işletilmedikleri ve bütünüyle miri malı olmadıkları halde büyük çiftliklerde köle işgücünden yararlanıldığına dair geniş bilgi mevcuttur.

Müslümanların konuyla ilgili eserlerinden, farklı etnik köle gruplarının göreli önemleri hakkında bir fikir elde etmek mümkündür. Elimizde, Ortaçağ başlarından ondokuzuncu yüzyıla kadarki süre içinde kaleme alınmış olup farklı ırklara mensup kölelerin nitelikleri ve en uygun olarak hangi işlerde istihdam edilebileceklerini belirten çok sayıda Arapça, Farsça ve Türkçe metin mevcuttur. İlk eserler, neredeyse sadece Asya ve özellikle de Afrika kökenli kölelerden söz ederler. Osmanlıların bu konuyla ilgili olarak kaleme aldıkları eserler ise, Slav ve diğer doğu Avrupa kökenli kölelere biraz dikkat yöneltirse de birkaç istisna dışında batı Avrupalılara yer vermezler.[10]

Daha ilerki tarihlerde, İslam dünyasına batı Avrupalı köleler tedarik eden yegane kaynak, denizde gemiler ele geçirmeyi ve ara sıra Hristiyan dünyaya ait sahillere saldırılarda bulunmayı sürdüren Barbar Korsanlar idi. Bu korsanlar, onyedinci yüzyıl başlarında yeni bir yoğun faaliyet dönemine girdiler ve Britanya Adaları ve İzlanda'ya kadar denizde ilerlediler. Buna rağmen, insanları kullanma amacıyla değil de fidye alma amacıyla esir alan bu korsanlar için artık ticari bir mal olarak bu köleler hiçbir önem arzetmiyordular.

Bununla birlikte, bu esirlerden bazıları gönüllü veya gönülsüz olarak kendilerini esir alan Müslümanların arasında kaldı. Büyük kısmı erkek olan ilk grubu, İslamı seçen ve Korsanların hizmetinde mevkiler elde eden Avrupalılar oluşturuyordu. Bu kişilerin, onyedinci yüzyıl başlarında, Hilal altında leventler olarak mesleklerini sürdüren daha önceki Avrupalı korsanlar gibi, gemi yapımcılığı, topçuluk ve denizcilik konularındaki becerilerini yeni efendilerinin hizmetine sunduklarına şüphe yoktur. Ayrıca, birçok kez onlara batı Avrupa'nın daha uzak ve daha savunmasız limanlarına kadar rehberlik edip büyük ganimetler elde etmelerine de yardımcı olmuşlardır. Bu maceracıların Müslüman ülkeler üzerinde önemli bir etkilerinin olduğuna dair hiçbir kanıt yoktur.

Müslüman Korsanlar tarafından ele geçirilen esirler arasında bir başka grup daha vardı ki bunların Müslüman ülkeler-

deki mevcudiyetleri gönülsüz fakat daimi idi. Bunlar, güzellikleri dolayısıyla odalıklar olarak alıkonan veya Ortadoğu'daki haremlere —satış yoluyla veya hediye olarak— gönderilen kadınlardı. En güzel olanları, çoğunlukla soluğu sultanların veya diğer yüksek rütbelilerin odalıkları olarak İstanbul'daki İmparatorluk Sarayı'nda alıyorlardı. Osmanlı sultanlarının babalarının malum olmalarına ve haklarında oldukça bol dökümanın bulunmasına rağmen anneleri hakkında pek bilgi mevcut değildir. Birçoğu haremin cariyeleri olan bu kadınların kimlikleri, kökenleri ve hatta isimleri, Müslümanların evlerinin mahremiyeti hususundaki ketumlukları dolayısıyla tarihten gizlidir. Bu durum, saraya ehemmiyetsiz cariyeler olarak girip, saltanat süren sultanların anneleri olarak büyük güç ve saygınlık elde eden bu hanımların bir kısmının kökenleri hakkında bazı spekülasyonların yapılmasına yol açmıştır. Bir kısmının Avrupa kökenli oldukları söylenen bu sultan anneleriyle ilgili pekçok hikaye vardır. Bunların en meşhuru, büyük reformcu Sultan II. Mahmut'un haremde kendisine Nakşidil ismi verilen annesidir. Yaygın bir efsaneye göre, Nakşidil, Martinique doğumlu bir Fransız hanım ve Josephine de Beauharnais'in kuzeni olan Aimée du Buc de Rivery idi; fakat bu hikayenin doğru olduğuna dair güvenilir hiçbir kanıt yoktur. II. Selim'in odalığı ve halefi III. Murad'ın annesi olan Nur Banu hakkında daha iyi bir kanıt vardır. Asil bir aileye mensup Venedikli bir hanım olan Nur Banu, bazı anlatılara göre, Korfu'nun Venedikli valisinin kızı olan Cecilia Venier-Baffo idi. Bir Türk akıncısı tarafından ele geçirilen Nur Banu, Sultan Muhteşem Süleyman'a hediye olarak gönderilmiş, o da bu kızı oğlu Selim'e hediye etmiştir. Sonraları, Nur Banu ile III. Mehmed'in annesi olan halefi Safiye, Venedik ve hatta İngiltere'yle yazışmalarda bulunmuşlardır.[11]

Bu hanımların, Müslüman toplumа ve hatta saraya mensup olan veya olmayan oğullarına Avrupa hakkındaki bilgilerini artırma husunda fazla bir katkıda bulunmuş olmaları pek olası değildir. Zira, bu kadınlar çok küçük yaşta hareme dahil oluyorlardı ve Müslüman toplumun yapısı gereği harem dışındaki tesir ve etkileri asgari düzeyde idi.

Köle ticaretinin aksine, silah ticareti, kesintisiz bir gelişme ortaya koymaktadır. Haçlı Seferlerinden önce bile Frenk kılıç-

larını ve diğer Avrupa kılıçlarının yüksek kalitesini öven pasajların yer aldığı Arapça metinler kaleme alınmıştır. Haçlılar zamanına gelindiğinde, silah ticareti, aksi takdirde Avrupa ile İslam ülkeleri arasında doğacak olan aleyhte ticaret bilançosunu dengeleyen önemli bir ihraç malı haline gelmiş bulunuyordu. Müslümanlara Hristiyan kölelerden bile daha çok olmak üzere silah ihraç ediliyor olması, ruhban sınıfını ve hatta zaman zaman saray otoritelerini bile öfkelendirdiyse de silah ticareti üzerinde bunun fazla etkisi olmamıştır.

Müslümanlar sadece Frenk silahlarını değil, aynı zamanda bu silahları yapan ve kullanan kişileri de faydalı bulmuştur. Mısırlı bir müverrih, Fâtımîlerin yönetimi altındaki Kahire'de savaş gemileri için silah imalinde ve diğer hizmetlerde sanatkar olarak istihdam edilen Frenklerden söz eder.[12] Talihli Frenk askerleri, İspanya'dan Yakındoğu ve Küçük Asya'ya kadar Müslüman yöneticilerin ordularında karşımıza çıkarlar. Anadolu'nun ilk Türk yöneticilerinden birinin, aralarında Batılıların da yer aldığı binlerce ücretli Hristiyan asker istihdam ettiği söylenir. Ayrıca, Ortadoğulu ve özellikle de Moğol yöneticilerin hizmetinde bulunmuş Cenevizli denizcilerden ve diğer Avrupa ülkelerine mensup denizcilerden de söz edildiğini duyarız.[13]

Osmanlılar devrinde, silah ticareti oldukça kapsamlıydı ve hayati hammaddeleri de içeriyordu. 1527 yılında VII. Clement tarafından çıkarılan bir papalık buyruğu, "at, silah, demir, demir tel, kalay, bakır, kükürt, pirinç, sülfür, güherçile ve Hristiyanlara karşı savaşta kullanılan toplar, aletler, silahlar ve saldırı araçlarının yapımında kullanılabilecek diğer tüm şeyleri, aynı şekilde, halat, kereste ve gemicilikle ilgili diğer şeylerle yasaklanmış diğer malları Araplara, Türklere ve Hristiyanlığın diğer düşmanlarına götürenlerin tamamını...." afaroz ediyor ve lanetliyordu. Bir asır sonra Papa VIII. Urban tarafından çıkarılan benzer bir fermandaki yasaklanmış savaş maddelerinin listesi bir parça daha kabarıktır; ayrıca Türklere ve Hristiyanlık dininin diğer düşmanlarına doğrudan veya dolaylı olarak yardım, destek veya bilgi verenler de afaroz edilmekte ve lanetlenmektedirler.[14]

Bu trafikle ilgilenen sadece Vatikan değildi. Avrupalı hükümetler, rakip Avrupalı güçler tarafından Türklere savaş malze-

meleri ve askeri becerilerin sağlanmasından sık sık şikayet etmişlerdir. Katolik güçler, onaltıncı yüzyıl sonlarıyla onyedinci yüzyıl başlarında, sık sık, Protestanları, özellikle de İngilizleri geniş ölçüde savaş malzemeleri, özellikle de kalay tedarik etmekle suçlarlar. "Türkler, ayrıca onsuz toplarını dökmelerine imkan olmadığı için kendilerince büyük önem taşıyan kalayı tedarik etmek amacıyla da İngilizlerle dostluk içerisinde olmayı arzulamaktadırlar ki, son birkaç yıldır onlara gönderilmekte olan kalaydan İngilizler muazzam kâr elde etmekte ve salt kalay vasıtasıyla Yakındoğu ile ticareti sürdürmektedirler." Türkiye'ye gitmekteyken Melos'ta yakalanan ticari mal yüklü bir gemide şunların olduğu görülmüştü: "200 balya jarse, İngiliz yünlüleri, 700 varil barut, 1000 çakmaklı tüfek varili, 500 kullanılmaya hazır çakmaklı tüfek, 2000 kılıç ucu, saf altın külçeleriyle dolu bir varil, 20,000 sikke, çok sayıda büyük dolar ve diğer değerli şeyler. Ayrıca, sultanın buyruklarına göre parşömen üzerine Türkçe karakterle yazılı bir not da bulundu."[15]

Buna rağmen, afaroz buyrukları ve dünyevi ceza tehditleri bu son derece kârlı ticaretle meşgul olan kişileri bu işten vazgeçiremedi. Hristiyan güçler tarafından Osmanlılara ve diğer Müslüman ülkelere silah ve savaş malzemeleri tedariki giderek arttı ve zamanla muazzam oranlara ulaştı.

Öyle görünüyor ki, köle ve savaş malzemeleri dışında, Avrupa, Müslüman satın alıcılara sunacak başka pek fazla şeye sahip değildi. Bununla birlikte, Müslüman yazarlar tarafından birçok kez anılan bir diğer ticari mal daha vardı ki, bu, geç ortaçağda Batılı dünyada çoktan beridir bilinen İngiliz kumaşıydı. Onuncu yüzyılda Batıya giden seyyah İbn Ya'küb, muhtemelen Anglo-Saxon İngilteresini kastederek Şâşîn Adası hakkında şunları söyler:

> Orada, benzeri başka hiçbir ülkede bulunmayan son derece güzel bir tür yün vardır. Bunun nedeninin kadınların bu yünü domuz yağıyla yağlamaları olduğunu, böylece yünün kalitesinin arttığını söylüyorlar. Rengi beyaz veya turkuaz olan bu yün benzersiz güzelliktedir.[16]

Daha sonraki bir tarihte yazmakta olan coğrafyacı İbn Sa'îd ise biraz daha fazla bilgi sahibidir:

> Zarif ıskarlet orada [İngiltere'de] yapılır. Bu adada yünü ipek kadar yumuşak koyunlar vardır. Ada sakinleri yağmurdan, güneşten ve tozdan korumak için koyunlarının üzerlerini kumaşlarla örterler.[17]

İbn Sa'îd'e ait olan bu pasaj daha sonraki coğrafya yazarları tarafından da alıntılanır.

Frenk Avrupasına dair müstakil bir değinisinde Reşîdüddîn şöyle der:

> Her iki adada [İrlanda ve İngiltere] da postundan yünlü kumaş ve zarif ıskarlet yapılan dişi koyunlar vardır.[18]

Bu ıskarlet kelimesinin kökeni tartışmalıdır. Arapça ve Farsçadaki biçimlerinin Batıdan alınmış olması, aksine oranla daha muhtemel gözükmektedir. Bu kelimenin, onüçüncü yüzyılda bir rengi mi yoksa belli niteliklere sahip bir kumaşı mı ifade ettiği hususunda epey tartışma yapılmıştır. İkincisi daha olası gözükmektedir. Her neyse, ıskarlet, onüçüncü yüzyılda İngiltere'nin en önde gelen ürünlerinden biridir ve bu İngiliz ticari ürününün bu uzak doğudaki yankıları incelenmeye değerdir. Yukarıda kendilerinden alıntı yapılan üç kaynak, bu ıskarletin kulaktan duyma bilindiğine ve sadece uzak Avrupa'da bulunduğuna işaret etmektedir. Bununla birlikte, onbeşinci yüzyıl Osmanlı dökümanlarında bu İngiliz kumaşından Osmanlı topraklarına ithal edilen bir ürün olarak açıkça söz edilmektedir.[19]

Onsekizinci yüzyılın sonlarına gelindiğinde, ödemeler dengesi, Avrupa lehine ve Ortadoğu ile Kuzey Afrika'daki Müslüman ülkeler aleyhine olmak üzere kesin bir şekilde değişmişti. Bu gelişmeyi, Ortaçağın sonlarıyla modern yüzyılların başlarında Avrupa endüstri ve ticaretinin büyük atılımı sağlamıştı. Okyanus rotalarının açılışı ve gelişmesi Ortadoğu'yu gözden düşürmüş, ve hatta, bir zamanlar Türkiye için önemli bir hammadde ve vergi geliri kaynağı olan İran ipek ticareti bile büyük ölçüde batı Avrupalı tüccarlar tarafından kontrol edilir hale gelmişti. Yeni Dünya'daki Avrupa kolonilerinin ve Doğuda ticari ileri karakolların kuruluşu Avrupa'nın endüstriyel kapasitesini artırmış, Avrupalı tüccarları Ortadoğulu tüketicilere

sunacak çok şeye sahip kılmıştı.

İslam ve Hristiyanlık arasındaki ticaretin işleyiş biçimi gerçek bir anlamda tersine dönmekteydi. Avrupa, bir zamanlar kumaş ithal ettiği Ortadoğu'ya şimdi kumaş satıyor ve hammadde ithal ediyordu. Ticari ilişkideki değişimi Ortadoğulular'ın şu bildik düşkünlüğü olan kahve, canlı bir şekilde aydınlatmaktadır. Gerek kahve gerekse onu tatlandıran şeker Avrupa'ya ilk olarak Ortadoğu'dan ithal edilmişti. İlk ortaya çıktığı yer Kızıl Deniz'in güney ucu, muhtemelen Etiyopya olan kahve, onaltıncı yüzyıl içerisinde doğu Akdeniz'e getirilmiş; oradan da Avrupa'ya yayılmıştı. Kahve, onyedinci yüzyılın son çeyreğine kadar Ortadoğu'dan Avrupa'ya ihraç edilen mallar arasında önemli bir kalem olma vasfını korudu. Onsekizinci yüzyılın ikinci onyılına gelindiğinde artık Felemenkler Java'da kahve yetiştirmektelerdi. Hatta Batı Hint Adaları'ndaki kolonilerinde kahve yetiştiren Fransa bile Türkiye'ye kahve ihraç etmekteydi. 1739 yılına gelindiğinde, Türkiye'nin doğusundaki Erzurum'da Batı Hint Adaları kahvelerinden söz edildiğini görüyoruz. Batılı tüccarlar tarafından getirilen ve Kızıl Deniz bölgesinden gelen kahveden daha ucuz olan koloni kahvesi, Kızıl Deniz kökenli kahvenin piyasadaki payını büyük ölçüde düşürmüştü.

Şeker de doğu kökenli bir yenilikti. İlk olarak Hindistan ve İran'da arıtılan ve Avrupa tarafından Mısır, Suriye ve Kuzey Afrika'dan ithal edilen şeker, Araplar tarafından Sicilya ve İspanya'da da yetiştirilmeye başlandı. Şeker, buradan orta Atlantik adalarına, oradan da Yeni Dünya'ya götürüldü. Batı Hint Adaları kolonileri bu hususta da bir fırsat temin ediyordu ve bu fırsattan yararlanıldı. 1671 yılında Marsilya'da bir rafineri kuran Fransızlar, buradan Türkiye'ye koloni şekeri ihraç etmeye başladı. Muhtemelen Batı Hint Adaları kahvesinin çekirdeğinin daha acı olmasından dolayı Türklerin kahvelerinde şeker kullanmaya başlamalarıyla şeker tüketimi muazzam ölçüde arttı. Türkler o zamana kadar büyük ölçüde Mısır şekerine bağımlı kalmışlardı. Daha ucuz olan Batı Hint Adaları şekeri çok geçmeden Ortadoğu pazarını ele geçirdi. Onsekizinci yüzyılın sonuna gelindiğinde, Türklerin ve Arapların içtikleri kahvenin hem kahvesi hem de şekeri orta Amerika'da yetişmekte, her ikisi de Fransız veya İngiliz tüccarlar tarafından it-

hal edilmekteydi. Yöresel kökenli olan tek şey sıcak suydu.

Bu yeni ticari ilişkide bir diğer önemli ticari mal da tütün idi. İslami dünya için bütünüyle yeni birşey olan tütün, İngiliz tüccarlar tarafından Amerika'daki kolonilerden getiriliyordu. Tarihçi Peçevî, 1635 yılında "pis kokulu ve mide bulandırıcı tütünün gelişi" ile ilgili yazarken şunları söyler: "İngiliz kafirleri onu 1009 [M.S. 1601] getirdiler ve rutubet hastalıkları için bir deva olarak sattılar." Bununla birlikte, tütünün kullanımı hızla tıbbi kullanımın ötesine geçmiştir. "Zevk arayıcıları ve hazcılar" ve hatta "büyük âlimlerin ve kudret sahiplerinin birçoğu" tütüne müptela olmuşlardır. Peçevî, bu yeni kötülüğün birdenbire edindiği popülariteyi ve bunun sonuçlarını şu pasajda canlı bir şekilde tasvir eder: "Kahvehane ayaktakımının aralıksız içtikleri tütünden dolayı kahvehaneler mavi bir dumanla öylesine dolar ki, içeridekilerden herhangi biri bir diğerini göremeyecek hale gelir." Tiryakiler, kamuya ait yerlerde bile havayı zehirlemektedirler. "Ağızlıkları asla ellerinden düşmez. Birbirlerinin yüzlerine ve gözlerine dumanları üfleyerek caddeleri ve pazarları kokuturlar." Bu ve diğer pek çok rahatsızlık verici sonuçlarına rağmen, "1045 [M.S. 1635-36] yılının başlarına gelindiğinde, tütünün yayılışı ve ünü yazıya dökülemeyek veya ifade edilemeyecek ölçüdeydi."[20]

Onsekizinci yüzyıl sonlarında Ortadoğu'nun Avrupa'ya kıyasla ekonomik zayıflığı ezici bir boyuttaydı ve Avrupa'nın bir sonraki yüzyılda siyasi ve askeri üstünlüğüne zemin hazırladı. Buna rağmen, görünene bakılırsa, Müslüman yazarlar bu durumun pek farkında değildiler. Müslüman okuyucular, Batının ekonomiyle ilgili eserlerine bütünüyle yabancı kaldılar. Ondokuzuncu yüzyıla girildikten epey sonraki bir tarihe kadar Arapça, Farsça veya Türkçeye ekonomi içerikli hiçbir kitap tercüme edilmedi. Hatta Avrupa'yla ilgili mevcut sınırlı anlatılar bile büyük ölçüde siyasi ve askeri meseleleri ele almaktaydılar ve Avrupa uluslarının ekonomilerine pek yer vermemekteydiler. 1690-1691 yılları arasında Madrid'de kalmış olan Faslı büyükelçi Gassanî, belki de yegane istisnadır. Onun, İspanyolların Amerika'daki yayılmacılığının sonuçlarıyla ilgili yorumları belli bir kavrayışı ve İbn Haldun'un sosyal felsefesinin bir yankısını ortaya koymaktadır:

İspanyalılar hala Hint Adalarında birçok eyalete ve geniş topraklara sahipler. İspanyol ulusu, Kızılderili (Indian) topraklarının fethi ve sömürülmesi ve oralardan elde ettikleri büyük servetler sayesinde bugün tüm Hristiyanlar arasında en büyük servete ve gelire sahip olan bir ulustur. Fakat medeniyetin sağladığı lükse ve rahata düşkünlükleri dolayısıyla tembelleşmiş olan bu ulusa mensup insanların icra ettikleri Felemenklerin, İngilizlerin, Fransızların, Cenovalıların ve diğer benzerlerinin yaptıkları gibi ticaretle meşgul olan veya ticari amaçla yurtdışına seyahat eden bir ferde rastlamak oldukça zordur. Aynı şekilde, kendilerini diğer Hristiyan uluslardan üstün gören bu ulus, aşağı sınıftan veya sıradan halk arasından insanlar tarafından uygulanan el sanatlarını da hakir görürler. İspanya'da bu tür sanatları gerçekleştiren kişiler, kendi ülkelerinde ancak kıt kanaat geçinmek zorunda olup iş bulmak ve para kazanmak için İspanya'ya üşüşen Fransızlardır. Bu kişiler kısa sürede büyük servet elde ederler...[21]

1787-1788 yılları arasında İspanya'da bulunan Osmanlı büyükelçisi Vasıf da Amerikan külçesinin bazı ekonomik etkilerine değinir: "İspanyollar her üç yılda bir Yeni Dünya'daki madenlere beş ya da altıbin işçi gönderiyorlar. Madencilerin çoğu iklime ayak uyduramayıp öldüklerinden bu bir zorunluluk haline gelmiş bulunuyor. Altın ve gümüş Madrid'deki darphanelere geliyor, fakat nüfusun kıt, ziraatinse son derece az olması, onları, Fas'tan yiyecek maddeleri ithal etmeye zorluyor. Fas yöneticisiyle iyi geçinmeye çalışmalarının nedeni budur. Onlara temin ettiği erzak karşılığında ham altın olarak yüksek bir meblağ alan Fas yöneticisi, bu altınlarla Madrid'de kendi tedarik ettiği kalıpları kullandırarak kendi adına para bastırıyor."[22]

Vezir el-Gassanî'nin ekonomik konularda söyleyecek çok daha fazla şeyi vardır. Mehmed Efendi ise, ziyaret ettiği ve son derece etkilendiği duvar halısı ve züccaciye imalatı yapan fabrikaları da ele alır.[23]

Onsekizinci yüzyılın ikinci yarısına gelindiğinde, Resmî ve Azmî gibi elçiler, ziyaret ettikleri ülkelerdeki ticaretten ve imalathanelerden sık sık söz etmektedirler. 1777 yılında Romanya ve Polonya'yı da dolaşarak Berlin'e giden Resmî, bir çok yorumda bulunur. "Polonya krallığında," der, "Polonyalılarla bir-

likte iki farklı ulustan insanlar, Ruslar ve Yahudiler de mevcuttur. Polonyalılar ziraat ve ağır işlerle meşgul olurken şehirlerde meskun Yahudiler, kârlı alış veriş teşebbüslerinin yanında, buğdayın ve diğer malların ticaretini de ellerinde tutmaktadırlar; fakat en büyük kâr, halen oldukça zengin olup altın işlemeli, geniş yenli paltolar ve koyun yününden hafif kepler giyen Polonyalıların elindedir." Prusya'da şeker ve kumaş fabrikaları da görmüş olan Resmî, bu fabrikalarda kullanılan makinaların da Berlin şehrinde imal edildiklerini belirtir. Resmî, ayrıca, Prusyalıların önceleri Çin ve Hindistan'dan ithal ettikleri fakat sonraları nasıl yapıldığını öğrenip önce Saksonya'da ve yakın tarihlerde de Berlin'de imalini gerçekleştirdikleri porselene gösterdikleri ilgiye de dikkat çeker.[24] Resmî'nin halefi olan ve Berlin'e 1790 yılında giden Azmî, daha çok askeri ve siyasi meselelerle ilgilenmekle birlikte, Pruyalıların endüstrilerini kurmak için gösterdikleri başarılı gayret ve bunun ülkeye sağladığı güce de değinir.[25]

Ondokuzuncu yüzyıla kadar Osmanlı edebi eserlerinde Avrupa'ya değiniler son derece azdır. Bu ender örneklerden biriyle, 1757 yılında Sultan III. Mustafa'nın tahta çıkışı vesilesiyle şair Haşmet tarafından kaleme alınmış olan edebi eserde karşılaşıyoruz. Şair, bu eserde, yeni sultanı yüceltmek ve tahta çıkışını övmek için yaygın bir edebi usule başvurur ve içinde İslamın efendisine saygılarını sunmak için gelen kralların yer aldığı bir rüyaya yer verir. Şair, rüyasında, kralların debdebe içerisinde yeni sultana bağlılıklarını bildirmek üzere gelip sultanın sarayında hizmet etme talebinde bulunduklarını görür. Krallar birer birer şairin yanına gelip amaçlarını açıklar ve istedikleri görevlere atanabilmek için ondan yardım talep ederler. Her monark kendi ülkesinin kendine has özelliğini belirterek, yeni sultanın sarayında buna uygun bir görev talep eder. Çin imparatoru saray porselenlerinin gözetiminin kendine verilmesini, Yemen'in imamı ise baş kahvecilik görevinin kendisine verilmesini ister. Daha sonra sırasıyla altı Avrupalı yönetici gelir: Rus çarı baş kürkçü yapılmayı, ülkesinin cam eşya, kristal ve ayna yapımındaki becerilerinden övgüyle söz eden Avusturya imparatoru baş camcılık görevini üstlenmeyi, halkının değerli metal yapımındaki geçmişten gelen becerisinden söz eden "Venedik Cumhuriyeti'nin reisi" baş sarraf olarak gö-

revlendirilmeyi, ülkesinin silah ve barut yapımından söz eden İngiltere kralı cephaneliğin sorumluluğunun kendisine verilmesini, lalelerden ve diğer çiçeklerden gururla söz eden Hollanda "kralı" bahçıvan yapılmayı, ve nihayet, ülkesinin ince dokunmuş kumaşından, sateninden ve diğer kumaşlarından bahseden Fransa kralı da gardrob amiri yapılmayı talep eder. Listede başka Avrupalı yönetici yer almaz.[26]

İktisat tarihi için fazla bir önemi olmasa bile, Haşmet'in rüyası, Osmanlıların, onsekizinci yüzyıl ortalarında Avrupa devletlerini ve onların ürünlerini nasıl gördüklerini gösteren ilginç bir belge niteliğindedir.

İngiltere'yi onsekizinci yüzyılın sonlarında ziyaret eden Ebu Talib Han, kitabının bir bölümünün tamamını sanayileşmenin kendi gözleriyle gözleyebildiği başlangıcına ayırır. Makinaların sayısını ve mükemmelliğini, İngilizlerin servetinin ve büyüklüğünün temel nedeni olarak görür. İngilizlerin güçlerini o kadar çok sayıda uzak ülkeye yayabilmesini mümkün kılan budur; aynı şey, komşularının, bütün güç ve cesaretlerine rağmen Fransızların kendilerine karşı herhangi bir başarı elde etmelerini de imkansız kılmaktadır. Ebu Talib, en basiti olan tahıl öğüten değirmenden "buharla çalışan" büyük demir döküm aletlerine kadar bir çok makinenin tasvirini yapar. Top, düz metal levha ve iğne imalatı hakkında yorumlarda bulunur ve büküm makinasının hızı ve verimliliğine hayranlığını dile getirir. Büküm makinasının çalışma şeklini tasvir eder ve bu makina sayesinde çok daha az insanla çok daha çabuk kumaş üretilebileceğini söyler. Bununla birlikte, bu makinenin ürününün kalitesini Hindistan'ın el yapımı kumaşlarından daha düşük bulur. Bir bira fabrikası, bir kağıt fabrikası ve diğer birçok kurumu daha ziyaret etmiş olan Ebu Talib'in Londra'ya su sağlayan hidrolik pompa hakkında söyleyecek çok şeyi vardır. Hatta mutfakta kullanılmak üzere icat edilmiş makinalardan söz edildiğini bile duymuştur. "Bu krallığın insanları, önemsiz ve zaman alıcı işlere karşı son derece sabırsız ve gönülsüz" oldukları için mutfakta kullanılmak üzere tavuk kızartmaya, et kıymaya ve soğan doğramaya yarayan makineler icat etmişlerdir.[27]

Ebu Talib, İngiltere'nin değişik bölgelerindeki çok sayıda fabrikayı gezmiş görünmektedir. Gördüklerinden haklı olarak

etkilenen Ebu Talib, askeri ve siyasi gücün ekonomik temelleriyle ilgili açıklamalarının başında bunlarla ilgili yorumlarda dahi bulunur. Kısa bir zaman sonrasında Paris'e Osmanlı Büyükelçisi olarak giden ve 1803-1806 yılları arasında orada kalan Hâlet Efendi tarafından aradaki bu ilişki daha net bir şekilde görülmüş ve daha vazıh şekilde ele alınmıştır. Kendinden emin bir tepkici olan Hâlet Efendi, Fransızları ve diğer Avrupalıları hakir görüyor ve onları herhangi bir ölçüde taklit etmeye karşı çıkıyordu. Ona göre çare açık ve basittir:

> Allah biliyor ya, ben, bir acil önlem olarak her üç veya dört yılda bir 25,000 kese akçe tahsis edilip bununla bir lisan ve coğrafya okulu ile birlikte, enfiye, kağıt, kristal, kumaş ve porselen için beş fabrika açılsa, beş yıl içerisinde onların lehine olan hiçbirşeyin kalmayacağına, onların halihazırdaki ticaretlerinin bu beş mala dayalı olduğuna inanıyorum. Allah, efendilerimize gayret bahşetsin, amin.[28]

Hâlet'in, eğitim düzeyinin artırılması ihtiyacıyla ilgili vurgusu, onsekizinci yüzyıl reformcularının öngördüğü bir şey oldu. Basit bir şekilde ifade edilmiş olmasına rağmen, Avrupa'nın gücünün kaynaklarından biri olarak imalatçılığa işarette bulunması, Ortadoğulular için yeni ve önemli bir ilgi odağı oluşturdu. Ondokuzuncu yüzyıl içerisinde bu görüş ortak bir fikir halini aldı ve Türkiye, Mısır, İran ve diğer yerlerdeki reformcu yöneticiler, bilim ve sanayiyi, Kıta Avrupası'nın mutantan hazinelerinin kapısını açacak tılsımlı kelimeler olarak görmeye başladılar.

VIII
Hükümet ve Adalet

Müslümanlara göre, mensubu oldukları toplum, dünyanın, Allah'ın hakikatine şahitlik eden ve Allah'ın yasasını tasdik eden merkeziydi. Müslümanlara mahsus bu dünyada prensipte sadece bir tek devlet, yani halifelik, ve sadece bir tek hükümran, yani İslamın Evi'nin meşru reisi ve Müslümanların oluşturduğu topluluğun en büyük hükümranı olan halife vardı.

İslami tarihin ilk yüzyılı boyunca, bu algı, gerçeklikle uyum içindeydi. İslam, gerçekten tek bir toplum ve tek bir milletti; ilerlemesi öylesine hızlı ve öylesine kolay gerçekleşiyordu ki, dönemin bazı insanları, fetih ve ihtida paralel süreçlerinin hızlı gelişiminin çok geçmeden tüm insanlığın İslami topluluğa katılmasını sağlayacağına kesin gözüyle bakmış olsa gerektir.

Arap İslamı sekizinci yüzyıl içersinde sınırlarına ulaştı ve Müslüman devletin ve inancın önüne geçilmez görünen ilerlemesinin sekteye uğradığı fikrine giderek alışıldı. Konstantinopol'ü ele geçirme büyük planı ertelendi; bu plan ancak yüzyıllar sonra, yeni bir İslami fetih dalgası oluşturan ve ilerleyişleri orta Avrupa'da sekteye uğrayan Osmanlı Türkleri tarafından yeniden ele alınacaktı. Müslümanlar, zamanla kendilerinin sınırlarının olduğunu ve bu sınırların ötesinde başka toplum ve

milletlerin bulunduğunu kabullenmeye başladılar. Tüm insanlığı kuşatacak evrensel ve tek bir İslami toplum düşüncesi hala muhafaza ediliyor idiyse de, bu amacın gerçekleştirimi mesiyanik geleceğe bırakılmıştı.

Katı gerçeklik dünyasında, İslam milletinin (polity) birliği ve evrenselliği, adı konmaksızın terkedildi. İslam imparatorluğu içerisinde halifenin hükümranlığını ancak sözde tanıyan muhalif hükümdarlıklar ortaya çıktı. Hatta zamanla rakip halifelikler de kuruldu. 1258 yılında Moğol işgalciler tarafından Bağdat halifeliğinin ortadan kaldırılmasının ardından İslamın teorik siyasi birliği sona erdi. Buna karşın, zihinlerde yaşamaya devam eden bir tek İslam hükümdarlığı ideali, halifelik sonrası dönemde ortaya çıkan Müslüman monarşilerin isimlerinde ifade edilmektedir. Ortaçağdan ondokuzuncu yüzyılın sonuna kadar İslam ülkelerinin en çarpıcı özelliklerinden biri, yerleşik ve süreğen topraksal ve etnik ayrışmaların, hatta Avrupa'da çok eskiden beri var olan Fransa kralı, İngiltere kralı, Danimarka kralı ve benzeri birçok ünvan gibi etnik ve topraksal hakimiyet ifade eden ünvanların namevcut oluşudur.

İslam ortaçağında bu gibi tanımlara yer yoktur. Bu, birbirini izleyen iki yöneticinin tam olarak aynı toprak parçasını yönetmesinin son derece ender birşey olduğu ortaçağ döneminde ülkelerin çeşitliliğini ve istikrarsızlığını kısmen yansıtmaktadır. Fakat bu olgu, devletlerin görece istikrarlı ve dayanıklı oldukları Moğollar sonrası dönemde bile İslami hükümdarlık ünvanlarının bir özelliği olarak varlığını sürdürdü. 1500 yılına gelindiğinde, Ortadoğu'da belli bir öneme sahip sadece Türkiye, İran ve Mısır'ın oluşturduğu üç devlet vardı ki, Osmanlıların Mısır'ı ve ona bağımlı bölgeleri feth etmesiyle bu sayı ikiye indi. Fakat, kullandığımız bu terimler —Türkiye sultanı, İran şahı, Mısır sultanı— asla Müslümanların kendileri tarafından kullanılmamış, yabancılar veya rakipler tarafından yakıştırılmıştır. Avrupa'daki uygulamada bu tür ünvanlar sadece tasvir edici idiler. Bu ünvanlar, sözkonusu yöneticiler tarafından birbirlerine karşı kullanıldıklarında, muhatabın hükümdarlığının yöresel ve sınırlı olduğunu ifade eden aşağılayıcı bir anlam kazanıyordu. Kendilerinden söz ederken Mısır, Türkiye ve İran yöneticilerinin hepsi de kendilerini İslamın veya İslam halkının ya da İslam topraklarının hükümdarı olarak isimlendirir ve as-

la Türkiye, İran veya Mısır'ın hükümdarı olarak isimlendirmezlerdi.

Diğer halklar arasında olduğu gibi Müslümanlar arasında da gerek bu hususta gerekse diğer hususlarda başkalarını da kendi tasniflerine göre değerlendirme eğilimi mevcuttu. İslamın yekvücut bir varlık olarak görüldüğü bir yerde, Savaş Evi'nin de aynı şekilde değerlendirilmesi doğaldı. Kafirlerin, özellikle de İslami sınırın ötesindeki kafirlerin yaptıkları alt sınıflandırmanın hiçbir önem ve ehemmiyeti yoktu. Bununla birlikte, müverrihler, tarihin sadece gerçekten ehemmiyetli parçaları üzerine, yani Allah'ın kendi toplumu ve O'nun tarafından atanmış yöneticileri üzerine yoğunlaştıkları ve sınırın ötesindeki barbar kafirlerin anlamsız deveranlarına yer vermemekte oldukları halde, İslami devletlerin yöneticileri, giderek bu barbarlarla şu ya da bu şekilde ilişkiye girmeye mecbur kalacak, dolayısıyla da onlar hakkında asgari ölçüde de olsa bilgi toplamaya zorunluluk duyacaktılar.

Kafir toplumlarla ilişkiye girerken karşılaşılan ilk önemli sorun, değişik yöneticilere nasıl hitap edileceği hususunu belirlemede çıktı. Bu, bazı ilginç sonuçlar ortaya çıkardı. İslamın halen Arap yarımadası ile sınırlı olduğu bir dönemden söz eden eski Müslüman gelenekler, çevre bölgelere hakim üç hükümdarın ünvanlarına yer verirler: Kisrâ, Kayser ve Necâşî. Hiçbirinin Kur'an'da ismen zikredilmemesine rağmen, bu çevre devletlerle ilgili olarak Kur'an'da yer alan çok az sayıdaki göndermeler tefsir ve hadiste açıklanır ve aydınlatılır. Her üç kelime de, büyük bir ihtimalle, Aramca vasıtasıyla Arapçaya geçen devşirme kelimelerdir. Kisrâ kelimesi, İran'ın Sasani yöneticilerinin sonuncu veya en büyük yöneticisinin ismi olan Chosroes veya Hüsrev kelimesinden türemedir; Kayser, tabii ki Caesar, Necâşî ise Etiyopya Negusudur. Görünene bakılırsa, bu ünvanların her üçü de, ilk Müslümanlar tarafından, içinde yaşadıkları dönemin kendilerince tanınan üç önemli ülkesini yöneten hükümdarların ünvanları olarak değil de şahıs isimleri olarak değerlendirilmiştir. Muhammed'e atfetilen kâhinâne bir ifadeye göre: "Kisrâ öldüğünde ardından Kisrâ gelmeyecek. Kayser öldüğünde ardından başka Kayser gelmeyecek. Nefsimin elinde bulunduğu O'na and olsun ki, siz onların hazinelerini Allah yolunda harcayacaksınız"[1]

Kisrâ öldü ve ardından gerçekten gelen olmadı. Sasani ülkesi fethedilip İslamın Evi'ne katıldı ve Zerdüşt imparatorlar silsilesi sona erdi. Etiyopya'daki Hristiyan monarşi varlığını sürdürdüyse de etrafındaki topraklar ele geçirilerek görece önemsizleştirildi. İslama komşu ve rakip olarak sadece Roma imparatorluğu kaldı. Bununla birlikte, Kayser ünvanı nadiren de olsa Bizans imparatorlarını isimlendirmede de kullanılıyordu. Bu imparatorlar bazan düpedüz aşağılayıcı ünvanlarla anılıyorlardı. Bunlardan yaygın olarak kullanılan *tâguye*, yani tiran ünvanı, sonraları özellikle de Kuzey Afrikalı yazarlar tarafından Avrupa'daki monarşiler için de kullanıldı. Bir diğer hitap şekli ise, "inananların Kumandanı Harun'dan Romalıların köpeği Nikephoras'a selamla" diye başlayan halife Harunurreşid'in Bizans imparatoru Nikephoras'a gönderdiği meşhur mektupta örneklenmektedir.[2]

Buna rağmen, Hristiyanlığın diğer tüm yöneticileriyle birlikte, Bizans imparatorlarını isimlendirmede kullanılan en yaygın terim *melik* yani kral terimiydi. Kur'an ve hadisteki Arapça *melik* kelimesi, Eski Ahit'in eski yazımlarında yer alan İbranca muadili *melekh* kelimesi gibi, beşeri yöneticiler için kullanıldığında, dünyevi ve gayrı dini otorite anlamını da çağrıştıran çok olumsuz bir anlama sahipti. İlk İslami yüzyıllarda, bu terim, Müslüman ülkelerde dünyevi hükümdarların dini kaygıdan yoksun ve kendi başına buyruk yönetimiyle halifelerin ilahî olarak yetkilendirilmiş ve ilahî olarak düzenlenmiş yönetimi arasındaki farkı ortaya koyan kınayıcı bir terim olarak kullanılıyordu. Monarşi kavram ve terminolojisinin Müslümanlar arasında belli bir saygınlık elde etmesi ancak İslam içersinde İran siyasi geleneğinin belirgin bir şekilde yeniden ortaya çıkmasıyla mümkün oldu. Hatta o zaman bile olumsuz bir içerik taşımaya devam etti. *Mülûkü'l-küffar* yani kafirlerin kralları veya *mülûkü'l-küfr* yani küfrün kralları şeklindeki Hristiyanlığın monarşilerini toptan kınayıcı olan ifadede bu durum açıkça görülmektedir.

Bir yönetici sınıfına göre ise kral terimi bile çok fazladır. Müslümanlardan alınan topraklarda Haçlılar tarafından kurulan Hristiyan prensliklere, Avrupalı yöneticilere bahşedilen asgari meşruiyet bile çok görülür. Mısır resmi yazışma kılavuzlarında listesi yer alan kullanım örneklerinde Kıbrıs ve Aşağı Er-

menistan krallarına hitapta, *melik* kelimesinin yerini, kral olmadığı halde kendisine kral süsü veren anlamında Arapça bir kelime olan *mütemellik* terimi alır. Aynı *melik* kelimesi, Frenk prensleri, Afrikalı kabile şefleri, Bizans, Hint ve Çin imparatorları ve Avrupalı monarklar için ayrım gözetilmeksizin kullanılır.

Avrupalı monarklarla yapılan yazışmalarda daha büyük bir ihtimam göstermek gerekiyordu. Bu türden ilk İslami yazışmaların, Peygamber Muhammed ile üç çevre ülkenin yöneticileri arasında gerçekleştiği ileri sürülmektedir. Sahihliği tartışma konusu olmakla birlikte oldukça eski bir tarihe ait olduğu hususunda hiçbir şüphe bulunmayan bu belgeler, bir gayrımüslim yöneticiyle ilişkiye girmenin meşruiyetine delil teşkil etmişlerdir. Bu üç monarka genellikle kral ünvanıyla, kimi zaman bu ünvanın eski muadilleri olan lord *(sahip)* veya güç sahibi *(azîm)* tavsifinin ardından ismen ve yönettikleri halk veya dominyonun ismiyle hitab edilirdi. Böylece Bizans imparatoruna Bizanslıların *melik*i, *sahib*i veya *azîm*i, *Negus*'a ise *Necaşi* veya Etiyopya'nın kralı vesaire olarak hitap ediliyordu. Selam biçimi Müslüman hükümdarlar için kullanılanlardan farklıdır. Bir Müslüman hükümdar bir diğer Müslüman hükümdara hitaben yazdığı bir mektupta "Selam senin üzerine olsun" şeklindeki klasik İslami selamlamayı kullanır; bir gayrımüslim monarka hitap ediliyorsa bu selamlamanın yerini "Selam doğru yolu izleyenlerin üzerine olsun" alır. Bu müphem selamlama gayrımüslim yöneticilerle yazışmalarda bir standart haline geldi. Fas büyükelçisi Gassani, huzura kabul edildiği vakit İspanya kralını bu şekilde selamlamaya özel bir itina gösterir. Gassani, İspanya *tâgiye*sinin bu benzeri görülmemiş hitap biçimine şaşırmış olmasına rağmen, kendisinin başka herhangi bir selamlama biçimi kullanmamaya kesin kararlı olduğunu bildiğinden bu hitap biçimini mecburen kabul ettiğini belirtir.[3] Asırlarca önce ise Cem'in hayat hikayesinin müellifi, tutsak şehzadenin, Papa'nın elini, ayağını ve hatta dizini öpmeyi reddedip ancak doğunun muaşeretine uygun olarak omzunu öpmeye razı olduğunu vurguluyordu.

İlk yüzyıllarda gayrımüslim güçlerle yapılan yazışmalarla ilgili bilgiye sahip olmamamıza rağmen, Harun el-Reşid'in, savaş açma arefesinde yazılmış nezaket dışı "Romalıların Köpeği"

hitabının kural olmaktan çok istisna olması kuvvetle muhtemeldir. Ortaçağ İslamında bu gibi meselelerle ilgili en iyi bilgi Mısır kökenlidir ki bu ülkede bir gayrımüslim hükümdar olan Bizans imparatoruyla gerçekleştirilen ilk yazışma raporu onuncu yüzyıl tarihlidir.[4] O tarihten sonra Mısır'da kaleme alınmış birçok belge ve bürokratik yazı günümüze ulaşmış durumdadır ve çoğu Avrupa'daki arşivlerde muhafaza edilmektedir.

Gerçekten de, sadece vakayinamelerin değil sayısız belgenin de karşımıza ilk kez çıktığı Osmanlı dönemine kadar tam bilgi mevcut değildir. Vakayinameler, Osmanlıların, Avrupalılar için doğru ünvanlar bulmaya fazla ilgi duymadıkları izlenimini veriyor. Bu yüzden, Muhteşem Süleyman'ın müverrihi Kemalpaşazade bile, Osmanlı imparatorluğunda bir eyalet valisine verilen ünvanı kullanarak Avrupa'nın belli başlı monarklarından Fransa beyi, İspanya beyi, Alaman beyi şeklinde söz ediyor. Aynı şekilde, bu Avrupalı monarkların yönettikleri toprak parçaları da —onlara hitaben yazılmış resmi mektuplarda bile— normalde Osmanlı imparatorluğunun alt idari birimlerini ifade için kullanılan vilayet terimiyle isimlendirilmektedir.

Bununla birlikte, Osmanlılara ait metinler, Avrupalı monarklardan çoğunlukla kral olarak söz etmekte ve temel Müslüman ünvanlarından ödün vermeksizin, Avrupalı hükümdarlara, onlar tarafından belirlenmiş doğru ünvanlarla hitap etmeye belli bir ölçüde özen göstermektedir. İngiltere kraliçesi I. Elizabeth'e yazılan mektuplar "İsa'nın erdemli izleyicilerinin iftiharı, Hristiyan toplumunun saygın hanımlarının ablası, Nasranilerin arabulucusu, haşmetli ve muhterem İngiltere ülkesi kraliçesine, Allah akıbetini hayırlı etsin" şeklinde başlar.[5] Avrupalı Hristiyan monarklara yazılan tüm mektuplarda yer alan bu *intitulatio,* Osmanlı yazışma kılavuzunda mevcut temel dini sınıflandırmaya işaret etmektedir. Kraliçe Elizabeth'in Hristiyan kimliği, belgenin yazarının İngiltere'den söz etmeye geçmesine kadar en az üç kez dile getirilir. Kraliçe, Hristiyanlığın yöneticilerinden biridir. Bu kuşatıcı kimlikle İngiltere ülkesini (vilayetini) yönetmektedir. Dua bölümü, kraliçenin ölmeden önce Müslüman olup ebedi saadet elde edeceği umudunu dile getirir.

Elizabeth döneminde İngiltere ülkesi ve onun yöneticisinin

ünvanları hakkında Türkiye'de fazla birşey bilinmiyordu. Aynı kalıplaşmış ifadeyle hitap edilmelerine rağmen, doğru ünvanlarına yakın ünvanlar kullanılan Viyana imparatoru ve daha sonraları Prusya kralı gibi soyluların bulunduğu orta Avrupa hakkında daha çok bilgiye sahip olmaları hiç de şaşırtıcı değildir.

Osmanlılar, uzun süre Hristiyan yöneticilere kral ünvanından daha üstün bir ünvanla hitap etmeye yanaşmadı. Fas sultanları, sultan terimini diğer Müslüman ve hatta Hristiyan Avrupalı yöneticiler için ayrım gözetmeksizin kullandıkları halde, Osmanlılar, bu terimi kıskanç bir tutumla sadece kendilerine hasretmiş, Avrupalı hükümdarlar şöyle dursun, diğer Müslüman yöneticiler için bile daha aşağı ünvanlar kullanmışlardır. Hatta Kutsal Roma imparatoruna bile normalde Viyana kralı diye hitap ediliyordu ki, bu isimlendirme, onun protokoldeki yerini aşağı çeken bir araç vazifesi görüyordu. Daha üst dereceden soyluluk ifade eden bir ünvanla hitap edilmeye layık görülen ilk Avrupalı monark, bir Fransız-Osmanlı antlaşmasında en yüce hükümdar anlamına gelen ve bazan Osmanlı sultanlarının bizzat kendileri için kullandıkları Farsça bir kelime olan padişah ünvanıyla hitap edilen Fransa kralı I. Francis idi. Bu terimin Fransa kralı için kullanılması hatırı sayılır bir ayrıcalıktı. Avusturyalı, Rusyalı ve diğer Avrupalı monarklar için daha saygınca ünvanların kullanılmasına ancak ertesi yüzyıl izin verilmeye başlandı. Normal uygulama bu monarklara kendi ünvanlarıyla hitap etmekti. Avusturya imparatoruna kayserden bozma çezar, Rusya imparatoruna ise çar ünvanıyla hitap ediliyordu.

Ruslar, yenilgiye uğramış Osmanlı imparatorluğuna isteklerini empoze ettikleri 1774 tarihli Küçük Kaynarca Antlaşmasında yer verecek ölçüde bu meselenin önemli olduğunu düşünüyorlardı. Andlaşmanın 13. maddesine göre antlaşma tarihinden itibaren "Bâb-ı Âlî, 'tüm Rusların imparatoriçesi' kutsal ünvanına tüm kamusal yasa ve mektuplarda aynen, diğer hallerde ise bunun Türkçesine, yani 'Tamamen Rusların Padişahı' ifadesine yer vereceğine söz verir." Bu Türkçe ibarenin, transkribe edilmiş haliyle bir anlaşma maddesine dahil edilmesi dikkat çekicidir. Antlaşmayla ilgili olarak o tarihlerde kaleme alınmış bir muhtıra bu hususa dikkat çeker ve bunun, daha

açık olan ekonomik, stratejik ve politik kazanımlar yanında andlaşmanın başarılarından biri olduğunu ifade eder. Osmanlıların bu ünvanı yabancı yöneticiler için kullanma hususundaki gönülsüzlüğü bir resmi protokol meselesinden daha öte birşeydi. Bunun Osmanlı Müslüman adab anlayışında derin kökleri vardı. Bu, 1719 yılında Viyana'ya giden büyükelçi İbrahim Paşa'ya eşlik eden —diplomatik ya da bürokratik bir dille değil de basit, dosdoğru bir Türkçeyle yazan bir asker olan— bir Türk subayının yazdığı bir raporda görülebilir. Sözkonusu yazar, Avusturya imparatorundan söz ederken, Türk alfabesiyle kaleme alınmış şekliyle "kaiser" kelimesini kullanır. Bu yabancı kelimeyi okuyucularına izah için de şu ifadeyi kullanır: "Alman dilinde bu kelime *padişah* anlamına gelir. Buna rağmen, yakışıksız bir mukayesenin ortaya çıkmasına yol açmamak için İngilizcedeki "God save the mark" ifadesine benzer bir anlam taşıyan *la-teşbih* ibaresini ekler.[6]

Osmanlıların kendi hükümdarlarıyla Avrupa'nın daha aşağı hükümdarları arasında ayrım yapmaya gösterdikleri özen, kullandıkları harflerin hem başlıklarında hem de kullanılan hat tarzında açıktır. "Bizim Bâb-ı Âlî'miz," der Sultan III. Murat, 1583 yılında kraliçe Elizabeth'e yazdığı mektupta, "sadakat göstereceklere bağışları ve cömertliğiyle açıktır. Saadetle ışıyan kalplerimiz, boyun eğecekler için her zaman hazır ve hazırlıklıdır... elçiniz... Şu kralların elçileri gibi ki onlar... Yüce Kapımıza ve Aydınlık Eşiğimize bağlılık ve sadakatlerini sunarlar, bu yüzden gözetilecek ve korunacaklardır... O halde siz Sarayımıza daima sadakat ve dostluk içinde kalın... bağlılık ve sadakat yolunda ayağınızı sabit tutun, dostluk ve sadakat yolundan ayrılmayın..."[7] Osmanlıların Avrupalı monarklarla yaptıkları yazışmalarda yaygın olarak yer alan bu gibi ve hatta daha da ağır ifadeler, Avrupalıların böyle bir ilişkiye itirazsız rıza göstereceklerine dair yersiz bir beklentiyi yansıtmaktadır. Müslüman büyükelçilerin dikkatlerini gönderildikleri hükümdarlara tahsis edip daha aşağı mevkideki kişilerden pek söz etmeyişleri hiç de şaşırtıcı değildir. Bu kişilerden normalde sadece onlarla tanışma ve onlarla yapılan temaslar bağlamında söz edilir. Gassani, ünvanların kadınlardan tevarüs yoluyla bile miras alınması şeklindeki oldukça garip uygulamayı ve İspanyalıların gerek hüner gerekse evlilik yoluyla bu ünvanları elde et-

mek için gösterdikleri iştiyakı tartışır.[8] Mehmed Efendi, okuyucuları için Fransız hükümet sisteminin kısa bir izahına kalkışır:

> Mareşal ve düklerden rütbece aşağı olan ve "bakan" olarak isimlendirilen birçok vezirleri var. Bunların hiçbiri bir diğerinin işine karışmaz ve herbiri kendilerine tahsis edilen görevlerinde bağımsızdır. Yukarıda zikredilen kişi [Cambrai başpiskoposu] dış işlerden sorumluydu ve savaş açma, barış yapma, tüm ticari ilişkileri takip etme, diğer bölgelerden gelen büyükelçilerle görüşmeler yapma ve Âsitane-i Saâdet'e [İstanbul] büyükelçiler atayıp gönderme yetkilerine sahipti.[9]

Avrupa'ya giden Müslüman elçi ve ziyaretçiler, hükümetin aktüel yapısına ve en üst düzeyli görevliler dışında kalan görevlilere dikkat yöneltmeye ancak onsekizinci yüzyılın ikinci yarısında başladılar. Şüphesiz bu kişilerin en ilginci, 1790 ila 1792 yılları arasında Osmanlı büyükelçisi olarak Berlin'de bulunan Azmi Efendi idi. Dönemin diğer ziyaretçileri ve yazarları gibi, Azmi Efendi de, artık sadece gülünç davranışları dolayısıyla anılmaya layık sefil kafirler olarak görülmeyen Avrupalılara karşı kolayca fark edilir bir tutum değişikliğini yansıtmaktadır. Tersine, Avrupalılar, artık kendilerine karşı korunabilmek için usulleri incelenmesi gereken ve bu amaçla belki de taklit edilmeleri gereken güçlü ve ilerlemekte olan hasımlar olarak görülmektedirler. Azmi'nin raporu, seyahat ve faaliyetlerinin standart tasviriyle başlar. Raporun çok daha ilginç olan ikinci bölümünde, Prusya krallığını değişik başlıklar altında tasvire kalkışır: ülkenin idaresi, hazinenin durumu, nüfus, hükümetin yiyecek ambarları, askeriye, askeri gereçler ve topçuluk dergileri. Azmi Efendi'nin Prusya hükümet organizasyonundan ve özellikle de devlet aygıtının etkinliği, memurların becerikliliği, ehliyetsiz ve gereksiz memurların bulunmayışı ve maaş ve terfi sisteminden oldukça etkilendiği açıktır. Prusyalıların sanayi tesisi için gösterdikleri gayretlerden söz eder ve Prusya krallığının iç sükuneti ve güvenliği üzerinde uzun uzun durur. Mali düzen ve hazineye özel övgüde bulunur. Prusya ordusu ve onun talim sistemi ile ilgili olarak yaptığı tasvir, daha iyi bir askeri organizasyon için baskıda bulunan Osmanlı memurları için önemli bir kaynak haline gelmiştir. Azmi Efen-

di, önerilerini ima yoluyla dile getirmekle yetinmiş, raporunu, Prusya'daki deneyimlerinden esinlenmiş olan ve Osmanlı devletinin gelişmesi için yapılması gerekenleri belirten bir dizi tavsiye ile sona erdirmiştir. Bu tavsiyeler şunlardır:

1. Osmanlı âleminde tiranlık ve tahribatın nedeni olan tefessüh ortadan kaldırılmalıdır.
2. Devlet aygıtı ayıklanmalı ve bu aygıtta sadece yetkin şahıslar istihdam edilmelidir.
3. Her memur yaptığı işe göre düzenli bir maaş alacağına emin olmalıdır.
4. Memurlar düzene ve devletin ilkelerine halel getirici bir suç işlemedikleri sürece görevlerinden atılmamalıdırlar.
5. Niteliksiz kişilerin ehliyetsiz oldukları görevleri işgal etmelerine izin verilmemelidir.
6. Şu anda boşuna üst sınıfları taklide çalışan aşağı sınıflara eğitim verilmelidir.
7. Silahlı kuvvetler, özellikle de topçu sınıfı ve bahriye gereğince eğitilmeli ve yaz kış acil durumlar için hazır tutulmalıdır. Bu temin edildiği takdirde Osmanlı devletinin müttefiklerinin gücü ve hevesi artar ve hasımları yenilgiye uğrar. Osmanlı devletinin düşmanlarını bu yolla alt etmek mümkündür.[10]

Batı Avrupa üzerine yazı yazan Müslüman yazarlar, zaman zaman, normal beşeri krallık yapısından sapmalar gözlemlerler. Bunlardan biri bir kraliçenin yöneticiliğidir. Çok kadınla evlilik ve kumalığın normal, özellikle de monarklar tarafından geniş ölçüde uygulanmakta olduğu bir toplumda, kadın hükümdarlığı kurumunun ortaya çıkması mümkün değildi. Gerçekte bu talihsiz ortamda bile en üst derecede güce ulaşmayı başaran çok az sayıda da olsa eşine az rastlanır kadınlar ortaya çıkmışsa da, bu kadınların hükümranlıkları kısa süreli olmuştur. Bununla birlikte, Müslüman dünya, kraliçelere bütünüyle yabancı değildi. Komşuları Bizans'ta kraliçeler görmüş olan Müslümanlar, tahta çıkmada ardışıklık ilkesini anlamış görünmektedirler. Döneme yakın bir tarihte yaşamış bir Müslüman tarihçi, 797 ila 822 yılları arasında hüküm süren Bizans imparatoriçesi İrene'den söz ederken şöyle der: "Bir kadın Romalıların başına geçti. Çünkü o tarihte kraliyet ailesinden hayatta olan yegane kişi oydu."[11]

Müslüman bir tarihçi, Lothar'ın kızı Bertha isimli Lombardiyalı bir monark tarafından İtalya'dan gönderilmiş bir elçilik kafilesinin 906 yılında Bağdat'a varışından söz ederse de bu monark ve ülkesi hakkında hiçbir bilgi vermez. Kalkaşandî, kaleme aldığı yazışma kılavuzunda, monarklar arasında "Napoli'nin kadın yöneticisi"ne de yer verir. Daha önceki bir kaynaktan alıntı yaparak bu kadının isminin Joanna olduğunu ve 773 [1371] yılının sonuna doğru ona şu ünvanların yer aldığı bir mektubun gönderildiğini söyler: "Övülmüş, onurlu, saygın, muhterem, muhteşem, şanlı, dini hususunda bilgili, krallığında âdil, Nasrani dininin ulusu, Hristiyan toplumunun yardımcısı, sınırın koruyucusu, kralların ve sultanların dostu kraliçeye." Kalkaşandî devamla şunları söyler: "Eğer bu kadının ardından krallığın başına bir erkek gelseydi ona aynı ünvanların eril formuyla ya da, erkeklerin kadınlara üstünlüğü göz önünde tutularak, daha üstün ünvanlarla hitap etmek uygun düşerdi."[12]

Osmanlılar, İngiltereli Elizabeth'den Avusturyalı Marie Theresa'ya kadar saltanat süren Avrupalı kraliçeleri çok iyi tanıyordular. Müslüman ziyaretçilerin, sık sık, Hristiyan toplumunda kadınlara yüksek mevkilerin verilmesi aleyhinde yorumda bulunmalarına rağmen, kadın hükümdarların varlığından rahatsız görünmemeleri hayret vericidir.

Papaların geçici iktidarlarını birçok Müslüman müellif tartışmıştır. Bunlardan biri olan İranlı tarihçi Reşîdüddîn, ondördüncü yüzyılın ilk yıllarında kaleme aldığı *Câmiü't-tevârîh* ünvanlı eserinde, papa, imparator ve Hristiyanlığın diğer kralları arasındaki ilişkiyi tanımlamaya bile kalkışır:

> Frenklerin hükümdarlarının üstünlük sırası şu şekildedir: Başta peder veya pederler anlamına gelen ve İsa'nın halifesi olarak görülen *Pap* yer alır. Onun ardında imparator *(Çezar)* yer alır ki Frenk dilinde bu kişiler için sultan veya sultanlar anlamında bir kelime olan *Amperur* ünvanı kullanılır. Onun ardından da kralların kralı anlamına gelen Reda Frans gelir. İmparator, hükümdarlığını imparator olduğu tarihten ölümüne kadar muhafaza eder. Onu, dindarlığı ve çok sayıdaki değerli insan arasından itibarı dolayısıyla seçer ve tahta çıkarırlar. Reda Frans ise babadan oğula miras yoluyla geçen bir hükümdarlıktır ki şu sıralarda çok güçlü ve çok saygındır. Onun emri altında oniki hükümdarlık vardır ve bu hükümdarlıkların her birine üç kral bağlıdır. Daha sonra ise Re gelir ki bu kelime

kral veya lord anlamındadır.

Papanın makamı çok yüksek ve yücedir. Yeni bir imparator tayin etmek istediklerinde, bu işle görevli ricalden yedi kişi bir araya gelip müzakerede bulunurlar —üç markiz, üç büyük prens ve bir hükümdar. Bu kişiler Frenklerin tüm ileri gelenlerini değerlendirmeye alıp aralarından on kişi seçerler. Daha sonra ise titiz bir değerlendirmeden sonra bu on kişi arasından dindarlık, otorite, liyakat ve iffet sahibi olup imanı, sofuluğu, sebatkarlığı, vakarı, güzel ahlakı, asaleti, ve ruh mükemmelliğiyle mümeyyiz bir kişiyi seçerler. Bu kişinin başına Frenklerin dünyanın üçte birini oluşturduğuna inandıkları Almanya'da (Allemania) gümüş bir taç takarlar. Oradan Lombardiya ülkesine geçerler ve burada bu kişinin başına çelik bir taç taktıktan sonra Papa'nın şehri olan büyük Roma'ya giderler ve papa ayakları üzerinde dikilerek altın bir tacı kaldırır ve bu seçilmiş kişinin başına takar. Başına taç takılan kişi, çömelip üzengiyi kavrar ve papanın ayaklarını boynuna ve başına koyarak atına binmesini sağlar. Bunun üzerine bu kişiye imparator ünvanı verilir. Frenklerin hükümdarlıkları ona boyun eğici ve emrine amade hale gelir ve onun nüfuzu Frenk devletlerinin kara ve denizlerini kuşatır."[13]

Reşidüddin'in oldukça iyi olan bilgisinin papalık kaynaklı olduğu açıktır. Bu bilginin ardından, Reşidüddin, papalığın kendi yaşadığı döneme kadarki tarihiyle ilgili kısa bir anlatıya yer verir.

Müslümanların Avrupa'da karşılaştıkları ve bir kadın veya rahibin yöneticiliğinden daha da garip buldukları üçüncü bir hükümdarlık türü vardır ki, bu yönetim biçiminden nadiren de olsa yazdıkları kitaplarda söz ederler. Ortaçağ müslümanları, Cumhuriyet kavramına hiçbir surette yabancı değildirler. Bu kavram, Yunanca *politeia* teriminin (Latince *les publica* terimiyle karşılaştırın) yani devlet düzeni (polity) veya kamu yararı terimlerinin Arapça *medine* terimiyle karşılandığı Arapça versiyonlarda ve Yunanca politika eserleriyle ilgili tartışmalarda yer alır. Eflatun'un "demokratik devlet düzeni" tasnifi klasik Arapça metinlerde *medîne cemâiyye* şeklinde yer almaktadır. İslam toplumunda bile, Sünni hukukçular tarafından formüle edilen yasaya göre, halifelik, mirasa konu olmayan, seçime dayalı, yasaya bağlı ve yasanın üstünde olmayan bir makam olmalıydı.

Bununla birlikte, gerçekte, ilk kırk yıldan ve ilk dört halifeden sonra, hükümranlık, söz konusu dönemde dünyanın büyük bölümünde olduğu gibi İslamda da neredeyse istisnasız olarak monarşik bir yapıya büründü. Yunan felsefi yazılarından geçen cumhuriyetle ilgili kavramların da, felsefe okuyucusu ve yazarlarının oluşturduğu dar bir çevre dışında pek etkisi olmamıştır. Daha ilerki bir tarihte Avrupa'daki cumhuriyetçi hükümet biçimlerini isimlendirmeye ihtiyaç duyulduğunda ilgili terimlerin felsefi bilgiye ve felsefi eserlere baş vurmaksızın türetilmiş olması bu etki yokluğunu ortaya koymaktadır.

Bir yönetim biçimi olarak cumhuriyetin bazı kavrama problemleri oluşturduğu açıktır. Aşağı yukarı 1340 yılında Umeri tarafından yazılmış bir raporda ilk izahlardan biriyle karşılaşmaktayız:

> Venediklilerin hiç kralları yoktur ve yönetimleri bir avam (commune) yönetimidir. Yani herkesin rızasıyla bir adamı kendilerini yönetmek üzere tayin ediyorlar. Venediklilere *(Benâdika)* Finisin denir. Amblemleri, Havarilerden biri olan Mark'a ait olduğuna inandıkları bir insan figürüdür. Onları yöneten kişi toplumlarının önde gelen ailelerinden birine mensuptur...

Pizalıların, Toskanalıların, Anconitalıların ve Floransalıların da aynı komün hükümet sistemine sahip olduklarını belirttikten sonra, Umeri, kendisine bilgi temin eden mühtedinin doğum yeri olan Cenova hakkında oldukça ayrıntılı bilgiler verir:

> Cenova halkının hükümet biçimi bir komündür. Hiçbir zaman ne bir kralları ne de bir krala sahip olma arzuları olmamıştır. Halihazırda Cenovalılar iki aile tarafından yönetilmektedir ki, bunlardan biri, bana bu bilgileri veren Balban'ın da mensubu olduğu Doria ailesi, diğeri ise Spinola ailesidir. Balban bana bu ailelerin ardından Grimaldi, Mallono, de Mari, San Tortore (?) ve Fieschi Ailelerinin geldiğini söyledi. Bu ailelerin üyeleri yöneticilere danışmanlık yaparlar...[14]

Kalkaşandî, *Tetkîf*'i izleyerek iki İtalyan cumhuriyeti olan Cenova ve Venedik ile yazışmanın nasıl yapılacağı hakkında bilgi verir. Cenova ile yazışma hususunda şunları söyler:

Cenova yöneticilerine hitap şekli: Bunlar podesta, kaptan ve yaşlılar gibi değişik konumlara sahip insanların oluşturduğu bir gruptur. *Tetkîf*'e göre, bu kişilere yazılan mektuplar kuarto boy kağıda şu ifade kullanılarak yazılmalıdır: "Bu mektup, ekselansları övülmüş, saygın, onurlu, muhterem, değerli podestaya ve kaptana, falan ve filana, ve büyük ve onurlu yaşlılara (şeyhlere), Cenova kömününün hüküm ve ihtiyat sahiplerine, Hristiyan toplumunun şanlıları, Nasrani dininin ulları, kralların ve sultanların dostlarına hitaben yazılmaktadır, Herşeye Kadir Olan Allah onlara doğru yolu izlemeyi esinlesin, onların çabalarını uğurlu kılsın ve onları doğru yola iletsin...

Tetkîf şunu ekler:

767 [1365-1366] yılının başında ortadan kalkan ünvanlar olan podesta ve kaptan ünvanları hitap formundan çıkarılmış ve yazışmalar bu ünvanlara sahip kişiler yerine bu ünvanların yerini alan dük (doge) ünvanlı kişiye hitaben yazılmaya başlanmıştır.

Venedik ile ilgili olarak ise Kalkaşandî açıklamayı yapar:

Venedik yöneticisine hitap şekli; *Tetkîf*'in müellifi şöyle der: yerleşmiş hitap biçimi 767 yılında Venedik yöneticisine gönderilen bir cevapta benimsendi. O sıralarda yönetici olan kişinin ismi Marco Cornaro idi... Ekselansları yüce, saygın, muhterem, cesur, saygıdeğer, muhteşem, Hristiyan Toplumunun Övüncü, sâlip fırkasının Haşmetlisi, Venedik ve Dalmaçya'nın dükü Marco Cornaro'nun mektubunu aldık... Vaftiz oğullarının dininin savunucusu, kralların ve sultanların dostu...

Kalkaşandî,diğer örnekleri de alıntıladıktan sonra kendi yorumunu yapar:

Bütün bunlardan dükün kraldan farklı olduğu anlaşılmaktadır. Birinci ve ikinci örneklerde hitap biçimi büyük ölçüde aynı olduğu halde, üçüncüsü, ilk ikisine oranla daha yüksek seviyelidir...

Eğer dük gerçekten kral ise, hitap biçimindeki bu fark bazı koşullardan veya yazıcıların amaçlarındaki farktan, ya da, hitap edilen insanların mevkileri hakkında bilgi yoksunluğundan kaynak-

lanmaktadır ki, işlerin yoğunluğundan dolayı böyle bir durumla her zaman karşılaşmak mümkündür... [15]

Reşîdüddîn, daha doğudaki İtalyan Cumhuriyetlerinden de haberdar gözükmektedir. "Bu şehirlerde" der, "tevarüsen kral olan hiç kimse yoktur. Eşraf ve rical, mazisi temiz, dindar bir kişiyi tayin edip onu mutabakatla bir yıl için hükümdar yaparlar ve yıl sona erdiğinde, bir dellal, 'Bu yıl içinde haksızlığa maruz kalmış kim varsa şikayetini dile getirsin' diye bağırır. Tüm haksızlığa uğrayanlar ortaya çıkar ve onu affederler. Daha sonra kendilerini yönetecek bir başkasını seçerler...Bu ülkenin ötesinde [Cenova civarı] büyük bir başşehre sahip Bolonya isimli bir diğer ülke vardır... bunun ötesindeki sahil şerindinde Venedik isimli bir şehir vardır ki binalarının çoğu deniz üzerine inşa edilmiştir. Yöneticilerinin üçyüz kadırgası da vardır. Orada da güçle veya miras yoluyla başa geçen herhangi bir hükümdar yoktur. Şehrin tüccarları iyi ve dindar birini ittifakla belirleyip yönetici olarak başlarına geçirirler, bu kişi öldüğünde de bir başkasını seçip başa geçirirler." [16]

Osmanlılar devrinde cumhuriyet kurumları daha tanıdık ve belki de daha anlaşılır idiler. Osmanlı imparatorluğu, Dalmaçya sahilindeki Regusa Cumhuriyetleri, Venedik, Cenova ve diğer İtalyan şehirleriyle, sonraları ise bunlara ilave olarak Hollanda Birleşik Devletleriyle kapsamlı ilişkiler sürdürdüler. Bununla birlikte, hitap biçimi normalde hala kişiseldi. "Rektör" ünvanını kullanan Dubrovnik Cumhuriyetinin yöneticisine Osmanlı dökümanlarında Slavca bir kelime olan "knez" ile, bazen "Dubrovnik şövalyelerine ve knezine" veya "Dubrovnik tüccarlarına ve knezine" biçiminde hitap edilmektedir. Benzer şekilde, Venedik'e gönderilen mektuplarda veya Venedik'le ilgili tartışmalarda, Osmanlı yazarları, normalde cumhuriyetten çok dükten ve senyörden (Venedik Beyleri) söz ederler.

1655 yılında yazmakta olan Kâtib Çelebi, seçim prosedürüyle ilgili kısa bir izahat yanında, Venedik'in oligarşik cumhuriyeti ile Hollanda ve Cromwell İngiltere'sinin demokratik cumhuriyetleri arasında farkı da ayırdedebilmiştir.

Hükümet organizasyonu konularında Avrupa devletlerinin üç ekole veya *mezheb*e bölündüğünü, herbirinin büyük bilgeler olarak görülen kişiler tarafından kurulduğunu söyler; Efla-

tun tarafından kurulanına *monarşi*, Aristo tarafından kurulanına *Aristokrasi*, Democritus tarafından kurulanana ise *demokrasi* denir. Monarşi, tüm halkın bilge ve adil bir tek yöneticiye itaat etmesi demektir. Bu sistem Avrupa'nın pek çok yöneticisinin izlediği sistemdir. Aristokraside, hükümet etme yetkisi, pek çok konuda bağımsız olan fakat aralarından birini başkan seçen eşrafın elindedir. Venedik devleti bu ilkeye göre düzenlenmiştir. Üçüncü sistem olan *demokrasi*de hükümet etme yetkisi uyrukların *(reaya)* elindedir ki bu sayede kendilerini zorba yönetiminden koruyabilmektedirler. Yöneticiler seçimle iş başına gelir; her köy halkı aralarından bilge ve muktedir gördükleri bir veya iki kişiyi seçerek, bir meclis oluşturularak aralarından liderlerin seçileceği yer olan hükümet mahalline gönderirler. Felemenkler ve İngilizler bu sistemi uygularlar.

Kâtib Çelebi, Venedik'teki değişik meclislerin *(Divan)* ve hatta oy kullanma usullerinin kısa bir tasvirini verir. Her meclis üyesinin elinde butona benzer biri beyaz diğeri siyah iki top bulunur. Bu toplara *ballotta* denir. Divanda yapılan müzakereden sonra, orada bulunanlar, bunlardan siyah veya beyaz olanlarını yere bırakarak tercihlerini belirtirler.[17]

Avrupa'da olan bitenler üzerine onsekizinci yüzyıl başlarında yazılar yazan bir yazar, Venedik, Hollanda ve diğer cumhuriyetlerle ilgili olarak kullanılan cumhuriyet *(cumhur)* terimini izaha bile kalkışır. "Böyle bir devlette," der, "tek bir yönetici yoktur, fakat tüm işler devletin ileri gelenlerinin mutabakatıyla gerçekleştirilir; bu ileri gelen kişiler ise avam tarafından seçilir." Aynı müellif, her kantonu ayrı bir cumhuriyet olarak değerlendirerek, İsviçre'yi "birleşik cumhuriyetler" olarak tanımlar.

Bu terimin Hollanda için de kullanıldığını, fakat bu ülkedeki biraz farklı sistemin, daha çok, kararların ileri gelen kişiler tarafından verildiği fakat bu kararları uygulama işinin bir tek kişiye bırakıldığı bir sistem olan *stadt* sistemi olduğunu söyler. Az çok haklı olarak Polonya'nın aynı zamanda hem bir krallık hem de bir cumhuriyet olduğunu belirtir.[18]

Onsekizinci yüzyıla gelindiğinde, Osmanlı ziyaretçiler, özgür şehirler gibi Avrupa'ya özgü kurumlardan bile söz ederler. Paris'e giderken Toulouse ve Bordo'yu ziyaret eden Mehmed Efendi, şehirlerin askeri birliklerinin şehir halkı arasından

oluşturulmuş olması ve başında bir *başkan*ın bulunduğu bir *parlemento* tarafından yönetilmesi dolayısıyla bu şehirleri özgür *(serbest)* şehirler olarak niteler. Her iki kelimenin de hem Fransızca hem de Türkçe-Arapça transkripsiyonları birlikte verilir.[19] Onsekizinci yüzyıl başlarında Avrupa'nın içinde bulunduğu koşullarla ilgili incelemenin müellifi de hem imparatorluk otoritesinden hem de vergiden bağımsız olan Danzig limanını tasvir ederken aynı "serbest" kelimesini kullanır. Bir diğer onsekizinci yüzyıl müellifi, kutsal Roma imparatorluğunun yapısını açıklarken imparatorluk içindeki Suabia gibi ayrıcalıklı bölgeleri tasvir için "serbest" ve hatta "cumhuriyet" terimlerini kullanır.[20] Hatta Macaristan'ı ziyaret eden bazı Osmanlılar, Macarların eski özgürlüklerini yitirmiş olmaktan dolayı nasıl da yakındıklarından söz ederler.

Cumhuriyet kurumlarının idraki, Osmanlı imparatorluğunun sadece Fransa'daki yeni cumhuriyetle değil fakat aynı zamanda kimisi Türkiye'yle sınır olup Fransız modeline göre kurulmuş diğer cumhuriyetlerle de ilgilenmek zorunda kaldığı Fransız Devrimi sonrasında yeni bir evreye girdi. Fransa'yla Türkiye'nin savaşta olduğu süre içinde Fransız fikirlerinin Türklere ulaşmasının bir şekilde önüne geçildi. Buna rağmen, 30.000 kişiden daha az sayıdaki Fransızın hızla ve kolayca Mısır'ı işgal edip üç yıl ellerinde tutmaları, derin bir etki bıraktı. Fransız yönetiminin hoşgörüsünün ve adaletinin de etkisi derin oldu. Mısır'ı işgal eden Fransızların Mısır ulema sınıfının bir üyesi üzerinde oluşturduğu izlenimlerin dönemdeş bir kaydına bir çok tarihi eserinde yer veren Mısırlı tarihçi Cebertî, diğer şeyler arasında bu hususa da dikkat çeker.

1802 barışıyla Fransızlar hem Mısır hem de İyonya adalarından çekildi ve Halet Efendi, 1806 yılına kadar kalacağı Paris'e yeni Osmanlı büyükelçisi olarak gönderildi. Onun yorumları öğreticidir:

> Fransızların kralları olmadığından herhangi bir hükümetleri de olamıyor. Dahası, ortaya çıkan kralsızlığın bir sonucu olarak yüksek mevkilerin çoğu ayak takımı tarafından işgal edilmekte ve az sayıda soylunun varlığına rağmen fiili iktidar aşağılık ayak takımının elinde bulunmaktadır. Bu yüzden bir cumhuriyet kurmaya bile muktedir değiller. Bu kişiler bir devrimciler topluluğu veya, açık

bir Türkçeyle ifade etmek gerekirse, bir köpek sürüsü olduğundan, bu halkın herhangi bir ulusa sadakat veya dostluk göstermelerini ummak hiçbir surette mümkün değildir. Napoiyon, tüm devletleri kendi lanetli ulusunun içinde bulunduğu karmaşaya itmek için uğraşan bir kuduz köpektir... Talleyrand sefil bir rahiptir... Geri kalanlar ise eşkiyadırlar...[21]

İlk büyük reformcu sultan olan III. Selim, 29 Mayıs 1807 tarihinde tahttan indirildi ve, muhalif güçlerin zaferi, reform yanlıları katledilerek kutlandı. Bu olaylardan bir veya iki yıl sonra, imparatorluk müverrihi Ahmed Âsım Efendi 1791-1808 yıllarını ele alan ve genelde reform hareketiyle ilgili bir izlenimi, özelde ise Fransız etkisinin bunda oynadığı rolü anlatan bir vekayiname yazdı. Genel hatları itibariyle reformlardan yana olan Âsım, bu reformların, imparatorluğun zayıflayan askeri gücünü yeniden canlandırıp imparatorluğu düşmanlarına karşı koyabilecek hale getireceğini umuyordu. Rusya örneğini ele aldığı ilginç bir pasajda, güçsüz ve barbar bir ülke iken Rusya'nın Batılı bilimleri ve teknikleri benimseyerek büyük bir güç halini aldığını söyler. Batılı metodları kabul etmeye meyilli oluşu Âsım'ın Hristiyan karşıtı olmasını ve tüm Hristiyan güçleri İslamın düşmanları olarak görmesini engellememektedir. Ona göre, bu güçlerle yapılacak anlaşmalardan kötülükten başka birşey çıkmaz. Âsım, Fransızlara özellikle düşmandır ve Türkiye'deki Fransa yanlısı unsurları aldatılmış aptallar olarak alaya alır. Fransa'da olup bitenlere çok az yer ayırır ki bunların hepsi de olumsuz şeylerdir. Fransız Cumhuriyetinin "kolayca bulanan bir midenin gurultularına ve bulantılarına" benzediğini söyler. Bu cumhuriyetin ilkeleri "dinin terki ve fakirle zenginin eşitliği"nden ibaretti.[22]

Müslüman gözlemcilerin anlamakta en çok zorlandığı Batılı kurumlardan biri, seçilmiş temsilcilerden müteşekkil meclis idi. Görmüş olduğumuz gibi, Kâtib Çelebi'nin, cumhuriyetçi ve demokratik kurumlar hakkında birşeyler kaleme almışsa da, hem verdiği bilgi kıttı hem de Avrupa'yla ilgili bilimsel eseri her halükarda az biliniyordu. Doğrusunu söylemek gerekirse, diğer Osmanlı yazarlarının konuyla ilgili söyleyecek hiçbir şeyleri yoktu. İtalya, Fransa, Hollanda ve diğer yerlerdeki seçilmiş topluluklara nadiren yapılan kısa değiniler ise yeterli ilgi ve kavrayıştan yoksundular.

Bir tanım getirmeye kalkışan ilk kişi, onsekizinci yüzyılın sonunda İngiltere'yi ziyaret eden Ebu Talib Han oldu. O bile, Britanya siyasi sistemiyle ilgili uzun ve geneli itibariyle olgusal ve dostane olan anlatısında, devlet memurlarını ve onların işlevlerini belli ölçüde ayrıntılı olarak ele almasına rağmen, İngiliz dostlarının eşliğinde ziyaret ettiği Avam Kamarasına sadece iki kez kısaca değinmekle yetinir.

Birincisinde, biraz nezaketten uzak bir ifadeyle hatip üyelerin kendisine Hindistan'daki bir papağan sürüsünü hatırlattığını belirttikten sonra, Avam Kamarası'nın üç cepheli bir hizmet gördüğünü belirtir: Devlet için verginin toplanmasını kolaylaştırmak, müteahhitlerin hata yapmalarını önlemek ve üçüncü olarak da saray ile bakanların işlerini ve genel meseleleri takip etmek.[23] Ebu Talib, bir diğer pasajda, Avam Kamarasının üyeleri, seçilmelerinde izlenen usul ve onlara yüklenen görev ve işlevlerin alanı üzerine kısa yorumlarda bulunur. Biraz şaşırmış gibi bir ifadeyle, bu görevler arasında suçlulara verilecek cezayı tespit etmenin ve yasalar tesis etmenin de yer aldığını söyler ve Müslümanlardan farklı olarak Allah (heaven) tarafından vahyedilmiş bir ilahi yasaya sahip olmadıkları için, zaman ve koşulların ve cereyan eden olayların gereklerine ve hakimlerin tecrübelerine göre kendi yasalarını kendileri yapmak zorunda olduklarını belirtir.[24]

Ebu Talib, Parlamentonun yasa koyucu fonksiyonlarından söz ederken İslam ile Hristiyanlık arasındaki en köklü farklılardan birine değinmiştir. İnanan Müslümanlar için hiçbir beşeri yasa koyucu güç yoktur. Allah, vahiy yoluyla yasalarını bildiren yegane yasa koyucudur. İlahi yasa *(şeria)* beşer hayatının tüm cephelerini düzenler. Dünyevi güçlerin bu yasayı çiğnemeye ve hatta değiştirmeye bile hiç bir hakları yoktur. Onların görevi bu yasayı cari kılmak ve sürdürmekten ibarettir. Prensipte tek özgür olunan şey tefsirdir ki bunu nitelikli müfessirler, ilahi yasanın mütehassısları yapabilir. Uygulamada ise durum teoriden her nasılsa farklı olmuştur. Bir çok hususta ilahi yasanın buyrukları ya sessizce ya da mahirane yorumlamalarla ıskartaya çıkarıldı. Değişen koşullar kutsal yasayı yersiz veya yetersiz kıldığında, yasa, fiilî olarak ya örfî hukuk veya sadece yöneticinin arzusu yönünde tamamlandı veya değiştirildi. Fakat tüm bunlar uygulamada söz konusuydu, teoride ise bir değişiklik yoktu. Prensipte, Allah yegane kanun

koyucu idi. Beşeri otoriteler, yorumlama, düzenleme ve uygulamadan öteye geçemezlerdi.

Hristiyanların uygulamasından söz eden ilk dönem Müslümanlarının bazıları Hristiyanların da benzer bir görüşünün olduğunu farzeder ve hatta Müslümanlarınkine benzer görünen "Hristiyanların *şeriatı*"ndan söz etmeye kadar işi ileri götürürler. Fakat zamanla Hristiyan dünyanın mahiyet itibariyle farklı bir yasa kavramına sahip olduğu ve adaleti farklı algılayıp farklı uyguladığı anlaşılır.

İlk dönem Müslümanlarının Avrupa'nın yargılama usullerine değinilerinin düşmanca veya daha doğrusu küçümser tarzda oluşu hiç de şaşırtıcı değildir. Örneğin, orta Avrupa'yı ziyaret eden Ortaçağlı bir kişi çetin sınavlarla yapılan mahkemelerin değişik biçimleriyle bir tasvirini yapar:

> Onların garip âdetleri var. Örneğin, bir kişi bir başka kişiyi sahtekarlıkla suçladığında hem suçlayan hem de suçlanan kılıçla sınavdan geçiriliyor. Bu, şu şekilde gerçekleşiyor: suçlayan ile suçlanan iki adam, erkek kardeşleri ve adamlarıyla öne çıkarlar ve her ikisine de ikişer kılıç verilir ki birini bellerine kuşanıp diğerini ellerinde tutarlar. Sonra sahtekarlıkla suçlanan kişi onlar için muteber olan yeminleri telaffuz ederek kendisine isnad edilen suçu işlemediğini söyler; diğeri de kendisinin söylediğinin doğru olduğuna yemin eder. Sonra her ikisi de aralarında kısa bir mesafe bırakıp yüzleri doğuya dönük halde diz çökerler. Sonra birbirlerine hamle yapıp ikisinden biri ölene veya sakatlanana kadar dövüşürler.
>
> Bir diğer ilginç âdetleri de ateşle imtihan etme âdetleridir. Bir kişi mülkiyet veya kan davasıyla ilgili olarak suçlandığında, ateşte ısıtılmış bir demir parçasını alıp üzerine Tevrat'tan ve İnciller'den birşeyler okurlar. Sonra yere dikine iki sırık saplar ve demir parçasını maşayla ateşten alıp bu sırıkların üzerine yerleştirirler. Sonra suçlanan kişi gelir, ellerini yıkar, demir parçasını tutup üç adım yürür. Demir parçasını atmasından sonra eli sargıyla sarılır ve mühürlenir ve bu kişi bir gece ve bir gündüz gözlem altında tutulur. Üçüncü gün içinden sıvı çıkan bir kabarcık görürlerse adam suçludur, görmezlerse suçsuzdur.
>
> Bir diğer âdetleri de suyla imtihan etmektir. Suçlanan kişinin elleri ve ayakları bağlanır ve bir iple güvence altına alınarak suya

bırakılır. Suyun üzerinde kalırsa suçludur, suya batarsa suçsuzdur, çünkü suyun onu kabül ettiğini düşünürler.

Su ve ateşle sınananlar sadece kölelerdir. Özgür insanlar söz konusu olduğunda ise, suçlama 5 dinarı aşkın değerde bir mülkiyet meselesiyle ilgili olduğu takdirde, taraflar sopa ve kalkanla ortaya çıkıp iki taraftan biri sakatlanıncaya kadar dövüşürler. Taraflardan biri bir kadın, bir sakat veya bir Yahudi ise 5 dinara bir vekil tutar. Suçlanan kişi düşerse mutlaka çarmıha gerilir ve tüm mülkiyetine el konulur. Hasmı onun servetinden 10 dinar alır.[25]

Udrî'den rivayetle Kazvînî tarafından zikredilen bu pasajın İbrahim İbn Yakub'un raporundan alınmış olması mümkündür.

Haçlıların Suriyeli bir çağdaşı olan Üsame ibn Munkiz, Filistin'de Haçlıların işgali altında bulunan Nabulus'ta kendi gözleriyle gördüğü bir olayı şöyle tasvir eder:

Bir gün Nabulus'ta onların savaşla sınamalarından birine şahit oldum. Birkaç Müslüman haydut Nabulus'un köylerinden birine saldırmıştı ve köylülerden birini haydutlara köye kadar rehberlik etmekle suçlamışlardı. Adam kaçmış fakat kral tarafından çocukları tutuklattırılınca geri dönmüş ve şöyle demişti: "Beni mahkeme edin, haydutlara köye kadar rehberlik ettiğimi söyleyen adama meydan okuyorum." Bunun üzerine kral, sözkonusu köyün tımarının sahibi olan beye şöyle dedi: "Onunla dövüşecek birini getir." Bunun üzerine köyüne giden bey bir nalbant buldu ve ona dövüşmesini emretti; çünkü, tımar sahibi olduğu için, çiftçilerinden birinin ölmesi dolayısıyla sahip olduğu topraklarda ziraatin aksamasını istemiyordu.

Bu nalbantı gördüm. Güçlü ve genç bir adam olmasına rağmen dövüşecek cesareti yoktu. Biraz yürüdükten sonra oturuyor içecek birşey istiyordu. Meydan okuyan kişi yaşlı biri olmasına rağmen yürekli, pervasız ve kaygısızdı. Mahallin yöneticisi olan vikont onlara birer sopayla birer kalkan verdi ve halkı onların etrafında daire oluşturacak şekilde yerleştirdi. Sonra dövüşe başladılar ve ihtiyar adam nalbantı sıkıştırıp izleyicilerin oluşturduğu daireye doğru itti ve alanın ortasına döndü. Her ikisi de kan sütunlarına benzer bir hale gelinceye kadar birbirlerine vurmaya devam ettiler. Bu bir müddet böyle sürdü ve vikont "acele edin" diyerek onları teleşlandırdı. Nalbant, çekiç sallama deneyimi sayesinde gücünü koru-

yor, ihtiyar adam ise güçsüz düşüyordu. Sonra nalbant bir hamleyle ihtiyarı yere düşürüp sopasını sırtına indirdi. Ardından diz çöküp parmaklarını ihtiyar adamın gözlerine sokmaya çalıştıysa da adamın gözlerinden fışkıran kan yüzünden bunu beceremedi. Bunun üzerine kalkıp elindeki sopayla yaşlı adamın kafasına adam ölünceye kadar vurdu. Sonra ölü adamın boynuna bir ip dolayıp sürükledi ve onu astı. Nalbantın beyi gelip ona kendi harmanisini verdi, atının terkisine bindirdi ve atını mahmuzlayıp gitti.

Bu, onların hukuklarının ve yargılama yöntemlerinin bir örneğidir, Allah onlara lanet eylesin.[26]

Bir kadı mahkemesinin yollu yordamlı yöntemine alışkın medeni bir Müslümanın bu gibi bir yasa ve adaleti aşağılamasını anlamak kolaydır. Fakat Avrupa'nın yasal yöntemleri dövüşle sınama düzeyinde kalmamıştır ve daha sonraları uygulanan yöntemleri yakından gözlemleme fırsatı bulan Müslüman gözlemciler daha olumlu yorumlarda bulunmuşlardır. Suriye'yi ziyaret eden bir İspanyalı Müslüman olan İbn Cübeyr, Frenklerin, yönetimleri altına aldıkları Müslüman tebealarına adaletle muamelede bulunduklarını belirtir ve bunu bir endişe nedeni olarak görür. Onsekizinci yüzyıl sonunda benzer duyguları dile getiren Mısırlı tarihçi Cebertî, ülkesini işgal eden Fransız güçlerini tasvir ederken, sivil halka karşı muamelede ölçülülüklerinden ve kendisinin alışkın olduğu keyfî ve kaprisli despotlukların aksine kendi otoritelerini yargı kural ve yöntemlerine bırakışlarından övgüyle söz eder. Onu özellikle hayran bırakan şey ise, Fransız askeri yetkililerinin Mısır'daki Fransız güçlerin baş kumandanı olması hasebiyle Bonaparte'ın halefi olan General Kléber'in Müslüman suikastçısını mahkeme ediş tarzları olmuştur.

Fransızlar, der Cebertî, mahkeme tutanağının tam bir metnini Arapça, Fransızca ve Türkçe olarak yayınladılar. Cebertî, çok uzun ve kötü bir Arapçayla yazılmış olduğu için bu tutanağa yer vermemişse de, okuyucularının çoğunun, sadece sözkonusu olayla ilgili olarak sağlayacağı bilgiden dolayı değil fakat aynı zamanda Fransızların adli uygulamalarına ve "hiçbir dine mensup olmayıp sadece aklın yargılarını ve kurallarını izleyen bu halk tarafından yürürlüğe konan kurallar"ın usulüne ışık da tutacak olması dolayısıyla bu metin hakkında bilgi sahibi olmak isteyeceklerini düşünmüştür. Cebertî'ye göre bu

olay öğreticidir: "Uzak bir yerden gelmiş beyinsiz bir yabancı reislerine haince saldırıp öldürmüş ve onlar bu adamı suçüstü yakalamışlar. Bununla birlikte, başkumandanlarının kanının hala üzerinden damladığı cinayet aleti elinde olduğu halde suçüstü yakalamış olmalarına rağmen ne bu adamı ne de bu adamın ismini verdiği kişileri öldürmekte acele etmemişlerdir. Aksine, bir mahkeme kurup katili getirdiler ve onu hem sözlü olarak he de işkenceyle sorguladılar. Daha sonra katilin isimlerini verdiği diğer adamları da getirip hem tek tek hem de topluca sorguladılar. Sonra kendi yasal uygulamalarına uygun olarak bu kişileri cezalandırdılar ve kendisi aleyhine bir kanıt olmadığından dolayı hattat Bursalı Mustafa Efendi'yi serbest bıraktılar." Fransızların yasal sürece uygun davranmaya gösterdikleri ihtimam ve aleyhinde yeterli delil bulamadıkları bir zanlıyı tahliye edip serbest bırakmaya hazır oluşlarından Cebertî'nin derinden etkilendiği açıktır. Açık bir serzenişle, Fransızların bu tutumunu, "Müslüman olduklarını iddia edip mücahid pozlarına bürünen ve hayvani arzularını tatminden başka hiçbir nedene sahip olmaksızın insanları yok eden gaddar askerlerin daha sonra gördüğümüz kötülükleri"yle karşılaştırır.[27]

Müslüman gözlemcilerin hepsi Batılı yargılama kurallarına hayran değildi. Londra'da bir terzi tarafından on şilin için mahkemeye verilme talihsizliğini yaşayan ve hakim tarafından bu on şilini ödemesine ve celbe icabet etmemesi dolayısıyla da ayrıca altı şilin daha ödemesine karar verilen Ebu Talib Han'ın görüşü olumsuzdur. Ebu Tâlib Han, jüri üyelerinin hakimin sert bakış ve sözlerinden kolayca etkilenerek hakimin fikrini kabule zorlanmaları ve verdikleri kararı yeniden gözden geçirmek üzere geri çevirilmeleri dolayısıyla jüri sisteminden etkilenmemiştir. Hepsi bundan ibaret de değildir. Bu önlemler yetersiz kaldığı takdirde, hakimin jüri üyelerini yiyeceksiz olarak bir odaya kitleyip avukatlarla birlikte adliyenin bir başka tarafına geçerek masrafları devlete olmak üzere açık büfe yemek yeyip şarap içme yetkisi de vardır. Ebu Talib'e göre, İslami yargılama yöntemlerine yabancı bir meslekle iştigal eden avukatların varlığı, jüri kurulundan çok daha sıkıntı vericiydi. Ebu Talib, İngiliz hakimlerinin "onurlu, Allah'tan korkan ve avukatların oyunlarına karşı korunmuş" olduklarını teslim eder; bu-

na rağmen, İngiliz hukuki davalarının süresinin uzunluğunun ve yüksek maliyetinin çoğunlukla adaletin talep sahibinden esirgenmesiyle sonuçlandığını ekler. Hatta iyi niyetli hakimler bile, avukatların konuyu karmaşıklaştırmalarına ve tanıkları korkutmalarına izin verebilmektedirler. Yasama ilkelerinin çoğun doğal adaletin icaplarına aykırı düştüğünü ve hatta Allah'tan korkan bir hakimin bu insan yapımı yasayı ihlal etmeden insaflı bir karar veremeyeceğini belirtir.[28]

Bununla birlikte, Avrupa'nın yasa yapım ve yargılama yöntemlerini gözlemleme zahmetine katlananların geneli olumlu yönde etkilenmişlerdir. Hatta, 1826 ila 1831 yılları arasında Paris'te kalan Mısırlı Şeyh Rifa'a, Fransız anayasasının tam metnini tercüme zahmetine bile katlanmıştır.

Şeyh Rifa'a, ekonomik meselelere yansımadığını belirttiği Fransızların eşitlik doktrinine bütünüyle kanmamıştır: "Eşitlik onların sadece söz ve eylemlerinde var, fakat mülkiyetlerinde yok. Kendilerinden bağış değil de ödünç istendiğinde, geri ödeneceğinden emin oldukları takdirde dostlarını geri çevirmedikleri doğrudur." Şeyh Rifa'a, Fransızlar hakkında şu görüşe yer verip geçer: "Fransızlar cömertlikten çok cimriliğe yakındırlar.... gerçekte cömertlik Araplara aittir." Bununla birlikte, Fransızların yasa önünde eşitlik ilkelerinden etkilenmiştir ki, bu ilke ona göre, "onların yüksek derecede bir adalet temin etmiş olduklarının ve medeni sanatlarda göstermiş oldukları gelişmenin en açık kanıtıdır. Onların eşitlik diye isimlendirdikleri ve elde etmeye çabaladıkları şey, bizim adalet ve eşitlik diye isimlerdirdiğimiz şeydir ve bunun nedeni özgürlük kuralının yasa önünde adaletin tesisi anlamına gelmesidir..." Değişmez yasaların varlığından özellikle etkilenmiş olan Şeyh Rifa'a, yasa önünde eşitlik ve özgürlüğün anayasal teminatlarının ve yasa yapacak seçilmiş bir yasa yapıcı meclis koşulunun önemine dikkat çeker.[29]

Müslüman doğudan Avrupa'ya gelen ziyaretçilerin zihinlerini ilk zamanlarda ekonomik gelişmeden bile çok daha büyük bir ölçüde meşgul eden şey, bu son cephe —anayasal ve parlementer hükümet— oldu. Bu ziyaretçilerin çoğu, Batılı ilerlemenin sırlarını çözmelerini ve Batılı zenginlik ve güçten pay almalarını sağlayacak anahtarı burada bulacaklarını umdular.

IX
Bilim ve Teknoloji

Büyük klasik Müslüman bilimi çağı, Fars, Hint ve herşeyden çok Yunan bilimsel eserlerinin çevirileriyle başladı. Çeviri faaliyeti onbirinci yüzyılda durduysa da İslami bilimin gelişimi bir müddet daha sürdü. Müslüman bilimadamları tıptan ziraate, coğrafyadan savaş sanatına kadar farklı alanlarda gerçekleştirdikleri pratik deney ve gözlemlerle kendilerine naklolunan materyale büyük katkılarda bulundular. Tercüme veya başka yollarla İslami bilimin gelişimine katkıda bulunan dış etkilerin kıyas kabul etmez ölçüde en önemlisi Rumlarınkiydi. Bununla birlikte, başka dış etkiler de vardır ki bazılarının etkisi hatırı sayılır ölçüdedir. Hint matematiği ve astronomisi, özellikle de sayısal işaretler sisteminin —gerçekte Hintlilere ait olan sözde Arabi rakamların— önemi oldukça büyüktür. Ayrıca, Moğol istilaları, İslam dünyasının ilk kez Çin ile doğrudan ilişkiye girmesini sağlamış ve Uzakdoğu kültür ve biliminin bazı unsurları Müslümanların uygulamalarını ve daha düşük bir ölçüde olmakla birlikte düşüncelerini etkilemişti.

Bu dönemde, Batı etkisi, muhtemelen Batının sunacak pek birşeyinin olmamasından dolayı kelimenin tam anlamıyla hiç mesabesindeydi. Bir batı Avrupa özgün eserine dayalı olarak

kaleme alınmış olup bugüne kadar gün ışığına çıkmış bulunan sadece bir tek Arapça metin vardır. Bir İbranice-Arapça versiyon —yani İbrani alfabesiyle Arapça kaleme alınmış— olan bu eser bir dizi tablodan oluşmaktadır ki bu tabloların M.S. 1327 yılında İtalya'da Novaro'da tamamlanmış bir tablolar kitabına dayalı oldukları açıktır.[1] Arapça yazılmış olmasına rağmen İbrani alfabesiyle kaleme alınmış olan, dolayısıyla da İbranice bilmeyen Müslüman Araplara hitap etmeyen bu eserin, Yahudi bilimadamları tarafından kullanılmak üzere kaleme alındığı açıktır. Bu durum, Ortaçağ sonları ve yeni çağın başlarında, Batılı bilimsel bilginin İslam dünyasına nüfuzunu kelimenin tam anlamıyla oldukça yaygın bir fenomen olarak sağlayan yegane kanalı Yahudi bilimadamlarının, özellikle de Yahudi hekimlerinin oluşturduklarını ortaya koymaktadır.

Onikinci yüzyılda yaşayan Suriyeli yazar Üsame ibn Münkız, ortaçağ Avrupasındaki tıbbî uygulamanın Müslüman dünyada oluşturduğu izlenimi canlı bir şekilde bize sunmaktadır:

> Müneytira Beyi [komşu bir Haçlı Baron] amcama hasta bir arkadaşı için bir hekim göndermesini isteyen bir mektup yazmıştı. Amcam ona Sabit isimli [Suriyeli] Hristiyan bir hekim gönderdi. Henüz on gün bile geçmeden geri dönünce ona "Hastayı ne kadar çabuk iyileştirdin!" dedik. Bize şunu söyledi: "Bana biri ayağında çıban bulunan bir şövalye, diğeri ise zihinsel sorunlu bir kadın olmak üzere iki hasta getirdiler. Şövalye için hazırladığım ilaç sayesinde çıban patladı ve şövalye kendini daha iyi hissetmeye başladı. Kadına bir diyet uyguladım ve vücudunu (humour) nemli tuttum. Daha sonra bir Frenk hekim geldi ve onlara "Bu adam onların nasıl tedavi edilecekleri hakkında hiçbirşey bilmiyor!" dedi. Sonra, "hangisini tercih edersin; bir ayakla yaşamayı mı, yoksa iki ayakla ölmeyi mi?" diye sorduğu şövalyeden şu cevabı aldı: "Bir ayakla yaşamayı." Bunun üzerine "Bana güçlü bir şövalye ile keskin bir balta getirin" diyen hekime istedikleri temin edildi. O esnada ben bir kenarda dikilip bekledim. Frenk hekim hasta adamın ayağını bir kütüğün üzerine yerleştirip gelen şövalyeye şöyle dedi: "Baltayla onun bacağına vur ve bir vuruşta kesip ayır!" Sonra bu şövalye gözümün önünde baltayı indirdi, fakat bacak kesilmedi; ikinci darbeyi indirdiğinde ise adamın ayağının iliği patladı ve adam hemen öldü.

Hekim daha sonra kadına dönüp şöyle dedi: "Bu kadının kafasının içinde kendisine âşık bir cin var. Kafasını traş edin. "Bunun üzerine saçını kestikleri kadın yeniden içinde sarmısak, hardal ve benzeri şeyler bulunan kendilerinin mutad yemeklerinden yemeye başladı. Hasta daha da kötüleşince hekim şöyle dedi: "Cin kafasına girdi." Bir usturayla kadının kafasına bir haç çizip ortasını kafatası kemiği görünene kadar oyup içine tuz bastı ve kadın hemencecik öldü.

Bunun üzerine "Bana ihtiyacınız kaldı mı?" diye sordum ve bana ihtiyaçları olmadığını söylemeleri üzerine onların daha önce bilmediğim tıbbî uygulamaları hakkında bilgi edinmiş olarak geri döndüm."[2]

Üsame'nin amcası, doğal olarak, bir Müslümandan maceraya girip Frenklerin toprağına gitmesini istemek yerine yöredeki bir Hristiyan hekimi göndermiştir. Bu Suriyeli Hristiyan, Frenk doktorların geri ve ilkel uygulamaları ile ilgili olarak Kalinos ve Hipokrat'ın Müslüman takipçilerinin hissetmiş olmaları gereken küçümseme duygusunu onlarla paylaşıyordu. Üsame ayrıca Frenklerin tıbbî tedavilerinin işleyiş şeklini gösteren iki olaydan daha söz eder. Üsame, bunlardan sıraca hastalığının reçetesiyle ilgili olanını anlatırken hekimin reçeteyi vermeden önce hastasından bu reçeteyi para karşılığı başkalarına satmayacağı hususunda Hristiyanların usulüne uygun bir yemin etmesini istediğini söyler. Genelde Üsame'nin Frenklerle ilgili görüşü son derece olumsuzdur.

Ortaçağ Müslümanları, Haçlıların başarılarından sadece birine, savaş sanatlarındaki başarılarına saygı duyuyorlardı. Müslümanlar, silah yapımı ve özellikle de sur inşa tarzları Frenk etkisinin izlerini yansıtmaktadır ki her iki uygulama da Frenk modellerin adaptasyonu ve Frenk savaş esirlerinin istihdamıyla gerçekleştirilmiştir.

Osmanlılar zamanında Frenklerin savaş sanatındaki ustalıklarının önemi alınan yenilgilerle aşikar bir hal almaktaydı. Bu durum denizcilik ve topçuluk alanında özellikle böyleydi. Çin'de yüzyıllarca yıl önce icat edilmiş olmasına rağmen barutun askeri potansiyelini kavrama ve bundan yararlanma hususunda ilk teşebbüs Hristiyan Avrupa'ya aittir. Müslüman ülkeler başlangıçta bu yeni aracı kullanmaya isteksizdi. Görüne-

ne bakılırsa, Timur tarafından kuşatılan Halep savunulurken topların kullanılmış olmasına rağmen, Mısır'daki Memlüklerin ve Suriyelilerin geneli, soylu bulmadıkları ve sosyal düzenleri için tahrip edici olacağının farkına vardıkları bu silahı reddettiler. Osmanlılarsa ateşli silahların değerini kavramakta daha çabuk davrandılar ve iki belli başlı Müslüman hasım olan Mısır Sultanı ve İran Şahını yenebilmeyi büyük ölçüde top ve çakmaklı tüfek kullanmak suretiyle başardılar. Top kullanımı Osmanlıların İstanbul'u fetihlerinde olduğu gibi gerek Avrupalı gerekse Müslüman hasımlara karşı kazandıkları diğer savaşlarda da önemli bir rol oynadı. Onların toplarını imal eden ve kullananların Avrupalı mühtediler veya maceracılar olmaları anlamlıdır. Bu yeni silahı başarılı bir şekilde kullanmayı sürdüren Osmanlılar, onu üretmek için gereken bilim ve hatta teknoloji hususunda yabancılara bel bağlamaya devam ettiler. Bununla ilintili topçuluk ve lağımcılık gruplarında da durum büyük ölçüde aynı idi. Zamanla Osmanlı topçuluğunun Avrupalı hasımlarının topçuluklarının yavaş yavaş gerisine düşmesi bunun kaçınılmaz sonucuydu.

Osmanlıların toplara ve lağımlara ilgileri Avrupa gemi yapımcılığı ve denizciliğine ayak uydurmaya gösterdikleri ilgiyle paralellik arzediyordu. Bir Venedik kürekli savaş gemisi Türk sularında kıyıya vurduğunda Osmanlı bahriye mühendisleri onu büyük bir ilgiyle incelediler ve bu geminin inşa ve silah donanımı özelliklerinin birçoğunu kendi gemilerine eklemek istediler. Bu gibi hususlarda kafirlerin aletlerinin benzerini yapmanın meşru olup olmadığı başşehrin müftüsüne soruldu. Cevap, kafirleri yenmek için kafirlerin silahlarını taklit etmenin caiz olduğu şeklindeydi.

Bu soru önemli bir sorudur. Müslümanların geleneğinde iyi olduğu ortaya konuncaya kadar yenilikler genellikle kötü olarak değerlendirilir. Yenilik anlamına gelen *bid'at*, Peygamber, onun ashabı ve tabiîn tarafından insanlığa iletilen kutsal yöntem ve uygulamalardan sapmayı ifade eder. Gelenek iyidir ve Allah'ın insanlığa mesajının mahfazasıdır. Dolayısıyla gelenekten sapma kötüdür ve *bid'at* kelimesi Müslümanlar arasında zamanla Hristiyanlıktaki sapkınlık (heresy) tavsifiyle hemen hemen aynı anlamı kazandı

*Bid'at*ın özellikle kabul edilemez türü, kafirleri taklit şeklin-

de olanıdır. Peygamber'e izafe edilen bir söze göre "bir halkı taklit eden kişi o halktan olur." Bu sözün kafirlere has uygulamaları benimseme veya taklitin bizzat bir küfür, dolayısıyla da İslama bir ihanet olduğu anlamına geldiği kabul edilmektedir. Bu hadisin ifade ettiği hüküm ve düstur, Avrupa'nın bir taklidi ve dolayısıyla da küfre bir ödün olarak gördükleri şeylere itiraz eder veya muhalefetlerini dile getirirlerken Müslümanların dini otoriteleri tarafından sık sık zikredilir. Dini muhafazakarların elinde güçlü bir argüman olan bu doktrin bu kişiler tarafından, teknoloji, matbaa ve hatta Avrupa usulü tıp gibi batılılaştırma yeniliklerini engellemek için sık sık kullanılmıştır.

Bununla birlikte, bu kaidenin önemli bir istisnası vardı: savaş. Cihad, yani kafirlere karşı kutsal, savaş Müslüman devlet ve toplumun önde gelen kollektif yükümlülüklerinden biriydi. Savaş savunmaya dayalı olduğunda, cihad, her Müslüman için bireysel bir yükümlülük halini alır. Dolayısıyla da Müslümanların ordularını güçlendirmek ve onları daha etkili kılmak dini bir meziyet ve gerçekten bir yükümlülüktür. İnançsızlara karşı savaşmak için inançsızlardan bilgi edinmeye ihtiyaç duyulabilir ki, Osmanlı fakihleri ve konuyla ilgili eser vermiş diğer yazarlar, aynıyla mukabele, yani kafirlere karşı onların silahları ve aletleriyle savaşma anlamına gelen ve *el-mukabele bil-misl* diye isimlendirilen bir ilkeye nadiren de olsa yer verirler.[3] Savaş araçlarının modernleştirilmesinden yana olanlar kutsal geçmişte ve hatta kutsal kitapta emsaller bulabildiler. Onların ileri sürdüklerine göre, Peygamber'in bizzat kendisi ve ilk Müslümanlar, kendilerine karşı daha etkili savaşabilmek için Zerdüşt İranlılar ve Hristiyan Bizanslılardan dönemin ileri askeri tekniklerini elde etmeye istekliydiler. Sonraları halifelik orduları Bizanslılardan Yunan ateşini aldılar ve böylece Hristiyanlık tarafından geliştirilecek barut ve ateşli silahların benimsenmesine meşruiyet zemini ve örnek oluşturdular. Hatta inananları "onların sizinle tam olarak savaştıkları gibi putperestlerle tam olarak savaş"maya çağıran Kur'an'daki bir ayette de buna ruhsat mevcuttu.[4] Bu ayet, Müslümanların tüm silahları, hatta üstün gelmek için kafirlerin silahlarını da kullanmaları gerektiği şeklinde yorumlandı.

Osmanlılar, özellikle de dini muhalefetin ses çıkarmadığı topçuluk ve denizcilik konularında Avrupalıların uygulamala-

rını izlemeye veya adapte etmeye genelde istekli oldular. Ayrıca Batılı teknolojiden madencilik hususunda da yararlandılar. Güneydoğu Avrupa'daki Osmanlı topraklarında önemli demir ve özellikle de gümüş madenleri vardı. Bu madenlerin işletimi, büyük ölçüde, kar paylaşımı esasına göre Osmanlı devleti adına çalışan Alman uzmanlar tarafından gerçekleştiriliyordu. Bu uzmanlar Almanya'da aşina oldukları madencilik tekniklerini uyguluyorlardı ki Osmanlı madenciliğinin düzenli yasaları bile Saxon madencilik yasalarıydı. *Kanun-i Sas* yani Saxon yasası olarak bilinen Türkçe bir versiyonda bunlar hala mevcuttur.[5]

Osmanlılar, bu gibi işler ve diğer amaçlar için saray teşkilatında *Taife-i Efrenciyan*, yani Frenk taifesi olarak bilinen ve büyük bir grup oluşturacak kadar çok sayıda bir Avrupalı uzmanlar topluluğunu istihdam etmeye meyilli oldular. Osmanlı sultanlar ve onların vezirleri, Avrupai teknolojinin önemini kavramış ve bu ihtiyacı karşılayacak Avrupalıları bulmuş ve istihdam etmiştiler. Fakat her zaman dini muhafazakarların muhalefetiyle karşılaşılmış, bu muhalefet, sınırlı ölçüde taklide engel olacak güçte değildi belki ama canlı bir yerli teknolojinin doğuşunu engelleyebilecek güçteydi. Sultanlar dışarıdan teknokratlar getirebilecek kudret ve araçlara sahipti; fakat ulema hakimiyetindeki eğitim sisteminden kendi teknokratlarını çıkaracak kudrete sahip değillerdi.

Tüm bu zorluklara rağmen, Osmanlılar, diğer İslam devletlerinden çok daha iyi durumdaydılar. Osmanlı sultan ve vezirleri en azından Batılı teknolojinin önemini görebildi ve hatta bir süre sınırlı ölçüde teknolojik yeniliğin gerçekleşmesine yardımcı olabildiler. Güçlerinin doruğunda oldukları yüzyıllarda Osmanlılar sadece en ileri Avrupa silahlarına ayak uydurmakla kalmamakta, fakat zaman zaman kendi icat ve yenilikleriyle bu silahları geliştirmekteydiler. Onaltıncı ve onyedinci yüzyılın bazı Avrupalı gözlemcileri Osmanlıların Avrupa hafif ve ağır silahlarını adapte etme ve bazan tadil etme hızıyla ilgili yorumda bulunurlar. Türklerin Viyana'yı ikinci kez kuşattıkları 1683 yılı gibi geç bir tarih için bile dönemin bazı Avusturyalı gözlemcileri Türk misket tüfeklerinin Avusturyalılarınkiler kadar iyi ve bazı açılardan, örneğin menzil açısından daha da iyi olduklarını belirtmişlerdir. Fakat dış dünyanın becerilerine ve uzmanlarına sürekli bağımlılığın bir maliyeti vardı. Osmanlılar, hızla

gelişen Batılı teknolojik yeniliklere ayak uydurmakta giderek zorlandılar ve onsekizinci yüzyıl içerisinde, İslam dünyasının geri kalan kısmının çok çok ilerisinde olmalarına rağmen tüm savaş sanatlarında kelimenin tam anlamıyla Avrupa'nın gerisine düştüler.[6]

Bu değişimin safhaları en net olarak Müslümanların ve Avrupalıların donanmaları arasındaki tezatta görülebilir. Osmanlılar, deniz operasyonlarını Akdeniz'le sınırlı tuttukları sürece Avrupanın gemi yapımı ve denizciliğine oldukça iyi ayak uydurabildiler. Osmanlı kudret ve etkisinin batı Akdeniz'e doğru genişlediği onyedinci yüzyıl başlarında ise Atlantik deniz güçleriyle daha doğrudan ilişkiye girmiş oldular. Bunda batı Avrupa'daki önemli bir değişimin büyük yardımı oldu. İngiltere Kraliçesi Elizabeth'in 1603 yılındaki ölümünden sonra tahta geçen yeni kral I. James İspanya'yla barış yaptı ve 1604 tarihli mütarekeyle iki ülke arasındaki uzun deniz savaşı sona erdi. Aşağı yukarı aynı tarihte İspanya'nın Hollanda ile mücadelesi hitam buldu ve İspanya 1609 yılında Felemenklerin bağımsızlığını tanıdı. Her iki halkın İspanya'ya karşı savaşlarında büyük yararlık göstermiş olan çok sayıda İngiliz ve Felemenk deniz serüvencisi artık sadece gereksiz değil fakat aynı zamanda da tehlikeli hale geldiğinden, İngiliz, Felemenk ve diğer Batılı hükümetler, daha önceki hoşgörülü tutumlarını terkederek kendi korsanlarına karşı giderek daha sert bir tutum sergilemeye başlamıştılar. Bu korsanlardan mesleklerini icra için yurtlarındaki koşulları daha az lehte bulan pek çok kişi, dinlerini ticaretlerine kurban ederek hoş karşılanacakları Barbary Coast'a gittiler. Ağır silahları iki yanı boyunca uzanan kare-armalı gemilerle okyanuslarda denizcilik yapmaya alışkın olan Avrupalı korsanlar, mihmandarlarına bu gemileri tanıttılar ve nasıl inşa edilip nasıl kullanıldığını öğrettiler. Kadırgalardaki ağır silahlar için ayrılmış dar alana nispeten geniş cepheli olan bu gemilerin sağladığı avantajı kolayca kavrayan barbar korsanlar, kısa zamanda bu yeni gemilerle denizcilik sanatları ve savaşçılığında ustalaştılar ve çok geçmeden Kuzey Afrika'dan yola koyulan donanmalar Cebelitarık Boğazları'ndan geçerek Madeira, Britanya Adaları ve ötesine kadar yağmacılıklarını genişlettiler.

Bir süre için Müslümanların donanmaları Hristiyanların

donanmaları kadar iyi veya daha da iyiydi. Fakat zamanla avantaj yitirildi ve standartları yenileyecek ve sürdürecek mülteci ve mühtedilerin düzenli akışı kesilince Hristiyanların gerisinde kalmaya başladılar. Osmanlı ve Kuzey Afrika gemi yapımcılığı onyedinci ve onsekizinci yüzyıllarda Avrupa'da gerçekleştirilen önemli gelişmelere ayak uyduramadılar. Onsekizinci yüzyıl sonlarına gelindiğinde, silah yapımı hususunda oldukça uzun bir süredir kendine yeterli olan Osmanlılar, yabancı tersanelere gemi yapımı için sipariş vermek zorunda kaldılar. Bu değişiklik, felaket müjdeleyici bir değişiklikti. Silah yapımı ve denizcilik dışında, Avrupa'nın katkıda bulunduğu görülen bir başka yararlı sanat daha vardı. Bu katkı, tıp bilimi alanında gerçekleşmişti. Onbeş ve onaltıncı yüzyıllara gelindiğinde, Haçlıların Müslüman, doğulu Hristiyan ve Yahudi hekimlerinden yardım istedikleri günler geride kalmış ve eşya köklü bir değişim geçirmiş bulunuyordu. Artık Avrupa gelişmekte, İslam ise gerilemekteydi. Hekimler tarafından yürütülen hizmetlerin özel ve kişisel karakteri, tıbbî yeniliğe, Avrupa bilim ve teknolojisinin daha kitlesel ve gayrı şahsi dallarının yoksun olduğu bir ilginin oluşmasını sağladı. Bu ilginin tıbba yönelme nedeni bireysel mutluluk ve belki de hayati tehlike içerisinde olan hastayı hayatta tutmak idi. Diğer zaman ve mekanlarda olduğu gibi, ulaşılabilir en iyi doktorlar aramada kişisel çıkar en aşırı yobazlığın bile mukavemetini kırabiliyordu. Bununla birlikte, yine de muhalefetle karşılaşıldı ve geleneksel tıbbın daha muhafazakar uygulayıcıları kendilerini savundular.

Avrupa tıbbının Osmanlı topraklarına ilk nufuzu tamamıyle değilse de büyük ölçüde —çoğunluğu Yahudi, az bir kısmı ise Hristiyan olan— gayrimuslimler vasıtasıyla gerçekleşti. Onbeşinci yüzyılda Fatih Mehmed, sonraları Müslüman olup Yakub Paşa olan Giacomo di Gaeta isimli İtalyalı bir Yahudi hekimi hizmetinde çalıştırdı. Onaltıncı yüzyıla gelindiğinde, çoğu İspanya, Portekiz ve İtalyan kökenli olan Yahudi hekimler Osmanlı İmparatorluğu'nda yaygınlaşmış bulunuyorlardı. Sadece sultanlar değil fakat aynı zamanda onların tebealarından birçok kişi de, daha yüksek bir tıbbî bilgi düzeyinin temsilcisi olarak gördükleri bu hekimlerden yararlanıyorlardı. Hristiyan Batıdan geçici bir süre için gelen ziyaretçiler genellikle bu Ya-

hudilerin oynadıkları rolden, özellikle de saray üzerindeki etkilerinden hoşnutsuzlukla söz ederler. Ziyaretçilerden bazıları bu Yahudi doktorların Latince ve Yunanca bilgilerinin zayıflığı ve o sıralarda hızlı bir gelişme içerisinde olan Batılı tıp bilimine ayak uydurmadaki başarısızlıklarıyla alay ederler.[7] Diğerleri ise bunların arasında "teorik bilgisi iyi ve uygulamada deneyimli"[8] olup standart tıbba ve tıpla ilgili Arapça ve İbranice literatüre olduğu gibi Yunanca literatüre de vakıf bazı kişilerin bulunduğunu belirtirler.

Bu Yahudi doktorlardan bazıları, kendilerinin saraya mensup olan ve olmayan tüm hastalarının yararlanmaları için ya doğrudan Türkçe olarak kaleme alınan ya da başka bir dille kaleme alınıp sonradan Türkçeye çevirtilen bilimsel eserler yazmaya kadar işi ileri götürmüşlerdir. Bu tür eserlerden biri olan *Âsâ-yı Pîran*, Yaşlıların Değneği isimli küçük bir kitap, yaşlıların maruz kaldığı hastalıkları ele almakta ve bu hastalıklar için önlemler ve kürler önermektedir. Öyle görünüyor ki, müellif, 1530'lu yıllarda Portekiz'i terkeden bir gizli Yahudi olan ve bazan Brudus Lusitanus, yani Portekizli Brudo diye isimlendirilen Manuel Brudo isimli biriydi. Önce Londra'ya, sonra Antwep'e oradan da İtalya'ya geçen Brudo, nihayet Türkiye'ye yerleşerek Yahudi olduğunu açıkça dile getirmişti. Kitap, tıbbî öğütler yanında değişik Avrupa ülkeleriyle ilgili olarak müellifin kendi deneyimine dayalı gözlemlere de yer verir. Örneğin, İngilizlerin nasıl yumurta ve balık pişirdiklerini, Londralıların kışın rutubeti gidermek için yakacak olarak ne tür odun kullandıklarını anlatır. İngiliz ve Almanların kahvaltıda taze tereyağı ve yumurta yeme alışkanlıklarını ve büyük abdesti kolaylaştırıcı bir şey olarak yemeklerden önce pişmiş kuru erik servisi yapma âdetlerini ele alır. Hristiyanların öğleyin yemek yememelerini kınar ve Müslümanların sabahleyin erkenden yemek yemelerindeki bilgeliği över. Brudo'nun bu kitabı Muhteşem Süleyman için yazılmış gözükmektedir.[9]

Manuel Brudo, sultanın hizmetine giren çok sayıdaki Avrupa kökenli Yahudi doktorlardan biriydi. Bu doktorlar öylesine önemliydiler ki, Osmanlı sarayı arşivleri, biri Müslümanlardan diğeri de Yahudilerden oluşan iki müstakil saray hekimleri kurulunun varlığına işaret etmektedir. Müslüman hekimlerin Ortaçağ İslamının tıbbî geleneklerine göre uygulamalarını sür-

dürdüklerine, Yahudi hekimlerinse, geldikleri ülkelerle ve Avrupa bilimiyle irtibatları koptuğundan dolayı muhtemelen giderek artan bir zamansal gecikmeyle Avrupa'daki uygulamayı az ya da çok izlediklerine hükmedilebilir. Dönemin diğer Yahudi müelliflerinin eserleri arasında, Endülüs kökenli bir Yahudi olan ve Muhteşem Süleyman'ın baş Yahudi hekimliğine getirilen Moses Hamon tarafından Türkçe kaleme alınmış dişçilikle ilgili kısa bir bilimsel eser yer alır.[10] Görünene bakılırsa, bu eser, muhtemelen dişçilik üzerine yazılmış ilk eserlerden biri, Türkçe'de dişçilik üzerine yazılmış bilimsel eserlerinse ilkidir. Döneme ait bir diğer eser, kendisini mütevazı bir şekilde Musa Jalinus el-İsrailî, yani Yahudi Kalinos Musa olarak isimlendiren bir hekim tarafından kaleme alınan ve ilaç bileşimlerini ele alan kısa bir bilimsel eserdir. Müellif, eserinin Müslüman, Frenk, Rum ve Yahudi yazarların eserlerine dayalı olduğuna işaret etmektedir.

Bu Yahudi doktorların bir kısmı önemli politik roller oynamışlardır. Bir yandan sultanların ve vezirlerin adamlarına yakınlıkları, diğer yandan ise Avrupa'nın dilleri ve durumları hakkındaki bilgileri onları hem Türk yöneticiler hem de yabancı elçiler için yararlı kılmış ve aralarından bazılarının güç ve etki elde etmelerini sağlamıştır. Bazıları diplomatik görevlerle yurt dışına bile gönderilmiştir.

Ertesi yüzyıla gelindiğinde, Osmanlı doktorlarının Avrupa'nın tıbbî becerilerine ilgi göstermeleri için yeni ve can sıkıcı bir neden ortaya çıkmış bulunuyordu. Bu neden, Müslüman ülkelerce daha önceleri bilinmeyen ve Batıdan geldiği için de bir çok Müslüman ülkede halen kullanılan bir terim olan Frengi kelimesiyle, yani Frenk hastalığı terimiyle isimlendirirlen bir hastalıktı. Sultan IV. Mehmed'e 1655 yılında sunulan bir dizi tıbbî eser arasında yer alan frengiyle ilgili ilk Türk bilimsel eseri büyük ölçüde Veronalı Giralamo Fracastro'nun (1483-1553) meşhur eserine dayalıdır ve Jean Fernel'den (ö.1558) bu hastalığın tedavisiyle ilgili bazı alıntılara da yer vermektedir. Bu kitabın diğer hastalıklarla ilgili bölümlerinde onaltıncı yüzyıl Avrupa'sının birçok tanınmış hekiminin isimleri zikredilmektedir. Kitap, Avrupa tıbbıyla aşinalık izleri taşımaktadır. Görünene bakılırsa, müellif, muhtemelen Latince okuyabiliyordu veya en azından kendisine bu hizmeti sunacak

birinden yardım görüyordu. Fakat yaklaşımdaki farklılık oldukça açıktır. Bu eserlerin sultana 1655 yılında sunulmuş olmalarına rağmen söz konusu eserde adı anılan Avrupa kökenli eserler onaltıncı yüzyıla aittir.[11] Onaltıncı yüzyılda Avrupa'dan gelen Yahudi doktorlar onaltıncı yüzyıl Avrupa tıbbının en yüksek düzeyde temsilcileriydiler. Onyedinci yüzyıl Osmanlı Yahudi doktorları da hala onaltıncı yüzyıl Avrupa tıbbının en yüksek düzeyini temsil ediyorlardı. Rum hekimlerin onyedinci yüzyıl ortalarından itibaren İtalyan okullarında eğitim görme yoluyla temas yenilemeleri, bu ilişkide köklü bir değişikliğe yol açmış gözükmemektedir. Osmanlı ilmi literatürünün gelişimindeki yavaşlık ve zamana kayıtsız çerçevesi Batı bilimi ile Osmanlı bilimi arasında ciddi bir zaman farkı oluşturmuş bulunuyordu. Bu fark daha da genişleyecekti.

Batı bilimine değinen bu az sayıdaki eserden, Osmanlıların araştırmalarda ilerleme, fikirlerde dönüşüm ve bilgide tedrici gelişim anlayışlarının olmadığı açıkça görülebilir. Bilginin elde edilebilir, birikebilir, aktarılabilir, tercüme edilebilir ve uygulanabilir bir edebi gerçekler bütünü olarak görüldüğü fakat değiştirilemeyeceğine veya geliştirilemeyecegine inanıldığı bir topluma hipotezler oluşturma, sınama ve gerektiğinde bu hipotezleri terketme temel fikri yabancı kaldı. Osmanlıların tıp ve diğer bilimlerle ilgili eserlerinin büyük bölümü, Farsça ve özellikle de Arapça kaleme alınmış olan ve Batılı bilimsel eserlerden devşirilmekle birlikte benzer muameleye tabi tutulmuş bir materyalle desteklenen klasik İslami öğrenim külliyatının içerdiği tercümeler, adaptasyonlar ve derlemelerden oluşuyordu. Yeni keşiflerde bulunma gayreti hiç mesabesinde olduğu gibi, böyle bir sürecin varlığından haberdarlık da pek sözkonusu değildir. O sıralarda anatomi ve fizyoloji alanlarında meydana gelen büyük değişikliklerin farkına bile varmamışlardır.

Müslümanların inancına göre İslamın ilk döneminde bağımsız muhakemede bulunma anlamına gelen ve *içtihad* olarak isimlendirilen bir kural vardı ki, Müslüman âlimler, kelamcılar ve fakihler bu kuralı işleterek kutsal kitap ve hadisin açıkça cevaplamadığı teolojik ve şer'î problemleri çözebiliyorlardı. İslam kelam ve fıkıh külliyatının büyük bir bölümü bu yolla ortaya çıktı. Zamanla tüm sorular cevaplandığında bu süreç sona erdi, geleneksel ifadeyle "*içtihad* kapısı kapandı" ve

artık bağımsız muhakemede bulunmaya gerek veya ruhsat kalmadı. Tüm cevaplar verilmiş bulunuyordu ve yapılması gereken tek şey kabul ve itaat etmekti. Müslüman biliminin gelişiminde de benzer bir sürecin yaşandığı, bağımsız muhakemenin ilk dönemde zengin bir bilimsel etkinlik ve keşfin ortaya çıkmasına yol açtığı ve fakat *içtihad* kapısının bu alanda da diğerini takiben kapandığı ve uzun bir dönem boyunca Müslüman biliminin nerdeyse bütünüyle derleme ve tekrara dayalı kaldığı düşüncesi oluşuyor insanda ister istemez.

Avrupa'dan gelen Yahudi mülteciler, bir süre, Osmanlı tıbbında yeni bir evre başlatacak gibi gözüktüler. Fakat gerçekte onların tüm getirdikleri bazı yeni ayrıntılardan, mevcut bilgiye yama oluşturacak bilgi kırıntılarından ibaretti ki, zamanla Avrupa'yla temaslarını yitirip Ortadoğu toplumunun bir parçası haline geldiklerinde Osmanlı Yahudilerinin Müslüman komşularından önemli bir farkları kalmadı.

Bu Yahudi hekimlerin belli bir ölçüde yerini, artık bir sayısal artış ve gelişme evresine girmiş bulunan Osmanlı Rumları aldı. Panagiotis Nicoussias, Padua Üniversitesi'nde tıp eğitimi gören ilk Osmanlı Rumlarından biri idi ve bu üniversiteden aşağı yukarı 1650 yılında mezun olmuştu. İstanbul'a döndükten sonra pratisyen bir hekim olarak Sadrazam Köprülü Mehmed'in özel hekimliğine tayin edilecek ölçüde başarılı oldu. Önceki yüzyılda olduğu gibi, sadrazam, Avrupa'da olup bitenler hususunda Batıda eğitim görmüş bu Rum hekime bel bağladı. Bâb-ı Âlî'ye baş tercüman olan Nicoussias, muhtemelen bu mevkiyi ilk işgal eden kişiydi. 1673 yılındaki ölümünden sonra, bu göreve, kanın dolaşımında ciğerlerin fonksiyonu üzerine bilimsel bir eser yayınlamış bulunan Alexander Mavrocordato isimli Padualı bir diğer Rum doktor getirildi. Bununla birlikte, bu Rum doktorun Latince olarak kaleme aldığı sözkonusu eser Osmanlı tıp tarihine değil Avrupa tıp tarihine aittir. Osmanlı tarihinde sadece Bâb-ı Âlî'nin baş tercümanı olarak yer almıştır.

Onsekizinci yüzyıl başlarında bazı değişiklikler meydana geldi. 1704 yılında Ömer Şifâî isimli bir hekim, tıbbî tedavide kimyanın yeri üzerine Paracelsus'dan yapılmış bir tercüme olarak takdim ettiği küçük bir kitap yazdı. Aşağı yukarı aynı vakitlerde, Girit doğumlu bir Rum mühtedi olan Nuh ibn Ab-

dulmennan isimli bir diğer Osmanlı hekimi, tıbbî tedavi ile ilgili bir diğer kitap yazdı. Aynı dönemde yaşayan ve Süleymaniye Camisi külliyesindeki tıp okulunda müderris olan Şaban Şifai isimli bir diğer tabip, doğum kavramı ve doğum öncesi ve sonrası bakım üzerine bilimsel bir eser yazdı. Tüm bu eserler yeni bir tür tıp bilimini ve aynı zamanda yeni bir tıbbî uygulama yaklaşımı yansıtmaktadır.

Bu gibi yenilikler kaçınılmaz olarak güçlü bir mukavemet oluşturdu ve 1704 yılında "bazı cahil hekimlerin yeni tıp *(Tıbb-ı Cedid)*" uygulamalarını yasaklayan bir ferman çıkarıldı. Ferman, eski hekimlerin usulünü terketmiş olan ve yeni ilaç ismiyle bilinen bazı ilaçları kullanan Frenk toplumunun kimi sözde hekimleri..."nden söz eder. Ferman, Türk hekimlerin imtihandan geçmelerini emrediyor ve yabancı hekimlerin faaliyetlerini yasaklıyordu. Bu ferman, Ömer Şifâî'nin eserine devam edip bu sözde yeni tıp üzerine sekiz ciltlik bir bilimsel eser yazmasını önleyememiştir. Resmi Osmanlı teşkilatının hala Kalinos ve İbni Sina tıbbını destekliyor olmasına rağmen Paracelsus'un takipçileri güçlenmeye başlıyorlardı.[12]

Avrupa ülkelerini ziyaret eden bir çok büyükelçi, bilime ve biraz daha fazla olmak üzere teknolojiye ilgi göstermiştir. Mehmed Efendi, sık sık ve tasvipkar bir edayla Fransız iletişim sistemleri üzerine, güney sahilinde Paris'e doğru giderken içinden geçtiği tüneller, köprüler, yollar, kanallar ve kanal havuzları üzerine yorumlarda bulunur. Rasathane'ye götürülen Mehmed Efendi, orada gördüğü ve kullanım amaçlarını iyi anlamış gözüktüğü astronomi araçlarının ve diğer araçların menzilinin genişliğinden çok etkilendi. Mehmed Efendi, yıldızları gözlemlemek, "ağır yükleri kolayca kaldırmak, yeni ayın ne zaman çıkacağını öğrenmek, suları aşağıdan yukarı çıkarmak ve diğer takdire şayan ve hayrete düşürücü şeyleri yapmak için kullanılan "sayısız makina"dan söz eder. Mehmed Efendi, ayrıca odun parçalarını tutuşturup kurşunu eritmeye yetecek sıcaklık oluşturmalarını sağlayan ve "bizim Şam yapımı büyük yemek sinilerimiz kadar büyük" olan ısı yansıtıcı iç bükey aynalar da görmüştür. Mehmed Efendi, astronomi aletleri ve özellikle büyük ölçüde hayran kaldığı bir teleskopla ilgili biraz ayrıntıya da dalar.[13]

Diğerleri daha az ilgi göstermişlerdir. Bilime ve onun üretti-

ği aletlere karşı yeni bir tutum örneği, 1748 yılında Viyana'ya gönderilen Mustafa Hattî Efendi'nin sefaretnamesinde bulunabilir. Viyana'da bulunduğu esnada Mustafa Hattî Efendi ve maiyeti, dönemin biliminin harikalarını görmeleri için Rasathane'ye davet edilmişlerdi:

İmparatorun emriyle, Rasathane'de muhafaza edilen garip aletleri ve harika nesneleri görmek için Rasathane'ye davet edildik. Birkaç gün sonra daveti kabul ettik ve yediya da sekiz katlı bir binaya gittik. Tavanında bir açıklık bulunan en üst katta, değişik astronomi aletleri ile güneş, ay ve yıldızları gözlemlemek için kullanılan büyük ve küçük teleskoplar gördük.

Bize gösterilen özel tertibatlardan biri şuydu. Birbirine bitişik iki oda vardı. Odanın birinde bir çark, çarkın üzerinde de yuvarlak iki büyük kristal top vardı. Bunlara, içinden bir zincirin diğer odaya doğru uzayıp gittiği kamıştan daha dar bir boru iliştirilmişti. Çark döndüğü zaman, şiddetli bir rüzgar zincir boyunca diğer odaya kadar uzanıyor ve orada dalgalar halinde yükseliyordu; biri dokunduğunda bu rüzgar o kişinin parmaklarını çarpıyor ve tüm vücudunu sarsıyordu. Daha da harikulade olan şey, ona dokunan kişinin bir başkasının, onun da bir başkasının elinden tutması ve böylece yirmi veya otuz kişiden oluşan bir halka oluşturulması durumunda, bu halkadaki her kişinin parmaklarında ve vücudunda birinci kişinin duyduğu sarsıntının aynısını duymasıydı. Bunu biz bizzat denedik. Sorularımıza makul cevaplar alamadığımız ve sözkonusu tertibat sadece bir oyuncaktan ibaret olduğu için bu alet hakkında daha fazla bilgi edinmeyi zahmete değer görmedik.

Bize gösterdikleri diğer özel düzenek, birbirinden aşağı yukarı üç arşın uzaklıkta birer sandalye üzerine konmuş iki bakır fincandı. Bunlardan birinde bir ateş yakıldığında, bu ateş, aradaki mesafeye rağmen diğerine öyle bir etkide bulunuyordu ki, sanki yedi veya sekiz misket tüfeği patlatılmış gibi bir gürültü çıkıyordu.

Üçüncü özel gösteri, taşa ve ağaca çarptıkları halde kırılmayan küçük cam şişelerden oluşuyordu. Taş darbelerine dayanan bu parmak kalınlığındaki şişeler, daha sonra içlerine çakmak taşı parçaları koyduklarında un gibi dağıldılar. Bunun nedenini sorduğumuzda, bize, ateşten çıkarılır çıkarılmaz soğuk suya konulan camın böyle tuzla buz olduğunu söylediler. Bu akıl almaz cevapla

rını onların Frenk hilekarlar olmalarına hamlediyoruz.

Bir diğer özel gösteri, içinde bir ayna ve dışında iki kolu bulunan bir kutuydu. Kollar çevirildiğinde kutunun içinde arka arkaya değişik türden bahçe, saray ve diğer fantazilerin resimlerinin yer aldığı kağıt ruloları çıkıyordu.

Bu oyuncakların gösterilmesinden sonra müneccimbaşıya onur giysisi takdim edildi ve Rasathane hizmetçilerine para dağıtıldı.[14]

İnsan onsekizinci yüzyılın Avrupalı beylerinin ve diplomatlarının bilimin harikalarına Türk meslekdaşlarından daha duyarlı olup olmadıklarını merak edebilir. Önemli fark, ikincilerin kendi toplumlarının tutumunu dile getirmelerine rağmen onların bunu yapmamalarıdır

Osmanlılar, diğer Müslüman halklardan hiç de daha az olmamak kaydıyla kendilerinin batılarındaki batılı imansızları küçümsedikleri halde, kendilerinin yaşam tarzlarını tehdit etmeyecek olmaları koşuluyla becerikli barbarların yararlı buldukları bazı icatlarını öğrenmeye ve kullanmaya hazırdılar. Bu hususu Kutsal Roma İmparatorluğunun İstanbul büyükelçisi Ghiselin de Busbecq 1560 tarihli bir mektupta iyi bir şekilde izah etmektedir:

> ...Hiçbir ulus diğerlerinin yararlı icatlarını benimseme hususunda daha az isteksizlik göstermemiştir; örneğin, büyük ve küçük toplarla diğer birçok keşfimizi benimseyerek kullanmaya başlamış bulunuyorlar. Bununla birlikte, hiçbir zaman kitaplar basmaya ve saat kuleleri dikmeye yanaşmamışlardır. Dini kitaplarının, yani kutsal kitaplarının matbu hale geldiği takdirde kutsal kitap olmaktan çıkacağını, saat kuleleri diktikleri takdirde ise müezzinlerinin ve kadim rityüellerinin otoritesinin azalacağını düşünüyorlar.[15]

Osmanlılar zamanla bu iki hususta tavır değiştirdiler. Görülmüş olduğu gibi onsekizinci yüzyılda Türkçe ve Arapça basım için matbaa kuruldu ve çok daha önceki bir tarihte ithal edilen duvar saatleri giderek Selatin Camilerinde bile yerlerini aldılar.

Zamanın geçişini ölçmeye yarayan araçların kullanımı İslamda hiçbir surette yeni birşey değildi. Aksine, Müslümanlar,

antikiteden miras aldıkları iki metod olan güneş saati ve su saatinden yola çıkarak hassas aletler geliştirebildiler. Osmanlılar, Batı'da üretimi ondördüncü yüzyılda başlayan Avrupa'nın mekanik saatlerine oldukça erken bir dönemde ilgi gösterdiler. Onaltıncı yüzyıla gelindiğinde, Avrupa duvar ve kol saatleri Osmanlı İmparatorluğu'nda yaygın olarak kullanılmaktaydı ve hatta yerli taklitçiler bile mevcuttu. Bunların en önemlilerinden biri, Suriyeli Takiyüddin (1525-1585) isimli biriydi ki, ağırlık ve yay gücüyle çalışan saatlerle ilgili olarak çağın ortalarında kaleme aldığı eseri bu bilimin tarihinde önde gelen eserlerden biridir.

Osmanlı İmparatorluğunda kullanılan duvar ve kol saatlerinin hepsi Avrupa'dan ithal değildi. Aşağı yukarı 1630 yılından 1700 yılına kadar İstanbul'un Galata semtinde, İsviçreli ve İngiliz sanatkar ustaların standartlarında üretim yapan bir kol saati ve duvar saati yapımcıları loncası vardı. Bununla birlikte, bu loncadakiler yerel Müslümanlardan değil Avrupalı göçmenlerden oluşuyordu ki, onyedinci yüzyıl sonuna gelindiğinde, bu kişiler de sanatlarını sürdüremez hale geldiler. Onların çöküşüne katkıda bulunan birçok faktör vardır. Bunlardan biri, Türk zevkine göre ve Türk pazarı için dizayn edilmiş kol ve duvar saatleri imal etmeye başlamış olan Batılı hükümetlerin merkantilist politikalarıyla daha da zorlaşan gerekli metaryali elde etmenin giderek imkansızlaşmasıydı. Batılı hükümetlerin uygulamaları mamul kol ve duvar saatleri ihraç etmek şeklindeydi; daha önceleri olduğu gibi yerel saat yapımcılarına saat çarkları veya yedek parçaları temin etmeye artık istekli değildiler. Diğer neden ise şüphesiz sarkaçlı duvar saatleri ve yaylı kol saatlerinin İstanbul'daki saat yapımcılarının ayak uyduramadığı istikrarlı gelişimiydi. Onsekizinci yüzyılın ilk yıllarına gelindiğinde Türkiye'de kol saati yapımcılığı kelimenin tam anlamıyla sona ermiş bulunuyordu. Türkiye'ye giden son Batılı kol saati yapımcılarından biri, itiraflarında "yegane erkek kardeşimin doğumundan sonra babam İstanbul'a gitti ve orada Topkapı Sarayı'na kol saati yapımcısı olarak atandı" diyen filozof Jean Jacques Rousseau'nun babası Isaac Rousseau idi.

Garip bir tesadüf dolayısıyla Voltaire'in de Türk kol saati piyasasıyla bir ilintisi oldu. Voltaire, Ferney'in mülk sahibi olarak, Cenevre'den dini nedenlerle gelmiş elli kişilik göçmen gru-

buyla birlikte mülkünde yaşayan insanlara yardım etmeye çalışmıştı. Bu kişiler kol saati yapımcıları olduklarından Voltaire onlar için yeni pazarlar aramaya koyuldu. Büyük Frederick'e 1771 yılında yazdığı bir mektupta Türkiye'nin mükemmel bir pazar olduğunu dile getirir: "Altmış yıldan beridir Cenevre'den kol saatleri ithal ediyorlar ve hala ne bir kol saati imal edebiliyor ne de doğru dürüst çalıştırabiliyorlar."[16]

Duvar ve kol saatleri dışında Ortadoğuluların faydalı bulduğu Avrupa kökenli bir araç daha vardı. İran kadar Doğunun uzak bir bölgesinde ve 1480 yılı kadar erken bir tarihte, ihtiyarlık dönemine girdiği için ağıt yakan bir şair, diğer arazlar yanında şuna da yer verir

> İki gözüm artık hiç bir işe yaramıyor
> Frenk camlarının yardımıyla dört tane olmadan

Avrupa'da imal edilen gözlüklerin ithali küçük ölçekli olarak sürmüş gözükmektedir ki bu gözlüklerin satın alınışına ve kullanışına nadiren referansta bulunulur.[17]

Geleneksel yaşam tarzını tehdit edebilecek ithalatın önüne geçmek için düzenlenmiş süzgeçten-geçirme sistemi, fikirlerin daha tehlikeli olan nüfuzuna karşı, Batının hem biliminin hem de bu bilimin ortaya çıkardığı teknolojinin oluşumunu sağlayan araştırma, keşif, deney ve değişiklik kavramlarının nüfuzuna karşı etkili bir şekilde işlemeye devam etti. Batılı teknolojinin ürünlerinin girmesine ancak titiz bir incelemeden sonra izin verilebilir ve Batılı bilimin elde ettiği bilgi ancak bazı durumlarda uygulanabilirdi; bu, onların kabullerinin sınırıydı.

Savaş alanlarındaki bir dizi yenilginin, Osmanlı yönetici seçkinlerini, İmparatorluğun Hristiyan düşmanlarının savaş sanatlarında üstünlük elde ettiklerine ve Osmanlının eski gücüne yeniden kavuşması için değişikliklerin gerektiğine ikna ettiği onsekizinci yüzyılda soru daha keskin bir biçimde yeniden ortaya çıktı. Bu seçkinlerin duyguları, 1774 yılında Ruslar tarafından yıkıcı bir yenilgiye uğramanın ardından Canikli Ali Paşa tarafından kaleme alınan bir lâyihada tertipli bir şekilde dile getirilmektedir. Ali Paşa, üzerine hayli kafa yorduğunu söylediği iki soruyu cevaplamaya çalışır. Bir zamanlar öylesine güçlü olan imparatorluk neden bu kadar zayıf düştü ve onu

eski gücüne kavuşturmak için ne yapmalı? Ali Paşa, Türk askerinin cesaretinin ve nüfusun eskisinden daha az olmadığını, toprakların etkisinden daha küçük olmadığını, imparatorluğun kaynaklarının ise hala muazzam olduğunu söyler. Buna rağmen, bir zamanlar kafirleri her defasında önüne katıp kovalayan İslam orduları artık kafirler tarafından kovalanmaktalardı.[18]

Canikli Ali Paşa'nın bulduğu çözüm son derece muhafazakardı: eski iyi günlere geri dönüş. Bununla birlikte, problemi Batının askeri üstünlüğünde ve çözümü askeri reformda gören kişiler de vardı. Bunun önemli bir göstergesi, modern savaş araçlarının kullanımıyla ilgili eğitim veren merkezlerin tesisiydi.

Onsekizinci yüzyılda kurulan yeni harbiye ve bahriye mühendishaneleri, Batılı bilimin en azından bazı cephelerinin kabul görmesine ve özümsenmesine katkıda bulundu. 1734 yılında kurulan Üsküdar mühendislik okulunun öğretmenlerinden biri, Mehmed Said isimli biriydi ki, bir Anadolu müftüsü olan babasının topçuların kullanması için iki parçalı bir kadran icat ettiği ve coğrafi çizimlerin yer aldığı bilimsel bir eser yazdığı söylenir. Bu dönemde, Batılı kaynaklardan yararlanılarak yazıldığı açık olan trigonometriyle ilgili bir Türkçe bilimsel eserin, büyük İtalyan askeri Kont Montecuccoli tarafından kaleme alınmış askeri bilimlerle ilgili meşhur bilimsel eserin bir çevirisinin ve tıpla ilgili bazı eserlerin de yer aralarında aldığı başka eserler de kaleme alınmıştır.[19]

Yeniçeriler bu ilk kurulan okul ve askeri mühendisler grubuna sıkı bir şekilde karşı koydular ve zamanla okulun kapatılmasını sağladılar. Bununla birlikte, silahlı kuvvetleri modernleştirme hedefinden vazgeçilmedi ve 1773 yılında bir bahriye mühendishanesinin açılmasıyla reform faaliyeti yeniden başladı. Bu yeni okulun öğretmenleri arasında çok sayıda Avrupalı yer alıyordu. Görünene bakılırsa, ilk öğrenci kitlesini daha önceki okulların öğrenci artıkları ve bazı muvazzaf subaylar oluşturuyordu. Okulun açılmasına yardımcı olan bir Batılı topçu subayı, "ak sakallı yüzbaşılar" ve "altmış yaşında öğrenciler"den söz eder.[20]

Tepkici güçlerin kapatılmasını sağlayamadıkları bu seferki okul gelişti ve Sultan III. Selim ile halefleri tarafından kurula-

cak olan askeri mühendislik, tıp okulları ve benzeri kurumlara örnek oluşturdu. 1781 ile 1786 yılları arasında İstanbul'u ziyaret eden Venedikli rahip Gianbatista Toderini, bu okulu biraz ayrıntılı bir şekilde tasvir eder. Orada atlaslar ve Avrupa denizcilik kartları yanında çok sayıda denizcilik aletleri, (okulun hocalarından birinin eseri olan ve) üzerinde takım yıldızların Türkçe karakter ve işaretlerle yer aldığı göksel bir küre olan *Atlas Minor*'un Türkçe versiyonu, "Paris'te imal edilmiş metal halkalardan müteşekkil bir küre, bir kaç Arap usturlabı, birkaç Türk ve Frenk güneş saati, John Hadley tarafından yapılmış oldukça güzel bir oktant, değişik Türk pusulaları" ve diğer denizcilik aletleriyle karşılaşmıştı.

İkinci bir odada, Toderini'ye, *hicri* 1141 yılında yani 1728-29'da İbrahim Müteferrika tarafından tercüme edildiği yazılı olan uzun bir Türkçe destanla birlikte ipek üzerine basılmış bir "Asya coğrafi haritası", değişik boyutlarda üç yeryüzü küresi, Paris'ten gelme oldukça güzel bir açı ölçer, eski ve yeni mesafe ölçüm aletleri, bir teleskopik kadran ve değişik trigonometri tabloları gösterilmişti. Toderini, Tott tarafından icat edilmiş olan gemilere direk takma makinesinin maketini görmediğini söyler. Çok sayıdaki Avrupa baskılı kitaplar arasında Türkçe bir tercümeyle birlikte Mösyö de la Lande'in astronomi tablolarını da rastlanmıştır. Kendisine rehberlik eden kişiye bu tabloların yeni olmadıklarını belirterek son edisyonu edinmelerini önermiştir. Rehberi ona ayrıca Avrupa kökenli kitaplardan tercüme edilmiş balistikle ilgili Türkçe tabloları ve öğrencilerine ders verirken kullandığı usturlabı, güneş saatini ve pusula ve geometriyle ilgili elyazması kitapları göstermişti.

Toderini'ye rehberlik eden kişi, İtalyanca, Fransızca ve İspanyolca konuşan ve Akdeniz, Atlantik, Hint Adaları sahilleri ve Amerika'ya kadar deniz yoluyla dolaştıktan sonra İstanbul'a geldiğini söyleyen yaşlı bir Cezayirli —"un Algerino uomo maturo"— olan okulun baş muallimi idi. Usta bir dümenci ve kılavuz olan bu adam, İngiliz aletlerini ve Fransız haritalarını tercih ettiğini söylemişti.

Cezayirli muallimin Venedikli rahibe söylediğine göre "deniz kaptanlarının ve Türk beyefendilerinin oğulları"ndan oluşan elliyi aşkın öğrenciden ancak birkaçı derslere devamlı katılıyor ve düzenli çalışıyor idi.[21]

Bu öğrenciler, Osmanlıların, yüzyüze bulundukları tehdidin mahiyetini 1783 yılında Rusların Kırım'ı topraklarına katmasının oluşturduğu sarsıntıyla farketmelerinden sonra, daha katılımcı olmaya başladılar. 1784 yılında Sadrazam Halil Hamid Paşa'nın öncülüğü ve Fransız elçiliğinin katkılarıyla, Ermeni çevirmenler yardımıyla çalışacak olan iki Fransız mühendis subayının muallim olarak görev aldığı yeni bir eğitim programı başlatıldı. Fakat Osmanlılar ile Avusturya ve Rusya arasında 1787 yılında patlak veren savaş yüzünden bu teşebbüs de akamete uğradı. Fransız muallimlerin varlığı bir tarafsızlık ihlali olarak değerlendirildiğinden bu Fransız subaylara işten el çektirildi. Muallimlerin ayrılması ve savaşın oluşturduğu gerginlikler, Sultan III. Selim'in yeni bir teşebbüste bulunmasını mümkün kılan 1792 yılında imparatorluğun kuzey komşularıyla barış andlaşması imzalamasına kadar gelişmeyi sekteye uğrattı. Tekrar Fransa'ya yönelen sultan 1793 sonbaharında, Paris'e istihdam etmek istediği subaylar ve teknisyenleri belirten bir talep listesi gönderdi. 1796 yılında ise Reis Ratib Efendi Paris'teki Kamu Güvenliği Komitesini çağrıştıran fakat daha uzun bir liste gönderdi. Artık bu taleplerin Fransa kralına değil de Cumhuriyete yapılıyor olması ve bu subayların bu cumhuriyet tarafından atamalarının yapılması sultanı hiç rahatsız etmemiş gözükmektedir. Amerikan ve Fransız devrimlerini görmüş geçirmiş bir asker eskisi olan yeni Fransız büyükelçisi General Aubert de Bayet Fransız askeri uzmanlarından oluşan bir grupla birlikte 1796 yılında İstanbul'a vardı.[22] Bu sefer hem harbiyeli hem de bahriyeli subaylar için topçuluk, istihkam, denizcilik ve yardımcı bilimlerle ilgili eğitim veren bir çok okul açıldı. Fransız subaylardan muallim olarak hizmet vermeleri talep edildi ve öğrenciler için Fransızca bilgisi zorunlu hale getirildi. Muallimlerin kullanımı için oluşturulan kütüphanede çoğu Fransızca olan 400 Avrupa kökenli kitap vardı. Bunların içinde bir *Grande Encyclop'edie* seti de mevcuttu.

Devrim ve Napolyon savaşlarının oluşturduğu beklenmedik değişiklikler esnasında bu okullar bir kez daha zorluklar yaşadı ve tepkici güçlerin baskısı altında bazıları kapatıldı. II. Mahmut 1826 yılında reformlarını başlattığında bu okullardan geriye sadece ikisi, harbiye ve bahriye mühendislik okulları kalmıştı. Bu okullar yeniden canlandırılmış ve bunlara Osmanlı

ordularının Sandhurst'ü veya Saint Cyr'i olarak hizmet vermeleri amacıyla 1827 yılında bir tıp okulu ve 1834 yılında bir Harbiye Mektebi ilave edildi. Bu okulların hepsinde de öğretmenlerin çoğunu yabancılar oluşturuyordu ve bir yabancı dil bilgisi, genellikle Fransızca, öğrenciler için zorunluydu.

Gerçekten, bir Batılı dil bilen Müslümanların gerçekleştirmesi gereken ivedi bir görev vardı: Batının bilimlerini tahsil etmek, Türkçe ders kitapları yazmak veya Türkçeye tercüme etmek ve temel bir zorunluluk olarak Türkçenin ihtiyaç duyduğu ve fakat mahrum bulunduğu modern teknik ve bilimsel terminolojiyle Türk dilini donatmak.

Bu görevi yerine getirmede iki isim son derece önemli rol oynadı. Bunlardan biri, 1819 tarihinden ölümüne kadar imparatorluk vakanüvisi olarak görev yapan ve Şânîzâde (1769-1826) olarak bilinen Atâullah Mehmed idi. Köken ve eğitim itibariyle ulema sınıfından olmasına rağmen, Şânîzâde, en azından bir Batılı dil öğrenmiş ve Avrupa tıbbı ile diğer bilimlerini tahsil etmiş gözükmektedir. Görev yaptığı yıllar içinde imparatorluğun tarihiyle ilgili çalışmaları dışında kalan en önemli eseri bir Avusturya tıp ders kitabının Türkçe çevirisidir ki, büyük bir ihtimalle bu çeviri, İtalyanca bir versiyondan gerçekleştirilmiştir. Şânîzâde buna fizyoloji ve anotomiyle ilgili kendi açıklayıcı bilimsel eserini eklemiş ve daha sonraları aşılama ile ilgili bir diğer Avusturya kökenli eseri tercüme etmiştir. Bu ders kitabının Türkçe versiyonunun ortaya çıkışı, Türk tıbbında bir dönemin sona erişine ve yeni bir dönemin başlangıcına işaret eder. O zamana kadar, Batıdan nadiren gerçekleştirilen bazı bilgi veya metod eklentilerine rağmen Osmanlı tıp uygulaması temelde Helenistik ve Klasik İslami geleneğe, Kalinos ve İbni Sina tıbbına sadık kaldı, tıpkı Osmanlı felsefe ve biliminin Aristo ve Ptolemi ile onların yorumcularına ve Osmanlıların Peygamber'e, Kur'an'a ve hadise bağlı kaldığı gibi. Paracelsus ve Kopernik'in, Kepler ve Galileo'nun keşifleri, Osmanlılara Luther ve Calvin'in argümanları kadar yabancı ve anlamsız gözüküyordu.

Artık Şânîzâde Türk dilinde (yakın geçmişteki dilbilimsel reformlara kadar kullanımda kalan) modern bir tıp terminolojisi kurmuş ve Türk tıp öğrencilerine bütünüyle yeni bir tıp literatürü ve uygulamasının başlangıç noktasını oluşturan şümullü

bir modern tıp ders kitabı temin etmiş bulunuyordu.

Şanizade'nin tıp alanında gerçekleştirdiğini Hoca İshak (ö. 1834) matematik ve fizik alanında gerçekleştirdi. Yunanistan'da bir Yahudi olarak dünyaya gelmiş olan İshak Efendi belli bir dönemde Müslüman oldu ve zamanla baş muallimliğe getirileceği mühendislik okuluna öğretmen olarak atandı. İshak Efendi'nin Türkçe ile iki klasik İslami dil olan Farsça ve Arapça'nın yanında Fransızca, Latince, Yunanca ve İbranice de bildiği söylenir. Hoca İshak Efendi'nin büyük kısmı tercüme olan çok sayıdaki eserlerinin en önemlisi matematik ve fizik bilimleriyle ilgili dört ciltlik bir hülasa eserdir ki, bu eser, Türk öğrencilerine Batıda uygulandığı ve anlaşıldığı şekliyle bu bilimlerin bir taslağını sunan ilk eserdir. Şânîzâde gibi terminolojisini kendisi kurmak zorunda kalan Hoca İshak Efendi, ondokuzuncu yüzyılda ve Cumhuriyet yönetimi altında gerçekleştirilen dilbilimsel reformlara kadar Türkiye'de kullanılan bilimsel terimlerin çoğunun mucidi olmuştu. Avrupalı yazarların terminolojilerini Latince ve Yunanca kurdukları gibi Osmanlı âlimlerinin yeni terimler üretirken Arapça ve daha az bir ölçüde olmak kaydıyla Farsçaya dayanmalarından dolayı bu yeni terimlerin bir çoğu Arap ülkelerinde hala kullanılmaktadır. Hoca İshak Efendi'nin diğer yazıları daha çok askeri bilimler ve mühendislikle ilgilidir.[23]

Bu iki adamın eserlerinin basılması, bu eserlerin ders kitabı olarak kullanılacakları yeni okulların açılması ve nihayet, hepsinden önemlisi, Avrupa'ya bilim tahsili için giden öğrencilerin sayılarının giderek artması, eski bilimlerin —tıp, matematik, fizik ve kimya— yok olmasına yol açtı. Bu eski bilimler İslamın uzak ülkelerinde bir müddet daha varlığını sürdürdüyse de bu tarihten itibaren bilim dendiğinde modern Batılı bilim anlaşılacaktır. Bir başkası yoktur.

X
Kültürel Hayat

Nuruosmaniye Camisi, İstanbul'da Kapalı Çarşı'nın girişinde yer alır. 1755 yılında Simon isimli Hristiyan bir duvar ustası ile Mimar Çelebi Mustafa'nın yönetimi altında inşa edilen cami, İslami kültürel evrimde bir dönüm noktasına işaret eder. Nuruosmaniye camisi, yanal alan üzerindeki tek merkezi kubbesiyle, genel plan açısından, Fatih Mehmed'ten beri sultanların İstanbul şehrini donattıkları selatin camileri geleneği içinde kalmaktadır. Bununla birlikte, ikincil mimari özellikler ve detaylarda İtalyan Barok süslemesi etkisini açıkça yansıtan önemli değişiklikler vardır.[1]

Bu tür etkiler, daha eski tarihli imparatorluk sarayının dekorasyonunda da kısmen görülmektedir. Bir selatin caminin mimarisi gibi Osmanlı İslamı için son derece önemli olan bir şeyde Avrupa etkisinin ortaya çıkışı İslamda bir yeniliği izhar etmektedir: Hristiyan düşmanın Osmanlı devletine tattırdığı tüm yenilgi, mağlubiyet ve ricatlara rağmen varlığını koruyan özgüvenin tökezlemesi. Aynı kendine güvenini yitirme duygusu, Paris'te Tirianon'un güzel bahçelerini gördükten sonra Osmanlı büyükelçisi Mehmed Efendi'nin ağzından dökülen şu ifadede de dile getirilmektedir: "Bu dünya inananların zindanı ve inançsızların cennetidir."[2]

Nuruosmaniye Camisinin barok dekorasyonunda yansıyan kültürel etki dalgasının ilk işareti, onsekizinci yüzyılın başlarında, Osmanlı salnamelerinde Lale Devri olarak geçen dönemde görülür. Avusturya ile 1718 yılında Pasarofça Antlaşmasının imzalanmasıyla başlayan bu dönem, ismini, o dönemde Osmanlı toplumunu kucaklayan genel lale tutkusundan almaktadır. Bu devir bir barış devriydi. Sultan III. Ahmed ve Sadrazam Damat İbrahim Paşa, imparatorluğu kuzeyden tehdit eden ve barış anlaşması yapmak suretiyle belli bir süre için önlenmiş bulunan tehlikenin tam anlamıyla farkındaydılar. Bu koşullar altında iki hedef gözetmiştiler: savaştan sakınmak ve yeni dostlar bulmak. 1699 yılında yapılan Karlofça Antlaşması müzakeresi onlara izleyecekleri yolu göstermişti. Orta ve doğu Avrupalı komşularının tehdidinden korunmak için batı Avrupa'ya yönelmiş ve ilk kez batı Avrupa'yla yakın ilişkiye girmişlerdi.

Osmanlı tarihinde, Lale Devri, bir barış, kültürel gelişme ve yeni açılımlar yapma devriydi. Tahmin edileceği gibi, Osmanlılar öncelikle kendi medeniyetlerinin kaynaklarına yöneldiler ve Türkçede daha önce mevcut olmayan temel Arap ve Fars klasiklerinin bazılarının Türkçe tercümelerini üretmek için bir program geliştirdiler.

Bu ilginin Batılı eserlere yönelişi daha dikkat çekicidir. Sadece birkaç yıl sonra, Sadrazam Damat Ali Paşa, 1716 yılında Petervaradin savaşında ölmüş ve geriye muazzam bir kütüphane bırakmıştı. Şeyhülislam Ebü'l İshak İsmail Efendi, içinde (muhtemelen bir kısmı Avrupa dillerinde yazılmış) felsefe, tarih, astronomi ve şiirle ilgili kitaplar bulunduğu için bu kütüphanenin vakıf haline getirilmesini yasaklayan bir fetva çıkardı. Bu yüzden, kitaplar Topkapı sarayına gönderildi.[3]

Batıya yönelmiş olan bu tür ilgi sınırlı ve pratik amaçlıydı. Amaç, imparatorluğun gücünü arttırmak, düşmanlara daha iyi karşı koymaktı. Batıdan edinilmek istenen rehberlik, daha doğrusu bilgi, bazı siyasi meseleleri de kapsıyor olsa bile temelde askeri nitelikteydi. Bununla birlikte, o sıralarda, askeri ve siyasi unsurlar dışındaki diğer bazı unsurların da alınmasının gerekebileceği düşüncesi oluşmaktaydı. 1721 yılında Fransa'ya gitmek üzere yola çıkmasından önce Mehmed Said Efendi'den istenenler arasında "kale ve fabrikaları gezip medeniyet ve eğitim araçlarını inceden inceye tetkik ettikten sonra Türki

ye'de uygulama imkanı olanları rapor et"mesi talimatının yer alması oldukça önemlidir.

Mehmed Said Efendi'nin elçiliği, her iki toplumun sosyal ve kültürel hayatında bazı dalgalanmalara yol açtı. Türk elçisi ve eşyalarının arzı endam edişi, ziyaret edilen diğer Avrupa başkentlerinde olduğu gibi, Paris'te de, kadın modalarından mimari ve müziğe kadar uzanan bir *turqueire* (Türk) modasının başlamasına yol açtı. Nispeten daha küçük olan İstanbul'daki Fransız modaları dalgasıyla ilgili daha az bilgi vardır. Bu etkinin izleri, Lale Devri'nde sultanın ve vezirlerinin inşa ettirdikleri saraylarda ve özellikle de bu sarayların bahçelerinde görülebilir. Mehmed Efendi, kaleme aldığı sefaretnamede Versay'da ve başka yerlerde görüp müthiş ölçüde beğendiği bahçelere hatırı sayılır bir yer ayırır.[5] Simetrik olarak düzenlenmiş yaya yolları ve çiçek yataklarıyla çevrilmiş mermer çeşmeli resmi Fransız bahçesinin etkisi açıktır. O güne kadar bilinmeyen bazı Avrupa tarzı mobilya setleri, görünene bakılırsa, temelde Batılı misafirlerin kullanımı için saraya yerleştirilmişti.

Mehmed Efendi'nin sanatlarla ilgili açıklamaları öğreticidir:

> Bu halk arasındaki âdet, kralın elçilere elmaslarla süslü kendi portresini vermesi şeklindedir. Bununla birlikte, Müslümanlar arasında resmin yasak olmasından dolayı bana bunun yerine bir elmas kakmalı kemer, Paris'te yapılmış iki halı, bir büyük ayna, bir silah ve pistollar, yaldızlı pirinçle kaplı bir kasket, yaldızlı pirinçten bir masa saati, buz için yaldızlı pirinç saplı iki kalın porselen vazo ve bir şeker kasesi verildi.[6]

Mehmed Efendi, portrelerden hoşlanmaz olduğunu açıkça belirtmiş —ya da en azından beğenmiyor olarak bilinmeyi istemiş— idi. Resme karşı ilgisizliğinin sarayda kendisine gösterilen resimlerle ilgili şu çok kısa açıklamasında da yansıdığını görüyoruz:

> Sonra divan dairesinde asılı harika resimlere bakmaya başladık. Birlikte dolaştığımız Kral, bu resimlerin kime ait olduklarını söyledi.[7]

Buna rağmen, duvar halıları konusunda gerçekten dili belagat kazanmaktadır:

> Krala ait olan ve duvar halıları imal eden özel bir fabrika var... Bir elçi geleceğini bildiklerinden, duvarlarda hazır bulunan tüm duvar halılarını sarkıtmışlardı. Fabrika çok geniş olduğuna göre duvarlarda yüzden fazla parça asılı olmalıydı. Bu halıları gördüğümüzde takdir etmekten kendimizi alamadık. Örneğin, çiçekler öyle çalışılmışlardı ki duvar halıları gerçek çiçeklerle dolu vazolara benziyorlardı. Resmedilen şahısların görünüşleri, göz kapakları, kaşları ve özellikle de başlarındaki saç ve sakalları öylesine başarılı çizilmişlerdi ki ne Mani ne de Behzad en iyi Çin kağıdı üzerinde çalışmakla böyle bir sanata ulaşamazlardı. Biri neşesini göstermek için gülerken diğeri ise üzüntüsünü göstermek için mahzun gözüküyor. Biri korkuyla titrer bir halde, biri ağlamakta iken, bir diğeri ise bir hastalığa yakalanmış haldeyken gösteriliyor. Bu yüzden, her şahsın durumu ilk bakışta anlaşılıyor. Bu eserlerin güzelliği tasvir ve tahayyülün ötesindedir.[8]

Mehmed Efendi'nin realist sanata, hatta onsekizinci yüzyıl Avrupa'sının realist sanatına gösterdiği tepki, portrelere ve duvar örtülerine gösterdiği tepkilerdeki farklılıkta da olduğu gibi çarpıcı ve öğreticidir. Duvarlarda asılı yağlı boya çalışmalar, onun daha önce hiç görmediği, bütünüyle yeni ve yabancı şeylerdi. Duvar örtüleri (ki o bunlara *kilim* diyor) aşina olduğu bir sanat formuyla irtibatlı olduğundan kavranılması daha kolaydı. Sözkonusu tezat, bir konuyu ilgisizce geçiştirirken diğerine coşkulu tepki göstermesindedir.

Bununla birlikte, Avrupa resmi ve özellikle de Avrupa portre sanatı, Müslüman doğunun bütünüyle yabancı olduğu şeyler değildi. Sultan II. Bayezid'in Leonardo da Vinci'nin eserlerine ilgi duyduğunu gösteren deliller mevcuttur. Buna rağmen, II. Bayezid, Leonardo da Vinci'nin ressamlığına değil de sadece Haliç üzerine bir köprü inşa etme projesiyle bağlantılı olarak mühendisliğine ilgi göstermiş gözükmektedir. Bu proje gerçekleşmediyse de Osmanlı döneminde sayıları giderek artan Avrupalı ressamlar İstanbul ve diğer şehirleri ziyaret ettiler.

Fotoğrafın ortaya çıkmasından önce, Avrupalı elçiler ve yeterince zengin diğer seyyahlar, modern fotoğraf makinesinin işlevini görmek üzere, maiyetleri arasında genellikle bir ressam bulundururlardı. Öyle görünüyor ki, Avrupa'da, duvar resimleri ve özellikle de Doğunun harikalarını resimleyen kitap illüstrasyonları ve baskılar için hatırı sayılır bir pazar mevcuttu.

Türkler, aralarındaki bu Batılı ressamların varlığından bütünüyle habersiz değildi. İtalyan ressam Gentile Bellini, İstanbul'u fethedildikten sonra ziyaret etmiş ve hatta Fatih'in bir portresini çizmişti. İddiaya göre sultanın talebi üzerine Venedik Senyörü tarafından seçilip gönderilmişti. II. Mehmed'in ardından tahta çıkan ve resimden, özellikle de portrelerden hazzetmeyen ve çok dindar olan oğlu II. Bayezid, babasının koleksiyonunu bozdu ve resimleri kapalı çarşıda sattırdı. Bir Venedikli tacir tarafından alınan portre, zamanla Londra'daki National Gallery'deki yerini aldı.[9]

Bir portrenin varlığı İslam dünyası için gerçekten yeni bir şeydi. İslamın kutsal yasasından beşeri suretin tasvirini yapmanın yasak olduğu şeklinde bir yorum çıkarılmıştı. Bu yasak, İslam dünyasına ancak ondokuzuncu yüzyılın sonlarında nüfuz etmeye başlayan ve halen de saf İslamcılar tarafından büyük bir hoşnutsuzlukla karşılanan heykelciliğe karşı tam anlamıyla etkili olmuştur. Bununla birlikte, iki boyutlu resim, özellikle de İran ve Türk topraklarında geniş ölçüde uygulanıyordu. Bu resmin Batı resminden iki önemli farkı vardı. Bunlardan biri, bu resmin genelde kitap illüstrasyonu ve minyatür, nadiren de duvar resimleme ile sınırlı oluşuydu. Resimleri duvara asma uygulaması Batılı bir uygulamaydı ve ondokuzuncu yüzyıl sonlarına kadar Müslümanlar tarafından benimsenmedi. Diğer fark, bu resimlerde tasvir edilen figürlerin genellikle edebi veya tarihi olmasıydı. Klasik İslami sanatta portreyle olağandışı ölçüde nadir karşılaşılır ve güçlü bir muhalafete muhataptır.

Portre çiziminin ve portre ressamlarının Osmanlı sultanları tarafından benimsenmesi, Avrupa etkisinin ilk önemli göstergesidir. Fatih Sultan Mehmed'in ortaya koyduğu örnek kendisinin ilk halefleri tarafından izlenmediyse de onaltıncı yüzyıla varıldığında uygulama genel bir hal aldı. Hatta 1579 yılında tamamlanmış bir eserde *[Hünernâme]* bir Osmanlı sultanları portreleri albümü yer alır. Eseri derleyen kişi saray tarihçisi Seyyid Lokman, ressamı ise o vakte kadar Osmanlıları yönetmiş olan oniki sultanın portrelerini çizen Osmanlı saray ressamı Nakkaş Osman'dı. Lokman'ın takdimine bakılırsa, daha önceki sultanların portrelerini bulmakta zorlukla karşılaşılmış ve Lokman'la meslekdaşı "Frenk üstadların" eserlerinden yarar-

lanmışlardı. Sözü edilen eserlerin, o dönemde Avrupa'da yayınlanan Osmanlı İmparatorluğuyla ilgili kitapları süsleyen —çoğu hayali— kabartma resimlerin olması kuvvetle muhtemeldir. Aynı etkinin portrelerin gerçeğe uygunluğunu temin ve hatta her sultan için doğru elbiseyi resmetmek için gösterilen gayrette de izlenmiş olabileceğini söylemek mümkündür.[10] Halen çok sayıda kopyalarının mevcut oluşu ve daha sonra benzer padişah portreleri albümlerinin ortaya çıkışı, söz konusu kitabın gördüğü ilgi hakkında bir fikir vermektedir.

Onyedinci yüzyılda ve onsekizinci yüzyıl başlarında, sultanlar ve diğer yüksek rütbe sahibi kişiler portre için poz vermeye hazır görünüyorlardı. Dönemin önde gelen ressamlarından biri Türkiye'de otuz yıl kalan Jean-Babtiste Vanmour (1671-1737) idi. Bir diğer mükemmel ressam olan Maltalı şövalye Antoine de Favray (1706-1792?) ise Fransız büyükelçisinin misafiri olarak İstanbul'da bir süre kaldı. Bu ressamların çoğu, yabancı elçilerin, sultan ve sadrazamın huzuruna kabul ediliş anlarını herhalde bu elçilerin talebi üzerine resmetmişlerdir. Vanmour, Ayrıca Avrupa piyasası için sultanın, sadrazamın ve çok sayıda yüksek rütbelinin de portresini çizmiştir; fakat bunlar için poz verilip verilmediği açık değildir. Batılı ressamların bu resimlerinin bazılarının gerçekten talep üzerine yapılmış oldukları, Topkapı Sarayı'ndaki koleksiyonlardan açıkça anlaşılmaktadır. [11]

Bununla birlikte, Batılı ressamların eserlerinin İslam dünyasındaki varlığından çok daha önemli olan şey, Müslüman ressamların kendilerinde gözlenebilen değişikliktir. Fatih Sultan Mehmed'in halen İstanbul'daki sarayda muhafaza edilen iki portresi, İtalyan prototiplerden esinlenen Türk ressamların eseri gibi gözükmektedir. Hala İslami olan tarzlarında özellikle de gölgenin kullanımında Batılı etkiler açıktır. Bu portrelerden biri, Paoli isimli Venedikli bir ressamın öğrencisi olduğu söylenen ilk dikkate değer Osmanlı ressamı olan Sinan'a atfedilmektedir.

Onsekizinci yüzyılda, özellikle de onsekizinci yüzyılın sonunda, Türk sanatında Batı etkisi net bir hal alır. Kesin etkilerden biri Osmanlı sarayının içinde ve civarında istihdam edilen yabancı ressamlardır. Bunlardan Mecti isimli Polonyalı bir ressam Müslüman olmuştu. Raphael isimli bir Ermeni ressa-

mın bazı resimleri, 1781 ve 1785 yılları arasında bir Avrupalı ziyaretçi tarafından sarayda görülmüştü. Onsekizinci yüzyılın sonlarına varıldığında eski sanat geleneği kelimenin tam anlamıyla ölmüş bulunuyordu ve Türk edebiyatı eserlerindeki kitap illüstrasyonlarında bile hakim olan tarz Batılı tarzdı. Türk sanatının batılılaşması, edebiyatta Batılı etkilerin görünmesinden uzun zaman, müzikteki etkilerdense çok daha uzun bir zaman önce gerçekleşti.

Batılı sanatsal etki Türkiye'yle sınırlı değildi ve İran'da ve hatta daha da doğuda gözlenebiliyordu. İslam sanatının önde gelen simalarından biri, onbeşinci yüzyılın sonları ve onaltıncı yüzyılın başlarında eser vermiş olan ressam Behzad'dır. Behzad, kendisinin tarzını izleyen birçok öğrenci yetiştirdi ve onlarla birlikte Herat Okulu diye bilinen şeyi kurdu. Bu okula ait olan ve Behzad'ın kendisine atfedilen saraylı kişilerin birkaç portresinin de bulunduğu birçok resim mevcuttur. Daha önceki dönemlerde bu gibi portrelerin sayısı oldukça azdır ve portre çizdirmek için ressam görevlendirme ve ona poz verme uygulamasının Avrupa resminin tarz ve organizasyonunun etkisinden kaynaklandığı şüphesizdir. Bu etki, Türkiye'de ve İran'da yayılmış gözüküyor ki onaltıncı yüzyıl başlarında Bellini'nin bir resminin İranlı bir ressam tarafından yapılmış bir kopyasıyla karşılaşıyoruz. Bu resim Behzad'a atfedilmişse de bu atıf genel kabul görmemiştir. Önemli olan husus, Bellini'nin Türk resimlerinin bilinmekle kalmayıp bir İranlı ressam tarafından kopya da edilmiş olmasıdır.

Safevi Hanedanının İran'de 1502 yılında devletini kurmasından sonra, bu ülke, hem Osmanlı imparatorluğuna hem de İran limanları ve diğer şehirlerine birçok ziyaretçi göndermeye başlayan batı Avrupa'yla yakın ilişkiler geliştirdi.[13] Hanedanın ilk şahlarından biri olan Tahmasp, resme özel bir ilgi duyduğu için büyük ressam Behzad'ı 1537 yılındaki ölümüne kadar sürecek bir görev olan Tebriz'deki saray atelyelerinin sorumluluğunu üstlenmeye davet etti. O vakitler ipeklilerin ve brokarların Avrupa'ya ihracı İran devleti için önemli bir gelir kaynağı olduğundan, şahlar, bu ticareti teşvik ve geliştirmek için ellerinden geleni yapıyorlardı. 1. Abbas, başşehri Isfahan'a taşıdı, orada katolik toplulukların kurulmasına izin verdi ve Avrupa'yla hem diplomatik hem de ticari ilişkileri teşvik etti. Abbas,

İsfahan'ı güzelleştirme ve geliştirmeyle de oldukça yakından ilgileniyordu. Pietro della Valle isimli bir İtalyan ziyaretçi Isfahan'a gelerek şahla görüştü. Pietro, küçümseyerek söz ettiği İran minyatür resminden etkilenmedi. Bununla birlikte, Isfahan'da şehrin en hareketli dükkanlarından biri olan Venedikli bir tacirin dükkanında İtalyan resimlerinin satıldığını belirtir. Bizzat şah "resimler, aynalar ve diğer ilginç İtalyan eşyalarıyla dolu olan" bu dükkanı ziyaret etmiştir. Şah, Scudendoli'ye [Venedikli tacir] oldukça sıcak davranmış ve [yanındaki] Hint elçisine —büyük kısmı Roma'daki Piaza Navona'da bir krona satılanlara benzeyen "fakat burada on sikkeye satılan" prens portrelerinden müteşekkil— bu resimleri göstererek içlerinden dilediğini seçmesini istedi.[14] Avrupa sanatının etkisiyle ilgili bir diğer tarihi delil, İspanyalı III. Philip tarafından 1617 yılında şaha gönderilen İspanya elçisi Don Garcia de Silva Figueroa tarafından zikredilmektedir. Ziyaret ettiği küçük bir sarayı tasvir ederken "Persiya'da insanın görmeye alışkın olduklarından kıyaslanamayacak ölçüde iyi çizilmiş resimler vardı... öğrendik ki ressam... Yunanistan'da doğan ve İtalya'da yetişip sanatını geliştiren Jules isimli biriydi... Bu resimlerin bir Avrupalının resimleri olduğunu anlamak oldukça kolaydı, çünkü İtalyan tarzı kolayca farkediliyordu...[15]

Şah Abbas 1629 yılında öldüyse de halefleri Batılı sanata belli bir ilgi göstermeye devam ettiler. Bunlardan biri olan II. Abbas, Batılı sanatla özellikle ilgileniyordu. Isfahan'a İtalyan ve Felemenk ressamlar davet etti; bu ressamlar, saray desteği sayesinde minyatür sanatının daha sonraki gelişimini etkilediler. Şahın bizzat kendisinin iki Felemenk ressamdan resim dersi aldığı söylenmektedir.

Avrupa'yla, özellikle de Venedik ve Hollanda ile giderek artan temaslar, Avrupa sanatının etkisini hızlandırdı. İran'da Avrupalıların ikamet ettikleri önemli kominyonların mevcudiyeti ve bu ülke ile Avrupa arasında düzenli iletişimin tesisi, çok sayıda Batılı ressamın İran'ı ziyaret ederek orada bir müddet kalmalarını, dolayısıyla da İranlı ressamların onların eserlerini görüp takdir etmelerini mümkün kıldı. Bu etki, Isfahan saraylarındaki saray manzaralarını ve saraylı kişileri tasvir eden duvar resimlerinde ve hatta minyatürlerde görülebilir.

Batılı modellerin ve hatta Batılı eğitimin etkisi, çok geçme-

den, İran minyatürünün gelişmesinde kendini açığa vurur. Dekor matlaşır ve küçülerek arka plana kayar. Tali figürler geriye kayar ve kaybolur. Ana figür daha hakim ve daha göze çarpıcı bir hal alır; katı bir şekilde idealleştirilmiş ve klişeleşmiş özellikleri yumuşayarak insani çizgiler edinir. Ressamlar artık portrenin, ışık ve gölgenin sağladığı imkanları ve gerçekçilik temasını keşfetmektedirler. Bu yeni gerçekçilik, İran sanatında onyedinci yüzyılda ve daha da çok onsekizinci yüzyılda gelişir; ondokuzuncu yüzyıl başlarında ise İran sanatında hakim bir hal alır.

İsimlerini bildiğimiz birçok Avrupalı ressam, Türkiye'de olduğu gibi İran'da da ikamet etmiş ve bazıları şahların hizmetinde çalışmıştır. Daha da dikkate şayan olan şey, II. Abbas'ın, kendini yetiştirmesi için bir İran ressamını İtalya'ya göndermesidir. Muhammed Zaman olarak bilinen bu ressam, Roma'ya gidip orada modern teknikleri tahsil etmiştir. Katolik dinini seçtiği söylenen bu ressamın ismi bazan Muhammed Paolo Zaman olarak zikredilir. Dönemin birçok İran ressamı, Avrupa etkisini hem resimlerinde hem de —Avrupa'ya gitmek suretiyle değilse de en azından o vakitler İran'da bulunan Avrupalı ressamlardan aldıkları— eğitimlerinde yansıtırlar.[16]

Aynı gelişmeler, Moğol imparatorlarının sanatın büyük hamileri oldukları Hindistan'da da gözlenebilir ki, bu ülkenin ressamları, o vakitler ülkelerine nüfuz etmeye başlamış bulunan Avrupalı ziyaretçilerin getirdikleri yeni tarzlara büyük ilgi göstermişlerdir. Daha 1588 yılında, Hintli bir ressam, İmparator Ekber için Hristiyani temaların yer aldığı bir resim albümü hazırladı. Avrupalı ziyaretçiler, Ekber'in halefi olan Cihangir'in saraylarının duvarlarında Avrupai resimlerin asılı olduğunu söylüyorlar. Avrupa etkisinin izi, Hint resminde, İran resmi üzerindeki izinden daha belirgindir. Müslüman İran'ın aksine, Hindistan, bir dini ve kültürel çok-katlılık ülkesiydi. Hintli ressamlar, hem Hindu hem de İslami sanat geleneğine aşina oldukları gibi, Müslüman ülkelerden farklı olarak heykelciliğe de aşinaydılar. Tüm bunlar, Avrupai sanatın benimsenmesini ve özümsenmesini onlar için daha kolay kıldı. Ne İran ne de Hindistan'da Batılı resmin maddi tekniklerini benimseyip uygulamaya pek meyil gösterilmemiş olması hayli ilginçtir. Örneğin, gerek İranlı gerekse Hintli ressamlar eski geleneğin alet ve ma-

teryallerini muhafazayı tercih etmiş, Avrupa sanatının gelişiminde oldukça önemli bir yeri olan yağlı boyayı benimsememişlerdir.

Müslüman ressamların ortaya koydukları ilginç bir özellik, Batılı erkek ve kadınların resimlerini yapmalarıdır. Bu geç gerçekleşen bir gelişmedir. Örneğin, Haçlı Seferleri döneminden geriye Haçlıların yer aldığı yalnızca bir tek resim kalmıştır. Bu resim, onikinci yüzyılda Mısır'da Fustat'ta kağıt üzerine çizilmiş bir resimdir. Bir kasabanın duvarları altında gerçekleşen bir savaşı tasvir eden bu resim, kalkanları uçurtma biçimli, dolayısıyla büyük bir ihtimalle Normandiyalı olan bir çok kişiye, en azından dört kişiye karşı tek başına daire biçimli kalkanıyla savaşan, dolayısıyla da büyük bir ihtimalle Müslüman olan bir savaşçıyı tasvir etmektedir.[17]

Onüçüncü ve ondördüncü yüzyıllardaki Moğol-Avrupa yakınlaşması bazı artistik ve edebi eserlerin oluşmasında rol oynadı. Reşidüddin'in Frenklerin tarihiyle ilgili eserinin bazı elyazmaları imparatorların ve papaların portreleriyle doludur. Doğal olarak hayal ürünü olan bu portrelerde resmedilen kişilerin giysi, duruş, ve hatta yüz ifadelerinde Çino-Moğol etkisinin izleri açıktır. Bununla birlikte, Ortaçağ Avrupa'sı giysilerinin, özellikle de din adamlarının giysilerinin kolayca farkedilebilen otantik unsurları, İranlı ressamların, Avrupalı ziyaretçilerin kendilerini veya resimlerini gördüklerine delil teşkil etmektedir[18] Avrupa ikonognafisi etkisinin varlığına işaret eden benzer bir kanıt, onüç ve ordördüncü yüzyıllarda Irak ve İran'da meydana getirilmiş bazı minyatürlü elyazmalarında da görülebilir.

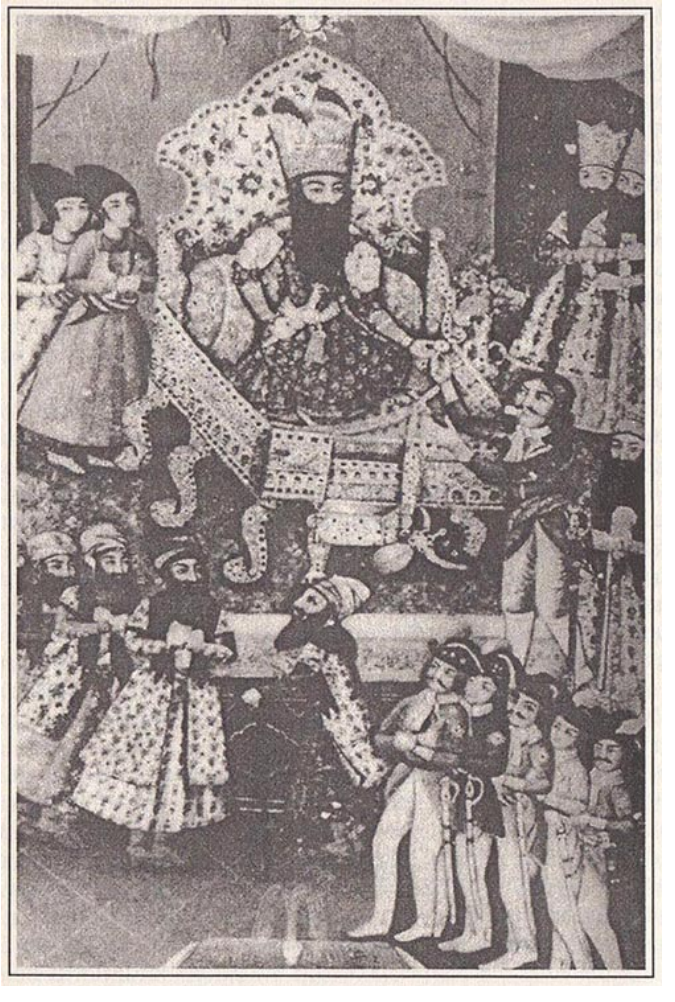
Avrupalıların Yakındoğu ve Kuzey Afrika'daki etkinliklerinin Müslüman ressamlar üzerindeki etkisi, Müslüman yazarlar üzerindeki etkisinden bile daha az oldu. Avrupalı ziyaretçilerin portrelerini yapma teşebbüsleri onaltıncı yüzyıl sonlarıyla onyedinci yüzyıl başlarında İran'da ortaya çıkar. Her ikisi de Isfahan'da olan iki saray, onaltıncı yüzyıl sonlarının Çihil Sütun'u (Kırk Sütun) ve onyedinci yüzyıl başlarının Ali Kapu'su, şahlar tarafından yabancıların ve diğer misafirlerin kabul edildikleri huzur salonları olarak kullanılıyordu. Bu iki sarayın dekarosyonlarında yer alan resimler arasında bu sarayları ziyaret etmiş olan değişik misafirlerin de çok sayıda resimleri vardı.

Hindistanlılar yanında çoğu İspanyol ve Portekiz giysileri içindeki birçok Avrupalının resmi de vardı. Benzeri resimlere aynı dönem İran minyatürlerinde de rastlanır.

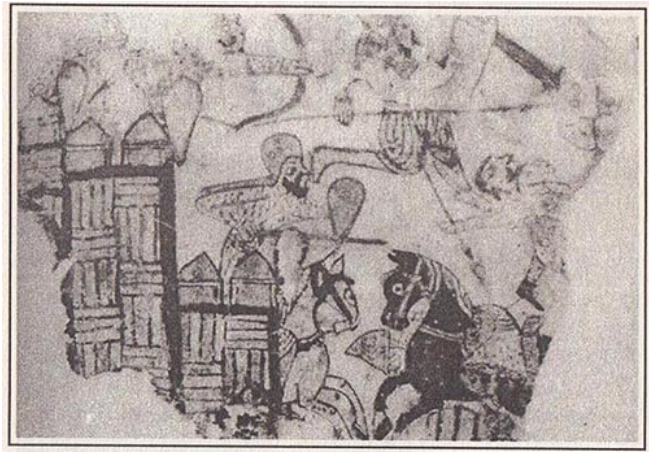
Moğol Hindistan'ında Batılıların varlığının Hint ve Müslüman sanatı üzerinde de etkisi oldu. Avrupalı erkekleri ve nadiren de kadınları resmeden birçok minyatür, o dönemden günümüze kadar gelmiştir. Hatta belli şahısların portreleri olma iddiasında olan resimler de vardır. İngiliz elçisi Sir Thomas Roe'yu İmparator Cihangir'in (1605-1627) huzurunda gösteren resim ve British East India Company'nin iki simasının, Avrupai saray giysisi giyinik olarak resimlenmiş meşhur Warren Hastings'in ve elindeki üç köşeli şapkayla bir sandalye üzerine kızıl üniformasıyla oturmuş olduğu halde ve şemsiye tutan bir hizmetçiyle birlikte resimlenmiş olan Richard Johson'un portreleri.

Sanatsal açıdan en önemli olanların bazıları, Levnî olarak bilinen Türk ressamı Abdülcelil Çelebi'nin resimleridir. Edirne doğumlu olan Levni, İstanbul'daki Nakışhane çırak olarak girdi. Yaldızcı olarak işe başladı ki bu geleneksel alandaki çalışmalarından günümüze ulaşan eseri bile Batılı rokoko etkilerini yansıtır. Daha sonraları resim yapmaya başlayan Levnî, II. Mustafa'nın (1695-1703) ve III. Ahmed'in (1703-1730) saray ressamı olarak görev yaptı.[19] Levnî, albümler, minyatürlü elyazmaları ve birçok bireysel resim üretti. Portreler yanında sarayda gerçekleşen merasimlerin resimlerini de yaptı. Bunların bazılarında, giysilerinden ve diğer kişilerden farklı olarak sandalyelerde oturmuş şekilde resmedilmeleri dolayısıyla diğer figürlerden kolayca ayırdedilebilen yabancı elçileri göstermektedir. Bu elçilere muhafızlar ve tercümanlar tarafından ihtimam gösterilmektedir. Genç Avrupalı beyleri resimleyen iki albenili resim özellikle göze çarpmaktadır. Muhtemelen 1793 yılından önceye ait olan ve farklı ulusların hanım ve beylerinin resimlerini ihtiva eden bir Türk elyazması, daha güçlü bir Avrupa etkisi yansıtmaktadır ki, bu resimlerin bir kısmının Avrupa kitap resimlerinden adapte edilmiş olmaları mümkündür. Bununla birlikte, resimlenen kostüm —Fransız kadınların başlarındaki üç renkli kep bir tarafa bırakılacak olursa— bir önceki yüzyılın kostümüdür.[20]

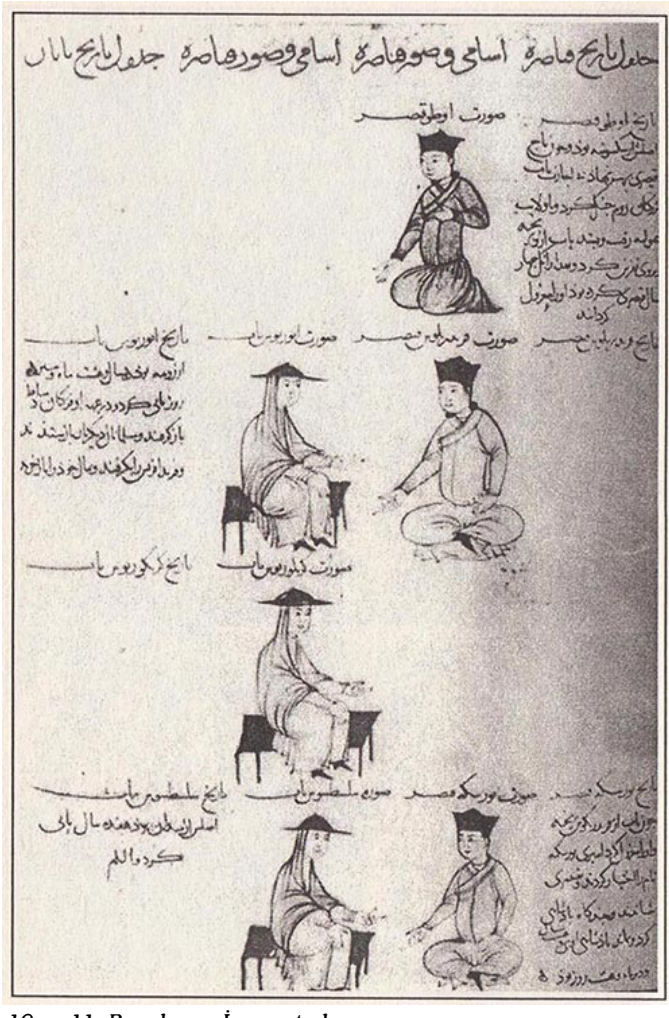
Avrupa sanatının etkileri, sadece resimde değil fakat aynı

8. Feth Ali Şah yabancı bir delegasyonu kabul ederken

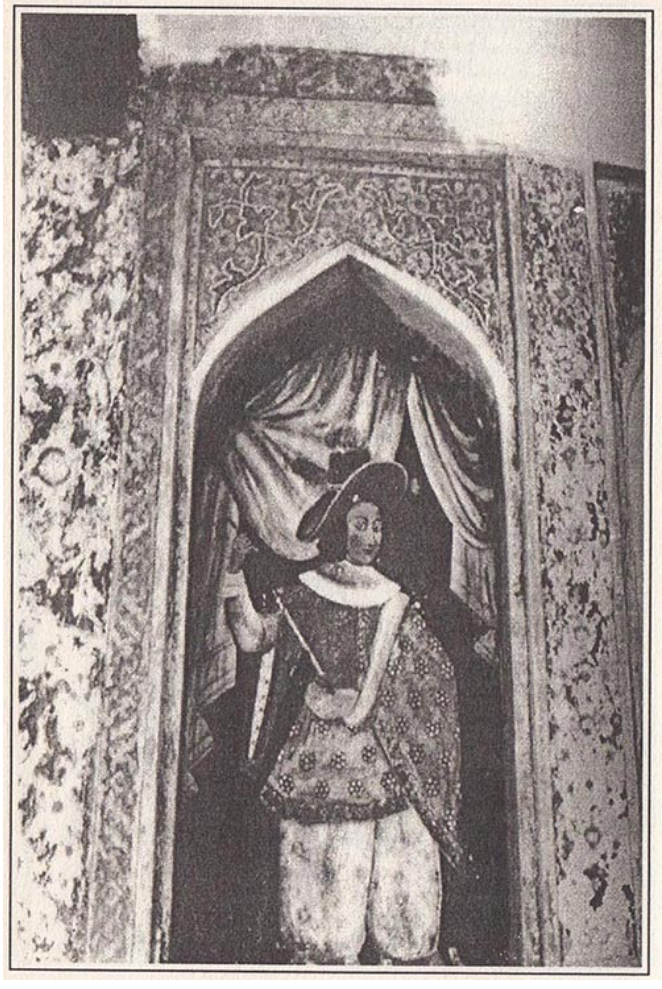

9. Haçlılarla savaşan bir Müslüman

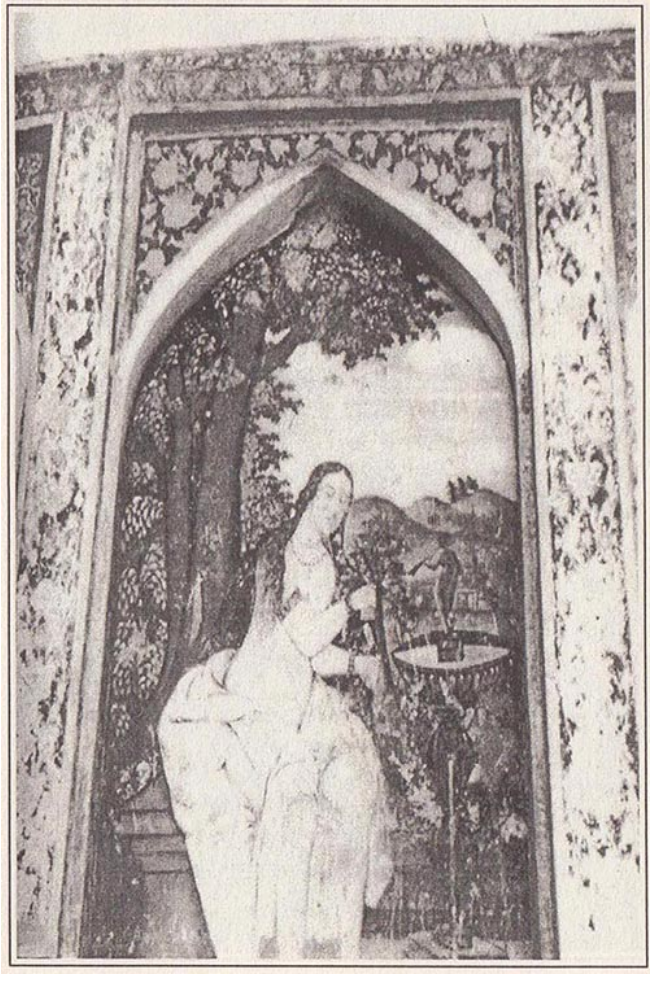

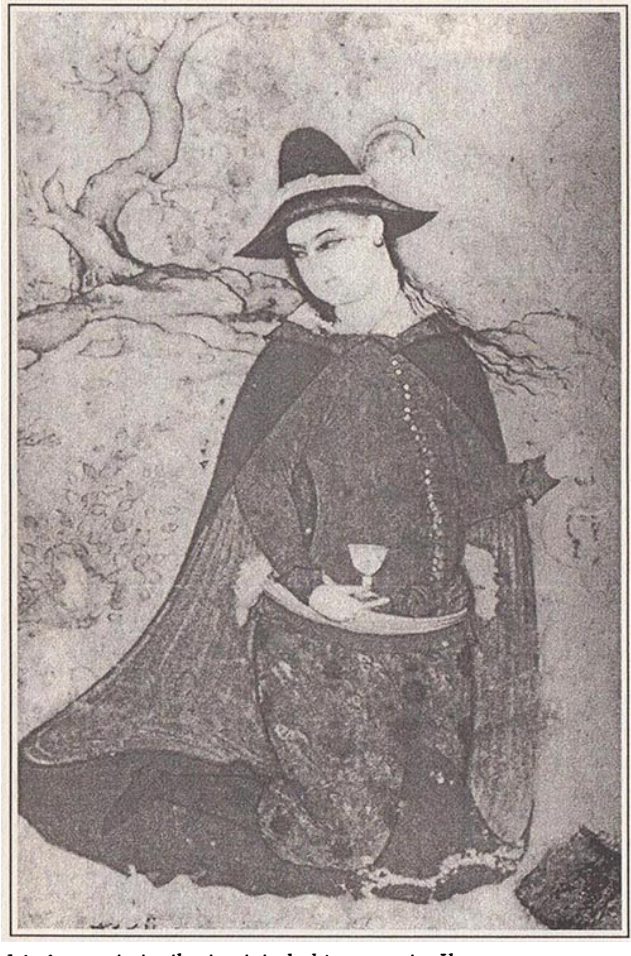
10 ve 11. Papalar ve İmparatorlar

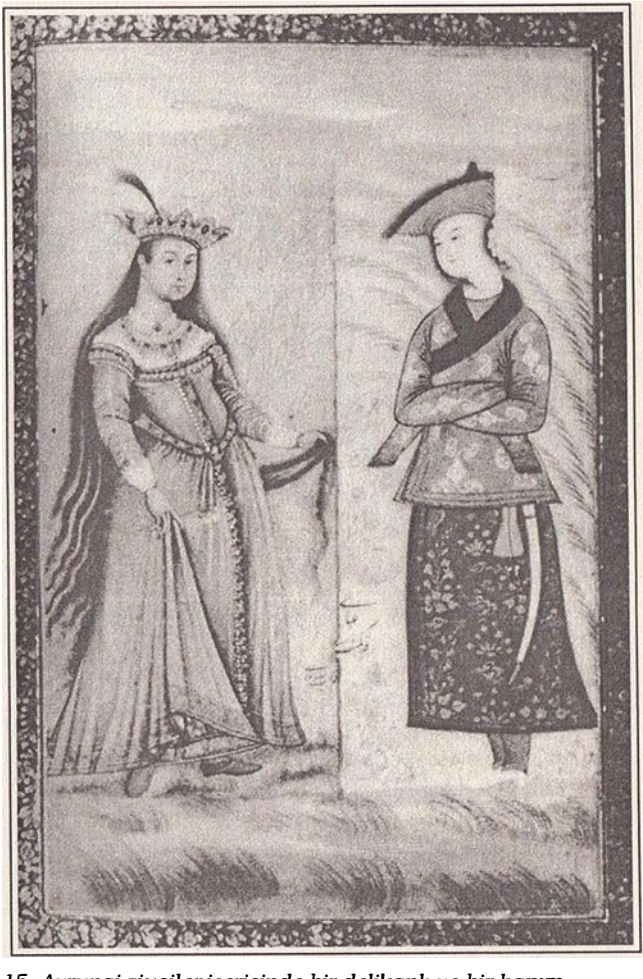

12 ve 13. Isfahan'da Iran'ı ziyaret eden Avrupalıları gösteren duvar resimleri

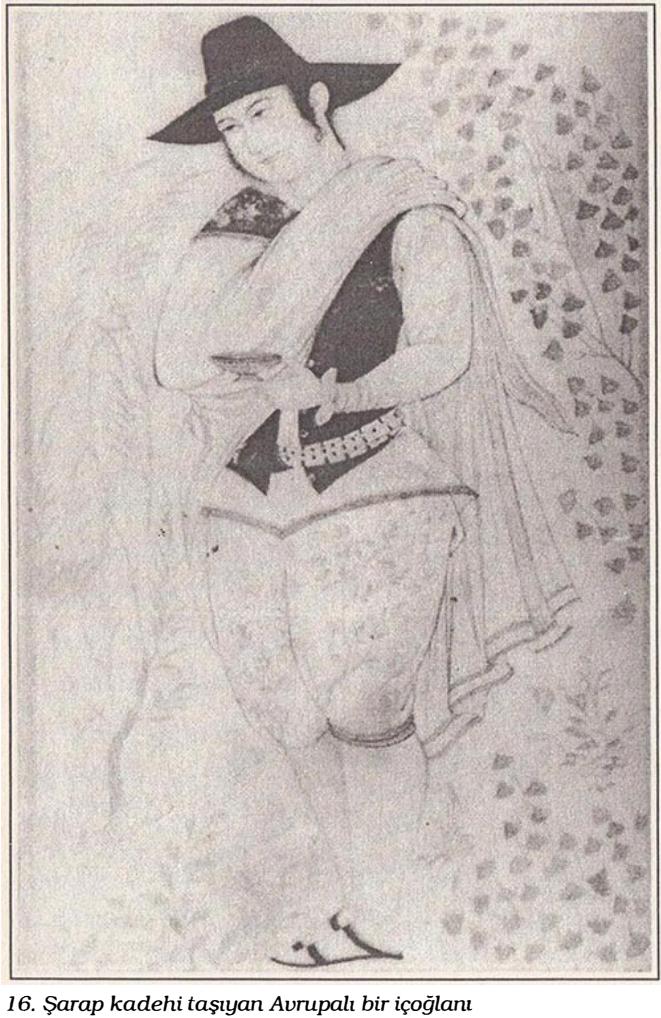

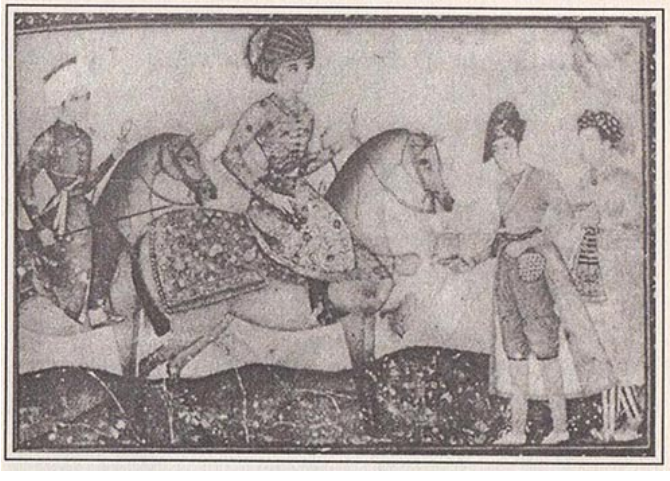
14. Avrupai giysiler içerisinde bir saray içoğlanı

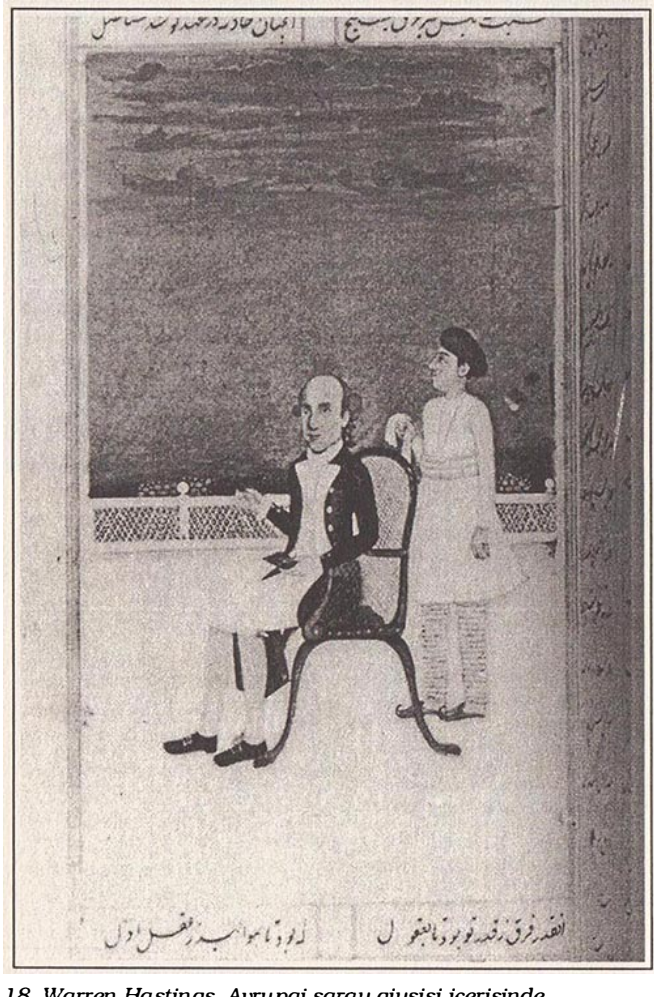
15. Avrupai giysiler içerisinde bir delikanlı ve bir hanım

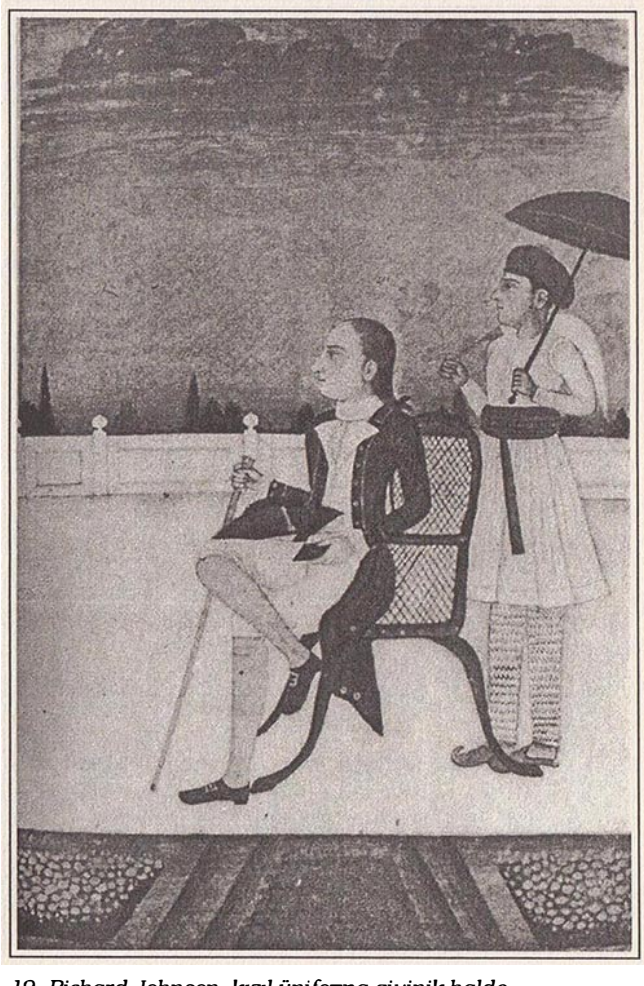
16. Şarap kadehi taşıyan Avrupalı bir içoğlanı

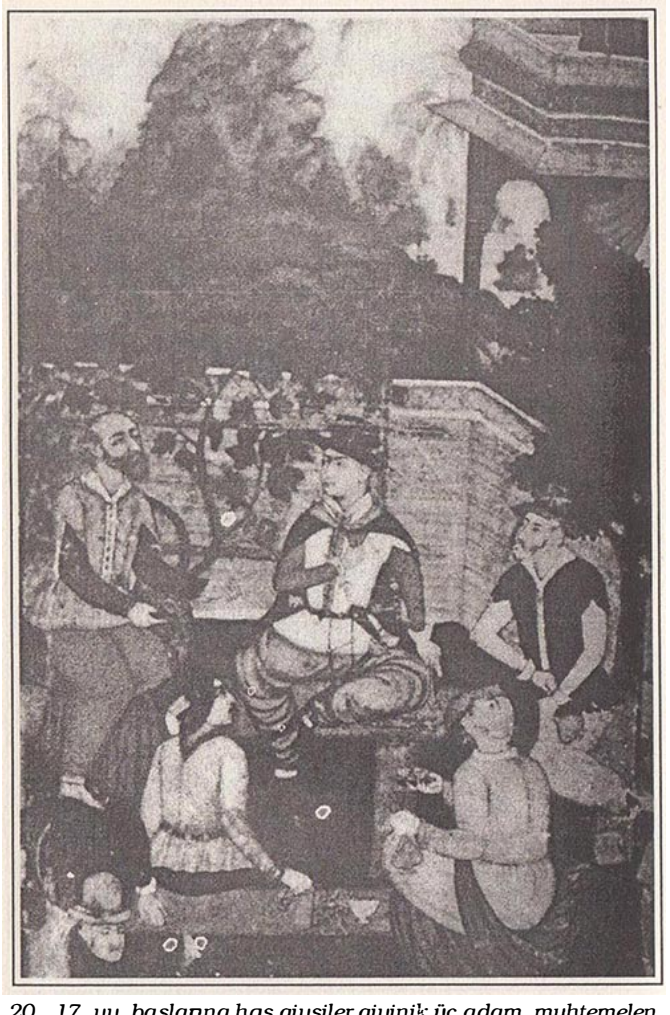
17. Bir İran prensi ve aralarında bir Avrupalı ve bir Moğol Hintlisi nedimin de yer aldığı refakatçiler

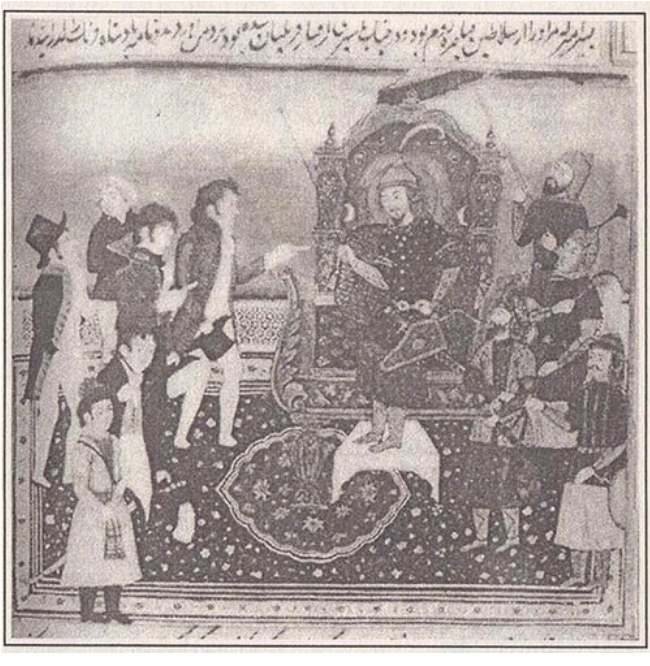
18. Warren Hastings, Avrupai saray giysisi içerisinde

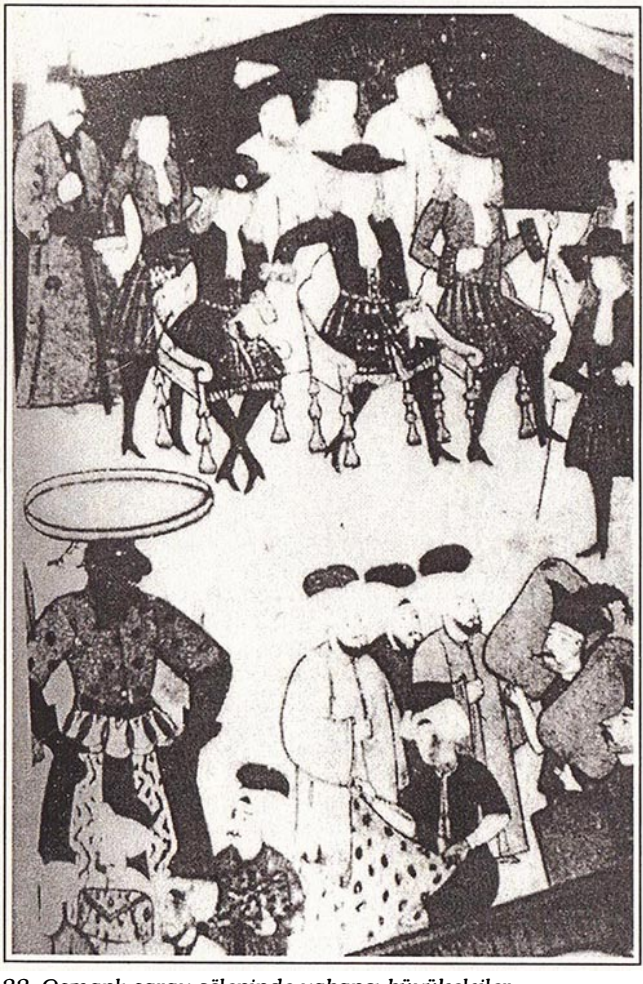
19. Richard Johnson, kızıl üniforma giyinik halde

20. 17. yy. başlarına has giysiler giyinik üç adam, muhtemelen Moğol sarayını ziyaret eden Portekizliler

21. Kastilya elçisi Don Clavijo Timur'un sarayında

22. Osmanlı saray şöleninde yabancı büyükelçiler

zamanda, muhtemelen çok daha büyük ölçüde, mimari dekorasyonda da görülür. Hem Türkiye hem de İran'da, geleneksel tarzda yaygın olan çiçek desenli resmin yerini giderek artan bir sıklıkta duvar resimleri almaktadır. Bu resimler, çoğun barok motiflerin yer aldığı bir çerçeveyle çevrili alçının üzerine doğrudan uygulanmaktadırlar. İranlı ressamlar çoğunlukla saray görüntülerini ve sarayları resmetmektedirler. Türkiye'de yaygınlaşan ve genellikle kır görüntülerine, çoğu İstanbul'a, bir kısmı da diğer yerlere ve değişik camilere yer veren manzara resimleri, İslami gelenekte yeni unsurlardır ve Avrupai tarz ve beğeninin önemli bir göstergesidirler. Osmanlı ressamları için, portre çizimine oranla manzara resmi alanında batılılaşma daha kolaydı. Osmanlı sanatında "topografik" resim yapma geleneği zaten vardı. Bu yüzden, bina ve manzaraların resimlenmesi, insan resmi çiziminin ortaya çıkardığı dini ve ahlaki sorunlara yol açmıyordu.[21] Aynı nedenle, Avrupa mimarisi ve resminin sadece güçlü değil fakat aynı zamanda hakim unsur olduğu bir zamanda bile heykelciliğe ve hatta rölyeflere karşı bile hala toplu bir tepki vardı.

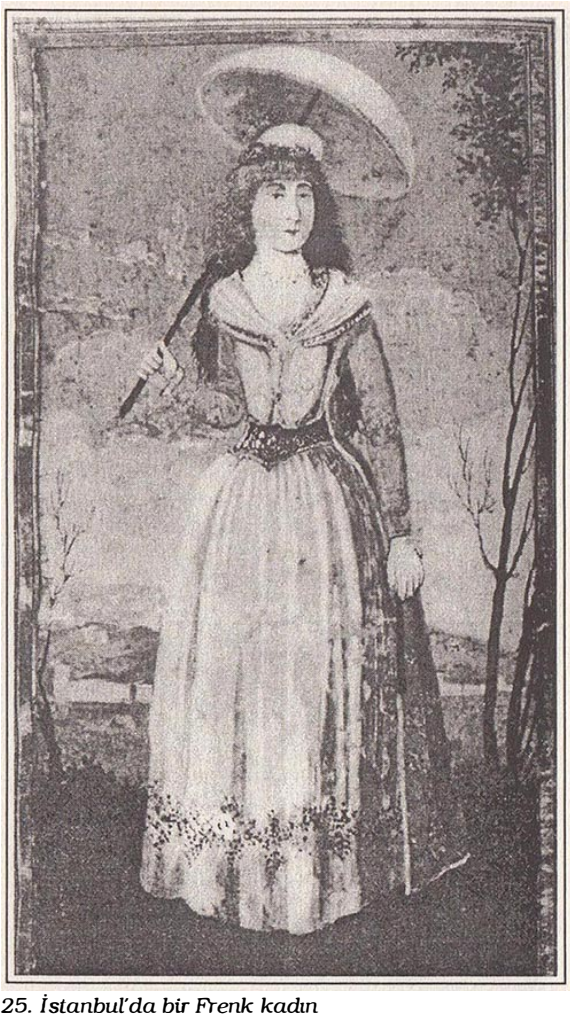
Türkiye, İran ve Müslüman Hindistan'da resim sanatı alanında ortaya çıkan yeni eğilimler, Ortaçağda minyatür sanatını tamamen unutmuş olan ve Kuzey Afrika'nın uzak batısını bir kenara bırakırsak mimarileri Osmanlı tarzlarının taşra kopyaları derecesinde bulunduğu yerler olan Arap ülkelerindeki eğilimlerle hiçbir paralelliğe sahip değildi. Mısır'da batı sanat ve mimarisinin oluşturduğu herhangi bir etkiyle ancak ondokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında, diğer Arap ülkelerinde ise ancak daha sonra karşılaşabiliyoruz.

Görünene bakılırsa, yabancı bir kültürün müziğinin nüfuzu, resiminin nüfuzundan daha zordur. Asya ve Afrika'nın sanatlarındaki batılı etki, bu kıtaların müziğindeki Batılı etkiden çok büyüktür. Aynı şekilde, Müslümanların Batılı sanatı benimsemeleri ve hatta uygulamaları, Batılı müziği dinlemeye başlayabilmelerinden çok daha önce gerçekleşti. Gerçekte, görece çok yakın bir tarihe kadar, gerek ilgi gerekse etki, kelime anlamıyla sıfırdı. Avrupa'yı gezen eski seyyahlar, muhtemelen duymuş oldukları müziklerden çok daha az sözetmektedirler. İbrahim ibn Yakub, Schleswig'den söz ederken şunları söyler:

23 ve 24. İstanbul'da genç Avrupalı beyefendiler

25. İstanbul'da bir Frenk kadın

26. Bir İngiliz kadın

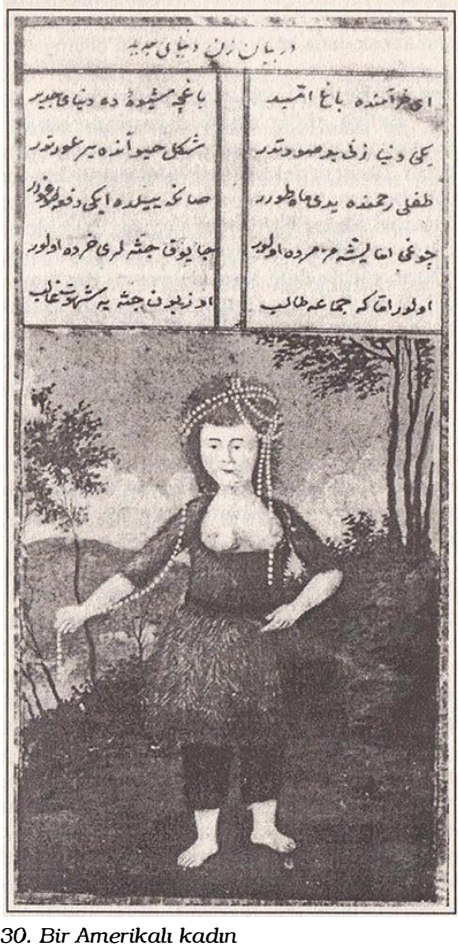
27. Bir Fransız kadın

28. Bir Avusturyalı kadın

29. Bir Felemenk kadın

30. Bir Amerikalı kadın

> Schleswig insanlarından daha kötü şarkı söyleyen kişiler görmedim bugüne kadar. Boğazlarından köpeklerin havlamasını andıran ve fakat çok daha kötü olan bir hırıltı çıkarıyorlar.[22]

Yüzyıllarca sonra Viyana'yı ziyaret eden Evliya Çelebi daha hoşgörülüdür. Evliya, diğer şeylerin yanında bir kafir müzisyenler orkestrasına ayırdığı tasvirinde bu müzisyenlerin enstrümanlarının Türkiye'deki müzik aletlerininkinden oldukça farklı olmakla birlikte "son derece hoş, sıcak ve yumuşak bir ses" çıkardıklarını söyler.[23] Ayrıca, Viyana Erkekler (Boys) korosunun sahneye çıkışından ve icrasından da övgüyle söz eder. Bir kütüphaneyle ilgili kısa anlatısını bir kenara bırakırsak, bu tesadüfi olay, Evliya Çelebi'nin Avrupa kültürel hayatını tanımaya en yakın yaklaşımıdır. Mehmed Efendi ise Paris'teyken operaya özellikle gittiği halde onu bir müzik icrası olarak değil de bir izlence olarak gördüğünü açıkça ortaya koymaktadır:

> Paris'te opera isimli özel bir eğlence türü vardır ki orada harika şeyler gösterilmektedir. Daima büyük bir kalabalık bulunur orada, çünkü tüm büyük lordlar oraya gider. Naipler sık sık, kral zaman zaman operaya gidiyor, bu yüzden ben de gitmeye karar verdim.... Herkesin rütbesine göre oturduğu bu yerde bana kralın kızıl renkte kadife kaplı koltuğunun yanında yer verdiler. Naip de o gün oraya geldi. Orada ne kadar erkek ve kadın vardı, bilemeyeceğim....
>
> Mekan muazzamdı; merdivenler, kolonlar, tavanlar ve duvarlar yaldız kaplıydı. Bu yaldız kaplamanın, hanımların giydikleri altın sırmalı giysilerin ve bu giysilerin üzerlerini kaplayan mücevherlerin yüzlerce mumun ışığı altındaki parıltıları en güzel etkiyi yaratıyordu.
>
> İzleyicilerin karşısında yer alan müzisyenlerin bulunduğu yerde brokar bir perde asılıydı. Herkes oturduktan sonra perde açıldı ve sahnede tiyatro giysileri içindeki aktörler, topluluğa yeni bir ışık saçan altın işlemeli elbise ve etekler içinde melek yüzlü yirmi kadar kızla birlikte bir saray belirdi. Bir müddet müzik ve bir müddet danstan sonra opera başladı....[24]

Mehmed Efendi, daha sonra operanın konusunu anlatır ve

sahneyle kostümleri tasvir eder. Opera yöneticiliğinin önemli bir kariyer ve operanın çok pahalı bir sanat olduğunu dile getirir.

Faslı Vezir El-Gassanî'nin İspanyol müziği hakkında söyleyecek birşeyleri vardı. El-Gassanî, bu ülkede kullanılan üç müzik aletinin ismini zikreder. Bunların en popüler olanı harptir *(arba)* ki, onun deyimiyle, "çalmayı bilen kişi için hoş bir ses çıkarır" olan bu enstrüman kiliselerde, festivallerde ve İspanyolların çoğunun evinde bulunur. Hiçbir kopuz mevcut olmamakla birlikte İspanyolların ona benzer bir enstrümanları vardır ki "gitar" diye isimlendirilir. Biraz ilerki bir kısımda, kiliselerden ve kilise hizmetlerinden söz ederken bir üçüncü enstrüman olarak orgdan "sıradışı sesler çıkaran yaldızlı kurşundan büyük bir borusu ve körüğü olan kocaman bir enstrüman" şeklinde söz eder. 1690 yılında gerçekleştirdiği İspanya ziyaretinde, Vezir'in, İspanyol müziğiyle ilgili tüm keşfi bundan ibaret gözükmektedir.[25] Doksan yıl sonra İspanya'ya gelen Osmanlı elçisi Vâsıf'ın ise söyleyecek sözü daha da azdır. Türkiya'den İspanya'ya beraberinde götürdüğü müzisyen ve şarkıcılara İspanyolların büyük ölçüde hayran kaldıklarını belirtir. Vâsıf ise İspanyol müzisyenleri beğenmemiştir: "Kralın emriyle bütün rical bizi yemeklere davet ettiler. Bu yüzden onların yorucu ve uzun müziğini dinlemek zorunda kaldık"[26]

Klasik İslam müziğinin neredeyse bütünüyle sözlü gelenek vasıtasıyla aktarılmakta oluşundan dolayı, onyedinci ve onsekizinci yüzyıla ait hiçbir müzik kaydı, dolayısıyla da bu müziğin Avrupa müziğinden etkilenip etkilenmediği hususunda karar verme imkanı bulunmamaktadır. Batı müziği lehine ilk resmi hareket yeniçeriliğin 1826'da ortadan kaldırılışından sonra gerçekleşti. Sultan, silahlı güçlerin modernizasyonunun bir parçası olarak, kaval, trampet, zil ve davullardan oluşan yeniçeri *mehter*ini batılı tarz bir bandoyla değiştirmeye karar verdi.

Serasker, yani askeri kumandan Mehmed Hüsrev Paşa, 1827 yılında İstanbul'daki Sardunya elçisinden Sardunya ordu bandolarında kullanılan türden çok sayıda müzik aleti edinme hususunda kendisine yardım etmesini istedi. Ayrıca ilk müzisyenler grubunu eğitmek amacıyla geçici bir süre için bir bando hocası da talep etti. Osmanlı ve Sardunya arasında

anlaşmaya varıldı ve belirlenen zamanda İstanbul'a gönderilen bestekar Gaetano Donizetti'nin biraderi Giuseppe Donizetti, orada imparatorluk bandosunu yönetti veya daha doğrusu bandoya kumanda etti. Daha sonra ise davulcuları ve trompetçileriyle yeni tarz orduyu oluşturmak için kurulan Mızıkay-ı Hümayun Mektebi'nin yöneticiliğine getirildi. Bu gayretler dönemin Avrupalı misafirleri tarafından tasvir edilmektedir. Bir İtalyan milliyetçisi şunları yazmıştır: "Bergamo'lu bir profesör olan Senyör Donizetti'den ders alan ve daha önce Avrupa müziğini hiç duymamış pek çok genç insan, bir yıldan daha kısa bir süre içerisinde her üyesinin yeterince iyi okuyabildiği ve yeterince iyi icra yapabildiği gruplar oluşturabilecek noktaya geldiler"[27]

1832 yılında yayınlanmış olan bir kitapta, bir İngiliz misafir bu bandoyla ilgili olarak şu izlenimlere yer verir:

> Yediğimiz tatlıya can katan Rum kayıkçılar topluluğunun şarkılarının yerini çok geçmeden bir askeri bandonun müziği aldı ve Boğaziçi kıyılarında duymayı ummadığım Rosini'nin müziğini profesör Senyör Donizetti (Piedmontese)'nin tarzına oldukça yakın bir icrayla dinledik. Kalkıp bandonun yer aldığı saray iskelesine indik. İcracıların gençliği beni şaşırttı... onların sultanı eğlendirmek için eğitim gören saray hizmetcileri olduklarını öğrenince daha da şaşırdım. Donizetti'nin söylediğine göre onların İtalya'daki eğitime göre bile dikkat çekici olan öğrenme kabiliyetleri, Türklerin müziğe doğuştan yetenekli olduklarını gösteriyor; buna rağmen, bu genç beyler, kaderleri kendilerini başka amaçlara yönelttiğinden ustalık elde etmek için vakte sahip değiller. İmparatorluğun önemli mevkilerine getirilmek üzere yetiştirilen bu gençlerin süvarilik, Kur'an ve müzik temel eğitimlerini gördükten sonra farklı mevkileri işgal etmeleri bekleniyordu. Bu yüzden, onlara bakarken, bir ay içinde flütçüyü bir savaş gemisinin kaptanı, davulcuyu bir kalenin valisi, boru çalanı ise bir süvari taburunun albayı olarak görebileceğimizi düşündüm...

Donizetti miralaylık rütbesine terfi ettirilip paşa yapıldı. Söylenene bakılırsa sonraki yıllarda Sultan II. Abdülhamid'İ eğlendirmeleri için harem hanımlarından oluşan bir orkestrayı eğitmiş ve yönetmiştir.[28]

Buna ve daha sonraki tarihlerdeki bir dizi düzenlemeye rağmen Batılı müziğin İslam dünyasında kabul görmesi çok yavaş gerçekleşti. Müslüman ülkelerden, özellikle de Türkiye'den, bazı yetenekli besteci ve icracıların Batı dünyasında çok başarılı olmalarına rağmen bu kişilerin müziklerine kendi ülkelerinde gösterilen ilgi hala oldukça düşüktür. Bilim gibi müzik de Batılı kültürünün iç kalesinin bir parçası, dışarıdan gelen kişinin nüfuz etmesi gereken nihai sırlarından biridir.

Müslümanları eğlendirmede İspanyol boğa güreşi kesinlikle başarısız oldu. Boğa güreşçilerinin amatör soylulardan oluştuğu ve profesyonelleşmedikleri bir dönemde kaleme alındığı açık olan Fas elçisi Gassanî'nin şu tasviri bu gerçeği dile getirmektedir:

> Onların âdetlerinden biri de Mayıs ayı ortalarında güçlü, cesur boğalar seçip onları ipekli ve brokar her türlü kumaşla bezeyip bu alana getirmektir. Alana hakim balkonlarda oturur ve boğaları birer birer alanın ortasına salarlar. Daha sonra, cesurluk iddiasında olup cesaretlerini sergilemek isteyen kişiler ellerindeki kılıçlarla boğalara karşı savaşmak üzere at sırtında alana girerler. Bazıları ölür bazıları da boğayı öldürür. Krala alanda belli bir yer ayrılmıştır. Kral, karısının ve yaverlerinin eşliğinde izleyiciler arasında yerini alır. Her türden halk, o gün veya festival süresi için kirası bir yıllık kira kadar olan pencerelerdedirler...[29]

Daha sonraki bir tarihte İspanya'yı ziyaret eden bir diğer Fas elçisi olan El-Gazzal, hoşnutsuzluğunu güçlü bir şekilde dile getirir:

> Bize boğa güreşiyle ilgili olarak fikrimiz sorulduğunda nezaket icabı oyunlarını beğendiğimizi söylediysek de tam tersini düşünüyorduk; zira hayvanlara eziyete ne Allah'ın yasası ne de tabiat yasası izin vermez...[30]

Buna rağmen diğer eğlence türleri büyük beğeni toplamışlardır. Örneğin, 1748 yılında Viyana'yı ziyaret eden Hatti Efendi şunları not eder:

> Viyana'da komedi veya opera diye isimlendirdikleri oyunların sergilendiği dört veya beş kat yükseklikte bir tiyatro var. Kilisede toplandıkları günler hariç, kadınlar ve erkekler hergün burada toplanıyor, oldukça sık olarak imparator ve imparatoriçenin bizzat kendileri de kendilerine ayrılmış localarda yerlerini alıyorlar. En güzel Alman kızları ve en civan erkekler altın giysiler içerisinde değişik danslar yapıp harika hareketler sergiliyor, ayaklarıyla sahneyi döverek benzersiz bir izlence sunuyorlar. Bazan İskender'in Kitabı'ndan öyküleri, bazan da öldürücü yıldırımlarıyla sabır ve dinginliği tutuşturan aşk öykülerini temsil ediyorlar.[31]

Bu tesadüfi ziyaretlere nazaran daha doğrudan bir etkiyi, onaltıncı ve onyedinci yüzyıllarda Türkiye'de dram temsilleri gerçekleştiren Avrupalı Yahudi göçmenler icra ettiler. Onları Rum, Ermeni ve hatta çingene tiyatro kumpanyaları izledi. Özellikle de Avrupa'dan yeni gelmiş olan Yahudiler Türkiye'ye tiyatral eğlence kavramını tanıtma ve ilk temsili düzenleme hususunda önemli bir rol oynamış gözüküyorlar. Çoğu çingenelerden oluşan ilk Müslüman oyuncuları onlar eğittiler. Sultan IV. Murad (1623-1640) zamanında her Perşembe günü genç çingeneler tarafından sarayda temsiller veriliyordu. Bu etkiler İtalyanların *Comedia dell'Arte*lerine benzeyen, büyük ölçüde doğaçlamaya dayalı popüler bir dramatik temsil türü ve Türklere has bir sanat olan *orta oyunu*nun gelişmesine büyük ölçüde yardımcı oldu. Sultan I. Ahmed'in (1595-1603) bir albümünde böylesi bir temsil örneğinin yer aldığı bir minyatür mevcuttur. Türk orta oyunu birçok kaynaktan, İspanyol Yahidilerinin tanıttığı yeni bir temsil türü olan antik pandomimin yaşayan geleneğinden ve giderek artan ölçüde, İstanbul'da ikamet eden Avrupalılar sayesinde ve Avrupa'yla, özellikle de İtalya'yla gerçekleştirilen temaslar vasıtasıyla bizzat İtalyan tiyatrosundan beslenir. Hatta bazı Avrupa kökenli oyunların bu temsil tarzıyla tanınmış olmaları da mümkündür. Örneğin, Müslüman izleyicilerin kolayca anlayabilecekleri Othello'nun konusu, popüler ve yaygın bir *orta oyunu*nun temelini oluşturur.[32]

Popüler, dramatik temsil örnekleri, Türkiye'den, daha doğudaki İran'a yayıldı ve Hüseyin ile ailesinin şehadetlerini yücelten duygusal temsiller İran'da ilk olarak onsekizinci yüzyıl

sonlarıyla ondokuzuncu yüzyıl başlarında ortaya çıktı.

Bununla birlikte, genelde Batılı edebiyata karşı neredeyse tam bir engel vardı. Görsel ve müzikal sanatlar için gerekli olan tüm şey görmek veya işitmek, birini veya diğerini takip için gerekli olan anlama düzeyine ulaşmaktan ibaretti. Bu zor birşey olsa bile bir yabancı dil öğrenme probleminden veya böyle birşeyi yapma arzusu edinmekten daha az zordur.

Örneğin, Osmanlı ve Fas elçileri gibi Avrupa'yı ziyaret eden eğitim görmüş Müslüman ziyaretçilerin bile Avrupalıların eserlerine kelimenin tam anlamıyla hiç ilgi göstermemeleri dikkat çekicidir. Onlar tabii ki kendi medeniyetlerinin ürünleriyle ilgileniyorlardı. Bu yüzden İspanya'ya giden Müslüman elçiler Escurial kütüphanesindeki büyük Arapça elyazmaları kolleksiyonundan söz ediyorlar. Bununla birlikte, Müslümanların kültürel etkisinin bu yayılımından memnuniyet duyduklarını ifadeden uzak olan bu kişiler, bu kitapları İslamın mesajının Batıya taşıyıcıları olarak değil de mümkün olduğu takdirde fidye ödenerek özgürlüklerine kavuşturulmaları gereken kafir elindeki esirler olarak değerlenmiş gibi gözüküyorlar. Kendisine Escurial'deki kütüphane gösterilen ve bir Arapça kitaplar kataloğu kopyası verilen Osmanlı elçisi Vâsıf, duygularını açıkça dile getirir: "Kütüphanede Yüce Kur'an'ın ilk yazmalarından on tanesinin ve Şeriat, İlahiyat ve Hadislerle ilgili sayısız eserin bulunduğunu öğrenince derinden etkilendik ve üzüldük"[33] Faslı elçiler ise Müslüman mahkümların fidyelerini ödeme düzenlemelerine bu kolleksiyondaki elyazmalarını da katmaya kalkışacak kadar işi ileri götürdüler. Mahkümlar değerliydi ve fidyeleri yüksek bir meblağ teşkil ediyordu. Arapça elyazmalarına biçilen bu yüksek oran, literatüre verilen önemin bir göstergesi olmaktan çok İslami Arapça eserleri sürgünden ve kirletilmekten kurtarmak için duyulan arzunun bir ifadesi olarak görülebilir. Hatta Fas elçisi El-Miknâsi, aynı duygularla, üzerlerinde Allah'ın ve Peygamberin isimleriyle Kur'an'dan bazı ayetler bulunduğu için kafirlerin ellerinde kalmalarını istemediği birkaç Müslüman madeni parası için "fidye ödemek" istemişti.[34] Faslı elçiler Avrupalı kitaplara hiç ilgi göstermemiş gözükürken, Osmanlılar arasında yanlızca Evliya Çelebi, bir Hristiyan kütüphanesi olan Viyana'daki St. Stephen Katedrali'nin kütüphanesine yapılmış bir ziyareti dile getirmektedir.

Evliya, —İstanbul ve Kahire'deki büyük cami kütüphanelerinden daha büyük olan ve içinde "kafirlerin tüm dilleri ve alfabeleriyle kaleme alınmış bir çok kitap" bulunan— bu kütüphanenin büyüklüğünden ve kitapların korunmasına gösterilen itinadan etkilenmiştir: "İmansızlar, tüm imansızlıklarına rağmen Allah'ın kelamı olarak gördükleri şeylere büyük saygı gösteriyorlar. Kitaplarının haftada bir tozunu alıp siliyor ve bu iş için yetmiş veya seksen kişi istihdam ediyorlar." Bu, Avrupalıların Müslümanlardan daha başarılı olduğunu belirten ve —ima yoluyla— taklit edilmeleri gerektiğini ifade eden ilk kıyaslama örneklerinden biri olsa gerektir. Reformlar çağı öncesine ait benzeri örnekler azdır. Evliya'nın bir diğer kıyaslaması ise daha müphemdir. Evliya, Viyana kütüphanesinde oldukça çok sayıda illüstrasyonlu kitabın bulunduğunu söylüyor: "Fakat bizde resim yasak olduğundan illüstrasyonlu hiç kitabımız yoktur. Viyana kütüphanelerinde bu kadar çok kitabın bulunmasının nedeni budur." Kitaplardan sadece *Atlas Minor*'un ve bir *mappamonde*'nin ismini vermekte ve daha çok "coğrafya ve astronomiyle ilgili eserler"den, diğer bir deyişle Avrupa'nın öğreteceği faydalı birşeylerin bulunması mümkün olün pozitif bilimlerle ilgili eserlerden söz etmektedir. Evliya'nın Batının sanat ve edebiyatıyla ilgili olarak söyleyecek hiçbir şeyi yoktur.[35]

Klasik halifeliğin Bizans'a karşı tutumuna oldukça yakın bir tutumu Osmanlılar Frenk Avrupasına karşı sürdürdüler. Siyasi ve askeri istihbarat gerekliydi, bilim ve silahlar ise faydalı olabilirdi. Geri kalan hiçbir şeye ilgi duyulmuyordu. Onsekizinci yüzyıla varıldığında, hatırı sayılır miktarda Arapça, daha az bir miktarda ise Türkçe ve Farsça şiir kitaplarının ve diğer edebi dallarla ilgili eserlerin çevirilerinin çoğu Avrupa dillerinde mevcut olmasına rağmen, İslami dile herhangi bir Avrupa dilinden bir tek edebiyet eserinin dahi çevirisi yapılmamış bulunuyordu. Batılı bir kaynağa dayalı ilk Türkçe eser, daha önce de belirttiğimiz gibi Ali Aziz'in Pe'tis de la Croix'ya ait *Mille et un jours* adlı eserinden yaptığı adaptasyondur. Bununla birlikte, Fransızca'ya çevirisi kısa zaman önce yapılmış olan *Binbir Gece*'ye nazire olan *Mille et un jours* adlı bu eserin çevirisinin Batı edebiyatına yönelik bir keşfi ifade ettiğini söylemek zordur.

Çevirisi yapılan bir sonraki kitap, Fenelon'un *Télémaque*

isimli eserinin Halepli bir Hristiyan Arap tarafından İstanbul'da hazırlanan Arapça versiyonudur. Hiç basılmamış olan bu çalışma Paris'teki Bibliotheque Nationale'de elyazması haliyle muhafaza edilmektedir.[36] *Télémaque*, Ortadoğulu Müslüman okuyucular üzerinde güçlü bir etki oluşturmuş gözüküyor. Yarım yüzyıl kadar sonra hem Türkçeye hem de Arapçaya çevirisi yapılıp basılan ilk Batılı kitap bu eser oldu.

İlk çevirilerden bir diğer eser de ondokuzuncu yüzyıl başlarında Malta'da basılan *Robinson Crusoe*'nun Arapça versiyonudur. Fransızca, daha sonra da İngilizce edebiyat eserlerinin ilk Arapça ve Türkçe versiyonlarının yapılması içinse birkaç onyılın geçmesi gerekti. Bununla birlikte, *Robinson Crusoe* ve *Télémaque*, Avrupa edebiyat hazinesine örneklik etme hususunda önemli bir hizmet verdiler.

XI
Toplum ve Birey

Büyük İngiliz Oryantalist Sir Wiliam Jones (1746-1794), Avrupa'daki Osmanlı çalışmalarının geri kalmış durumuna hayıflanırken şunları söyler:

> Türkler arasında yaşamış olup Doğu dillerine vukufiyetleri dolayısıyla bu ulusun tam bir portresini bize sunmaya en ehliyetli kişiler, genellikle, ya hayatın düşük bir cephesiyle kendilerini sınırlamış ya da ilginç görüşlerle meşgul oldukları halde rafine edebiyat veya felsefeyle az ilgilenmişlerdir; yüksek mevkileri ve rafine edebiyat beğenileri dolayısıyla Türk siyasetinin gizlerine nüfuz etmek için hem fırsata hem de eğilime sahip olmalarına rağmen Konstantinopol'de kullanılan dile bütünüyle yabancı, dolayısıyla da böylesine nev'i şahsına münhasır bir halkın hissiyatını ve önyargılarını herhangi bir kesinlik derecesiyle öğrenmenin yegane aracından bütünüyle yoksun kalmışlardır. Tercümanların geneline gelince, bu konumdaki insanlardan herhangi bir muhakeme derinliği veya gözlem keskinliği bekleyemeyiz; tüm uğraşları kelimelerle sınırlı olan bu kişilerin biliyormuş gibi yapabilecekleri şeyler yalnızca kelimelerdir.[1]

Sir William'ın Avrupa'daki Osmanlı çalışmalarının kötü du-

rumuyla ilgili sağlam zeminli izahatı, daha kötü durumda bulunan Türkiye'deki Batıyla ilgili çalışmalar için daha da çok geçerlidir. İslamın zuhuruyla Fransız devrimi arasında geçen süre içerisinde Hristiyan Avrupa'ya yolculuk yapmış olan Müslüman ziyaretçilerin sayısı son derece düşüktü. Hatta bu az sayıdaki ziyaretçilerin büyük çoğunluğu herhangi bir Avrupa dilini öğrenmeyi hiç aklından geçirmemiş ve böyle bir arzu duymamıştır. Yaptıkları temaslar, ziyaretlerinin tek nedeni olan siyasi ve ticari konularla sınırlı olmuş ve iletişimleri tercümanlar veya mütercimlerin süzgecinden geçmiştir. Dolayısıyla, Avrupa'nın manzarasını gözlemleme ve yorumlama imkanları son derece sınırlıydı. Ne kendileri ne de okuyucuları sınırların ötesindeki kafirlerin topraklarında ilgi çekici veya dikkate değer birşey görmediklerinden, bu sınırlılık onları pek rahatsız etmedi.

Avrupa'yla ilgili yazılar yazan Müslümanların ne antropolojik ne de tarihi merak saikine sahip olmamalarına rağmen, onları kimi zaman ilginç yorumlara iten başka bir saik vardır: garip ve harikulade şeylere duyulan ilgi. *Binbir Gece* gibi şaheserler vermiş bu medeniyetin harikalara ve olağandışılıklara büyük bir iştahı vardı ve bunu tatmin etmek için külliyetli miktarda edebî eser vucuda getirildi.

Avrupa bu merakı cezbedecek hammaddeye sahipti. Müslüman ziyaretçiler, Avrupa'da kendilerini cezbeden kimisi olağandışı ve çoğu olağanüstü olan pek çok şey buldular. Bunlardan biri Avrupalıların sakal traşı olma alışkanlıklarıdır. Müslümanlar ve diğer bir çok halklar için sakal öncelikle erkekliğin şanı ve gururu, daha sonra da tecrübe ve hikmetin görünen işaretiydi. Roma'da aşağı yukarı 886 yılında mahküm olarak bulunmuş bir Arap olan Harun İbn Yahya, bu ilginç alışkanlığa bir izah bulmuştur:

> Roma'nın genç ve yaşlı tüm sakinleri bir tek tüy bırakmamak üzere sakallarını kökten traş ediyorlar. Onlara sakallarını kesmelerinin nedenini sordum ve şöyle dedim: "Erkeğin güzelliği sakalındadır; kendinize böyle birşey yapmaktan amacınız nedir?" Şu cevabı verdiler: "Sakalını traş etmeyen kişi gerçek bir Hristiyan değildir. Çünkü Simon ve Havariler bize geldiklerinde ne asaları ne de kitapları olmayan [karş. Matta X:10] fakir ve güçsüz insan-

lardı. Bizlerse o vakitler brokarlar giyinik olarak altın tahtlarda oturan krallardık. Onlar bizi Hristiyanlık dinine çağırdıklarında davetlerini geri çevirdik; onları yakalayıp işkence ettik ve saçlarıyla sakallarını traş ettik. Daha sonra onların kelamlarının hakikati bize zahir olduğunda ise onların sakallarını kesme günahımıza keffaret olarak kendi sakallarımızı kesmeye başladık."[2]

Daha sonraki bir yazar, muhtemelen İbrahim İbn Yakub, diğer çirkin alışkanlıklar yanında Frenklerin sakal traş etme alışkanlıklarıyla ilgili olarak da bir yorumda bulunur.

> Onlardan daha pis insanlar göremezsiniz. Bayağı karakterli, inançsız bir halktırlar. Kendilerini yılda en fazla bir veya iki kere, o da soğuk suyla yıkarlar. Giysilerini ise giyinmeye başladıkları günden lime lime oldukları güne kadar yıkamazlar. Sakal traşı olurlar ve traştan sonra sadece çirkin kısa bir sakal bırakırlar. Kendisine niçin sakal traşı olduğu sorulan bu kişilerden biri şunu söyledi: "Kıl gereksiz bir şeydir. Mahrem yerlerimizdeki kılları traş ettiğimize göre neden yüzümüzdeki kılları bırakalım ki?"[3]

Batılıların çirkin alışkanlıkları Müslümanları iğrendirmeye devam etti. Onsekizinci yüzyılın sonları gibi ileri bir zamanda, Hindistanlı Müslüman ziyaretçi Ebu Talib Han, Dublin'de, her ikisi de küçük ve kötü donanımlı olan sadece iki hamamın bulunduğunu söyler. İhtiyaç üzerine bu hamamlardan birine gittiğinde bu deneyimden hoşnut kalmamıştır. Ebu Talib Han, Dublin halkının vücutlarını yazın denizde yıkadıklarını, kışınsa hiç yıkanmadıklarını belirtir. Mevcut iki hamam hastalar tarafından kullanılmak üzere yapılmıştır ve sadece gerçekten hasta kişiler tarafından kullanılmaktadır. Ebu Talib hamama gittiğinde ne bir tas ne bir berber ne de herhangi bir tür hizmetli görmemiştir. Bir tellak yerine ayakkabı veya bot temizlemek için kullanılan at kılından bir fırça verilmiştir kendisine. "Herkes kirini kendi eliyle çıkarıyor."[4]

Avrupalıların giysileri Müslüman ziyaretçilerden özel bir yorum almıştır. Evliya, Viyana'daki hanımefendilerin ve diğer kadınların giysileriyle ilgili olarak şunları söylemiştir:

> Erkekler gibi kadınlar da dış giysi olarak yensiz, değişik tür-

den siyah bezden mamul işlemeli ceketler giyerler. Bununla birlikte, bu giysilerin altına brokar, ipek ve altın sırmalı kumaştan uzun elbiseler giyerler ve diğer değerli ve altın eşyalarını takınırlar; bu giysiler diğer kafir topraklarındaki kadın elbiseleri gibi kısa ve çok küçük değil fakat geniş ve giyenlerin arkalarındaki zemin üzerinde Mevlevi dervişlerinin etekleri gibi metrelerce uzanacak ölçüde büyüktür. Asla külot giymezler. Her renkten ayakkabı giyerler ve kemerlerine genellikle mücevher kakılıdır. Evli kadınlar, genç kızlardan farklı olarak kar gibi parlayan göğüslerini açıkta bırakırlar. Elbiselerini Macar, Eflak ve Moldovya kadınları gibi kemerle bellerinden tutturmaz, fakat bir kalburun dış çemberi kadar geniş kuşakları diyaframlarının etrafına dolarlar. Onları kambur gibi gösteren bu elbise, çirkin bir giysi türüdür. Başlarına dantel ve oya işlemeli beyaz müslin kep giyip üzerine mücevherler, inciler ve şeritler takarlar. Allah'ın lütfu sayesinde, bu ülkenin kadınlarının göğüsleri Türkiye'deki kadınların göğüsleri gibi su kabakları kadar büyük değil portakallar kadar küçüktürler. Buna rağmen çoğu çocuklarını kendi sütleriyle emzirir.[5]

Şeyh Rifa'a, Avrupalıların giysilerinin bir diğer şaşırtıcı özelliğine, zaman zaman tarzında meydana gelen tuhaf değişme yeteneğine dikkati çeker:

> Fransızların karakteristik özelliklerinden biri, yeni olan herşeye duydukları aşırı merak ve özellikle de giyecek konusunda değişiklik ve çeşitliliğe karşı duydukları muhabbettir. Giysileri asla sabit değildir ve hiçbir moda ve süslenme tarzı bugüne gelmemiştir. Fakat yaptıkları şey, giysilerini bütünüyle değiştirmek değil, çeşitlendirmek şeklindedir. Örneğin şapka giymeyi terkedip onun yerine sarık giymeye başlamıyor fakat bir müddet giydikleri bir şapkayı bırakıp rengi, biçimi ve diğer özellikleri açısından farklı bir tür şapka giymeye başlıyorlar.[6]

Ebu Talib, Avrupalıların giysilerinin karmaşıklığını anlamsız bir zaman israfı olarak değerlendirir. İngilizlerin zaaf ve kusurlarını listelediği uzun tartışmasının altıncı sırasında "onların uyumaya, giyinmeye, saçlarını düzenlemeye, sakallarını traş etmeye ve benzeri şeylere çok fazla zaman harcamaları..." yer alır.[7] Onlar, modayı takip etmek için şapkadan ayakkabı-

ya kadar en az yirmibeş çeşit giysi giyerler. Dahası, akşam ve sabah için farklı giysileri olduğundan giyinme ve soyunma işlemini günde iki kez gerçekleştirmektedirler. Giyinme, saçlarını düzeltme ve sakal traşı olmaya iki saat, kahvaltıya en az bir saat, akşam yemeğine üç saat, hanımlarla arkadaşlığa veya müzik dinlemeye ya da kumar oynamaya üç saat, uyumaya ise dokuz saat harcadıklarından iş yapmaya altı saatten daha fazla zaman, rical içinse dört saat bile zaman kalmıyor. Ebu Talib, soğuk havanın bu kadar çok sayıda giysinin mazereti olamayacağını söylüyor. Giysilerinin sayısını yarıya indirmeleri durumunda bile ısınmaları, sakal traşı, saç traşı ve benzeri şeyleri azaltmak suretiyle de çok zaman kazanmaları mümkündür.

Müslüman ziyaretçilerin bazıları, Batılıların kendilerine göründüğü kadar kendilerinin de Batılılara tuhaf göründüklerini kavramaya yetecek ölçüde hayal gücüne sahiptiler.

Avrupa'yı ziyaret eden diğer Osmanlılar gibi, Vasıf da, kendisinin verdiği izlenim ve kendisini seyre gelen kalabalıklar hakkında doyurucu yorumlarda bulunur. Hatta onun ziyareti karantinada başlamış, civarda oturan kişiler aradaki çitin diğer tarafından onu seyretmeye gelmişlerdir.

Daha sonra, törenle Madrid'e girdiği vakit "izleyicilerin sayısı tasvirin ötesindeydi. Caddeye bakan evlerin balkonlarında beş veya altı sıra izleyici kalabalığı oluşmuştu. Beş altı arabanın yan yana geçebileceği genişlikte olan cadde öylesine kalabalıktı ki bir atlı bile ancak zorlukla geçebilirdi. Bize pencerelerin kişi başına 100 kuruşa kiraya verildikleri söylendi."[8]

Londra ve Croydon demiryolunun 1839 yılındaki açılışına katılan bir İran asilzadesi orada toplanan otuz-kırkbin kişilik kalabalıkla ilgili olarak şu yorumda bulunur:

> Bizi farkeder farketmez şaşkınlık ve istihza ile bağırışmaya ve çığlık atmaya başladılar. Fakat Acudan-Başı öne çıkıp onları kibarca selamlayınca şapkalarını çıkarıp mukabelede bulundular ve işler yoluna girdi. Fakat ufak bir dikkatsizlik bile herşeyi berbat edebilirdi. Böyle davranmakta az çok hakları vardı, çünkü giysilerimiz ve dış görünüşümüzün diğer unsurları, özellikle de tüm Frengistan'da benzeri nadir bulunan sakalım onlara son derece tuhaf görünmüş olmalıydı.[9]

Müslüman yöneticilerin İslam dünyasının içinde bulunduğu durum ve onun Avrupa Hristiyanlığıyla ilişkileriyle ilgili algılarındaki en kolay gözlenebilir değişiklik, ondokuzuncu yüzyıl başlarında başlayan sivil ve resmi giysi devrimidir. Değişiklik hükümdarın ve askeri seçkinlerin belli Avrupai giysileri benimsemesiyle başlayıp giderek bürokratlar tarafından ve nihayet halkın büyük bölümü tarafından kullanılmaya başlamasıyla gerçekleşmiştir.

Daha önce de böyle bir değişiklik yaşanmıştır. Onüçüncü yüzyılda İslam halifeliği ortadan kaldırılmış ve Müslüman dünyanın büyük bölümü Uzakdoğu'dan gelen putperest Moğolların eline geçmişti. Büyük bir yenilgiye uğramış ve şaşkına dönmüş olan Müslümanlar, en azından yüksek rütbeli askeri kişilikler, geleneksel giysilerini terkederek dünyanın yeni hakimlerinin giysilerini benimsemeye başlamıştılar. Moğolların hiç eline geçmemiş olan Mısır'da bile, Memlük sultanı Kalâ'ün kendisine bağlı emirler tarafından giyilen giysileri değiştiren yeni düzenlemeler yürürlüğe koydu. Emirler, Moğol tarzı kostümler giyecek ve saçlarını Müslüman tarzına uygun olarak kısaltmak yerine perçemlerini serbestçe büyümeye ve uzamaya bırakacaklardı. Osmanlı reformcusu Sultan II. Mahmut, aynı ruh hali içerisinde, 1826 yılında halkının karşısına pantolon ve tunik giyinik olarak çıktı ve ordusunun büyük bölümünün aynı şekilde giyinmesini sağladı. Orduda tunikin, bürokraside redingotun ve her iki kesimce pantolonun giyilmeye başlanması emirle gerçekleştirildi. Bu giysiler, bu kesimlerden daha çok, şehirliler arasındaki eğitim görmüş sınıflar arasında yayıldı. Önce Türkiye'de, sonra bazı Arap ülkelerinde ve nihayet İran'da Avrupai giysi çoğunluk tarafından giyilmeye başlandı. Giysilerin Batılılaşması uzun bir süre erkeklerle ve onlar için bile boyundan aşağı kısımla sınırlı kaldı. İslam dünyasında her zaman hatırı sayılır bir sembolik ehemmiyete sahip olmuş olan, dahası Müslümanların ibadetlerinin ifasıyla doğrudan ilintili olan başlık varlığını korudu. Yirminci yüzyılda bu giysi de en azından askeriyede çıkarıldı ve Avrupa'nın çıkıntılı ve siperli kepleri ile askeri kepleri en savaşçı İslam devletlerinin subayları tarafından bile giyilmeye başlandı.

Moğolların Müslüman olup Ortadoğu toplumu içinde asimile edildikleri ondördüncü yüzyıl başlarında Moğol tarzı resmen

terkedildi ve Mısır'ın bir diğer Memlük sultanı olan Kalâ'ün'un oğlu Muhammed, Mekke'ye yaptığı hac yolculuğundan döndükten sonra Müslüman tarzına geri dönmeye karar verdi. Sultan Muhammed ile emirleri ve Memlükler, Moğol giysilerini çıkarıp uzayan perçemlerini kesmiştiler. Avrupalıların şapkaları, ceketleri ve pantolonları ise, varlıklarını muhafaza etmelerine rağmen, gerek toplumsal gerekse dini nedenlerden dolayı hem aristokratik hem de popülist zeminlerde giderek artan bir meydan okumayla karşı karşıyadırlar.

Kadın giysilerinin Batılılaşması çok sonra gerçekleşti ve bu boyutlara ulaşmadı. Bu çelişkinin bazı temel kültürel farklılıklarla ilgili olması mümkündür.

Avrupa'ya yaptıkları seyahatlerle ilgili olarak geriye kayıtlar bırakmış olan Müslüman ziyaretçiler istisnasız erkektiler. Bununla birlikte, bu kişilerin çoğunun, kadınlar ve kadınların toplumdaki yerleri hususunda söyleyecekleri vardır. Tuhaf ve harika şeylerin peşinde koşanlar için bundan daha verimli az konu vardır. Hristiyanlığın tek eşli evlilik kurumu, kadınların sosyal sınırlamalardan göreli bağımsızlıkları ve hatta yüksek kişiliklerden bile saygı görmeleri, İslam topraklarından gelen ziyaretçilerde hayranlık uyandırmada nadiren başarılı olmuşsa da şaşkınlık uyandırmada asla başarısız olmamıştır.

Avrupalıların cinselliğe yaklaşımlarıyla ilgili ilk izlenimler, aşağı yukarı M.S. 845 yılında bir Viking sarayını ziyaret eden Arap elçisi el-Gazal tarafından verilmektedir. Kendisinin şehadetine göre, Vikingler arasında kaldığı esnada Viking kraliçesi ile hafif bir flörtte bulunmuştur:

> Viking kralının karısı, el-Gazal ismini duyunca onu görmek için yanına getirtti. Kraliçenin huzuruna vardığında, el-Gazal, onu selamladı ve hayran kalmış bir insan edasıyla gözlerini kraliçeye dikip uzun bir süre baktı. Kraliçe, tercümanına şöyle dedi: "Ona bana niçin böyle baktığını sor. Beni güzel bulduğu için mi, yoksa çirkin bulduğu için mi?
>
> El-Gazal şu cevabı verdi: "Böyle bakmamın gerçek nedeni dünyada böylesine güzel bir görüntünün var olduğunu tahayyül edemeyişimdir. Kendi kralımızın sarayında kralımız için dünyanın tüm ulusları arasından seçilip getirilmiş kadınlar gördüm, fakat onların arasında böylesine güzel birini görmedim."

Kraliçe tercümanına şöyle dedi: "Ona sor, ciddi mi yoksa jest mi yapıyor? El-Gazal şu cevabı verdi: "Gerçekten ciddiyim." Bunun üzerine kraliçe ona şu soruyu sordu: "O halde sizin ülkenizde hiç güzel kadın yok mu?" El-Gazal şu cevabı verdi: "Sizin kadınlarınızdan birkaçını bana gösterin ki onları bizimkilerle kıyaslayabileyim."

Bunun üzerine kraliçe güzellikleriyle ünlü kadınlar getirtti. El-Gazal onları baştan ayağa süzdükten sonra şöyle dedi: "Onlar güzeller ama kraliçe kadar değil; çünkü kraliçenin güzelliği ve nitelikleri herkes tarafından takdir edilemez ve ancak şairler tarafından ifade edilebilir. Eğer kraliçe kendisinin güzelliği, niteliği ve bilgeliğini ülkemin tüm topraklarında terennüm edilecek bir şiirle tasvir etmemi dilerse bunu yaparım."

Son derece memnun ve mesrur olan kraliçe ona bir hediye verilmesini emretti. El-Gazal, "almam" diyerek hediyeyi geri çevirdi. Kraliçe, tercümanına şöyle dedi: "Hediyemi niye kabul etmediğini sor ona. Hediyemi mi beğenmiyor yoksa beni mi?"

Tercümanın yönelttiği bu soruya el-Gazal şu cevabı verdi: "Gerçekten onun hediyesi muazzam; ondan bu hediyeyi almaksa büyük bir onurdur, çünkü o bir kraliçedir ve bir kral kızıdır. Fakat hediye olarak bana onu görmek ve onun tarafından kabul edilmek yeter. İstediğim tek hediye budur. Ondan tek isteğim beni huzuruna kabul etmeye devam etmesidir."

Tercüman bu sözleri kraliçeye ilettiğinde kraliçenin el-Gazal'e hayranlığı ve neşesi daha da arttı ve şöyle dedi: "Onun hediyesini ikametgahına taşıyın ve beni ne zaman ziyaret etmek isterse istesin ona kapıyı açın; zira o benim her zaman şerefli bir misafirimdir." El-Gazal ona teşekkür edip iyi dileklerini bildirdikten sonra ayrıldı.

Hikayenin anlatıcısı olan Temmam ibn Alkame, burada araya bir anekdot sokuşturur:

El-Gazal'i bu hikayeyi anlatırken dinlemiş ve sormuştum: "Kraliçe gerçekten senin ona yakıştırdığın ölçüde güzel miydi?" El-Gazal şu cevabı vermişti: "Ceddine rahmet, kraliçenin fazla çekiciliği yoktu; fakat böyle konuşmak suretiyle onun gönlünü kazandım ve ondan arzu ettiğimden fazlasını aldım."

Temmam ibn Alkame ayrıca şunları da belirtir:

> Arkadaşlarından biri bana şöyle dedi: "Vikinglerin kralının karısı el-Gazal'e öylesine bağlanmıştı ki onu çağırtmadan ve onun Müslümanların hayatı, tarihleri, ülkeleri ve bu ülkelerin komşusu olan ulusların hayatları hakkında anlattıklarını dinlemeden bir gün bile geçiremiyordu. El-Gazal yanından ayrıldıktan sonra onun ardından iyi niyet ifadesi olarak giysi, yiyecek veya parfüm gibi hediyeler göndermediği günler nadirdi; bu durum, kraliçeyle el-Gazal'in ilişkilerinin dillere düşmesine ve el-Gazal'in arkadaşlarının bu durumdan duydukları hoşnutsuzluğu dile getirmelerine kadar sürdü. Bu uyarıya muhatap olan el-Gazal daha dikkatli davranmaya ve kraliçeye iki günde bir uğramaya başladı. Böyle davranmasının nedenini soran kraliçeye muhatap olduğu uyarıyı anlattı.
>
> O zaman kraliçe güldü ve şöyle dedi: "Bizim dinimizde böyle şeyler olmadığı gibi bizde kıskançlık da yoktur. Bizim kadınlarımız ancak kendi seçtikleri erkeklerle birlikte olurlar. Bir kadın kocasıyla ancak bu durumdan memnun olduğu sürece birlikte olur ve bu birliktelikten memnun olmamaya başlayınca kocasını terkeder." Romalıların dininin Vikinglere ulaşmasından önce Vikinglerin adetine göre hiç bir kadın hiç bir erkeği reddedemez fakat düşük statülü bir erkeği alan bir kadın, bu yaptığından dolayı kınanır ve ailesi bu ikiliyi ayırırdı.
>
> El-Gazal, kraliçeden bunları işittikten sonra rahatladı ve daha önceki sıkı fıkı ilişkiye geri döndü.[10]

Anlatıcı, kraliçeyle el-Gazal'in ilişkilerini beyana devam eder ve el-Gazal'in kraliçeye irticalen Arapça beyitler düzdüğünü ve bunların tercüman tarafından aslına uygun olarak kraliçeye açıklandığını söyler. Bu son ayrıntı hikayenin tümünün gerçekliğine gölge düşürmektedir.

Batılı kadınların serbestliği sık sık yorumlara yol açar; örneğin, İbrahim ibn Yakub, Schleswig halkından söz ederken şunları söyler:

> Onların arasında kadınların boşanma hakkı vardır. Bir kadın, dilediği zaman bizzat boşanma talebinde bulunabilir.

Aynı müellif, batı denizinde yer alan ve Kadınlar Şehri olarak bilinen bir adayla ilgili olarak daha da tuhaf bir hikaye anlatır:

> Bu şehrin sakinleri, üzerlerinde erkeklerin hiçbir etkilerinin olmadığı kadınlardır. Bu kadınlar at sürer, savaş açar ve savaşta büyük cesaret örnekleri sergilerler. Sahip oldukları erkek kölelerin her biri sırayla geceleyin hanımlarına giderler. Bütün geceyi hanımlarıyla geçirdikten sonra seher vakti kalkar ve gün ağarırken gizlice çıkıp giderler. Bu kadınlardan biri bir erkek çocuğu doğurursa onu derhal öldürür, kız çocuğu doğurursa onu yaşamaya bırakır.

Amazonlarla ilgili bu antik hikayenin okuyucularına inandırıcı gelmeyebileceğini şüphesiz fark eden İbrahim Yakub şunu da ekler:

> Kadınlar Şehri, var olduğuna dair hiçbir şüphe bulunmayan kesin bir gerçektir... Romalıların Kralı Otto bana bu şehir hakkında bilgiler verdi. [11]

Ortaçağ Müslüman gözlemcisine olduğu gibi daha sonraki dönemlerin Müslüman gözlemcilerine de çarpıcı gelen hususlardan biri, kendilerine kadınların cinsel serbestisi, erkeklerinse olağandışı ölçüde erkeksi kıskançlıktan yoksun oluşlarıdır. Haçlıların Suriyeli bir komşusu olan Üsame, bu hususu aydınlatan birçok öykü anlatır:

> Frenklerde ne kıskançlık alameti ne de öz-saygı vardır. Karısıyla yolda yürüyen bir Frenkin yanına bir diğer adam gelip adamın karısını bir kenara çekerek özel bir sohbete dalabilir. Koca ise bir kenarda karısının sohbetini bitirmesini bekler, sohbet çok uzadığı takdirde ise karısını arkadaşıyla başbaşa bırakıp gidebilir.
>
> Böyle bir olayı kendi gözlerimle gördüm. Nabulus'a gittiğimde Mu'izz isimli bir adamın evinde kalırdım. Mu'izz'in pencereleri yola bakan evi, Müslümanlar için bir misafirhaneydi. Bu evin karşısında, yolun öbür tarafında bezirganlara şarap satan bir Frenkin evi vardı. Bu adam elinde şarap dolu bir şişe olduğu halde şöyle

bağırarak dolaşırdı : "Falan tüccar, içinde bu şarabın bulunduğu bir fıçıyı yeni açtı. İçmek isteyen varsa dükkan falan yerde." Tellallık karşılığı kendine verdiği ücret bu şişenin içindeki şaraptı.

Bir gün eve geldiğinde karısıyla yatağında yatan bir adamı görünce ona sordu: "Seni buraya, karıma getiren ne?" Adam cevap verdi: "Yorgundum, dinlenmeye geldim."

"Yatağıma nasıl girdin?"

"Yatak açıktı, ben de uzandım."

"Fakat kadın seninle birlikte uyuyordu."

"Yatak onun yatağıydı; onu kendi yatağından çıkaramazdım ki."

"Dinime and olsun ki," dedi koca. "Bunu bir daha yaparsan seninle dövüşürüz."

Adamın bütün itirazı ve kıskançlığı bundan ibaretti.[12]

Üsame'nin öyküsü bir etnik anekdotun tüm karakteristik özelliklerini taşıyor olmasına rağmen dönemin Müslüman gözlemcilerine Hristiyanların evlilik adetlerinin nasıl görünmüş olduğunu canlı bir şekilde yansıtmaktadır.

Bununla birlikte, bu Hristiyan hanımların görünüşleri hoşnutsuzluk verici değildi. Haçlıların yönetimi altındaki Suriye ve Filistin'i ziyaret eden İspanyalı bir Müslüman olan İbn Cübeyr, Hristiyani bir nikah törenine katılma fırsatı elde etmişti.

Limana yakın olan Sur'da bir gün gördüğümüz nikah töreni bu dünyanın en güzel izlencelerinden biriydi. Tüm Hristiyan kadın ve erkekler, bu tören için evinden çıkarılacak olan gelinin evinin kapısının önünde iki sıra halinde dizilmişlerdi. Yakın akraba görünümlü iki erkekten biri sağ elinden diğeri sol elinden tutmuş olduğu halde gelin evden çıkarılıncaya kadar flüt, boynuz ve her türden müzik aleti çaldılar. Güzel giydirilmiş ve mükemmel bir şekilde süslenmiş olan gelinin üzerinde altın işlemeli bir ipekli vardı ve onların adetleri üzere gelinliğin arkasından bir kuyruk sürünüyordu. Başında etrafı altın işlemeli bir altın şerit, göğsünde ise zevkle düzenlenmiş benzer bir süsleme vardı... Gelinin arkasında gelinin ailesinin en önemli simaları olan Hristiyan erkekler en muhteşem giysileri arasından en göz alıcı olanlarını giyinmiş halde mantolarını sürüyerek gelini izliyor, onların ardından da gelinin Hristiyan kadınlar arasındaki akranları ve arkadaşları

mücevherlerle süslü en güzel elbiselerini giyinmiş halde müzik eşliğinde yürüyorlardı...[13]

Yüzyıllarca sonraki bir tarihte, Viyanalı hanımların endamı Evliya Çelebi'nin hoşuna gitmişti.

> Bu ülkenin havası ve suyu çok iyi olduğundan bütün kadınlar güzel, boyları yerinde, hoş endamlıdırlar ve perimsi hatlara sahiptirler. Her yerde, tüm tavırları, her hareketi, her kelimesi ve her davranışı erkekleri zevke boğan, ışıyan altın güneş kadar tatlı, albenili ve güzel olan sayısız kızlar var...

Hristiyan toplumun özelliklerinden biri, Müslüman ziyaretçileri şaşkınlığa boğmayı her zaman başarmıştır: Kadınlara alenen gösterilen saygı. Evliya şu yorumu yapar:

> Bu ülkede son derece olağanüstü birşey gördüm. İmparator, at üzerindeyken yolda bir kadınla karşılaştığı vakit atını durdurup kadına yol veriyor. Yaya iken bir kadınla karşılaştığında ise kibar bir tavırla, olduğu yerde dikili duruyor. Daha sonra kadın imparatoru selamlıyor, imparator da şapkasını çıkarıp kadına saygısını sunuyor ve kadın geçip gitmeden yoluna devam etmiyor. Bu son derece olağanüstü bir izlencedir. Bu ülkedeki ve kafirlerin diğer topraklarındaki kadınların sözü emirdir ve onlara Meryem ana hatırına saygı ve hürmet gösterilmektedir.[14]

Bu gibi olağanüstü olaylar anlatan Evliya'nın Türkiye'de yalancı olarak görülmüş olmasında fazla şaşılacak bir şey yoktur.

Kadınların özgürlüğü, 1766 yılında İspanya'yı dolaşan Fas elçisi el-Gazal'ı da hayrete düşürmüştür. Diğer Müslüman yazarlar gibi, Avrupalı —hatta İspanyalı— kadınların cinsel özgürlüğü, onu da şaşkına çevirmiştir. Şaşkınlığı, kuzey Fas sahilinde İspanyol hakimiyeti altında bulunan bir liman olan Ceuta'nın sınırlarını geçince başlamıştır.

> Evlerin, yola bakan ve kadınların devamlı oturup gelen geçeni selamladıkları birer pencereleri vardır. Kocaları bu kadınlara son derece nazik davranırlar. Kadınlar, kocalarının dışındaki erkek-

lerle başkalarının yanında veya başbaşa sohbete ve samimiyete müpteladırlar. Uygun gördükleri yerlere gitmekten onları alıkoyan yoktur. Evine dönen bir Hristiyan kocanın karısını, kızını veya kızkardeşini yabancı bir Hristiyanla sırt sırta vermiş içki içerken bulması sık gerçekleşen olaylardandır. Bu durum kocayı memnun eder ve, bana söylenilenlere göre koca, bu Hristiyanın, karısı veya ev halkından herhangi bir kadınla olan bu arkadaşlığını bir lütuf olarak değerlendirir...

El-Gazal'ın Ceuta'da gördükleriyle ilgili haberleri ve bunlarla ilgili yorumları biraz heyacan doludur. Balolarda ve kendisinin onuruna verilen davetlerde dans eden çiftlerin —daha önceki Müslüman ziyaretçiler gibi— el-Gazal'ı da şaşkınlığa boğması pek şaşırtıcı değildir. Aynı ölçüde hayrete düşürücü bir diğer şey de, iyi aile kızlarının utanmazca giysiler giyip kendilerin teşhir etmeleri ve onların onurlarının muhafızları olmaları gereken erkeklerin bu duruma müsamaha göstermeleri ve hatta onaylamalarıydı. Bu kabullerden birinden döndükten sonra el-Gazal şunları not etmiştir:

> Parti dağılınca kalacağımız yere döndük ve Allah'tan, erkek kıskançlığından yoksun ve küfüre batmış bu kafirlerin içinde bulundukları durumdan bizleri muhafaza etmesi için niyazda bulunduk ve onlarla koşullar gerektirdiği için sohbet etmiş olmakla işlediğimiz suçtan dolayı bizleri sorumlu tutmaması için Herşeye Kadir Olan'a yalvardık.. [15]

Mehmed Efendi de Fransa'daki kadınların bağımsızlığı ve kudretinden aynı şekilde etkilenmiştir.

> Fransa'da kadınların mevkii erkeklerinkinden yüksektir; öyle ki, kadınlar diledikleri şeyi yapıp diledikleri yere gidebilirler ve kadınların en aşağı mevkiden olanlarına bile en büyük lordlar sınırsız ölçüde saygı ve hürmet gösterirler. Fransa'nın kadınların cenneti, kaygıdan ve sorunlardan azade olarak diledikleri şeyi zahmet çekmeden elde ettikleri yer olduğu söylenir. [16]

Bununla birlikte, onsekizinci yüzyılın sonunda İngiltere'yi ziyaret eden Ebu Talib Han, öykünün, kendinden önceki ziya-

retçilerin gözden kaçırdıkları bir diğer yanını gözlemlemiş ve İngiliz kadınlarının durumunu genelde kendilerinin Müslüman kızkardeşlerinden daha kötü bulmuştur. İngiliz kadınları dükkanlarda ve başka yerlerde birçok değişik işte istihdam edilmekte —ki Ebu Talib kadınların problem oluşturmalarını önlemenin en iyi yolu olarak gördüğü bu uygulamayı İngiliz hukukçuları ve filozoflarının bilgeliğine hamletmektedir— ve bunun dışında birçok sınırlamaya daha maruz bırakılmaktadırlar. Örneğin, kocaları yanlarında olmadan akşamdan sonra sokağa çıkamaz ve geceyi başkasının evinde geçiremezler. Evlendikten sonra hiçbir mülkiyet hakları yoktur ve dilediğinde herşeylerini ellerinden alabilecek durumda olan kocalarının tamamen insafına kalmışlardır. Müslüman kadınların durumu onlarınkinden çok daha iyidir. Onların yasa tarafından belirlenmiş hukuki konumları ve mülkiyet hakları, yasa tarafından, kocalarına karşı dahi korunmaktadır. Ayrıca, başka avantajlara da sahiptirler. Ebu Talib, bu durumdan üzüntü duyduğunu ifade eden bir edayla, peçe arkasına gizlenmiş Müslüman kadınların, alanı oldukça geniş her tür çirkin işe dalabileceklerini söyler. Diledikleri zaman evden çıkıp babalarını, akrabalarını ve hatta kadın arkadaşlarını ziyarete gidip birkaç gün ard arda yatıya kalabilirler. Ebu Talib, bu özgürlüklerin sağladığı imkanlar hakkında açıkça hoşnutsuzluğunu dile getirir.[17]

İngiltere'den Fransa'ya geçen Ebu Talib, yaygın olarak kabul gören fikirlerin çarpıcı ölçüde aksine, Fransa'nın ne yemeklerini ne de kadınlarını İngiltere'de olduğu kadar beğenisine uygun bulmamıştır. Basit İngiliz yemeğini Fransızların teferruatlı yemeklerine tercih eden Ebu Talib, iki ülkenin kadınları hakkında da benzer düşüncelere sahiptir. "Fransız kadınları," der, "İngiliz kadınlarından daha uzun, daha şişman, daha tombul ve fakat çok daha az güzeldirler ki bunun nedeni muhtemelen İngiliz kızlarında var olan adab-ı muaşeretten, kadınsı basitlik ve tevazudan yoksun olmalarıdır." Ebu Talib, Hindistan'daki sokak kadınlarının görüntüsünü hiç de hoş olmayan bir şekilde andırır bulduğu Fransız usulü saç yapımını beğenmez. Boyaları, mücevherleri ve neredeyse çıplak olan göğüsleriyle Fransız kadınlarını hafif meşrep görünümlü bulur. Dahası, "atak, geveze, yüksek sesli ve kolay kızabilir bir yapıya

sahiptirler." Beli yukarıda olan elbiseleri, çekici olmaktan çok gülünçtür. Sonuç olarak, Ebu Talib, Londra'daki görülmeye değer yerleri ziyaret ettiğinde olduğu gibi, mizaç itibariyle güzellik karşısında kolayca etkilenmeye açık olmasına rağmen, Paris'te böyle bir durumla karşılaşmamıştır. Palais Royal'de geceleri ve gündüzleri karşılaştığı binlerce kadından asgari ölçüde bile etkilenmemiştir.[18]

Fransız köylü kadınları ve köylerde bulunan diğer tüm şeyler daha da kötü durumdaydı. Kasabalardan son derece farklı olan köyler çok sevimsiz yerlerdi. Kadınlar öylesine kabaydı ki sadece onları görmek bile insanda tiksinti uyandırıyordu; giysilerine bakıldığında ise Hindistan'daki köylü kızlar onlara kıyasla cennet sakinleri gibi görünüyorlardı.[19]

Dönemin bir Türk şairi, dolaysız bir cinsel yaklaşım sergiler. Fâzıl-ı Enderuni (1757-1810) olarak da bilinen Fazıl Bey, 1770'li yıllarda Osmanlılara karşı ayaklanan meşhur bir Filistinli Arap liderin torunuydu. İstanbul'da yetişen Fazıl Bey, erotik şiirleriyle, özellikle de biri kızlar diğeri ise oğlanlarla ilgili iki uzun şiiriyle meşhur oldu; bu kızlar ve oğlanlar, Fazıl Bey'in zihnindeki değerlere göre, iyi ve kötü nitelikleri belirtilerek uluslarına göre tasvir edilmektedirler. Bunlar arasında, Osmanlı imparatorluğunun içindeki ve civarındaki farklı etnik gruplara ilaveten, İstanbul'daki Frenkler, Tunalılar, Fransızlar, Lehler, Almanlar, İspanyollar, İngilizler, Ruslar, Hollandalılar ve hatta Fazıl Bey'in Kızılderilileri kastettiği açık bir terim olan Amerikalılar bile mevcuttur. Yurtdışına seyahat ettiğine dair herhangi bir delil bulunmamakla birlikte, İstanbul'daki imparatorluk sarayında yetişmiş ve yaşamış olan Fâzıl Bey, pek çok ulustan genç kadın ve erkekle tanışma fırsatı elde etmiş olmalıydı. Oğlanlarla ilgili tasvirleri kapalı ve ketumdur. Kızları ele alışı ise çok daha açık ve kimi zaman klinik ayrıntı ölçüsünde bir yoğunluktadır. Bununla birlikte, Fâzıl Bey, kültürel bağlama pek önem vermez. Fransız kadınlar, Fâzıl Bey'e göre tiksindirici birşey olan küçük köpek besleme ve onları göğüslerine basma adetleri yüzünden ayıplanmaya layıktırlar. Ayrıca, İspanyalı hanımların şarkı söyleyip gitar çaldıklarını da bilmekte ve Fas yoluyla geldiklerini de belirtmektedir. Gösterişsiz ve pembe yanaklı olan İngiliz kadınlarının Hindistan'ın kısmi sahipleri olduklarına da değinilir. Zor bir dil konuşan —Fâzıl

Beyin bu yargıya nasıl vardığını insan merak ediyor— Hollandalı kadınlar, cinsel arzu uyandırmakta başarısızdırlar.[20]

1803 ile 1806 yılları arasında Fransa'da kalmış olan ve genelde elinden geldiğince olumsuz bir portre sunmaya çalışan Halet Efendi, Avrupalıların cinsel adetlerinin bir diğer cephesini tasvir eder. Halet Efendi, müfteriler tarafından Müslümanlara yöneltilen bir suçlamayı hayret ve kızgınlıkla zikrederek işe başlar:

> Şöyle diyorlar: "Bil ki, dünyada çok sayıda Ermeni ve Rum homoseksüelin var olmasına rağmen, Müslümanların hemen hepsi homoseksüeldir. Bu rezilce bir şeydir. Allah korusun, Frengistan'da böyle bir şey gerçekleşmez, gerçekleşse bunu şiddetle cezalandırırlar ve bu büyük bir skandal olur, vesaire." Öyle ki, bunları dinleyen kişi hepimizin başka şeyle ilgileri olmayan, bu yapıda insanlar olduğumuzu sanır.
>
> Paris'te Palais Royal isimli bir çarşı vardır ki içlerinde envai çeşit malın bulunduğu dört yandaki dükkanların üzerinde sapkınca ilişkilerle iştigal eden 1500 kadın ve 1500 erkeğin yer aldığı odalar vardır. Bu yere geceleyin gitmek utanç vericidir, fakat gündüz gitmekte bir beis olmadığından bu özel izlenceyi görmeye gittim. İçeri giren kişiye dört yandan kadın ve erkekler tarafından üzerinde şu tür yazıların yer aldığı kartlar uzatılıyor: "Bende çok sayıda kadın var, odam falan yerde, ücret şu kadar" veya "Bende şu kadar oğlan var, yaşları şu ve şu, resmi fiyatı şu kadar"; tüm bu yazılar özel olarak basılmış kartların üzerinde yer alıyor. Bir oğlan veya kadının frengiye yakalanması durumunda hükümet tarafından görevlendirilmiş doktorlar hastaya müdahale ediyor. Oğlanlar ve kadınlar insanın etrafını sarıp fingirdeşerek "hangimizi beğeniyorsun?" diye soruyorlar. Dahası, buradaki eşraf gururla şunu soruyor: "Palais Royal'imizi ziyaret ettin mi? Kadınlarımızı ve oğlanlarımızı beğendin mi?"
>
> Allah'a şükür, İslam topraklarında bu kadar çok sayıda oğlan ve ibne yok.[21]

Paris'i daha sonraki bir tarihte ziyaret eden Mısırlı Şeyh Rifa'a ise homoseksüellik sorununa daha farklı bir bakış açısı getirir. Şeyh Rifa'a, ilgi ve takdirle, Fransa'da homoseksüelliğe nefret ve tiksintiyle bakıldığını ve bu yüzden Arapçadan homo-

seksüel aşk şiirleri çeviren Fransız bilimadamlarının bu şiirlerdeki eril yapıları dişil yapılara çevirdiklerini söyler.

Fransa'nın hanımlarıyla ilgili izlenimleri ise daha az olumludur. Şeyh Rifa'a, Paris'in kadınlarını iffetten, erkeklerini ise erkeksilikten yoksun bulmuştur:

> Onların erkekleri, kadınlara köledirler ve güzel olsalar da olmasalar da kadınların emirlerine tabidirler. Onlardan birinin dediğine göre... Doğu halkı arasındaki kadınlar eve ait birer mal durumunda oldukları halde, Frenkler arasındaki kadınlar kaprisli çocuklar gibidirler. Frenkler, bozuk davranışları ne kadar çok olursa olsun kadınları hakkında kötü düşünceler taşımazlar.

Rifa'a devamla, karısının ihanetini duyan bir kocanın, şahitlerin yeminli ifadeleriyle tevsik olunan bu ihaneti üzerine karısını evinden çıkarıp bir müddet ayrı yaşasa bile, boşanma hakkı elde etmek, ayrıca mahkemeye başvurup karısının ihaneti hakkında ikna edici deliller getirmek zorunda olduğunu açıklar.

> Onların kötü nitelikleri arasında çoğu kadınlarının erdemden yoksun oluşu ve erkeklerle birliktelik, sıkı fıkılık ve oynaşma gibi Müslüman erkeklerin kıskançlık duymalarına yol açan durumlarda kıskançlık duymamaları yer alır... Zina, özellikle de evli olmayanların yaptıkları zina, onlara göre temel değil ikincil bir günahtır.

Bununla birlikte, Şeyh, Fransız kadınlarının dış görünüşü, tarzı ve hatta sohbetlerinden etkilendiğini itiraf eder:

> Fransız kadınları güzellik, zerafet, sohbet ve nezaket hususunda mükemmeldirler. Kendilerini süsleyip püsleyip teşhir eder ve eğlence yerlerinde erkeklerin arasına karışırlar.

Diğer Müslüman ziyaretçiler gibi Şeyh de bir baloya katılır ve bekleneceği üzere Batılı dünyanın tuhaf uygulamalarına şaşırır. Selefleri gibi Şeyh de çok şeyi tuhaf ve harika bulursa da onlardan daha az şaşkınlık duyar. "Bir baloda", diye açıklar, "her zaman erkekler, kadınlar, büyük ışıklar ve üzerine otur-

mak için sandalyeler vardır. Bu sandalyelerin çoğu kadınlar içindir ve tüm kadınlar oturmadan bu sandalyelere hiç bir erkek oturmaz. Bir kadın geldiği vakit boş sandalye kalmamışsa erkeklerden biri kalkıp yerini ona verir. Ona yer vermek için kadınlardan kalkan olmaz." "Kadınlar," diye hayret içersinde devam eder, "bu toplantılarda daima erkeklerin gördüğünden daha çok itibar görürler."

Batılıların bu balolarının bir başka garip özelliği daha vardır. "Onlar dans etmeyi bir sanat olarak değerlendiriyorlar... ve herkes tarafından yapılıyor... zarif beylere ve beyefendilere has birşey olarak görülen dans, makul sınırların ötesine geçilmediği sürece gayrı ahlaki birşey olarak görülmüyor."

Şeyh Rifa'a, Batılı fenomenlerle Mısır'daki muadilleri arasında çoğu birinciler lehine olan birçok kıyaslama yapar. Fransız sahnesinin aktrislerini Mısırlı kızların danslarıyla ve Fransız tiyatrosuyla Müslümanların gölge oyununu kıyaslar ve her iki durumda da Batılı formu üstün bulur. Dans hakkında yaptığı yorumlar aydınlatıcıdır.

> Mısır'da dans kadınlar tarafından ve sadece arzu uyandırmak için yapılır. Pariste ise, tam tersine, en ufak bir gayri ahlaki unsuru olmayan bir sıçrayarak dönmeden ibarettir.

Avrupa'nın balo salonlarının daha önceki Müslüman kaşifleri gibi, Rifa'a'nın da tuhaf partner değiştirme uygulamasından hayrete düşmüş olduğunu gösteren şu gözlemi daha da dikkate değerdir.

> Erkeklerden biri kendisiyle dans etmek için bir kadına teklifte bulunuyor, dansı bitirdiklerinde bir başka erkek aynı kadını dansa kaldırıyor ve bu böyle sürüyor. Özel bir dans türü var ki bu dansta erkek kolunu dansettiği kişinin beline doluyor ve genellikle eliyle onu kavrıyor. Genelde bir kadının vücudunun belden yukarıda kalan herhangi bir yerine dokunmak Hristiyanlar arasında bir taciz olarak değerlendirilmiyor. Bir erkek, kadınlarla sohbet ve onlara komplimanlarda ne kadar başarılıysa o kadar zarif kabul ediliyor.[22]

Nihai bir yorum da 1838 yılında İzmir'den bir gemiyle yola

koyulan bir İranlının gemideki yolcularla ilgili şu söyledikleridir:

> Gemiye çok başarılı ve zeki olmakla birlikte çirkin ve fiziği kötü dört İngiliz kız bindi. Açıkça anlaşıldığı üzere kendi ülkelerinde uygun talipler bulamadıkları için yurtdışına çıkmak zorunda kalmışlardı ve koca bulma ümidiyle bir süredir seyahat edip duruyorlardı. Fakat aradıklarını bulamamışlardı ve artık evlerine dönüyorlardı.
>
> Pazar günü öğle sularında ulaştığımız ilk Yunan toprağı olan Pire'ye [? Sire] ayak bastık. Yirmi gün onların bir cehennem örneği olarak hizmet görebilecek karantinalarında kaldık. Karantina binalarında bizimle birlikte olan bu dört bakirenin (öyle olduklarını iddia ediyorlardı) masraflarını Acudan Başı ödüyordu. Bu kızlardan şanslı olan biri, birlikte seyahat ettiğimiz gemi yolcularından gizli işaret ve kaş-göz alışverişleri yapıp durduğu şehvetli bir Yunan genci buldu. Bu ikisi samimiyet kurdular ve aynı yatağı paylaşmaya başladılar.[23]

Diplomatik ziyaretçilerin birçoğunun ziyaret ettikleri şehirlerle ilgili söyleyecekleri vardır; fakat nadiren bunlarla kendi şehirleri arasında mukayesede bulunurlar. Mehmed Efendi şu şekilde bir kıyaslamada bulunur:

> Paris İstanbul kadar büyük değildir; fakat binalar üç, dört veya yedi kat kadar olabilmektedir ki bunların her katında bir aile yaşar. Kadınlar hep sokakta oldukları, bir evden diğerine gittikleri ve asla evde kalmadıkları için caddelerde çok sayıda insan gözüküyor. Kadın ve erkek karışık oldukları için şehrin merkezi gerçekte olduğundan daha kalabalık gözüküyor. Kadınlar dükkanlarda oturuyor ve oraları işletiyorlar.[24]

Ortadoğudan gelenler gibi Kuzey Afrika ve Hindistan'dan gelen Müslüman ziyaretçiler de Batılı şehirlerde kadınların dükkan işletici olarak rolleri ve oluşturdukları topluluk ile ilgili olarak yorumlarda bulunurlar.

Bu Müslüman seyyahların, onsekizinci yüzyıl sonları ve ondokuzuncu yüzyıl başlarında Batıya yolculuk yapanları da dahil olmak üzere geneli, Avrupa'nın içişlerine fazla ilgi göster-

mezler. Hatta 1790 yılında Prusya'yı ziyaret eden Azmi bile görevi dışında kalan konulara fazla iltifat etmemekte ve kızgın bir şekilde "Avrupa'nın olağandışı uygulamalarından biri" hakkında yorumda bulunarak, Batılıların, diğer ülkelerden gelmiş ziyaretçilere şehirlerinin görülmeye değer yerlerini göstermeye çalışarak onları işlerinden alıkoyduklarını, gecikmelerine ve ziyaretlerini gereksiz yere uzatıp para israf etmelerine yol açtıklarını söyler. Ondokuzuncu yüzyıl başlarına kadar Batıda seyahat etmiş Müslüman ziyaretçilerden sadece Mirza Ebu Talib Han bu konularda biraz detaya girer.[25] Ebu Talib Han'ın, Batı'nın doğrudan etkisi altında kalmış bir ülkeden geldiğine dikkat edilmesi gerekir. Ondokuzuncu yüzyıl içerisinde Ortadoğu ülkelerinden gelen Müslüman ziyaretçiler de dönüşlerini geciktirmek ve ilgi alanlarını genişletmek için nedenler bulmuşlardır.

XII
Netice

Mısırlı tarihçi Cebertî, onsekizinci yüzyıl sonunda Mısır'ın Fransızlar tarafından işgali sırasında Fransızların Kahire'de terkedilmiş bir Memlük sarayında kurdukları kütüphane ve araştırma merkezini ziyaret etti. Burasının sıradan Fransız askerlerinin bile okumaya geldikleri ve —daha da önemlisi— Müslümanların da gelmelerinin beklendiği ve hatta arzulandığı çok sayıda kitaba sahip geniş bir kütüphane olduğunu gördü:

> Fransızlar, özellikle de bir Müslümanın bilimlere ilgi göstermesi durumunda mutlu oluyordular. Hemen o kişiyle konuşmaya başlıyor, yer kürenin değişik bölgelerinin, hayvanlarının ve bitkilerinin resimlerinin yer aldığı her türden basılı kitapları gösteriyordular. Orada antik tarihle ilgili kitaplar da mevcuttu...[1]

Cebertî bu kütüphaneye birçok kez gitti. Kendisine İslam tarihi ve genel İslami tedrisatla ilgili kitaplar gösterilen Cebertî, Fransızların, Arapçadan Fransızcaya çevirilmiş birçok Müslüman müellifin kitaplarının yanısıra bir Arapça metinler koleksiyonuna da sahip olduklarını görünce şaşkına döndü. Cebertî, Fransızlarla ilgili gözlemlerini şöyle dile getirir: "Arap

dili ve onun gündelik kullanımını öğrenmek için büyük gayret gösteriyorlar. Bu amaçla gece gündüz çalışıyorlar. Her tür dilin etimolojisini, isim ve fiil çekimlerini müstakil olarak ele alan kitaplara sahipler." Cebertî, bu eserlerin onlara "diledikleri dilden kendi dillerine oldukça hızlı bir şekilde tercüme yapmalarına imkan sağlamakta" olduğunu belirtir.[2]

Cebertî, bir keşif yapmış, Avrupa'nın oryantalizmiyle tanışmıştı. Cebertî'nin şaşkınlığa düşmesi anlaşılır birşeydir. Arap doğuya modern Avrupa'nın ilk saldırısının gerçekleştiği onsekizinci yüzyıl sonlarına varıldığında, Ortadoğu üzerine çalışma yapan akademisyenlerin emrine amade geniş bir literatür mevcuttu. Avrupa'da, Arapça grameri üzerine yetmiş, Farsça üzerine on, Türkçe üzerine ise onbeş kitap basılmış durumdaydı. Sözlüklere gelince, Arapça için on, Farsça için dört, Türkçe içinse yedi sözlük yayınlanmış bulunuyordu. Bu eserlerin büyük bir bölümü, bu dillerde yazılmış eserlere dayalı olarak kaleme alınmış rehber veya yardımcı kitaplar olmaktan öteydiler ve bilime yapılmış orijinal ve önemli katkıları temsil ediyordular.

Karşı tarafta ise bununla kıyaslanabilir hiçbir gelişme yoktu. Herhangi bir Batılı dille ilgili olarak bir Arap, bir İranlı veya bir Türkün ne basılı halde ne de elyazması halinde emrine amade bir tek gramer kitabı veya sözlük bile mevcut değildi. Ortadoğulular tarafından kullanılması amacıyla Batılı dillerin sözlük veya gramerlerini hazırlamak için ondokuzuncu yüzyılın ilerki yıllarına kadar herhangi bir teşebbüste bulunulmadığını görüyoruz. İlk ortaya çıkan eserler de, daha çok, emperyalist ve diplomatik faaliyetlerde faydalanılmak amacıyla hazırlanmıştır. Açıklama kısımları bir Avrupa diliyle verilen ilk dilden-dile Arapça sözlük, 1828 yılında yayınlanmıştır. Bir Hristiyan —Mısırlı bir Kıpti— tarafından kaleme alınıp bir Fransız oryantalist tarafından "gözden geçirilip genişletilmiş" olan bu eser, müellifin önsözde verdiği bilgiye göre, Araplardan çok Batılılar tarafından kullanılması amacıyla hazırlanmıştı.[3] Görünene bakılırsa, Arapların da bu tür sözlüklere ihtiyaç duyabileceği düşüncesi çok sonraki bir tarihe kadar kimsenin aklından geçmemiştir.

Ortadoğu üzerine araştırmalarda bulunan Batılı akademisyenler, Batı üzerine araştırmalar yapan Ortadoğulu akademis-

yenlere nazaran dil öğrenimine yardımcı araçlara ulaşabilme hususunda daha iyi durumda oldukları gibi diğer bir çok husta daha da iyi durumdaydılar. Onsekizinci yüzyılın sonlarına gelindiğinde, Müslümanların tarihi, dini ve kültürüyle ilgili metinlerin tıpkı basımlarını, çevirilerini ve bunlarla ilgili ciddi bilimsel çalışmaları içine alan geniş bir literatür, Batılı akademisyenlerin emrine amade kılınmış bulunuyordu. Doğrusunu söylemek gerekirse, Ortadoğu ile ilgili olarak Batıda kotarılmış bilimsel çalışmalar, Ortadoğulu ların kendileri hakkındaki bilimsel çalışmalarına nazaran birçok açıdan daha ileri durumdaydı. Avrupalı seyyah ve arkeologlar, antik Ortadoğu abidelerinin keşfedilip deşifre edilmesine ve bölge halkının büyük, görkemli ve çoktan unutulmuş geçmişlerinin restorasyonuna yol açacak olan süreci başlatmış bulunuyorlardı. İngiltere'de ilk Arap dili kürsüsü 1633 yılında Sir Thomas Adams tarafından Cambridge Üniversitesinde kuruldu. Bu kürsüde ve Avrupa ülkelerindeki diğer benzer merkezlerde, büyük bir bilimadamı yaratıcılığı, Ortadoğunun Antikçağ ve Ortaçağ dilleri ve kültürlerinin incelenmesine hasredilmişti ki yakın geçmişin ve güncel meselelerin incelenmesine hasredilen gayret bundan kat kat fazlaydı. Tüm bunlar, Ortadoğulu ların Avrupa'nın dilleri, kültürleri ve dinlerine bütünüyle ilgisiz tutumlarıyla tam bir tezat teşkil etmektedir. Savunma ve diplomasiden, dolayısıyla da Avrupa devletleriyle ilişkilerden sorumlu olan Osmanlı devleti dışında Avrupalı devletler hakkında biraz olsun bilgi toplamaya ve derlemeye ihtiyaç duyan bir başka devlet yoktu. Bununla birlikte, eldeki kayıtlar, Osmanlı devletinin onsekizinci yüzyılın ikinci yarısına kadar derlediği bilgilerin genellikle sathi ve hemen her zaman güncel olmaktan uzak olduklarını göstermektedir.

Ebedilik duygusu, yani hiçbir şeyin değişmez olduğu duygusu, Müslümanlar tarafından diğer zamanlar ve mekanlarla ilgili olarak kaleme alınan yazılarda olduğu gibi Avrupa'yla ilgili olarak kaleme alınan yazılarda da karakteristik bir özellik olarak kendini izhar eder. Bir Müslüman hekim veya bilimadamı, elli veya yüz yıl önce kaleme alınmış tıpla veya bilimle ilgili bir eseri tercüme etmeyi yeterli bulur. Kâtib Çelebi, 1655 yılında Hristiyanlık hakkında yazarken, daha sonraki beşyüz yıllık süre içerisinde değişikliklerin ortaya çıkmış olabileceğini hiç

hesaba katmadan, Reformasyona, din savaşlarına ve hatta Roma ile Konstantinopol arasındaki ayrılığa hiç değinmeden Ortaçağ polemiklerini anlatıp konuyu kapatır. Keza, onsekizinci yüzyıl başlarında yazmakta olan Osmanlı tarihçisi Naima da, aynı ruh haliyle, Ortaçağ haçlılarıyla içinde yaşadığı dönemin Avrupa devletlerini farksız görür ve ikincileri ayrıntılı olarak ele almaya gerek duymaz; aynı şekilde, onsekizinci yüzyıl sonlarında Avrupalı kadınların giysilerini resmetmek isteyen bir Türk ressamın da onyedinci yüzyıl modellerinden yararlandığını görmekteyiz.

Bu iki toplumun birbirlerine karşı tutumlarındaki bu farklılık nedendir? Bu farkın Avrupalıların daha büyük bir dini hoşgörüye sahip olmalarından kaynaklanmadığı kesindir. Aksine, Hristiyanların İslama karşı tutumları Müslümanların Hristiyanlara karşı tutumlarına nazaran çok daha bağnaz ve hoşgörüsüz olmuştur. Müslümanların daha hoşgörülü davranmış olmaları kısmen teolojik ve tarihi, kısmen de pratik nedenler dolayısıyladır. Peygamber Muhammed, İsa'dan altı asır sonra yaşamıştır. Hem Hristiyanlar hem de Müslümanlar kendi din ve vahiylerinin Allah'ın insanlığa nihai hitabını temsil ettiğine inanıyordular. Fakat tarihsel geliş sıralamaları bu dinlerin birbirlerini algılayışlarında bir farklılığı empoze ediyordu. Müslümanlara göre İsa, Muhammed'in müjdeleyicisi, Hristiyanlara göre ise Muhammed bir yalancı peygamber idi. Müslümanlara göre Hristiyanlık, yegane gerçek dinin daha önceki bir dönemde gelmiş olan eksik ve vakti geçmiş bir formuydu, dolayısıyla da hakikatin gerçek bir vahye dayalı unsurlarını içeren bir dindi. Bu yüzden, Yahudiler gibi Hristiyanlar da Müslüman devletten hoşgörülü muamele görmeye hak sahibiydi. Oysa Hristiyanlığın, kendinden sonra gelmiş bir dinle ilişkilerinde böylesi bir tutum sergilemesi teolojik açıdan imkansızdı. Hristiyanlar için Yahudilere hoşgörü göstermek yeterince zordu ki onların Yahudiliğe bakışlarıyla Müslümanların Hristiyanlığa bakışları muhtemelen aynı şekildeydi. Hristiyanlara göre İslama hoşgörülü olmak İsa'dan sonra bir vahyin ve İnciller'den sonra bir kutsal kitabın geldiğini tasdik anlamı taşırdı ki böyle bir tasdikte bulunmaya hazır değillerdi.

Bu tutum farklılığının pratik sebepleri de vardı. İslam, nüfusunun çoğunluğunu Hristiyanların oluşturduğu bir dünyada

zuhur etti ve yönettikleri ülkelerde Müslümanlar uzun süre bir azınlık olarak kaldılar. Çoğunluğu oluşturan tebeanın dinlerine belli ölçüde hoşgörülü olmak idarecilik açısından ve iktisadi açıdan bir gereklilikti ki Müslüman yöneticilerin çoğu bu gerçeği görme basireti göstermişlerdir. Avrupa içinse genelde bu gibi gereklilikler söz konusu değildi. Koşut bir problemin ortaya çıktığı tek ülke İspanya olmuştur; Yeniden-fetih hareketinin burada sergilediği hoşgörüsüzlüğün bedeli ağır olmuş, Mağribilerin ve Yahudilerin sürülmeleri ülkenin fakirleşmesine yol açmıştır.

Bu iki medeniyetin uyandırdıkları ilgi ve meraklar arasında da önemli farklılıklar vardır. İslami dünyadaki halk ve kültürlerin çeşitliliğine karşılık Ortaçağdaki Frenk Avrupa herhalde son derece tekdüze bir yer görünümündeydi. O dönemde Avrupa'da büyük ölçüde tek bir din, tek bir ırk ve bir çok bölgede tek bir kültür mevcuttu. Az sayıdaki elit toplumsal sınıf için bir tek giysi türü vardı. Tüm bunlar İslam dünyasındaki ırk, inanç, elbise ve kültür çeşitliliğindeki zenginlikle tam bir tezat arzetmektedir. Hatta Frenk Hristiyanlığı tekbiçimliliği korumaya çalışmıştır; en azından herhangi bir tür sapmaya hoşgörülü davranmakta veya yaşama izni vermekte zorlanmış gözükmektedir ve normdan uzaklaşan sapkınlar, cadılar, Yahudiler ve diğerlerinin peşinde çok enerji harcamıştır.

Avrupa'nın bundan daha büyük bir çeşitlilik arz eden yegane cephesi lisanlarıydı. Arapça konuşanların oluşturduğu dünyada Arapçanın din, ticaret ve kültürün yegane dili, geçmişin bilgisinin hazinedârı, şimdinin alışverişinin yegane iletişim aracı olmasına rağmen, Avrupalılar, gündelik amaçlar, din ve bilim için birbirinden farklı olan çok sayıda dil kullanıyorlardı. Avrupa klasikleri ve Hristiyanların kutsal kitapları Latince, Yunanca veya İbranca idi ki Eski Ahit'in Aramî diliyle yazıldığını dikkate alacak olursak bunlara dördüncü bir dil olarak Aramcayı de eklemek mümkündür. Bu yüzden, Avrupalılar, kendi dilleri dışındaki zor dilleri öğrenmeye ve bu dillerde ustalaşmaya başından beri ihtiyaç duymaktaydılar; bundan da ötesi, yabancı dillerle yazılmış dış kaynaklarda da bilgelik bulunabileceğini kabule hazırdılar ki bu dillere yaklaşmak demek onları öğrenmek demekti. Araplar arasında ise durum farklıydı, çünkü onların dili aynı zamanda hem dini, hem klasik hem

de gündelik dildi ve bu yüzden de hiç kimse bir başka dili öğrenmeye ihtiyaç duymuyordu.

Avrupa'da çok sayıda farklı dil konuşulmaktaydı ve bunların her birinin kullanım alanı farklıydı. Bu yüzden, Avrupalılar, komşuları tarafından anlaşılmak, öğrenim görmek ya da iş seyahati yapabilmek için başka diller öğrenmeleri gerektiğini çocukluklarından itibaren biliyordular. Bugün bile, Akdeniz'in güney sahilinde bir tek yazı dili, yani Arapça mevcutken, kuzey sahilinde bu sayı neredeyse bir düzinedir.

Müslüman ülkelerdeki şehirlerde, özellikle de Arap ülkelerindeki şehirlerde envai çeşit insan vardı. Seyyahlar, ziyaretçiler, köleler ve Asya'dan, Afrika'dan ve hatta Avrupa'nın uzak ülkelerinden gelen tüccarlar bu çeşitliliği daha da artırıyordu. Tuhaf çehreli ve yabancı giysili insanların varlığı, bu gibi insanların oldukça fazla olduğu Ortadoğu'nun büyük metropollerinde yadırganmıyordu. Avrupa'nın tekdüze başşehirlerinin sakinleri için ise Faslı, Osmanlı, Farisi ve diğer egzotik ziyaretçilerin oluşturduğu izlence kadar olağanüstü merak uyandırıcı birşey yoktu.

Çoğunlukla kaba bir şekilde sergilenen bu ilgi, Avrupa'yı ziyaret eden birçok Müslüman tarafından dile getirilmiştir. Onsekizinci yüzyıl başlarında, bir Türk görmeye duydukları merakı gidermek için epeyce uzak yerlerden gelip uzun süre bekleyen ve epeyce bir rahatsızlığa göğüs geren Avrupalıların bu garip davranışları Osmanlı Elçisi Mehmed'i hayrete düşürmüştü. Burada merak olarak tercüme edilen kelime *hırs* kelimesidir ki bu kelimeyi istek, arzu veya açgözlülük şeklinde tercüme etmek daha doğru olur.[4] 1790 yılında Berlin'e giderken Cöpenick'te mola veren Azmi Efendi ise şunları kaydeder: "Yüce Sultanlığımız tarafından otuz yıldır Berlin'e elçi gönderilmediğinden, Berlin halkı şehre girmemizi bekleyemedi. Kışa ve kara rağmen kadın-erkek at arabalarıyla, atlı ve yaya olarak geldiler ve bizi dikkatle süzüp geri döndüler."[5] Azmi, Cöpenick'ten Berlin'e giden yol boyunca yolun her iki tarafında da izleyici kalabalıkları gördüklerini söyler. Başşehre vardıklarında ise daha büyük bir kalabalıkla karşılaşırlar. Vasıf, Madrid'e girerken benzer manzaralarla karşılaştığını belirtir.[6] Sırf kendilerini görmek için halkı böyle bir zahmete girmeye ve hatta hatırı sayılır meblağlar ödemeye iten ilgiden diğer ziyaretçilerin de pek

çoğu etkilenmiş ve çok memnun olmuslardır. Bu tür bir merak aşina olmadıkları ve bu ilgiyi ifade etmekte zorlandıkları açıktır.

Bu iki kültürün tutumları arasındaki farklılığı, ilk evreler için, birinin öğrenecek diğerininse sunacak şeye daha çok sahip olmaları gerçeğine hamletmek mümkündür. Fakat, Haçlı Seferlerinin sona ermesinden sonraki safha için bu açıklama artık geçerliliğini yitirir; Ortaçağın sonlarına geldiğimizde ise bu tutum farklılığının iki toplum arasındaki temel farklılıklardan biri olduğu apaçık bir hal alır.

Önceleri Avrupalılar yabancı insanlara karşı genellikle ilgisizdiler. Bunun tabii ki istisnaları vardı. Tarihin babası kabul edilen Herodot, Yunanlılarla birlikte barbarları da, yakın geçmişle birlikte antik dönemi de kaleme almıştı. Doğu dillerini okuyamadığından, elde etmek istediği bilgiye ulaşmak için Doğuda seyahatler ve araştırmalar yapmıştı. Yüzyıllarca sonra, Kudüs Latin Krallığı'ndaki Sur'un Başpiskoposu olan William (ö. 1190) isimli bir diğer Avrupalı, komşu Müslüman monarşileri ele alan bir tarih kitabı yazdı. O da Doğudaki kaynaklardan yararlandı ve Arapça bildiği için özgün metinleri okuyabildi.

Fakat yabancıların tarihiyle ilgilenen bu gibi kişilerin sayısı oldukça azdı. Hem Antikçağdaki hem de Ortaçağdaki Avrupalı tarihçilerin çoğu çalışmalarını kendi ülkelerinin insanları ve olaylarıyla, genellikle de kendi yaşadıkları zamanla sınırlıyorlardı. Öyle görünüyor ki, bu yazarların okuyucularının bekledikleri şey de buydu. Herodot, klasik müverrihlikte az sayıda kişi tarafından taklit edilmiş ve genelde takdirden çok alaya konu olmuştur. Aynı şekilde, Surlu William'ın doğudaki Haçlılarla ilgili tarih çalışması geniş bir okuyucu kitlesine ulaştığı halde, Müslümanlarla ilgili olarak kaleme aldığı tarih çalışması sadece bir tek elyazması nüsha olarak günümüze ulaşmıştır.

Önceleri Yunan ve Asya etkilerine alabildiğine açık olan İslam medeniyetinin sonraları Batıyı son derece kesin bir şekilde reddetmiş olması garip gözükebilir. Fakat bunun muhtemel nedenlerini ortaya koymak mümkündür. İslamın halen yeniliğe açık olduğu ve gelişimini sürdürdüğü dönemde, gözle görülür ve elle tutulur bir aşağı kültür görünümü sergileyen batı

Avrupa'nın, Müslümanların gururunu okşayacak bir görüntüden öte sunacak pek birşeyi, ya da hiçbir şeyi yoktu. Dahası, batı Avrupa'nın Hristiyan olması ona itibar edilmemesi için yeterli bir sebepti. Birbirini izleyen vahiylerin Muhammed'in nihai elçiliğinde bütünlük kazandığı şeklindeki Müslüman inancı, en son ve mükemmel şekliyle kendilerinin olan bir şeyin daha eski ve eksik şekli olarak Hristiyanlığı reddetmelerine ve buna koşut olarak da Hristiyan düşünce ve medeniyetini ciddiye almamalarına neden oluyordu. Doğu Hristiyanlığının ilk tesirinden sonra, İslam üzerindeki Hristiyani tesirler, hatta yüksek Bizans medeniyetinin etkileri bile asgari düzeye indi. Sonraları İslamın gerilemeye başlayıp Hristiyanlığın atağa geçmesinin doğurduğu yeni ilişki dönemine gelindiğinde ise, İslam, kendi düşünce ve davranış tarzları içinde billurlaşmış ve dış etkiye, özellikle de Batıdaki bin yıllık hasımdan gelen etkilere karşı tepkisiz hale gelmiş bulunuyordu. İslam halkları, çöküş sürecine girmiş olmasına rağmen hala geçilemez bir engel olan Osmanlı İmparatorluğu'nun askeri gücünün oluşturduğu duvar sayesinde, —Batıdaki bizlerin bazılarının bugün yapmakta oldukları gibi— kendi medeniyetlerinin diğer tüm medeniyetlere nazaran ölçülemez derecede bulunan ve ebedi sürecek bir üstünlüğe sahip olduğu inancını yeni çağın seherine kadar muhafaza ettiler. Ortaçağ Müslümanlarına göre, Endülüs'ten İran'a kadar uzanan Hristiyan Avrupa, cahil kafirlerin geri kalmış bir ülkesiydi. Bir zamanlar için herhalde doğruluğu kanıtlanmış bir bakış açısını yansıtan bu görüş, Ortaçağın sonlarına gelindiğinde yok olmaya yüz tutmuştu.

O sıralarda, Avrupa, dış dünyaya karşı tutumunu kökten değiştirmiş bulunuyordu. Avrupa'nın entellektüel merak ve bilimsel araştırmacılığının büyük çiçeklenme evresi, üç büyük gelişmenin talihli fakat tesadüfî olmayan eşzamanlı gerçekleşiminden büyük ölçüde beslendi. Bu gelişmelerden biri, barbar ve medeni garip insanlarıyla ve Avrupa'nın hafızası, klasikleri ve dini kitaplarınca bilinmeyen kültürleriyle bütünüyle yeni bir dünyanın keşfi idi. Böylesine muazzam bir olayın insanı biraz olsun merak sahibi kılmaması imkansızdı. Diğer gelişme ise Rönesans, yani antikitenin yeniden keşfi idi ki hem böyle bir meraka bir örnek hem de bu merakı tatmin için bir metod oluşturuyordu. Üçüncüsü gelişme ise —din adamlarının dü-

şünce ve düşüncenin dile getirilişi üzerindeki otoritelerinin zayıflamasına ve antik Atina'dan beri benzeri görülmemiş bir şekilde insan aklının özgürleştirilmesine yol açan— Reformasyonun başlamasıydı.

Müslümanlar kendi keşiflerini yapmış, Arap-Müslüman ordularının yayılımı sayesinde Avrupa, Hindistan ve Çin gibi uzak ve farklı medeniyetleri tanımışlardı. Müslüman dünya, ayrıca, antik Yunan'ın yeniden canlandırılması ve daha az bir ölçüde olarak İslamın ilk yüzyıllarında Fars klasiklerinin tedrisatı yoluyla kendi rönesansını da yaşamıştı. Fakat bu olaylar eşzamanlı gerçekleşmediği gibi bu olayları teolojik bağların herhangi bir şekilde zayıflaması da izlemedi. İslami rönesans, İslamın yayılımının durduğu ve Hristiyanlığın karşı atağının başladığı bir zamanda gerçekleşti. Eskilerle yenilerin, teologlarla felsefecilerin mücadelesi, birincilerin ikincilere karşı kesin ve kalıcı bir zaferiyle sonuçlandı. Bu durum, Müslüman dünyanın kendi kendine yeterli olduğu, gerçek dinin ve —Müslümanlar için aynı anlama gelen— medeni yaşam tarzının yegane mümessili olduğu inancını güçlendirdi. Müslümanların, bu dünya ve kendilerinin bu dünyadaki yerleriyle ilgili bu bakışlarını değiştirip Hristiyan Batıya aşağılamayan bir gözle bakacak hale gelmeleri için yüzyıllar süren yenilgi ve ricatları yaşamaları gerekti.

İslam ile Batı arasındaki önemli ve yerinde farklardan biri, ticaretin kapsam ve ölçeği ile ticaretle iştigal edenlerin tesirlerindeki fark idi. Ortadoğu'daki çoğu zengin olan sayısız Avrupalı tüccar, politika ve eğitim üzerinde giderek artan bir ölçüde bir etki ve hatta kimi zaman da denetim imkanı elde ettiler. Avrupa'daki sayıları az ve önemsiz olan Müslüman tacir ve bezirganlar ise bir burjuva toplumu oluşturup sürdürmede ya da asker, bürokrat ve dini seçkinlerin devlet ve okullar üzerindeki etkilerine meydan okumada başarısız oldular. Bu farklılık, Müslümanların toplumsal ve entellektüel tarihlerinin her cephesinde sonuçları gözlenebilen bir farklılıktır.

Bazan, Batının meydan okumasına karşı İslam dünyası ile Japonların sergiledikleri birbirinden çok farklı tutum arasındaki çelişkiye değinilir. İslam dünyası ile Japonların içinde bulundukları şartlar birbirinden çok farklıydı. Batılı güçlerin müdahale ve saldırılarından masun uzak adalarda yaşamalarının

Japonlara sağladığı avantaj dışında bir fark daha söz konusuydu. Müslümanların Avrupa ile ilgili algıları dinin etkisi, daha doğrusu, hakimiyeti altında olduğu halde, dinin Japonlar üzerinde etkisi hiç yoktu veya oldukça sınırlıydı. Müslümanlar, dünyanın geri kalan kısmı gibi, Avrupa'yı da herşeyden önce dini terimlerle, yani Batılı, Avrupalı veya beyaz olarak değil de Hristiyan olarak teşhis ediyordu ve Uzakdoğu'nun aksine, Hristiyanlık, Ortadoğu'da biliniyor ve küçümseniyordu. Bozulmuş ve hükmü kalkmış bir dinden kayda değer ne öğrenilebilirdi ki?

Daha da kötüsü, Hristiyanlık, sadece aşağı bir din olarak değil fakat düşman bir din olarak da görülüyordu. İslam, yedinci yüzyılda Arabistan'da ortaya çıktığı andan itibaren, Müslümanların gerçekleştirdikleri fetihler ve Hristiyanların Yeniden-fetihleri, cihad ve Haçlı Seferleri, Türklerin ilerlemesi ve Avrupa'nın yayılmacılığı yoluyla neredeyse kesintisiz bir şekilde Hristiyanlıkla mücadele içinde oldu. Bir çok cephede pek çok savaş yapmış olmasına rağmen, İslam, en uzun ve en tahripkar savaşları Hristiyanlığa karşı gerçekleştirmiş ve bu savaşlar Müslümanların bilincine kusursuz büyük cihad olarak yerleşmişti. Düşmandan savaş alanında öğrenilecek şeylerin var olduğu kesin idiyse de değer ve etki itibariyle sınırlı olan bu derslerin tesirleri İslamın toplumsal ve entellektüel savunucuları tarafından gideriliyordu.

Avrupa'ya giden Müslüman ziyaretçilerin bazıları yararlı bilgi edinmekle ilgilendiler. Bu ilgi, önceleri hemen hemen sadece silahlı mücadele alanında bir yenilik gerçekleştirmede yararlı olabilecek askeri bilgilerle sınırlı oldu. Avrupa'dan dönen Türklerin ve Faslıların elçilik raporlarında elçilerin görevlendirildikleri yerlere gidiş ve gelişlerinin, geçilen yolların, karşılaşılan binek değiştirme yerlerinin ve savunma araçlarının genellikle oldukça ayrıntılı tasvirlerinin yer alması bundan dolayıdır. Zamanla yararlı olacağına hükmedilen bazı politik bilgilere de yer verilmeye başlandıysa da bu aşamaya geçilmesi hayli zaman aldı. Ortaçağ boyunca politik bilgiye neredeyse hiç önem verilmedi; hatta onsekizinci yüzyıl sonlarına kadar Avrupa'dan gelen Osmanlı siyasi raporları bile insanı hayrete düşürecek ölçüde bölük pörçük, sığ ve naif oldu.

Onsekizinci yüzyılın sonlarına doğru, Müslümanlar, Avru-

pa'ya giderek artan bir ilgiyle bakmaya, bu garip ve tehlikeli hale gelmiş toplumu tanımaları gerektiğinin farkına vardıklarını göstermeye başladılar. Müslümanlar, Hristiyan Avrupa'da seyahat etmeye ve hatta orada bir müddet kalmaya ilk defa hazırdılar. Kalıcı elçilikler kuruldu ve değişik rütbelere sahip Osmanlı memurları Avrupa'da bazan yılları bulan uzun süreler için kalmaya başladılar. Bu memurların ardından, Ortadoğulu yöneticiler, kendi rejimlerinin muhafazası ve hakim oldukları bölgelerin savunulması için gerekli sanat ve becerileri elde etmeleri için önce birkaç, sonra da giderek artan sayıda öğrenci göndermeye başladılar. Yine askeri amaç güdülmekteydi, fakat bu sefer elde edilen sonuçlar beklenenden çok farklı oldu. Bu öğrencilerin Avrupa üniversitelerinde ve hatta askeri okullarında gördükleri dersler payitahttaki efendilerinin arzu ve niyetlerinin ötesine geçti. Ondokuzuncu yüzyılın sonuna gelindiğinde, bir Avrupa dilini okumaya muktedir Türk, Arap ve İranlıların sayıları hala hatırı sayılır ölçüde azdı ve bu az sayıdaki insanın büyük bölümünü de mühtediler veya Hristiyanlık veya Yahudilikten İslama geçmiş mühtedilerin oğulları oluşturuyordu. Buna rağmen, bu kişiler, ders kitapları dışında başka şeyler de okuyan bir grup oluşturmaya ve önce tercümanlar, daha sonraları ise mütercimler olarak önemli etkilerde bulunmaya başladılar.

Ondokuzuncu yüzyıl içerisinde Müslümanların Avrupa'yı keşiflerinin hiz, ölçek ve kapsamı —Avrupa tesirinin ortaya çıkış sırasına göre önce birkaç ülkede, sonraları ise diğerlerinde— köklü bir değişikliğe uğradı ve keşif bütünüyle yeni bir nitelik kazandı.

Bu değişikliğin ana nedeni, Avrupa'nın artık apaşikar bir hal almış olan dünya hakimiyeti idi. Fakat, yeni kanalların açılması, her şeyden çok da matbaanın Müslüman ülkelere girişi ve Müslüman okuyucuların Avrupa'nın gerçeklerine ve fikirlerine ulaşmalarını sağlayan gazete ve dergilerin kurulması ve kitapların basılması bu keşif sürecini büyük ölçüde hızlandırdı.

Bu yeni kanalların en etkililerinden biri gazeteydi. Bu Avrupai yenilik İslami doğunun bütünüyle yabancı olduğu birşey değildi. Daha 1690 yılında, Faslı elçi Gassânî, matbaa makinesini "yazı yazan değirmen" diye niteleyen ve o vakitler İspan-

ya'da yayınlanmakta olan küçük gazetelerden söz eden bir yazı kaleme almıştır.[7] Gassânî, diğer şeyler yanında, bu gazetelerin "sansasyonel yalanlarla dolu" olduklarını da gözlemlemiştir. Osmanlı gözlemcileri Avrupa basınına ilk olarak onsekizinci yüzyılda ilgi göstermişlerdir ki, Divan-ı Hümâyûnu bilgilendirmek için bu gazetelerden bazı yazıların tercüme edildiklerine dair kanıtlar vardır. Aralıklı olarak gerçekleşen bu uygulama Osmanlı hükümeti tarafından bir basın bürosunun kurulmasına ve ondokuzuncu yüzyıl boyunca ve daha sonraları sürdürülmesine yol açmıştır. Kahire'deki Hidiv Sarayı arşivleri, Batılı basına yönelik benzer bir faaliyetin Muhammed Ali Paşa'nın halefleri tarafından da gerçekleştirildiğini ortaya koymaktadır.

Bölgedeki ilk gazeteler yerli müteşebbisler tarafından değil yabancı müteşebbisler tarafından yayınlanmaya başlandı. Fransızların gözetiminde Fransızca olarak yayınlanmaya başlanan bu ilk gazeteler, Fransız devrimci hükümetinin propaganda faaliyetlerinin bir parçasını oluşturuyordu. 1790 yılında İstanbul'daki büyükelçiliklerinde bir matbaa makinesi kurarak bültenler, tebliğler ve değişik bildiriler yayınlamaya başlayan Fransızlar, 1795 yılına gelindiğinde, Fransız kökenli insanlara rehberlik makamında olan altı ila sekiz sayfalık bir bülteni iki haftada bir yayınlamaktaydılar. Osmanlı hakimiyeti altındaki bölgelerin bir ucundan diğer ucuna kadar dağıtılan bu bülten, ertesi yıl yerini, Ortadoğu'da yayınlanan ilk gazete ünvanını taşıyan *La Gazette Française de Constantinopole*'ye bıraktı.[8]

Bonaparte, Mısır'ı işgal ederek İstanbul'daki bu gazetenin yayınının sona erdirilmesine neden olmuşsa da, Fransızca yazı karakteriyle olduğu gibi Arapça ve Yunanca yazı karakterleriyle de donatılmış olan iki matbaa makinası getirterek Kahire'de yeni bir gazeteyi yayın hayatına soktu. Fransızların 29 Ağustos 1798 tarihine tekabül eden 12 Fructidor VI tarihinde ilk nüshasını yayınladıkları *Courier de l'Egypte*, o tarihten itibaren beş günde bir yayınlanmaya ve yöreyle, bazan da Avrupa'yla ilgili haberler yayınlamaya başladı. Bu gazetenin yayın hayatı 116 sayı sürdü.

Bu gazete ve daha muhteris bir mecmua olan *La Decade d'Egypte* bütünüyle Fransızca olarak yayınlanıyordu. Fakat General Kléber'in 16 Haziran 1800'de bir suikastçı tarafından öldürülmesinin ardından onun yerini alan Abdullah Menou ilk

Arapça gazeteyi yayınlatmaya başladı. *El-Tenbih* isimli bu gazetenin yayın hayatı kısa sürdü.

1824 yılında İzmir'de aylık bir gazetenin yayın hayatına sokulmasıyla Ortadoğu'da gazete matbaası kurmada ikinci aşamaya geçilmiş oldu. Fransızca yayınlanmasına ve genelde yabancı topluluğa hitap etmesine rağmen, bu gazete, dönemin ilişkilerinde önemli rol oynadı ve bazı durumlarda, Yunanlı isyancılara karşı Osmanlıları savunması durumunda olduğu gibi, editörünün büyük güçlerle sorunlar yaşamasına neden oldu. Bu kısa süreç iki hususu açığa çıkardı: basının gücünü ve sansür tehlikesini. Gazetenin yayın çizgisinden rahatsız olan Rusya, Türk yetkilileri gazeteyi susturmaya ikna etmek için uğraştı. Dönemin vak'anüvisi Lütfi, Rus büyükelçisinin ağzından şunları nakleder:

> Gerçekten de Fransız ve İngiliz muhabirler görüşlerini kralların karşı dahi dile getirebiliyorlar; bu yüzden, bu gazeteciler Fransa ile İngiltere arasında birçok savaşın çıkmasına neden oldular. Allah'a şükür, ilahi güçler tarafından korunan bölgeler [Osmanlılara ait bölgeler kastediliyor] bu adamın bir süre önce İzmir'de ortaya çıkıp gazetesini yayınlamaya başlamasına kadar bu tür şeylerden korundu. Bu adamı durdurmak hayırlı olacaktır....[9]

Bu müthiş uyarıya rağmen yayınını sürdüren gazetenin peşinden zamanla başka gazeteler de sökün etti.

1826 yılında Paris'e giden Mısırlı Şeyh Rifa'a, basının önemini hemen kavramıştı.

> İnsanlar başkalarının düşüncelerini *Journal* ve *Gazette* diye isimlendirilen günlük yayınlardan öğreniyorlar. Bu yayınlar vasıtasıyla ülke içinde ve dışında vuku bulan yeni olayları öğrenmek mümkün oluyor. Bu yayınlarda sayılamayacak kadar çok yalan haberlerin yer almalarına rağmen insanlara bilgi veren haberler de bulunuyor; yeni tartışmaya açılmış bilimsel soruları, ilginç açıklamaları veya faydalı öğütleri gerek sıradan insanlara ait olsun gerekse ricale ait olsun tartışıyorlar; avamdan olan kişiler bazan ricalin aklına gelmeyen fikirler serd edebiliyorlar.... Bu yayınların sağladığı yararlar arasında şunlar yer alıyor: bir kişi iyi veya kötü fakat önemli bir iş yaptığında, *Gazete* çalışanları, bu

kişinin iyi iş yapmışsa takdir görmesi, kötü iş yapmışsa kınanması için sözkonusu fiil hakkında yazı yazarak hem ricali hem de avamı bilgilendiriyor. Aynı şekilde, birisi tarafından mağdur duruma düşürülen kişi bu yayınlara şikayetini yazdığında hem rical hem de avam bundan haberdar oluyor ve mağdur edenin ve mağdur olanın öyküsü nü hiçbir tarafı atlanmamış ve değiştirilmemiş olarak öğreniyorlar; böylece adalete intikal eden ve yerleşik yasalara göre hükme bağlanan olay başkaları için bir uyarı ve örnek oluşturuyor.[10]

Ortadoğu dillerinden biriyle gerçekleştirilen ilk süreli yayın [olan *Vakâyi-i Mısriyye*], Mısır'da Mehmed Ali Paşa tarafından yayın hayatına sokuldu. 20 Aralık 1828 tarihinde ilk nüshası çıkan bu yayın Mısır'ın resmi gazetesiydi. Bu gazetenin muadilini Osmanlılar birkaç yıl sonra, 1832'de yayınlamaya başladılar [*Takvim-i vekâyi*']. Baş makalelerden biri, yanlış anlaşılmayı önlemek ve bilgisizce yapılacak eleştirinin önüne geçmek amacıyla yayınlanmakta olan bu resmi gazetenin eski bir Osmanlı kurumu olan imparatorluk tarihçiliğinin doğal bir uzantısı olduğunu ve sözkonusu kurum gibi bu gazetenin de "olayların gerçek yapısını ve hükümetin emir ve faaliyetlerinin gerçek anlamını" bildirme işlevini üstlendiğini söyler. Makale, bir diğer amacın da ticaret, bilim ve sanatlarla ilgili yararlı bilgiler temin etmek olduğunu belirtir. 1834 yılında Osmanlı posta servisinin faaliyete geçişi, 1840 yılında William Churchill isimli bir İngiliz tarafından haftalık olarak yayınlanmaya başlayan ilk gayrı resmi gazetenin [*Cerîde-i Havâdis*] yayın hayatına atılmasına kadar yegane Türkçe gazete olarak kalan bu gazetenin dağıtımına büyük ölçüde yardımcı oldu. İran'da da, İngiltere'de öğrenim görmüş ilk İranlılardan biri olan Mirza Muhammed, 1835 yılında bir tür resmi bir bülten *[Ahbâr-ı Vakâiyye]* yayınlamaya başladı.

Modern okuyucu için Kahire, İstanbul ve Tahran'da yayınlanan bu resmi gazeteler sığ, yavan ve ilgi çekici olmaktan uzak gazeteler olarak gözükürdü; buna rağmen, o dönemde bu gazeteler Türk, Mısırlı ve İranlı okuyucuların en azından dış dünya hakkında ufuklarını büyük ölçüde genişletmiş ve o zamana kadar bilinmeyen kurum ve fikirleri ifade edecek yeni bir gazetecilik terminolojisinin oluşmasına katkıda bulunmuşlar-

dır. Bunun sonunda gerçekleşen sözlük devrimi, keşif sürecinde önemli bir ilerlemenin gerçekleşmesini sağladı. Bu, daha sonraki gazete ve dergilerin de katkısıyla, çoğu Avrupalılarca kaleme alınmış Avrupa'yla ilgili bilgilerin Müslüman okuyuculara ulaşmasını sağlayan çevirilerin düzenli olarak artışında bir araç veya vasıta vazifesi de görmüştür.

Ondokuzuncu yüzyılın ilk yarısında, biri Türkiye'de diğeri ise Mısır'da olmak üzere batılılaştırma reformlarını düzenleyen iki belli başlı merkez vardı. Her iki merkezde de Batılı kitapların tercüme edilip yayınlanmasına özel bir önem verilmekteydi. Özellikle de Mısır'da, Abbasi Halifelerinin Yunan felsefe ve bilim eserlerinin tercüme edilmesi emrini verdikleri zamandan beri benzeri görülmemiş olan devlet destekli bir organize çeviri faaliyeti vardı. 1822-1842 yılları arasında Mısır'da 243 kitap basıldı bunların oldukça büyük bir kısmı tercümeydi. Bu eserlerin çoğu, Arapça konuşulan bir ülkede yayınlanmalarına rağmen Türkçe idi. Mehmed Ali Paşa döneminde Mısır'ın yönetici seçkinlerinin dili hala Türkçe olduğundan, harbiye ve bahriye ile ilgili kitaplarla kuramsal ve uygulamalı matematikle ilgili eserlerin hemen hepsi Türkçe idi. Buna rağmen, tıp, veterinerlik ve ziraatle ilgili eserlerin büyük kısmı ise, bu konular Türkçe konuşan yönetici seçkinlerin inhisarında olmadığından Arapçaydı. Faydalı bir bilim olarak belli bir önem atfedilen tarihin de seçkinlere has bir konu olduğunu görüyoruz, zira Mehmed Ali'nin matbaasında ilk dönemde basılan tarih kitaplarının hepsi Türkçedir. 1829-1834 yılları arasında, biri Rusyalı Büyük Katerina'yla, üçü Napolyon ve dönemiyle ilgili olmak üzere tarihi içerikli dört kitap tercüme edi... Bir sonraki tarihi eser çevirisi ancak yedi yıl aradan sonra çıktı; Voltaire'in *Histoire de Charles XII* isimli eserinin çevirisi olan bu eser, 1841 yılında basıldı. Mısır'da yayınlanan sonraki tarihi eser çevirileri gibi bu çeviri de Arapça olarak yayınlandı.[11]

Mısır'da yayınlanan Türkçe çeviriler tabii ki Türkiye'de de okunuyordu ve bu eserlerin bazıları orada da yayınlanmıştı. Buna rağmen, İstanbul'daki çeviri faaliyetleri uzun süre bilimsel eserlerle sınırlı kaldı ve Avrupa'nın tarihle ilgili kitaplarının çevirilerinin İstanbul'da yayınlanmasına ancak yüzyılın ortalarında başlandı. Evrensel tarihle ilgili İngilizce bir özet-eserin tercümesinin 1866 yılında yayınlanması, yayıncılıkta bir dönüm noktası oldu.

Reşidüddin'in büyük vakayinamesinin yayınlanmasından sonra, İran'da, Batılı tarihe ilgi kaybolmuş gözükmektedir. Bu eserin birçok taklidi ortaya çıkmışsa da, bu eserler, uzak bölgeler geleneksel tarzda ele alınıyordu ve kayda değer hiçbir yenilik sözkonusu olmadı. Batılı tarihle ilgili birkaç eserle ancak ondokuzuncu yüzyılın başlarında karşılaşıyoruz ki bu eserlerin çoğu elyazması halindedir. Bu eserler, Batılı bilgi kaynaklarından çok Türkçe kaynaklardan yararlanılarak kotarılmışlardır. Yazarı bilinmeyen ve muhtemelen ondokuzuncu yüzyıl başlarında kaleme alınmış olan tarihsiz bir elyazması, İngiltere'nin tarihini Julius Caesar'dan I. Charles'a kadar yirmisekiz bölümde anlatır.[12] Bu eseri bir kenara bırakacak olursak, Avrupa ile ilgili olarak Farsça yazılmış eserler, ondokuzuncu yüzyılın ikinci yarısının ileri yıllarına kadar karşımıza çıkmaz. Bu tarihe gelindiğinde, hızla gelişen gazete ve süreli yayınlarla hem Arapça hem de Türkçe geniş bir literatürün mevcudiyeti Müslüman okuyucuların dünyaya bakışlarını değiştirmiş olmalıdır.

Ondokuzuncu yüzyılın ilk yarısında keşif sürecinin boyutları hayli arttı. Avrupa artık Müslüman kaşifler tarafından keşfedilmeyi beklememekte, Müslüman ülkeleri işgal etmekte ve Müslümanların ayak uydurmakta epey zorlandıkları ve asla gerçek anlamda kabule yanaşmadıkları bütünüyle yeni bir ilişki biçimini dayatmaktaydı.

Ondokuzuncu yüzyılın başlarında birçok hususta değişiklik görülüyordu. Bu değişikliklerden biri, daha önce sözünü etmiş olduğumuz gibi, yabancı dillere, yani Avrupa dillerine karşı tutumda gerçekleşmiştir. İlk kez, bir Batılı dili bilme, önce hoş görülebilir, sonra arzu edilir ve nihayet gerekli bir nitelik halini almış, genç Müslümanlara önce kendi ülkelerinde, sonra Avrupa'da yabancı hocaların önünde diz çöktürülmüştür. Böyle bir şey kısa bir süre öncesinde gerçekleşmiş olsaydı, bu davranış tuhaf ve iğrenç bulunurdu. Artık bir yabancı dil bilmek önemli bir nitelik halini almış, dil okulu ile tercüme odasının iktidar bulvarları olan ordu ve sarayda itibarı artmıştı. Koşullardaki aynı değişiklik, Hristiyan azınlıklara, özellikle de Türkiye veya İran'dakilere nazaran Müslüman çoğunluğun dil ve kültürlerini çok daha üst düzeyde paylaşan Arap ülkelerindeki azınlıklara yeni ve önemli bir rol verdi.

Avrupa'ya giden ziyaretçilerin sayısı artıyordu: önce diplomatlar, sonra öğrenciler, derken başkaları ve hatta bir müddet sonra siyasi mülteciler. Avrupai fikir ve bilginin Ortadoğu'ya nakli artık kıyaslanamaz ölçüde daha geniş boyutlu olarak hem aynı kanallardan hem de başka kanallardan gerçekleşmeye başladı. Avrupa'ya giden şahısların sayısındaki büyük artışa ek olarak birçok yeni ilişki biçimi de ortaya çıktı. Okullar, ordu, kitaplar, gazeteler, hükümet bürosu ve maliye, artık İslamın varlığını tehdit eder duruma gelmiş, muazzam ölçüde güçlü ve hızla artan bir kuvvete sahip olduğu yavaş yavaş kavranan ve anlaşılmasının ve bir ölçüde taklid edilmesinin gerekli olduğuna kanaat getirilen Avrupa hakkında Müslümanların bilgilerini derinleştirmek ve genişletmek için hep birlikte yardımda bulunuyorlardı.

Eski ilgisizlik ve küçümseyici tutum bir süre için değişikliğe uğruyordu, en azından yönetici seçkinlerin bazı unsurları arasında. Nihayet Müslümanlar hayranlıkla değilse de saygıyla ve belki de korkuyla Avrupa'ya yöneliyorlar ve en büyük övgü ifadesi olan taklitçiliklerini sergiliyorlardı. Keşif sürecinde yeni bir evre başlıyordu; neredeyse günümüze kadar sürmüş olan yeni bir evre.

Notlar

I. Bölüm

1. Edward Gibbon, *The Decline and Fall of the Roman Empire*, ed. J. B. Bury (London, 1909/1914), c. 6, bl. 52:16.
2. Zuhrî, *Kitâb al-Dju'râfiya*, Mappemonde du Calife al-Ma'mun réproduite par Fazàri (III/IX s.) rééditée et commentée par Zuhrî (VIe/XIIe s.), ed. M. Hadj-Sadok, *Bulletin d'études orientales* 21 (1968): 77/230; karş. Fransızca terc., s. 39.
3. Ibn 'Abd al-Hakam, *Futûh Misr wa-akhbâruhâ*, ed. C. C. Torrey (New Haven, 1922), ss. 216-217.
4. Ibn al-Qalânisî, *Dhayl ta'rîkh Dimashq (History of Damascus 365-555 Hicri)*, ed. H. F. Amedroz (Beyrut, 1908), s. 134; karş. İngilizce terc., H. A. R. Gibb, *The Damascus Chronicles of the Crusades*, (London, 1932), s. 41.
5. Ibn al-Athîr, *al-Kâmil fi"l-ta'rikh*, ed. C. J. Thornberg (Leiden, 1851-1876), 10:185, yıl 491.
6. *Ibid*, 10192-193, yıl 492.
7. E. Asthor, "The Social Isolation of the *Ahl adh-Dhimma*," *Pal Hirschler Memorial Book* (Budapeşte, 1949), ss. 73-94.

8. Abû Shâma, *Kitâb al-Rawdatayn fî akhbâr al-dawlatayn*, 2. ed. M. Hilmî Ahmad (Kahire, 1962), 1 pt. 2:621-622.
9. *Osmanlı Tarihleri*'nde Ahmedi, ed. N. Atsız (İstanbul, 1949), s. 7; karş. Paul Wittek, *The Rise of the Ottoman Empire* (London, 1938), s. 14.
10. Oruç, *Die frühosmanischen Jahrbücher des Urudsch*, ed. F. C. H. Babinger (Hanover, 1925), s. 124; *Oruç Beğ Tarihi*, ed. N. Atsız (İstanbul, 1972), ss. 108-9.
11. İngilizce terc., E. J. W. Gibb, *The Capture of Constantinople* (London, 1879), ss. 33-34 (hafifçe gözden geçirilmiş); karş. Sa'd al-Din, *Taj al-tawarih* (İstanbul, 1279 Hicri), 1:419dv.
12. Tursun, *The History of Mehmed the Conqueror*, ed. ve terc. H. İnalcık ve R. Murphy (Minneapolis ve Şikago, 1978), fols. 156a-156b.
13. Neşri, *Gihânnümâ, die Altosmaniche Chronik des Mevlânâ Mehemmed Neschrî*, ed. F. Taeschher (Leipzig, 1951), 2:307-8; *Kitab-ı Cihan Nüma, Neşri Tarihi*, ed. F. R. Unat ve M. A. Köymen (Ankara, 1949), 2:838-39.
14. R. Knolles, *The generall historie of the Turkes, from the beginning of that nation to the rising of the Ottoman families* (London, 1603), s. 1.
15. Eskandar Monshi, *History of Shah Abbas the Great*, terc., R. M. Savory, (Boulder, 1978), 2:1202-3.
16. *Tarih al-Hind al-Garbi* (İstanbul, 1729), fol. 6bdv.
17. Bu hususta, bkz. H. İnalcık'ın makalesi, "Osmanlı-Rus rekabetinin menşei ve Don Volga Kanalı teşebbüsü (1569)," *Belleten* 46 (1948):349-402; İngilizce versiyon, "The Origins of the Ottoman-Russian Rivalry and the Don Volga Canal, 1569," *Annals of the University of Ankara* 1 (1946-47): 47-107.
18. Ogier Ghiselin de Busbecq, *The Turkish Letters...*, terc., C. T. Forster ve F. H. B. Daniell (London, 1881), 1:129-30; karş. *The Turkish Letters...*, terc., W. S. Forster (Oxford, 1927), ss. 40-41.
19. *Silahdar tarihi* (İstanbul, 1928), 2:80.
20. *Ibid.*, 2:87; karş. Almanca terc., R. F. Kreutel, *Kara Mustafa vor Wien* (Graz, 1955), ss. 160 ve 166.

21. Zikrolunduğu eser, *Ahmet Refik hayatı seçme şiir ve yazıları*, ed. R. E. Koçu (İstanbul, 1938), s. 101.
22. F. von Kraelitz-Greifenhorst, "Bericht über den Zug des Gross-Botschafters Ibrahim Pascha nach Wien im Jahre 1719," *Akademie der Wiss. wien: Phil. Hist. Kl. Sitzungsberichte* 158 (1909): 26-77.
23. *Das Asafname des Lutfi Pascha*, ed. ve terc., R. Tschudi (Berlin, 1910), s. 34.
24. *Mühimme defteri*, c. 16, no. 139: "Donanma-i Hümayun küffar-i haksar donanması ile mülaki olup iradet Allah nev'-i ahire müte'allik oldu..' Karş. M. Lesure, *Lepante:La crise de l'empire Ottoman* (Paris, 1972), s. 180.
25. *Tarih-i Peçevi* (İstanbul, 1283 Hicri), 1:498-99; karş. A. C. Hess, "The Battle of Lepanto and its Place in Mediterranean History," *Past and Present* 57 (1972):54.
26. Kemalpaşazade, *Historie de la compagne de mohacz ...*, ed. ve terc. M. Pavet de Courteille (Paris, 1859), ss. 24-27.
27. Kur'ân, 60.1; karş. Kur'ân 5.51.
28. *Tarih-i Cevdet* (İstanbul, 1301-1309 Hicri) 5:14.
29. Cevdet'te Vasıf, 4:357-58; karş. Fransızca terc., Barbier de Maynard, "Ambassade de l'historien Turc Vacif-Efendi en Espagne (1787-1788)," *Journal Asiatique* 5 (1862): 521-23.
30. V. L. Ménage, "The English Capitulations of 1580: A Review Article," *International Journal of Middle Eastern Studies* 12 (1980): 375.
31. İbrahim Müteferrika, *Usûl el-hikem ve nizâm el-ümem* (İstanbul, 1144 Hicri); *idem*, Fransızca versiyon, *Traité de la Tactique* (Viyana, 1769).
32. T. Öz, ed., Selim III'ün Sırkatibi tarafından tutulan Ruzname," *Tarih Vesikaları* 3 (Mayıs, 1949): 184; karş. Cevdet, 6:130; karş. B. Lewis, "The Impact of the French Revolution on Turkey," *The New Asia: Readings in the History of Mankind*'da, ed. G. S. Metraux ve F. Crouzet (1965), s. 119, n. 37.
33. Cevdet, 6:118-19; ayrıca bkz. B. Lewis, "The Impact of the French Revolution...," s. 57, n. 12.
34. E. Z. Karal, "Yunan Adalarının Fransızlar tarafından işga-

li," *Tarih Semineri Dergisi*, (1937), s. 113 dv; Cevdet, 6: 280-81.

35. Cevdet, 6: 311; karş. Bernard Lewis, *The Emergence of Modern Turkey* (London, 1968), ss. 66-67.
36. Jabartî, *'Ajâ'ib al-athâr fî al-tarâjim we'l-akhbâr* (Bülâq, 1297 Hicri), 3: 2-3.
37. Nicola Turk, *Chronique d'Egypte 1798-1804*, ed. ve terc. Gaston Wiet (Kahire, 1950), metin ss. 2-3; karş. Fransızca terc., ss. 3-4. Ayrıca bkz. George M. Haddad, "The historical work of Nicula el-Turk, 1763-1828," *Journal of American Oriental Society*, 81 (1961), ss. 247-51.
38. *Ibid.*, s. 173; karş. Fransızca tercüme, s. 223.
39. E. Ziya Karal, *Halet Efendinin Paris Büyük Elçiliği 1802-1806* (İstanbul, 1940), ss. 32-34, 35 ve 36; karş. B. Lewis, "The Impact of the French Revolution...," s. 54.
40. *Asım Tarihi* (İstanbul, tarihsiz), 1: 374-76; karş. Cevdet, 8: 147-48 ve Bernard Lewis, *The Emergence of Modern Turkey*, s. 72.

II. Bölüm

1. H. R. İdris, "Commerce maritime et kirâd en Berberie orientale," *JESHO*, 14 (1961), ss. 228-29.
2. W. Cantwell Smith, *The Meaning and End of Religion* (New York, 1964), ss. 58 dv, 75 dv; karş. Marcel Simon, *Verus Israel* (Paris, 1948), s. 136 dv.
3. Kur'ân, 112
4. *Ibid.*, 16.115.
5. *Ibid.*, 109.
6. Bkz. D. Santillana, *Instituzioni di Dirito Musulmano*, 1 (Roma, 1926):69-71; L. P. Harvey, "Crypto-Islam in Sixteenth Century Spain," *Actas del Primer Congreso de Estudios Árabes e Islámicos* (Madrid, 1964), ss. 163-178; al-Wansharîshî, *Asnâ al-matâjir fî bayân ahkâm man ghalaba 'alâ watanihi al-nasârâ wa-lam yuhâjir*, ed. Husayn Mu'nis, *Revista del Instituto Egipcio de Estudios Islâmicos en Madrid* 5'de, (1957): 129-191.

7. Sâ'id b. Ahmad al-Andalûsî, *Kitâb Tabaqât al-Umam*, (Kahire, tarihsiz), s. 11; karş. Fransızca terc., R. Blachère, *Livre des catégories des nations, Publications de l'Institut des Hautes Êtudes Marocaines* 28 (Paris, 1935): 36-37.

III. Bölüm

1. Rashîd al-Dîn, *Histoire universelle...*, I, *Histoire des Franks*, ed. ve terc. K. Jahn, *Die Frankengeschichte des Rasîd ad-Din* (Viyana, 1977), s. 54.
2. G. S. Colin, "Un petit glossaire hispanique arabo-allemand de ébut du XVIe siècle," *al-Andalus* 11 (1946):275-81.
3. Çeviri hareketi ve elde ettiği başarılarla ilgili olarak, bkz. F. Rosenthal, *The Classical Heritage in Islam* (London, 1975).
4. Orosius versiyonu ile ilgili olarak, bkz. G. Levi Della Vida, "La traduzione araba delle storie di Orosio," *al-Andalus* 19 (1954): 257-93.
5. Awhadî, ed. M. Hamidullah, "Embassy of Queen Bertha to Caliph al-Muktafi billah in Baghdad 293/906," *Journal of the Pakistan Historical Society* 1 (1973): 272-300. Ayrıca bkz. G. Levi Della Vida, "La corrispondenza di Berta di Toscano col Califfo Muktafi," *Rivista Storica Italiana* 66 (1954): 21-38; C. Inostrancev, "Notes sur les rapports de Rome et du califat abbaside au commencement du Xe siècle," *Rivista degli Studi Orientali* 6 (1911-1912): 81-86.
6. Ibn al-Nadîm, *Kitâb al-Fihrist*, ed. G. Flügel (Leipzig, 1871), 1: 15-16; karş. İngilizce terc., B. Dodge (New York, 1970), 1: 28-31.
7. Osman Ağa'nın anılarının her iki cildi de önce Almancaya tercüme edilmiş olarak yayınlandı: bkz. R. F. Kreutel ve O. Spies, *Leben und Abenteuer des Dolmetschers 'Osman Ağa* (Bonn, 1954), ve R. F. Kreutel, *Zwischen Paschas und Generalen* (Graz, 1966). Ciltlerden birinin Türkçe metni R. F. Kreutel tarafından aynen yayınlanmıştır, *Die Auto biographie des Dolmetschers 'Osman Ağa aus Temaschwar* (Cambridge, 1980).

8. Ö. L. Barkan, *XV ve XVI'ıncı asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda zirai ekonominin hukuki ve mali esasları*, c. 1, *Kanunlar* (İstanbul, 1943), s. 213.
9. Bkz. J. Wansbrough, "A Mamluk Ambassador to Venice 913/1507," *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 26, b. 3 (1963: 503-30.
10. F. Babinger, "Der Pfortendolmetscher Murad und seine Schriften," *literaturdenkmäler aus Ungarns Türkenzeit*, ed. F. Babinger et al. (Berlin ve Leipzig, 1927) ss. 33-54.
11. Evliya, *Seyahatname* (İstanbul, 1314 Hicri), 7: 322; karş. Almanca terc., R. F. Kreutel, *Im Reiche des Goldenen Apfels* (Graz, 1957), s. 199.
12. Evliya, 7: 323; karş. Kreutel, s. 200.
13. Evliya, 3: 120-21.
14. Muhammad b. Abd al-Wahhab, al-Wazîr al-Ghassânî, *Rihlat al-wazîr fi iftikâk al-asîr*, ed. Alfredo Bustânî (Tangier, 1940), s. 96; karş. H. Sauvaire'nin yaptığı Fransızca terc., *Voyage en Espagne d'un Ambassadeur Marocain* (Paris, 1884), ss. 421-23.
15. Kâtib Çelebi, *İrşad al-hayara ila tarih al-Yunan wa'l-Rum wa'l-Nasâra*, Türk Tarih Kurumu Kütüphanesindeki 19 nolu (sayfa numarası yok) elyazması. Kâtib Çelebi aynı zamanda Hacı Halife olarak da bilinir. Mezkur elyazması, V. L. Ménage tarafından "Three Ottoman Treatises on Europe"da kısaca tasvir edilmektedir, *Iran and Islam*, ed. C. E. Bosworth (Edinburg, 1971), ss. 421-23.
16. Arnold of Lübeck, *Chronicon Slavorum*, ed. W. Wattenbach, *Deutschlands Geschichtsquellen* (Stuttgart-Berlin, 1907), kit. vii, bl. 8.
17. A. Bombaci, "Nuovi firmani greci di Maometto " *Byzantinische Zeitschrift* 47 (1954): 238-319; *idem*, "Il 'liber Graecus,' un cartolario veneziano comprendente inediti documenti Ottomani in Greco (1481-1504)," *Westöstliche Abhandlungen*, ed. F. Meier, (Wiesbaden, 1954), ss. 288-303. Ayrıca bkz. Christos G. Patrinelis, "Mehmed II the Conqueror and his presumed knowledge of Greek and Latin, " *Viator*, 2 (1971): 349-54.
18. Bkz. H. ve R. Kahane ve A. Tietze, *The Lingua Franca in the levant* (Urbana, 1958).

19. L. Bonelli, "Elementi italiani nel turco ed elementi turchi nell italiano," *L'Oriente* 1 (1894): 178-96
20. Şem'danizade, *Şem'danizade Fındıklılı Süleyman Efendi tarihi mür'it-tevarih*, ed. M. M. Aktepe (İstanbul, 1978), s. 107. Bkz. *Relation de l'ambassade de Méhmet Effendi à la cour de France en 1721 écrite par lui méme et traduite du turc par Julién Galland*'ın önsözü, (Constantinople and Paris, 1757).
21. Zikr. C. Issawi, "The Struggle for Linguistic Hegemony," *The American Scholar* (summer, 1981), ss. 382-87.
22. Seid Mustafa, *Diatribe de l'ingénieur sur l'état actuel de l'art militaire, du génie et des sciences à Constantinople* (Scutari, 1803; L. Langles'in gerçekleştirdiği tıpkıbasım, Paris, 1810), ss. 16-17. Langlès'e göre, Seid Mustafa tahsilini bitirdikten sonra mühendislik hocalığı yapmıştır. Bununla birlikte, Hammer-Purgstall, "Seid Mustafa"nın kurmaca bir kişilik olduğunu ve bu yazının Reis Efendi'nin talebi üzerine Yunanlı tercüman Yakovaki Argyropoulo tarafından kaleme alındığını söyler. Tercüme hareketinin başlarında önde gelen simalardan biri olan Y. Argyropoulo ile ilgili olarak bkz. "Jasques Argyropoulos," *Magasin Pittoresque* (1865), ss. 127-28.
23. Şanizade, *Tarih* İstanbul, 1290-1291 Hicri), 4:33-35; karş. Cevdet, 11:43 ve [J. E. Kay] *Sketches of Turkey in 1831 and 1832* (New York, 1833).
24. B. Lewis, *The Emergence of Modern Turkey*, ss. 88-89.
25. S. Ünver, *Tanzimat*, 1, Turkish Ministry of Education (İstanbul, 1940), ss. 940-41.

IV. Bölüm

1. İslami medeniyette Helenistik unsurun önemi ve bundan kaynaklanan Hristiyanlık ve İslam arasındaki yakınlıklarla ilgili farklı görüşler için, bkz., C. H. Becker, *Islamstudien*, c. 1 (Leipzig, 1924), özellikle 1, 2, 3 ve 14. bölümler; ayrıca bkz. Jörg Kraemer, *Das Problem der Islamischen Kulturgeschichte* (Tübingen, 1959).
2. Ibn el-Fakîh, Yâkût'ta zikredilir, *Mu'jam al-buldân*, s.v.

"Rûmiye."

3. Anlatısının bir kısmı İbn Rüsteh'de zikredilmektedir, *Kitâb al-A'lâq al-nafîsa*, ed. M. J. de Goeje (Leiden, 1892), ss. 119-130. Ayrıca bkz. *Encyclopedia of Islam*, 2. ed., s.v. "Hârûn b. Yahyâ" (M. Izzedin). Buradan itibaren *Encyclopedia of Islam* yerine EI1. veya EI2. kullanılacaktır.
4. Sözkonusu kadı'nın hatıraları İ. Parmaksızoğlu tarafından yayınlanmıştır, "Bir Türk kadısının esaret hatıraları," *Tarih Dergisi* 5 (1953): 77-84.
5. Osman Ağa ile ilgili olarak III. Bölümdeki 7 nolu dipnota bakınız. Diğer esirler için bkz. O. Spies, "Schicksale Türkischer Kriegsgefangener in Deutschland nach den Türkenkrieg," *Festschrift Werner Caskel*, ed. E. Graf (Leiden, 1968), ss. 316-35.
6. Usâma, *Kitâb al-I'tibâr*, ed. P. K. Hitti (Princeton, 1930), s. 132; karş. İngilizce terc., P. K. Hitti, *An Arab-Syrian Gentleman and Warrior in the Period of the Crusades* (New York, 1929), s. 161.
7. Bu öyküyle ilgili olarak bkz. V. Bartold, "Karl Veliki i Harun ar-Rashid," *Socineniya* 6 (Moskova, 1966): 342-64; V. V. Bartold'un eserindeki Arapça terc., *Dirâsât fî ta'rîkh Filastîn fi'l-'usûr al-wustâ*, çev. A. Haddâd (Bağdat, 1973): 53-103. Ayrıca bkz. S. Runciman, "Charlemagne and Palestine," *English Historical Review* 50 (1935): 606-19.
8. III. Bölümdeki 5. dipnota bakınız.
9. Arapça metin, R. Dozy, ed., *Recherches sur l'historie et la litterature de l'Espagne pendant le moyen âge, 3. ed.* (Paris-Leiden, 1881), 2: 81-88; A. Seippel tarafından gerçekleştirilen basım, *Rerum Normannicarum Fontes Arabici* (Oslo, 1946), ss. 13-20. Karş. Almanca tercüme, G. Jakob, *Arabische Berichte von Gesandten an germanische Fürstenhöfe aus dem 9. und 10. Jahrhundert* (Berlin-Leipzig, 1927), ss. 38-39; R. Dozy'nin eserindeki Fransızca terc., *Recherches*, 3. ed., 2: 269-78. Farklı görüşler için, bkz. W. E. D. Allen, *The Poet and the Spae-Wife* (Dublin, 1960), ve sözkonusu öykünün İstanbul'a yönelik olarak gerçekleştirilmiş gerçek bir elçilik olayına dayalı olarak kaleme alınmış bir kurmaca olduğunu söyleyen E. Lévi-Provençal, "Un échange d'ambassades entre Cordoue et Byzance au

IXe siècle," *Byzantion* 12 (1937): 1-24. Ayrıca bkz. EI2., s.v. "Ghazâl" (A. Huici Miranda). Ayrıca bkz. A. A. el-Hajji, "The Andalusian Diplomatic Relations with the Vikings during the Umayyad Period," *Hesperis Tamuda,* 8 (1067): 67-110.

10. İbrâhîm ibn Ya'kûb'un seyahatleriyle ilgili günümüze ulaşmış parçalar, geniş ölçüde işlenen edebi bir konuya kaynaklık etmiştir. Gerek Kazvînî tarafından alıntılanmış şekliyle Udrî'nin versiyonunun ve gerekse Bekrî'nin pasajlarının baskıları yapılmıştır: Kazvînî, F. Wüstenfeld'in *editio princeps*'inde, *Zakarija ben Muhammed ben Mahmud al-Cazvini's Kosmographie,* II, *Kitâb Athâr al-Bilâd. Die Denkmaler der Lander* (Göttingen, 1848); Bekrî'ye ait anlatın ilk edisyonu A. Kunik ve V. Rosen tarafından gerçekleştirilmiştir, *Izvestiya al-Bekri i drugikh' autorov' o Rusi i Slavyanakh* (St. Petersburg, 1878-1903). *Relatio Ibrâhîm Ibn Ja'kûb de itinere slavico,* T. Kowalski'nin kritiğiyle yeniden baskısı yapılmıştır, *Monumenta Poloniae Historica* 1'de, (Cracow, 1946): 139 vd., günümüzde Bekri'nin eserinin A. A. el-Hajji tarafından gerçekleştirilen bir edisyonuna kolayca ulaşmak mümkündür, *Jughrâfiya al-Andalus wa-Urûba* (Beyrut, 1968). Çeviriler arasında G. Jakob'un çevirisi de yer alır, *Arabiche Berichte* ...'de, ss. 11-33; ayrıca daha yakın tarihli olarak A. Miquel'in çevirisi, "L'Europe occidentale dans la relation arabe de Ibrâhîm b. Ya'qûb," *Annales ESC* 21 (1966): 1048-1064. Diğer çalışmalardan bazıları: B. Spuler, "Ibrâhîm ibn Ja'qûb Orientalische Bemerkungen," *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas,* 3 (1938): 1-10; E. Asthor, *The Jews of Muslim Spain,* c. 1 (Philadelphia, 1973), ss. 344-49; A. A. el-Hajji, "Ibrahim ibn Ya'qûb at-Tartûshî and his diplomatic activity," *The Islamic Quarterly* 14 (1970): 22-40. Ayrıca bkz. EI2., s.v. "Ibrâhîm b. Ya'qûb," (A. Miquel).
11. G. Jacob, *Arabische Berichte,* s. 31, d.not 1: "Es ist charakteristisch, dass der arabische Diplomat den Kaiser als Gewahrsmann nicht nennt, wahrend der jüdische Handelsmann sich mit dieser Beziehung brüstet."
12. John of Gorze'nin biyografisinde zikredilmektedir, bkz. R. W. Southern, *The Making of the Middle Ages* (London, 1953), s. 36 vd.
13. Ibn Wâsıl, *Mufarrij al-kurûb fî akhbâr banî Ayyûb, ed. H. M.*

Rabie (Kahire, 1979), 4: 248.

14. Ibn Khaldûn, *Al-Ta'rîf bi-ibn Khaldûn wa-rihlatuh gharban wa-sharqan*, ed. Muhammad ibn Ta'wît al-Tanjî (Kahire, 1951), ss. 84-85; karş. A. Cheddadi tarafından gerçekleştirilen Fransızca terc., *Le Voyage d'Occident en Orient* (Paris, 1980), ss. 91-92.
15. Usâma, pp. 140-141; krşl. Hitti, ss. 169-76.
16. *Abû Hâmid al Granadino y su relación de viaje por tierras eurasiáticas*, ed. ve terc. C. E. Dubler (Madrid, 1953). Ayrıca bkz., I. Hrbek, "Ein arabischer Bericht über Ungarn," *Acta Orientalia* 5 (1955): 205-30.
17. Ibn Jubayr, ss. 305-6; krşl. Broadhurst, s. 321.
18. *Ibid.*, s. 301; krşl. Broadhurst, ss. 316-317. Bitimde yer alan alıntı: Kur'an, 7.154.
20. Ibn Shâhîn al-Zâhirî, *Zubdat kashf al-mamâlik*, ed. P. Ravaisse (Paris, 1894), s. 41; krşl. Fransızca tercüme, J. Gaulmier, *La zubda kachf al-mamâlik* (Beirut, 1950), s. 60. Krşl. M. A. Alarcón ve R. Garcia, *Los documentos árabes diplomáticos del Archivo de la corona de Aragón* (Madrid ve Granada, 1940).
21. Bkz. P. Pelliot, "Les Mongols et la Papauté," *Revue de l'Orient Chrétien* 3. ser., 23 (1922-23): 3-30, 24 (1924): 225-335, ve 28 (1931); V. Minorsky, "The Middle East in Western Politics in the thirteenth, fifteenth and seventeenth Centuries," *Royal Central Asian Society Journal* 4 (1940): 427-61; J. A. Boyle, "The Il-Khans of Persia and the Princes of Europe, " *Central Asian Journal* 20 (1976): 28-40; D. Sinor, "Les Relations entre les Mongols et l'Europe jusqu'à la Mort d'Arghoun et de Bela IV," *Cahiers d'Histoire Mondiale* 3 (1956): 37-92.
22. 'Umarî, *al-Ta'rîf bil-mustalaht al-sharîf* (Cairo, 1312 Hicri).
23. Qalqashandî, *Subh al-a'shâ fî sinâ'at al-inshâ'* (Cairo, 1913ff), 8; 25ff; krşl. M. Amari, "Dei titoli che usava la cancelleria di Egitto," *Mem. del. R. Acc. Linc.* (1883-84): 507-34; H. Lammens, "Correspondence diplomatiques entre les sultans mamlouks d'Égypte et les puissances chrétiennes," *Revue de l'Orient Chrétien* 9 (1904): 151-87 ve 10 (1905): 359-92.
24. Qalqashandî, 7: 42ff.

25. Juvaynî, *Ta'rîkh-i jihân gushâ*, ed. M. M. Qazvînî, c. 1 (London, 1912), ss. 38-39. Krşl. İngilizce terc., J. A. Boyle, *The History of the World Conqueror* (Manchaster, 1958), 1: 53.
26. Nicholas de Nicolay, *Les navigations...* (Antwerp, 1976), p. 246.
27. B. Lewis, *Notes and Documents from the Turkish Archives* (Jerusalem, 1952), pp. 32 ve 34.
28. A. Arce, "Espionaje y última aventura de Jose Nasi (1569-1574)" *Sefarad* 13 (1953): 257-86.
29. C. D. Rouillard, *The Turk in French History, Thought, and Literature 1520-1660* (Paris, 1938), bl. 1, ks. 2.
30. M. Herbette, *Une Ambassade Persane sous Louis XIV* (Paris, 1907).
31. A. A. De Groot, *The Ottoman Empire and the Dutch Republic: A History of the Earliest Diplomatic Relations 1610-1670* (Leiden, 1978), ss. 125-29.
32. Avrupa'ya ve diğer yerlere gönderilen büyükelçilerin raporlarıyla ilgili olarak, bkz. F. Babinger, *Die Geschichtsschreiber der Osmanen und ihre Werke* (Leipzig, 1927), ss. 322-37, bundan böyle *GOW* şeklinde zikredilecektir; daha ayrıntılı bir anlatı için, bkz. F. R. Unat, *Osmanlı Sefirleri ve Sefaretnameleri* (Ankara, 1968). Bu eserlerin birkaçının tercümesi mevcuttur (bkz. Babinger, *loc. cit.*); bunların en iyi ve en yakın tarihli olanları R. F. Kreutel tarafından *Osmanische Geschichtsschreiber* (Graz, 1955ff) serisi içerisinde yayınlanmış olan açıklamalı Almanca versiyonlardır. Avrupalıların İstanbul'daki diplomasileri ile ilgili olarak, bkz. B. Spuler, "Die europäische Diplomatie in Konstantinopel bis zum Frieden von Belgrad (1739)," *Jahrbücher für Kultur und Geschichte der Slaven*, 11 (1935): 53-115, 171-222, 313-366; idem, "Europäische Diplomaten in Konstantinopel bis zum Frieden von Belgrad (1739)," *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas* 1 (1936): 229-62, 383-440.
33. Bkz. Babinger, *GOW*, s. 325.
34. Bkz. K. Teply, "Evliyâ Çelebî in Wien," *Der Islam* 52 (1975): 125-31.
35. Evliya, 7:398-99; krşl. Kreutel, s. 160-61.

36. Mehmed'in elçilik raporunun bazı metin değişikleri içeren birçok edisyonu mevcuttur. Kitap ilk olarak Paris ve İstanbul'da Fransızca bir çevirisiyle birlikte *Relation de l'embassade de Méhmet Effendi à la cour de France en 1721 écrite par lui même et traduit par Julién Galland* (Constantinople ve Paris, 1757) ismiyle yayınlanmıştır. Ben, Ebuzziya'ya ait olan Türkçe edisyondan yararlandım, *Paris Sefaretnamesi* (İstanbul, 1306). Kaleme aldığım bu kitap henüz baskıdayken yeni bir Galland edisyonu piyasaya çıktı—Mehmed Efendi, *Le paradis des infidèles*, ed. Gilles Veinstein, (Paris, 1981).
37. Mehmed Said, s. 345; krşl. Fransızca terc., ss. 34ff.
38. *Ibid.*, s. 43; krşl. Fransızca terc., s. 49.
39. *Ibid.*, s. 64; krşl. Fransızca terc., ss. 62-63.
40. Duc de St. Simon, zikr. N. Berkes, *The Development of Secularism in Turkey* (Montreal, 1964), s. 35. Mehmed ve onun rolüyle ilgili kısa fakat aydınlatıcı bir değerlendirme için bkz. A. H. Tanpınar, *XIX. Asır Türk edebiyatı tarihi*, c. 1 (İstanbul, 1956), ss. 9ff.
41. Resmi, *Viyana Sefaretnamesi* (İstanbul, 1304), s. 33.
42. Azmi, *Sefaretname 1205 senesinde Prusya kıralı İkinci Fredrik Guillaum'in nezdine memur olan Ahmed Azmi Efendinin'dir* (İstanbul, 1303 Hicri), s. 52; Resmi, *Berlin Sefaretnamesi* (İstanbul, 1303), s. 47.
43. Vasıf'ın raporu Cevdet'te yer almaktadır, 4: 348-58.
44. Cevdet'te Vasıf, 4: 349-50.
45. Ratib ile ilgili olarak, bkz. Cevdet, 5: 232ff; F. R. Unat, *Osmanlı Sefirleri*, ss. 154-62; C. V. Findley, *Bureaucratic Reform in the Ottoman Empire: The Sublime Porte, 1789-1922* (Princeton, 1980), ss. 118 ve 372; S. J. Shaw, *Between Old and New, The Ottoman Empire Under Sultan Selim III* (Cambridge, Mass., 1971), ss. 95-98.
46. İspanya'ya giden Faslı büyükelçiler ve diğer Müslüman seyyahlarla ilgili olarak, bkz. H. Pérés , *L'Espagne vue par les Voyaguers Musulmans de 1610 a 1930* (Paris, 1937).
47. Yukarıda bölüm 3, not 14'e bakınız.
48. S. C. Chew, *The Crescent and the Rose* (Oxford, 1937), ss. 327-33.

49. M. Herbette, *Une Ambassade Persane,* passim.
50. Shirâzî ile ilgili olarak, bkz. C. A. Storey, *Persian Literature*, c. 1, bl. 2 (London, 1953), ss. 1067-8.
51. Bu anlatıdan bazı parçalar A. Bausani tarafından bir el-yazmasından tercüme edilmiştir, "Un monoscritto Persiano inedito sulla Ambasceria di Husein Hân Moqaddam Âğûdânbâsî in Europa negli anni 1254-1255 Hicri (1838-39 M.)," *Oriente Moderno* 33 (1953). İran'da, farklı bir el-yazmasından eserin orjinalinin baskısı yapılmıştır, *Sharh-i ma'mûriyat-i Âjûdân bâshî (Husayn Khân Nizâm ad-Dawla) dar Safârat-i Otrîsh, Farânsa, Inglistân* (Tehran (?), 1347 S.).
52. A. Bausani, "Un manoscritto Persiano...," s. 488. Bu paragraf Tahran baskısında yer almamaktadır.
53. Ilyâs b. Hannâ, *Le plus ancien voyage d'un Oriental en Amerique (1668-1683),* ed. A. Rabbath, S. J. (Beirut, 1906). Bu edisyon ilk olarak Beyrut'ta yayınlanan *al-Mashriq* dergisinde "Premier voyage d'un oriental en Amerique" başlığı altında 18. (Eylül, 1905) sayıdan 23. (Aralık, 1905) sayıya kadar tefrika edilmiştir.
54. Azulay, *Ma'gal tôb ha-shalem,* ed. A. Freiman (Jerusalem, 1934); İngilizce çevirisi E. Adler'in *Jewish Travellers* isimli eserinde, ss. 345-68.
55. P. Preto, *Venezia e i Turchi* (Padua, 1975), s. 128, P. Paruta, *Historia della gûerra di Cipro* (Venice, 1615), s. 35'den alıntılamakta. Venedik'te Türk kolonisi ile ilgili olarak ayrıca bkz. A. Sagrado ve F. Berchet, *Il Fondacho dei Turchi in Venezia* (Milan, 1860), ss. 23-28 ve G. Verecellin, "Mercanti Turchi a Venezia alla fine del cinquecento, " *Il Veltro: Rivista della Civiltè Italiana,* 23, nos. 2-4 (Mart-Ağustos, 1979): 243-75. Türkiye ile Avrupa arasında Venedik'in aracı olarak Venedik'in üstlendiği rol için bkz. W. H. McNeill, *Venice, the Hinge of Europe 1081-1797* (Chicago, 1974).
56. Preto, s. 129.
57. *Ibid.*, s. 132.
58. *Ibid.*, s. 139.
59. Sir Joshua Hassan, *The Treaty of Utrecht and the Jews of Gibraltar* (London, 1970).

60. Bir ilk örnek için, bkz. F. Babinger, "'Bajezid Osman' (Calixtus Ottomanus), ein Vorläufer und Gegenspieler Dschem-Sultans," *La Nouvelle Clio* 3 (1951): 349-88.
61. Cem ve onun Avrupa'da başından geçenlerle ilgili birçok eser mevcuttur. Bunların belli başlılarından biri, L. Thuasne, *Djem-Sultan: Etude sur la question d'Orient a la fin du XVe siècle* (Paris, 1892); bir diğeri, I. H. Ertaylan, *Sultan Cem* (İstanbul, 1951). Türkçe hatıratın baskısı şu başlığı taşımaktadır, *Vakiat-i Sultan Cem* (İstanbul, 1330 Hicri). Ayrıca bkz., *EI2*., s. v. "Djem," (H. İnalcık). Bu hususta sultana yazılmış mektupların bir derlemesi için, bkz. J. Lefort, *Documents grecs dans les Archives de Topkapi Sarayi, Contribution à l'histoire de Cem Sultan* (Ankara, 1981).
62. *Vakiat*, ss. 10-11.
63. Ahmad ibn Muhammad al-Khâlidî, *Lubnân fi'ahd al-Amîr Fakhr al-Dîn al-Ma 'î al-Thânî*, ed. Asad Rustum ve Fu'âd Bustânî (Beirut, 1936, tıpkıbasım 1969), ss. 208-41. Henüz yayınlanmamış eserinden yararlanmış olduğum sayın Arnon Gross, sözkonusu metnin editörlerin ileri sürdükleri gibi "uydurma" olmayıp gerçek olayın ilavelerle şişirilmiş bir biçimi olduğunu göstermiştir.
64. Şerafettin Turan, "Barak Reis'in, Şehzade Cem mes'elesiyle ilgili olarak Savoie'ya Gönderilmesi," *Belleten* 26, no. 103 (1962): 539-55; V. L. Ménage, "The Mission of an Ottoman Secret Agent in France in 1486," *Journal of the Asiatic Society* (1965): 112-32.
65. S. Skilliter, "The Sultan's Messenger, Gabriel Defrens: An Ottoman Master-Spay of the Sixteenth Century," *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes*, ed. A. Tietze, c. 68 (Vienna, 1976), ss. 47-59.
66. 'Umarî, ed. M. Amari, "Al-'Umarî, Condizioni degli stati Cristiani dell' Occidente secondo una relazione di Domenichino Doria da Genova," *Atti R. Acad. Linc. Mem.*, 11 (1883): metin s. 15, çeviri s. 87. Bundan böyle 'Umarî (Amari) olarak zikredilecek.
67. Mehmed, s. 25; Fransızca çevirisi, ss. 34-35.
68. Vasıf, Cevdet'de, 4: 349.

69. Azmi, s. 12.
70. A. V. Kinglake, *Eothen* (London, n.d.), ss. 9-11.
71. I'tişâm al-Dîn, bkz. C. A. Storey, *Persian Literature*, c. 1, bl. 2, s. 1142. Krşl. İngilizce çevirisi, J. E. Alexander, *Mirza Itesa Modeen* (London, 1827).
72. *Masîr-i Talibî ya Sefarnâa-i Mîrzâ Abû Tâlib Khân*, ed. H. Khadîv-Jam (Tehran, 1974); krşl. İngilizce çevirisi, C. Stewart, *Travels of Mirza Abu Talib Han...* (London, 1814). Ayrıca bkz. Storey, *Persian Literature*, 1, bl. 2, ss. 878-79.
73. Seyyid Ali'nin seyahatnamesi Ahmet Refik tarafından yayınlandı, *Tarih-i Osmani Encümeni Mecmuasi*, 4 (1329/1911): 1246vd, 1332vd, 1378vd, 1458vd, 1548vd. Ayrıca bkz. M. Herbette, *Une ambassade Turque sous le Directoire*, Paris, 1902.
74. Ali Aziz ile ilgili olarak, bkz. A. Tietze,"'Azîz Efendis Muhayyelat," *Oriens* 1 (1948): 248-329. E. Kuran, "Osmanlı daimi elçisi Aziz Efendi'nin Alman şarkiyatçısı Friedrich von Diez ile Berlin'de ilmi ve felsefi muhaberatı (1797)," *Belleten* 27 (1963): 45-58; ve *EI2.*, s.v. "'Alî 'Azîz" (A. Tietze).
75. Bu elçilik seferleriyle ilgili olarak, bkz. T. Naff, "Reform and the Conduct of Ottoman Diplomacy in the Reign of Selim III, 1789-1807," *Journal of the American Oriental Society* 83 (1963): 295-315; E. Kuran, *Avrupa'da Osmanlı İkamet Elçiliklerinin Kuruluşu ve İlk Elçilerin Siyasi Faaliyetleri 1793-1821* (Ankara, 1968); S. J. Shaw, *Between Old and New*, ss. 180d.
76. Mehmet Raif ile ilgili olarak, bkz. S.J. Shaw, *Between Old and New*, indeks.
77. Mısırlı öğrencilerin faaliyetleriyle ilgili olarak, bkz. J. Heyworth-Dunne, *An Introduction to the History of Education in Modern Egypt* (London, 1938), ss. 104vd, 221vd ve *passim*.

Avrupa dillerinde ve Arapçada Şeyh Rifâ'a ile ilgili hayli eser mevcuttur. Bkz. *EI1.*, s.v. Rifâ'a Bey' (Chemoul); ayrıca, J. Heyworth-Dunne, "Difâ'ah Badawî Râfi' at-Tahtâwî: The Egyptian Revivalist," *BSOAS* 9 (1937-39): 961-67, 10 (1940-42): 399-415. Gilbert Delanoue'nin eseri konuyu bir bütün olarak ele almaktadır, *Moralistes et po-*

litiques musulmans dans l'Egypte du XIXème siècle (1798-1882) (Service de reproduction des theses, Lille, 1980), bl. 5. Şeyh Rifâ'a'nın (genellikle *al-Rihla* olarak bilinen) Fransa'daki seyahatleri, *Takhlîs al-ibrîz fî talkhîs Barîz* başlığıyla birçok kez yayınlanmıştır. Referanslar (Cairo, 1958) edisyonunadır.

78. l. Ra'în, *Safarname-i Mîrzâ Sâlih Shîrâzî*, (Tehran, 1347s)'de yayınlanmıştır. Ayrıca bkz., Storey, *Persian Literature*, I, bl. 2, 1148-50, ve Hafez Farman Farmayan, "The Forces of modernization in nineteenth century Iran: a historical survey," W. R. Polk ve R. L. Chambers'ın editörlüğünü yaptıkları eserde, *Beginnings of Modernization in the Middle East* (Chicago 1968), ss. 122vd.

V. Bölüm

1. *Irşad*. Bkz. bölüm 3, dipnot 15.
2. Bkz. C. A. Nallino, "al-Khuwarizmi e il suo rifacimento della Geografia di Tolomeo," *Raccolta di Scritti*, c. 5 (Rome, 1944), ss. 458-532; D. M. Dunlop, "Muhammad b. Mûsâ al-Khwârizmî," *Journal of the Royal Asiatic Society* (1943): 248-50; ve R. Wieber, *Nordwesteuropa nach der arabischen Bearbeitung der Ptolemäischen Geographie von Muhammad b. Mûsâ al-Hwârizmî* (Walldorf-Hessen, 1974).
3. Orta Çağ müslümanlarının coğrafyayla ilgili eserleri iki önemli eserde incelenmiştir. Bunlardan biri, A. Miquel, *La géographie humaine du monde musulman jusqu'au milieu du lle siècle*, 3 c. /Paris, 1967-80), özellikle 2. cilt, *Géographie arabe et représentation du monde: la terre et l'étranger*, 6. ve 7. bölümler doğu ve batı Avrupa üzerine; diğer eser, I. J. Krackovsky, *Istoriya Arabskoy Geograficeskoy Literatury, IzbranniyeSocineniya*, c. 5 (Moscow-Leningrad, 1957), S. U, Hâshim tarafından gerçekleştirilen Arapça çevirisi, *Ta'rîkh al-adab al-djughrâfî al-arabî* (Cairo, 1963). Daha kısa bir inceleme için, bkz. *EI2*., s.v. "Djughrâfîya," (S. Maqbul Ahmad). Ortaçağlı müslüman coğrafyacıların Avrupa ile ilgili bilgileri için, bkz. l. Guidi, "L'Europa occedentale negli antichi geografi arabi," *Florile-*

gium M. de Vogöe (1909): 263-69; E. Ashtor, "Che cosa sapevano i geografi Arabi dell'Europa occidentale?," *Rivista Storica Italiana* 81 (1969): 453-79; K. Jahn, "Das Christliche Abendland in der islamischen *Geschichtshen Akademie der Wissenschaften* 113 (1976): 1-19; Y. Q. al-Khûrî, "al-Jughrâfîyûn al'Arab wa-Urûba," *al-Abhâth* 20 (1967): 357-92.

4. Ibn Khurradâdhbeh, *Kitâb al-masâlik wa'l-Mamâlik*, ed. M. J. de Goeje (Leiden, 1889), s. 155.
5. *Ibid.*, ss. 92-93.
6. *Ibid.*, s. 153. Yakın tarihli önemli bir çalışma için, bkz. M. Gil, "The Râdhânite Merchants and the Land of Râdhân," *JESHO* 18 (1974): 299-328.
7. Ibn al-Faqîh, *Mukhtasar Kitâb al-Buldân*, ed. M. J. de Goeje (Leiden, 1885); krşl. Fransızca çevirisi, H. Massé, *Abrégé des Livre des Pays* (Damascuc, 1973), s. 8.
8. Ibn Rusteh, *Kitâb al-a'lâq al-nafîsa*, ed. M. J. de Goeje (Leiden, 1892), s. 85; krşl. Fransızca çevirisi, G. Wiet, *Les Atours Precieux* (Cairo, 1958), s. 94.
9. Mas'ûdî, *Kitâb al-tanbîh wa'l-ishrâf* (Beirut, 1965), ss. 23-24; krşl. Fransızca çevirisi, Carra de Vaux, *Macoudi, le livre de l'avetissement et de la révision* (Paris, 1897), ss. 38-39.
10. Mas'ûdî, *Murûj al-dhahab*, ed. ve çev. F. Barbier de Meynard ve P. Pavet du Courteille (Paris, 1861-77) 3: 66-67; *ibid.*, 2. ed., C. Pellat (Beirut, 1966-70) 2: 145-46; krşl. gözden geçirilmiş Fransızca çevirisi, C. Pellat (Paris, 1962-71) 2: 342.
11. Arapça eserlerde Vikinglerle ilgili anlatılar için, bkz. A. Melvinger, *Les premières incursions des Vikings en Occident d'après les sources arabes* (Uppsala, 1955); A. A. el-Hajji, "The Andalusian diplomatic relations with the Vikings..." Sözkonusu kaynaklar A. Seippel tarafından *Rerum Normannicarum* başlığıyla bir araya getirilmiş ve H. Birkeland tarafından *Nordens Historie i Middelalderen etter Arabiske Kilder* (Oslo, 1954) başlığıyla Norveççeye çevirilmiştir.
12. Bkz. *EI2.*, s.v. *"Asfar,"* (I. Goldziher) ve *idem*, *Muslim Stu-*

dies c. 1, çev. C. R. Barber ve S. M. Stern (London, 1967), ss. 268-69.

13. Mas'ûdî, *Murûj*, ed. Barbier de Meynard, 3: 69-72; C. Pellat ed., 2: 147-48; krşl. Pellat çevirisi, 2: 344-45. İngilizce bir çeviri ve mütalaa için, bkz. B. Lewis, "Mas'ûdî on the Kings of the 'Franks'," *Al-Mas'ûdî Millenary Commemoration Volume* (Aligarh, 1960), ss. 7-10.
14. Ibn Rusteh, s. 130; krşl. Wiet çevirisi, s. 146.
15. Yâqût, s.v. "Rumiya." Roma ile ilgili Arapça anlatılar için, bkz. I. Guidi, "La descrizione di Roma nei geografi arabi," *Archivio della Società Romana di Storia Patria* 1 (1877): 173-218.
16. *Ibid.*
17. Qazvînî, ss. 388-89; krşl. Jacob, ss. 26-27; krşl. Miquel, ss. 1057-58. "Büyük bir balık," muhtemelen balina, yakalamayla ilgili daha sonraki tarihli bir anlatı için, bkz. *Vakiat-i Sultan Cem*, ss. 9-10.
18. A. Kunik ve V. Rosen, *Izvestiya al-Bekrî*, ss. 34-35; T. Kowalski, *Relatio Ibrâhîm ibn Ja'kûb*, ss. 2-3; Bakri, *Jugrâfiya*, ed. A. A. el-Hajji, ss. 160-63; G. Jacob, *Arabische Berichte*, ss. 12-13.
19. Qazvînî, ss. 334-35; krşl. Jacob, *Arabische Berichte*, ss. 31-32; krşl. Miquel, ss. 1052-53.
20. Zuhrî, ss. 229-30/77-78; krşl. Fransızca çevirisi, s. 93.
21. Idrîsî, *Opus Geographicum*, ed. A. Bombaci *et. al.*, fasikül 8 (Naples, 1978), s. 944; krşl. A. F. L. Beeston, "Idrisi's Account of the British Isles, *BSOAS* 13 (1950): 267.
22. Idrîsî, *Opus*, fasikül 8, s. 946.
23. *Ibid.*, ss. 947-48.
24. İbn Sa'îd, *Kitâb Bast al-ard fi'l-tûl wa'l-'ard*, ed. J. V. Gines (Tetuan, 1958), s. 134. Krşl. Abû'l-Fida, *Taqwîm al-buldân*, ed. J. S. Reinaud ve M. de Slane (Paris, 1840), s. 187; ve Seippel, *Rerum Normannicarum*, s. 23.
25. Ibn Khaldûn, *al-Muqaddima*, ed. Quatremère (Paris, 1858) 3: 93; krşl. Fransızca çevirisi, M. de Slane, *Les Prolégomènes* (Paris, 1863-38) 3: 129; krşl. İngilizce çevirisi, F. Rosenthal, *The Muqaddima* (New York-London, 1958) 3: 117-18.

26. Ibn Khaldûn, *Kitâb al-'Ibar* 6 (Cairo, 1867): 290-91.
27. Bkz. K. Jahn'ın Avrupa üzerine Rashîd al-Dîn'in bölümünün Fransızca çevirisindeki kısmi edisyonu, *Histoire universelle de Rasîd ad-Dîn*, ve yine Jahn'ın daha sonraki Almanca çevirisi, *Die Frankengeschichte...* Ayrıca bkz. K. Jahn, "Die Erweiterung unseres Geschichtbildes durch Rasîd al-Dîn," *Anzeiger der phil.-hist. Klasse der Österreichischen Akad. der Wiss.* (1970): 139-49 ve J. A. Boyle, "Rashîd al-Dîn and the Franks," *Central Asian Journal* 14 (1970): 62-67.
28. Rashîd al-Dîn, *Histoire*, ss. 5-18; Frankengeschichte, s. 49.
29. Piri Reis ve haritasıyla ilgili olarak, bkz. P. Kahle, *Die verschollene Columbus-Karte von Amerika vom Jahre 1498 in einer türkischen Weltkarte von 1513* (Benrlin-Leipzig, 1932); R. Almagia, "Il mappamondo di Piri Reis la carte di Colombo del 1498," *Societa Geografica Italiana, Bolletino* 17 (1934): 442-49; E. Braunlich, "Zwei türkische Welkarten aus dem Zeitalter der grossen Entdeckungen," *Berichte... Verhandl. Sächs. Ak. Wiss. Lepzig, Phil. Hist. Kl.* 89, bl. 1 (1939); Afetinan, *Piri Reis'in Amerika haritası 1513-1528* (Ankara, 1954). Osmanlı coğrafya eserlerinin geneli üzerine, bkz. *EI2.*, s.v. *"Djughrâfiyâ,"* vi, F. Taeschner'in makalesi; *idem*, "Die geogdaphische Literatur der Osmanen," *Zeitscrift der Deutschen Morgenländischen Gesselschaft* 77 (1923): 31-80; A. Adnan-Adıvar, *La science chez les Turcs Ottomans* (Paris, 1939); *idem*, *Osmanlı Türklerinde İlim* (İstanbul, 1943)—*La science* başlıklı eserin daha ayrıntılı Türkçe versiyonu.
30. *Tarih al-Hind al-Garbi.*
31. Adnan-Adıvar, *İlim*, s. 73, zikr. d'Avezac, "Mappemonde Turque de 1559," *Acad. Inscr. et Belles Lettres* (Paris, 1865).
32. Kâtib Çelebi, *Mîzân al-haqq fî ikhtiyâr al-ahaqq* (İstanbul, 1268 Hicri), s. 136; krşl. İngilizce çevirisi, G. L. Lewis, *The Balance of Truth* (London, 1957), s. 136.
33. Adnan-Adıvar, *Science*, s. 121; *İlim*, s. 134.
34. *Ibid.*, s. 122; *İlim*, s. 135.
35. *Ibid.*, s. 135; *İlim*, s. 134.

36. Vasıf, *Tarih*, 2:70; zikr. J. von Hammer, *Geschichte des Osmanischen Reiches*, 2. ed. (Pest, 1834-36) 4: 602 ve *idem*, J. J. Hellert tarafından gerçekleştirilen Fransızca çevirisi, *Histoire de l'Empire Ottoman* (Paris, 1835vd) 16: 248-49.
37. Hammer, *Histoire*, 16: 249. not.
38. Âli, *Künh al-ahbar* (İstanbul, 1869) 5: 9-14; *idem*, *Meva'iddü'n-Nefa'is fi kava'idi'l-mecalis* (İstanbul, 1956) fasiküller 152-53.
39. Evliya, 7: 224-25; krşl. Kreutel, s. 39.
40. Oruç, ed. Babinger, s. 67. Mehmed'in Batılı bilimlere ilgi gösterdiği iddiasıyla ilgili olarak, bkz. F. Babinger, *Mehmed the Conqueror and His Time*, çev. R. Mannheim (Princeton, 1978), ss. 494vd.
41. Bu eserlerle ilgili olarak, bkz. B. Lewis, "The Use by Muslim Historians of Non-Muslim Sources," *Islam in History* (London, 1973), ss. 101-14.
42. V. L. Ménage, "Three Ottoman Treatises..." s. 423.
43. Hüseyin Hezârfen ile ilgili olarak, bkz. H. Wurm, *Der osmanische Historiker Hüseyn b. Ga'fer*, genannt Hezârfenn... (Freiburg im Breisgau, 1971), özellikle ss. 122-49. *Tenkîh*'in elyazmaları Babinger tarafından listelenmiştir, *GOW*, ss. 229-30. Burada yararlanılan elyazması Glasgow'da Hunterian Museum'dakidir (krşl. JRAS, 1906, ss. 602vd).
44. Müneccimbaşı, *Saha'if al-ahbar* (İstanbul, 1285/1868-69) 2: 652.
45. Oruç, Kreutel çevirisi, s. 95, (elyazmasından; Oruç'un kitabının bu bölümünün Türkçe orijinali hala basılmamıştır).
46. Firdevsi-i Rumi, *Kutb-Name*, ed. İ. Olgun ve İ. Parmaksızoğlu (Ankara, 1980), s. 74.
47. *Ibid.*, s. 74.
48. Selaniki, elyazması Nuruosmaniye 184, zikr. A. Refik, *Türkler ve Kraliçe Elizabet* (İstanbul, 1932), s. 9.
49. Kâtib Çelebi, *Fezleke*, (İstanbul, 1276 Hicri), 2: 234; krşl. Naima, *Tarih* (İstanbul, tarihsiz), 4: 94.
50. *Fezleke*, 2: 134-35; krşl. Naima, 3: 69-70.
51. *Ibid.*, 1: 331-33; krşl. Naima, 2: 80-82.

52. *Ibid.*, 2: 382; krşl. Naima 5:267. Cappelo'nun dökümanların da yer aldığı ayrıntılı bir hayat hikayesi için, bkz. G. Benzoni, *Dizionario Biografico degli Italiani*, XVIII (Rome, 1975), ss. 786-89.
53. Peçevi, 1:106.
54. B. Lewis, "The Use by Muslim Historians..." ss. 107-8, s. 314, n. 20, zikr. F. V. Kraelitz, "Der osmanische Historiker Ibrâhîm Pecewi" *Der Islam* 7 (1918): 252-60.
55. Peçevi, 1: 184 (1552 seferi üzerine); *idem*, 1: 255 (1568-70 Morisko isyanı); *idem*, 1: 106-8 (barut ve matbaa makinası üzerine).
56. Naima, 1: 40vd.
57. *Ibid.*, 1: 12.
58. Silahdar, *Nusretname*, varak 257-58. Bu referansı Dr. C. J. Heywood'a borçluyum.
59. Şem'danizade, 3: 21-22.
60. *Ibid.*, 1: 42-43.
61. *İcmal-i ahval-i Avrupa*. Süleymaniye Kütüphanesi, Esat Efendi Kısmı, no. 2062. Bkz. V. L. Ménage, "Three Ottoman Treatises..." ss. 425vd.
62. V. L. Ménage, "Three Ottoman Treatises..." s. 428.
63. Ayrıntılar için, bkz. B. Lewis, *Islam in History*, s. 314. n. 26.

VI. Bölüm

1. F. Kraelitz, "Bericht über den Zug...," s. 17.
2. Dolayısıyla, Tatarlar, *sabâ raftâr aduw-shikâr*, "saba rüzgarı gibi yol alan, düşmanı avlayan" şeklinde kafiyeli bir tasvirle ya da sadece *bad-raftâr*, "kötü huylu" olarak tanımlanabilirler.
3. E. Prokosch, *Molla und Diplomat* (Graz, 1972), s. 19, yayınlanmamış bir Türkçe elyazmasından çevirilmiştir.
4. *Irşad*. Bkz. bölüm 3, dipnot 15.
5. R. Kreutel, *Kara Mustafa vor Wien*, (Graz, 1955), ss. 140-41, yayınlanmamış bir Türkçe elyazmasından çevirilmiştir.

6. Evliya, 6: 224-25; krşl. Kreutel, s. 39.
7. A. Hess, "The Moriscos: An Ottoman Fifth Column in Sixteenth Century Spain," *American Historical Review* 74 (1968): 19, zikr. Feridun, *Münşa'at al-salatin*, 2. ed., (İstanbul, 1275 hicri), 2: 458.
8. S. Skilliter, *William Harborne and the Trade with Turkey 1578-1582: A Documentary Study of the First Anglo-Ottoman Relations* (Oxford, 1977), s. 37, zikr. Feridun, *Münşa'at*, 2. ed., 2: 543; Feridun, *Munşa'at*, 1. ed., 2: 450.
9. Yâqût, s.v. "Rûmiya."
10. N. V. Khanikov, burada, II. Anacletus'un tarzını uygulamış olan gayrı meşru papa Cardinal Peter'dan bahsedildiğini söyler; *Journal Asiatique* 4 (1864): 152 ve metin sayfası 161'de Khanikov'un yorumuna bakınız.
11. Ibn Wâsil, 4: 249.
12. Qalqashandî, 8: 42vd. "köprülerin koruyucusu" şeklindeki garip başlık, *Pontifex Maximus* ifadesinin aldığı şekil olabilir.
13. *Irşâd*, bkz. bölüm 3, dipnot 15.
14. Ghassânî, ss. 52vd, 67vd; krşl. Sauvaire, ss. 152vd, 162vd. Arapça metnin editörü, Hristiyanlık karşıtı yorumların bazılarına yer vermemiştir.
15. Ibn Wâsil, 4: 248-49.
16. Ghazzâl, s. 24; krşl. H. Pérès, *L'Espagne revue par les voyageurs Musulmans de 1610 à 1930* (Paris, 1937), ss. 29-30.
17. Azmi, s. 16.
18. F. Kraelitz, "Bericht...," ss. 26vd.
19. Resmi, *Sefaretname-i Ahmet Resmi Prusya Kralı Büyük Fredrik nezdine sefaretle giden Giridi Ahmed Resmi Efendi'nin takriridir* (İstanbul, 1303 Hicri), s. 18.
20. Miknâsî, *al-Iksîr fî fikâk al-asîr*, ed. M. al-Fâsî (Rabat), 1965), *passim.*
21. Cevdet, 6: 394vd.
22. E. Z. Karal'daki Türkçe metin, *Fransa-Mısır ve Osmanlı İmparatorluğu 1797-1802)* İstanbul, 1938), s. 108; Shihâb'daki Arapça metin, *Ta'rîkh Ahmad Bâshâ al-Jazzâr*, ed. A. Chibli ve J. A. Khalife (Beirut, 1955), s. 125.

VII. Bölüm

1. B. Lewis, *Islam: from the Prophet Muhammad to the Capture of Constantinople* (New York, 1974), 2: 154, zikr. Jâhiz (isnad), *Al-Tabaşşur bi'l-tijâra*, ed. H. H. 'Abd al-Wahhâb (Cairo, 1354/1935).
2. Qazvînî, s. 388; krşl. Jacob, ss. 25-26; krşl. Miquel, ss. 1058-59.
3. Ibn Sa'îd, s. 134.
4. Rashîd al-Dîn, *Histoire*, ss. 4-5/17-18; *Frankengeschichte*, ss. 48-49.
5. Ibn Hawqal, *Kitâb Sûrat al-ard*, ed. J. H. Kreamer (Leiden, 1938), s. 110; Krşl. Fransızca çevirisi, J. H. Kramers ve G. Wiet, *Configuration de la terre* (Beirut ve Paris, 1964), s. 109; krşl. C. Verlinden, *L'Esclavage dans l'Europe médiévale*, I, *Péninsule Ibérique–France* (Bruges, 1955), s. 217; Saqâliba ile ilgili olarak, bkz. R. Dozy, *Histoire des Musulmans d'Espagne*, E. Lévi Provençal tarafından gözden geçirilmiş 2. ed. (Leiden, 1932), 2: 154, zikr. Liudprand, *Antapodosis*, kit. 6, bl. 6.
6. Fatımîlerin hakimiyeti altındaki Slavlarla ilgili olarak, bkz. I. Hrbek, "Die Slaven im Dienste der Fatimiden," *Archiv Orientalni* 21 (1953): 543-81.
7. W. Heyd, *Histoire du Commerce du Levant au Moyen-Age*, çev. F. Raynaud (Amsterdam, 1967) 1: 95; I. Hrbek, "Die Slaven...," s. 548.
8. Tatarlar ve faaliyetleri ile ilgili olarak, bkz. A. Fischer, *The Crimean Tatars* (Stanford, 1978); *idem*, "Muscovy and the Black Sea Slave Trade," *Canadian American Slavic Studies* 6 (1972): 576-94; ve *idem*, *The Russian Annexation of the Crimea 1772-1783* (Cambridge, 1970).
9. E. J. W. Gibb, *A History of Ottoman Poetry*, C. 3, (London, 1904), s. 217.
10. Bu eserlerle ilgili olarak, bkz. H. Müller, *Die Kunst des Sklavenkaufs* (Freiburg, 1980).
11. Bu ve diğer öykülerle ilgili olarak, bkz. A. D. Alderson, *The Structure of the Ottoman Dynasty* (Oxford, 1956), ss. 85vd; Çağatay Uluçay, *Harem* II (Ankara, 1971); *idem*,

Padişahların Kadınları ve Kızları (Ankara, 1980); E. Rossi, "La Sultana Nûr Bânû (Cecilia Venier-Baffo) moglie di Selim II (1566-1574) e madre di Murad III (1574-1595)," *Oriente Islamic Chanceries*, ed. S. M. Stern (Oxford, 1965), ss. 119-57.

12. Ibn al-Tuwayr, zikr. al-Maqrîzî, *al-Mawâ'iz wa'l-i'tibâr bidhikr al-khitat wa'l-âthâr* (Bûlâq, 1270/1853) 1: 444.
13. J. Richard, "An Account of the Battle of Hattin," *Speculum*, 27 (1952): 168-77.
14. *Bulla in Cena Domini*, Clement VII *anno* 1527, Urban VIII *anno* 1627. Zikr. K. Pfaff, "Beiträge zur Geschichte der Abendmahlsbulle vom 16. bis 18. Jahrhundert," *Römische Quartalschrift für christliche Altertumskunde* 38 (1930): 38-39.
15. *CSP* Spanish (1568-79) London 1894 (n. 609), s. 706, Londra'daki II. Phillip'e gidecek (28 Kasım 1579) İspanyol elçisi; *CSP* Venetian (1603-07), s. 326; Venedik'teki Melos konsülünden İstanbul'daki Bailo'ya gönderilen 28 Şubat 1605 tarihli mektup. Bu ve izleyen dipnottaki referansları müteveffa V. J. Parry'e borçluyum.
16. Qazvînî, s. 362; krşl. Jacob, s. 32.
17. Ibn Sa'îd, s. 134.
18. Rashîd al-Dîn, *Histoire*, ss. 4-5/18; *Frankengeschichte*, s. 49.
19. N. Beldiceanu, *Les actes premiers Sultans* c. 1 (Paris, 1960), s. 127.
20. Peçevi, 1: 365; çevirisinin yer aldığı eser: B. Lewis, *Istanbul and the Civilization of the Ottoman Empire* (Norman, 1963), ss. 133-35.
21. Ghassânî, ss. 44-45; krşl. Sauvaire, ss. 97-99.
22. Vasıf, Cevdet'te, 4: 357; krşl. Barbier de Meynard, ss. 520-21.
23. Mehmed, s. 109; krşl. Fransızca çevirisi, s. 163.
24. Resmi, *Sefaretname-i ... Prusya ...*, ss. 27-28, 33 ve 36.
25. Azmi, *passim*.
26. Hashmet, *Intisâb al-mulûk*, ek olarak yer aldığı eser: *Divân* (Bûlâq, 1842), ss. 8-9.
27. *Masîr-i Tâlibî yâ Safarnâma-i Mîrzâ Abû Tâlib Khân*, ed. H.

Khadîv-Jam (Tehran, 1974), ss. 201vd; krşl. İngilizce çevirisi, C. Stewart, *Travels of Mirza Abu Taleb Khan...*, (London, 1814), c. 2, bl. 13: 1vd.

28. Karal, *Halet*, s. 32-33.

VIII. Bölüm

1. Zikr. *EI2.*, s.v. "Kaysar" (R. Paret ve I. Shahid).
2. Tabarî, *Ta'rîkh al-rusul wa'l-mulûk*, ed. M. J. De Goeje (Leiden, 1879-1901), 3: 695. Harun, daha önce Nikephoras'ın Müslümanlarca aşağılayıcı bir ünvan olarak görülen "Arapların Kralı" şeklinde hitabına maruz kaldığı için böyle bir mukabelede bulunmuş olabilir.
3. Ghassânî, s. 41; krşl. Sauvaire, ss. 90-91. *Vakiat-i Sultan Cem*, s. 21.
4. S. M. Stren, "An Ambassy of the Byzantine Emperor to the Fatimid Caliph al-Mu'izz," *Byzantion* 20 (1950): 239-58.
5. Birçok örnek Londra'daki Public Records Office'de muhafaza edilmektedir. Daha fazla referans için, bkz. *EI2.*, s.v. "Diplomatic."
6. F. Kraelitz, "Bericht...," s. 24-25. Bu ifadenin Kraelitz tarafından gerçekleştirilen Almanca çevirisi, Türkçe metnin yanlış anlaşılmasından dolayı hatalıdır.
7. Public Record Office SP 102/61/14.
8. Ghassânî, ss. 80vd; krşl. Sauvaire, ss. 181vd.
9. Mehmed, s. 65; krşl. Fransızca çevirisi, s. 97.
10. Azmî, ss. 46vd ve *passim*.
11. Abû'l-Faraj al-Isfahânî, *Kitâb al-Aghânî* (Bûlâq, 1285) 17: 14; İngilizce çevirisinin yer aldığı eser: B. Lewis, *Islam*, 1: 27.
12. Qalqashandî, 8: 53.
13. Rashîd al-Dîn, *Histoire*, ss. 2-3/16-16; *Frankengeschichte*, ss. 46-47.
14. 'Umarî, (Amari) metin ss. 96-97; çeviri s. 80.
15. Qalqashandî, 8: 46-48.
16. Rashîd al-Dîn, *Histoire*, ss. 7-8/21; *Frankengeschichte*, ss. 51-52.
17. *Irşâd*. Bkz. 3. bölüm, dipnot 15.

18. *İcmâl-i ahval-i Avrupa*, Bkz. 5. bölüm, dipnot 59.
19. Mehmed, ss. 33-36.
20. Şem'danizade, 2: 22.
21. Karal, *Halet*, ss. 32-44 ve 62. Halet'in Napolyon'un huzuruna çıkışı ile ilgili olarak, bkz. B. Flemming "Hâlet Efendis zweite Audienz bei Napoleon," *Rocznik Orientalistyczny* 37 (1976): 129-36.
22. Asım, 1: 62, 76, 78, 175, 265 ve 374-376.
23. Abu Tâlib, *Masir*, s. 242; krşl. Stewart, 2: 55.
24. *Ibid.*, ss. 250-51; krşl. Stewart, 2: 55.
25. Qazvînî, ed. Wüstenfeld, s. 410; krşl. Jacob, ss. 21-22.
26. Usâma, ss. 138-39; krşl. Hitti, ss. 167-68.
27. Jabartî, 3:117ff.
28. Abû Tâlib, *Masîr*, ss. 278-79; Stewart, ss. 101-4.
29. Rifâ'a, ss. 120 ve 148.

IX. Bölüm

1. B. Goldstein, "The Survival of Arabic Astronomy in Hebrew," *Journal for the History of Arab Science* 3 (Bahar, 1979): 31-45.
2. Usâma, ss. 132-33; krşl. Hitti, s. 162.
3. U. Heyd, "The Ottoman *'Ulema'* and Westernization in the Time of Selim III and Mahmud II," *Scripta Hierosolymitana*, C. IX: *Studies in Islamic History and Civilization*, ed. U. Heyd (Jerusalem, 1961), ss. 74-77.
4. Kur'ân, 9: 36.
5. Osmanlı İmparatorluğunda madencilikle ilgili olarak, bkz. R. Anhegger, *Beitraege zur Geschichte des Bergbaus im Osmanischen Reich* (İstanbul, 1943.
6. Bu konularla ilgili olarak, Dr. Rhoads Murphey'nin 1980 yılında Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi İkinci Uluslararası Kongresine sunulan "The Ottomans and Technology" başlıklı tebliğinden yararlandım. Osmanlıların kullandığı ateşli silahlar, V. J. Parry tarafından *EI2.*, s.v. "Bârâd" ve "Materials of War in the Ottoman Empire"da şümullü olarak ele alınmaktadır, *Studies in the Economic History of the Middle East*, ed. M. A. Cook (London, 1970),

ss. 219-29.

7. U. Heyd, "Moses Hamon, Chief Jewish Physician to Sultan Suleyman the Magnificient," *Oriens* 16 (1963): 153, zikr. Nicholas de Nicolay, kit. 3, bl. 12.
8. *Ibid.*, Nicholas de Nicolay, *loc. cit.*, "bien sçavants en la Theórique et experimentez en pratique."
9. U. Heyd, "An Unknown Turkish Treatise by a Jewish Phisician under Suleyman the Magnificient," *Eretz-Israel* 7 (1963): 48-53.
10. U. Heyd, Moses Hamon...," ss. 168-69.
11. Adnan-Adıvar, *Science*, ss. 97-98; *Ilim*, ss. 112-13. Bahâ al-Dawla (öl. yaklaşık 1510) isimli bir Farisi hekim, *Khulâsat al-Tajârib*, tecrübenin hulasası başlıklı eserinde, "Ermeni yarası" veya "Frenk hastalığı" (Frankish pox) diye isimlendirdiği frengiye birkaç sayfa ayırır. Sözkonusu müellife göre, bu hastalık Avrupa'da türemiş ve oradan İstanbul'a ve Yakındoğu'ya getirilmiştir. Frengi, 1498'de Azerbaycan'da ortaya çıkmış ve oradan Irak'a ve İran'a yayılmıştır (Haskell Isaacs, "European influences in Islamic medicine," *Mashriq: Proceedings of the Eastern Mediterranian Seminar, University of Manchester 1977-1978).* Aynı makale, Sultan IV. Mehmed'in Suriyeli hekimi tarafından onyedinci yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı topraklarında kaleme alınan bir eseri de tartışmaktadır.
12. *Idem, Science*, ss. 128-29; *İlim*, ss. 141-43.
13. Mehmed, ss. 26vd ve 122; krşl. Fransızca çevirisi, ss. 36-40, 186-90.
14. *Tarih-i 'Izzi* (İstanbul, 1199 Hicri), ss. 190a-190b.
15. Busbecq, ss. 213-14; krşl. E. G. Forster, s. 135; krşl. Forster ve Daniel, 1: 125.
16. O. Kurz, *European Clocks and Watches in the Near East* (London, 1975), ss. 70-71, zikr. Rousseau. *Confessions*, İngilizce çevirisi (1981), s. 3; Voltaire, *Correspondence*, ed. T. Bestermann, c. 78 (Geneva, 1962), s. 127; ve S. Tekeli, *16'ıncı Asırda Osmanlılarda saat ve Takiyuddin'in "Mekanik saat konstruksuyonuna dair en parlak yıldızlar" adlı eseri* (Ankara, 1966).
17. Jâmî, *Salâmân va-Absâl* (Tehran, yaklaşık 1306), s. 36; A. J. Arberry tarafından gerçekleştirilen İngilizce çevirisi, *Fitzgerald's Salaman and Absal* (Cambridge, 1956), s.

146; zikr. Lynn White Jr., *Medicine, Religion and Technology* (Berkeley ve Los Angeles, 1978), s. 88.

18. Canikli Ali Paşa'nın hatıratı Upsala Üniversitesi Kütüphanesindeki bir elyazmasında yer almaktadır.
19. Adnan-Adıvar, *Science*, ss. 142vd; *İlim*, ss. 161-63.
20. Baron F. de Tott, *Memoires* (Maestricht, 1785) 3: 149.
21. G. Toderini, *Letteratura turchesca* (Venice, 1787) 1: 177vd.
22. Aubert du Bayet (sonraları Dubayet) New Orleans'da doğmuş ve Lafayette komutası altında Amerikan Devriminde savaşmıştır. Fransız Devriminde başından itibaren aktif rol oynamış ve Fransız yasama meclisinde Grenoble'ın vekili olarak sandalye sahibi olmuştur.
23. B. Lewis, *Emergence*, ss. 85vd.

X. Bölüm

1. S. K. Yetkin, *L'Architecture Turque en Turquie* (Paris, 1962), ss. 133vd.
2. Mehmed, s. 199; krşl. Kreutel ve Spies (Bonn, 1954), S. 71, bu eserde aynı ifade zikredilmektedir.
3. A. Refik, *Hicri on ikinci asırda İstanbul hayatı (1100-1200)* (İstanbul, 1930), s. 58; Adnan-Adıvar, *Science*, ss. 125-26; *idem*, *İlim*, s. 133; Berkes, *Secularism*, s. 27.
4. Karal, *Tanzimat*, s. 19; Berkes, *Secularism*, s. 33.
5. Mehmed, s. 91; krşl. Fransızca çevirisi, s. 137.
6. *Ibid.*, s. 139-40; krşl. Fransızca çevirisi, s. 214.
7. *Ibid.*, s. 78; krşl. Fransızca çevirisi, s. 118.
8. *Ibid.*, s. 109; krşl. Fransızca çevirisi, s. 163. Behzad, meşhur bir Farisi ressam idi; Mani (Manichean) dininin kurucusu olan Mani, Müslümanların efsanelerinde büyük bir ressam olarak geçer.
9. F. Babinger, "Vier Bauvorschlâge Leonardo da Vinci's an Sultan Bajezid II. (102/3)," *Nachrichten der Akad. der Wiss. in Göttingen, I. Phil.-Hist. Klasse*, no. 1 (1952): 1-2; *idem*, "Zwei Bildnisse Mehmed II von Gentille Bellini," *Zeitschrift für Kulturaustausch* 12 (1962): 178-82; J. von Karabacek, *Abendlândische Künstler zu Konstantinopel im*

XV. und XVI. Jahrhundert: I, *Italienische Künstler am Hofe Muhammads II. des Eroberers 1451-1481* (Vienna, 1918).

10. N. Atasoy, "Nakkaş Osman'ın padişah portreleri albümü," *Türkiyemiz* 6 (1972): 2-14, bu eserde Osman'dan III. Murad'a kadar oniki sultanın renkli portrelerine yer verilmektedir.
11. A. Boppe, *Les peintres du Bosphore* (Paris, 1911); ve R. van Luttervelt, *De "Turkse" Schilderijen van J. B. Vanmour en zijn School* (İstanbul, 1958).
12. Türk resim ve süslemeciliğiyle ilgili olarak, bkz. G. M. Meredith-Owens, *Türkish Miniatures* (London, 1963), s. 16; N. Atasoy ve F. Çağman, *Turkish Miniature Painting* (İstanbul, 1974); G. Renda, *Batılılaşma döneminde Türk resim sanatı* (Ankara, 1977).
13. A. Destrée, "L'ouverture de la Perse à l'influence européenne sous les Rois Safavides et les incidences de cette influence sur l'évolution de l'art de la miniature," *Corespondence d'Orient* 13-14 (1968): 91-104.
14. Zikr. W. Blunt, *Isfahan Pearl of Persia* (London ve Toronto, 1966), s. 100.
15. Zikr. A. Destrée, "L'ouveture...," s. 97.
16. I. Stchoukine, *Les peintures des manuscrits de Shah 'Abbas Ier* (Paris, 1964).
17. B. Gray, "A Fatimid Drawing," *British Museum Quarterly* 12 (1938): 91-96.
18. Kopyalar için, bkz. Jahn (ed.), Rashîd al-Dîn, *Frankengeschichte;* D. S. Rice, "The seasons and the labors of the months in Islamic art," *Ars Orientalis,* I (1954), ss. 1-39.
19. Levnî ile ilgili olarak, bkz. S. Ünver, *Levnî* (İstanbul, 1957).
20. Fransız kadın üç renkli bir Frikyalı şapkası giyinik olarak resmedildiğine göre, kapaktaki basım tarihi kesinlikle yanlıştır. İstanbul Üniversitesi Kütüphanesinde mevcut bulunan benzer fakat daha iyi bir elyazması 1206/ 1793 tarihlidir. Bkz. Norah M. Titley, *Miniatures from Turkish Manuscripts* (London, 1981), n. 23. Ayrıca bkz. G. Renda, *Batılılaşma...,* ss. 220vd; E. Binney, *Turkish Miniature Paintings and Manuscripts* (New York, 1973), s. 102.
21. G. Renda, *Batılılaşma, passim.*

22. Qazvînî, s. 404; krşl. Jacob, s. 29; krşl. Miquel, s. 1062.
23. Evliya, 7: 312; krşl. Kreutel, s. 185.
24. Mehmed, ss. 83vd; krşl. Fransızca çevirisi, ss. 127-31.
25. Ghassânî, s. 9-7vd; krşl. Sauvaire, s. 277vd; krşl. Miknâsî, s. 624-25.
26. Vasıf, Cevdet'te, 4: 355; krşl. Barbier de Meynard, s. 518.
27. E. de Leone, *L'Impero Ottomano nel primo periodo delle riforme (Tanzimat) secondo fonti italiani* (Milan, 1967), ss. 58-59, zikr. Cesare Vimercati, *Constantinople e l'Egitto* (Prato, 1849), s. 65.
28. A. Slade, *Records of Travel in Turkey, Greece...* (London, 1832) 1: 135-36. Harem orkestrası ile ilgili olarak, bkz. Princess Musbah Haidar, *Arabesque*, gözden geçirilmiş ed., (London, 1968), s. 61.
29. Ghassânî, s. 62; krşl. Sauvaire, s. 141.
30. Ghazâl, s. 20; krşl. Miknâsî, ss. 107-9 ve 139.
31. Hatti, *Tarih-i Izzi*'de, ss. 190vd.
32. Tiyatro ile ilgili olarak, bkz. A. Bombacı, "Rappresentazioni drammatiche di Anatolia," *Oriens* 16 (1963): 171-93; *idem*, "Ortaoyunu," *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes* 56 (1960): 285-97; M. And, *A History of Theatre and Popular Entertainment in Turkey* (Ankara, 1963-64); *idem*, *Karagöz, Turkish Shadow Theatre* (Ankara, 1975).
33. Vasıf, Cevdet'te, 4: 355; krşl. Barbier de Meynard, s. 518.
34. Miknâsî, ss. 52 ve 70.
35. Evliya, 7: 267; krşl. Kreutel, s. 108.
36. Bibliotheque National, Arabe no. 6243. Bkz. Blochet, Catalogue, s. 219.

XI. Bölüm

1. Sir William Jones, "A Prefatory Discussion to an Essay on the History of the Turks," *The Works of Sir William Jones*, c. 2 (London, 1807), ss. 456-57.
2. Ibn Rusteh, ss. 129-30.
3. Qazvînî, ss. 334-35; krşl. Jacob, s. 32; krşl. Miquel, s. 1053.

4. Abû Tâlib, *Masîr*, s. 74; krşl. Stewart, ss. 135-37.
5. Evliya, 7: 318-19; krşl. Kreutel, ss. 194-95.
6. Rifâ'a, ss. 119-20.
7. Abû Tâlib, *Masîr*, s. 268; krşl. Stewart, ss. 135-37.
8. Vasıf, ss. 349, 351; krşl. Barbier de Meynard, ss. 508-512.
9. *Sharh-i ma'mûriyat-i Âjûdân bâshî...*, s. 385; Bausani, "Un manoscritto persiano...," ss. 502-3.
10. Ghazâl ile ilgili olarak, bkz. bölüm 4, dipnot 9.
11. Qazvînî, ss. 404 ve 408; krşl. Jacob, ss. 29, 30-31; krşl. Miquel, s. 1062. Ayrıca bkz. Jacob, s. 14 ve Kunik-Rosen, s. 37.
12. Usâma, ss. 135-36; krşl. Hitti, ss. 164-65.
13. Ibn Jubayr, ss. 305-6; krşl. Broadhurst, ss. 320-21.
14. Evliya, 7: 318-19; krşl. Kreutel, ss. 194-95.
15. Ghazâl, ss. 12 ve 13.
16. Mehmed, s. 25; krşl. Fransızca çevirisi, ss. 34-35.
17. Abû Tâlib, *Masîr*, ss. 225-26; krşl. Stewart, 2: 27-31.
18. *Ibid.*, ss. 315-16; krşl. Stewart, 2: 254-55.
19. *Ibid.*, ss. 305; krşl. Stewart, 2: 255.
20. Fâzıl ile ilgili olarak, bkz.E. J. W. Gibb, *Ottoman Poetry*, 4: 220vd. Fâzıl'ın şiirlerinin resimli elyazmaları için, bkz. X. Bölüm, dipnot 20.
21. Karal, *Halet*, ss. 33-34.
22. Rifâ'a, ss. 123vd.
23. Âjûdânbâshî, s. 281; Bausani, "Un manoscritto persiano...," ss. 496-97.
24. Mehmed, s. 112; krşl. Fransızca çevirisi, s. 169.
25. Orijinal Farsça metin, oğlu ve diğer bir kişi tarafından edisyonu gerçekleştirilerek 1812 yılında Kalküta'da yayınlandı. Hindistan Muradabad'da 1904 yılında Urduca bir versiyonu basıldı. Metnin bilimsel —İran'da ilk— bir edisyonu Tahran'da birkaç yıl önce yayınlandı. Buna karşın, 1810 yılında Londra'da yayınlanan İngilizce versiyonu dikkate değer bir başarı kazandı. İlaveli ikinci edisyon 1812 yılında yayınlandı. İngilizceden gerçekleştirilen Fransızca çevirisi 1811 ve 1819 yıllarında Paris'te günyüzüne çıktı. Fransızcadan yapılan Almanca çevirisi 1813 yılında Viya-

na'da yayınlandı. İngilizce versiyon, hoşgörülü bir ifadeyle söyleyecek olursak, hayli serbest ve muhtemelen bir mütercimin irticali çevirisi yoluyla gerçekleştirilmiştir.

XII. Bölüm

1. S. Moreh, ed. ve çev., *Al-Jabartî's Chronicle of the First Seven Months of the French Ocupation of Egypt* (Leiden, 1975), s. 117.
2. Jabartî, *'Ajâ'ib*, 3: 34-35.
3. *Dictionnaire français-arabe d'Ellious Egyptien ... revu et augmenté par Caussin de Perceval* (Paris, 1828-29).
4. Mehmed, s. 43.
5. Azmi, ss. 30-31.
6. Bkz. XI. bölüm, dipnot 8.
7. Ghassânî, s. 67; krşl. Sauvaire, s. 150.
8. Bu ve diğer yayınlar için, bkz. L. Lagarde, "Note sur les journaux français de Constantinople à l'époque révolutionnaire," *Journal Asiatique* 236 (1948): 271-76; R. Clogg, "A Further Note on the French Newspapers of Istanbul during the Revolutionary Period," *Belleten* 39 (1975): 483-90; ve *EI2.*, s.v. "Djarîda."
9. Lütfî, *Tarih* 3: 100; krşl. A. Emin, *The Development of Modern Turkey as Measured by its Press* (New York, 1914), s. 28.
10. Rifâ'a, s. 50.
11. Mısır'da ilk tercüme hareketi ile ilgili olarak, bkz. Jamal al-Dîn al-Shayyâl, *Tarîkh al-tarjama wa'l-haraka al-thaqâfiyya fî 'asr Muhammad 'Alî* (Cairo, 1951), ve J. Heyworth-Dunne, "Printing and Translation under Muhammad 'Alî," *JRAS* (1940), ss. 325-49.
12. Ayrıntılar Storey'in genişletilmiş Rusça çevirisinde, *Persian Literature*, Y. E. Bregel'e ait, *Persidskaya Literatura* (Moscow, 1972), bl. 2, s. 1298, bu eserde, Amerika ve Avrupa tarihiyle ilgili diğer Farsça eserlerin listesi verilmektedir.

İllüstrasyonların Kaynakları

Hürmüz'ün Portekizlilerden geri alınması üzerine Kadrî'nin kaleme aldığı bir İran kahramanlık şiiri olan *Jarûn-nâma*'den üç minyatür. 1697 tarihli, Isfahan tarzı (B. L. add 7801, Farisi).

1) Hürmüz'de İmam Kuli Han'ın ordusuna karşı koyan Portekizliler (Folyo 43a).
2) Hürmüz kalesi topa tutulurken (Folyo 48a).
3) İmam Kuli Han iki Portekizli temsilciyi kabul ederken (Folyo 58).

Avrupalı bir büyükelçi için bir Türk ressam tarafından hazırlanmış onyedinci yüzyıl Türk albümü (F. Taeschner tarafından yayınlanmıştır), *Alt-Stambuler Hof und Volksleben, Ein türkisches Miniaturalbum aus dem 17. Jahrhundert* Hanover, 1925, Plates 14, 51-53.

4) Venedikliler Tenedos'u bombalarken.
5) Bailo'nun, huzura çıkmak üzere alayla gidişi.

6) Bailo sadrazamın huzurunda tütsülenirken.
7) Bailo sadrazamın huzurunda.
8) Feth Ali Şah zamanına ait lakeli kitap kapağı (B. L. Or. 5302). Feth Ali Şah, muhtemelen Nevruzda, bir yabancı heyeti kabul ederken.
9) Fustât—onikinci yüzyıl. Bir kasabanın duvarları altında bir savaş. Kağıda çizili bu resimde, yuvarlak kalkanlı bir (Müslüman) savaşçı, uçurtma biçimli kalkanları olan —en azından dördü zırhlı— (Norveçli) savaşçılarla çarpışmakta (B. L. O. R. 1938-3-12-01).

Karl Jahn'ın *Die Frankengeschichte des Rasîd ad-Dîn* (Vienna, 1977) başlıklı eserinde yer alan Reşîdüddîn'in resimli Farsça elyazmalarından.

10) Papalar: Honorius III, Gregory IX, Celestinus IV; İmparatorlar: Otto IV, Frederick II, Henry of Thüringia (Topkapı Hazine, No. 1654, 717/1317 tarihli, Folyo 311r, Levha 33).
11) Papa ve İmparator (Topkapı Hazine, No. 1653, onbeşinci yüzyıl başları, Folyo 416r, Levha 46).
12 ve 13) Isfahan'daki Çihil Sütun köşkünden (onaltıncı yüzyıl sonları, 1706 yılında yeniden inşa edilmiş) Avrupalı ziyaretçileri gösteren duvar resimleri.

Farisi minyatürleri, onaltıncı ve onyedinci yüzyıllar (B. L.)

14) Avrupai giysi içerisinde bir saray iç oğlanı.
15) Avrupai giysi içerisinde bir delikanlı ve bir hanım. Rızâ-i Abbâsî imzaları gerçek değil (O. R. 1920-9-17-0294).
16) Elinde kadeh bulunan bir Avrupalı uşak, Persiya, II. Şah Abbas dönemi (1642-66) (O. R. 1948-10-0-062).
17) Bir Avrupalı ve Moğol saray nediminin de içinde yer aldığı görevlilerle birlikte bir prens, muhtemelen Şah Sü-

leyman. İmzalı, Muhammed (veya Paolo) Zaman'a ait olduğu ileri sürülmekte, İran, aşağı yukarı M. S. 1680 (O. R. 1948-12-11-019).

Müslüman Hindistan'dan minyatürler (B. L.)

Mîr Kamer al-Dîn Minnet'in divanının bir elyazmasından. Onsekizinci yüzyıl (1792 yılından önce). Hint. (B. L. Or. 6633).

18) Avrupai saray giysisi içerisinde Waren Hastings (Folyo 67a).
19) Richard Johnson, eski İngiliz askeri üniformasını giyinik ve kucağında üç kenarı kalkık bir şapka olduğu halde bir sandalyede otururken. Hizmetçi bir elinde şemsiye diğer elinde sinek-kovucu tutmakta (Folyo 68a).
20) Onyedinci yüzyıl Avrupai giysisi giyinik üç adam. Muhtemelen Moğol Sarayındaki Portekizliler. Hint Albümü (B. L. add. 7468) (Folyo 9).
21) Başında Don Clavijo'nun yer aldığı Kastil elçilik konvoyunun Timur'un sarayına varışı. III. George dönemi İngiliz beyefendilerinin kostümlerini giyinik halde. Şapkası elinde olan heyet lideri, tahtın yanında dikilen Timur'a bir mektup uzatırken (*Malfûzât-ı Tîmûrî*, ondokuzuncu yüzyıl başları, Hint) (B. L. Or. 158, Folyo 322).

Osmanlı ressamı Levnî tarafından yapılmış minyatürler.

22) Saray şölenlerinde yabancı elçiler. Onların arkasında tercümanlar ve muhafızlar. Süheyl Ünver'den, *Levnî* (İstanbul, 1951), Fig'ür 10.
23) Genç Avrupalı beyefendi, sağ elde baston ve mor elbise giyinik halde. Levnî imzalı, onsekizinci yüzyıl başları (B. L. O. R. 1960-11-12-01).

24) Kızıl elbise giyinik halde yürüyen genç Avrupalı beyefendi. Levnî imzalı, onsekizinci yüzyıl başları (B. L. O. R. 1960-11-12-02).

Fâzıl Beyin *Book of Women* başlıklı eserinde yer alan resimler (B. L. Or. 7094, yanlış olarak 1190/1776 şeklinde tarihlendirilmiş, muhtemelen 1793 veya daha sonrasına ait).

25) İstanbullu Frenk (Folyo 29b).
26) İngiliz kadın (Folyo 43b).
27) Fransız kadın (Folyo 43a).
28) Avusturyalı kadın (Folyo 41a)
29) Felemenk kadın (Folyo 44a).
30) Amerikalı kadın (Folyo 44b).

İndeks

Abbas I, Şah, 39, 295, 296
Abbas II, Şah, 296, 297, 404
Abbasiler, 19-20, 82, 367
Abd el-Rahman II, 106
Abdurahman Münif Efendi, 203
Abdülhamid II, 326
Acudan-Başı, 136-137, 337, 351, 383 *n.* 51, 401 *n.* 9, 401 *n.* 23
Adams, Sir Thomas, 335
Adler, E., 383 *n.* 54
Adnan-Adıvar, A., 389 *n.* 29, 389 *n.* 31, 389 *n.* 33-35, 397 *n.* 11-12, 398 *n.* 19, 398 *n.* 3
Afetinan, 389 *n.* 29
Ahmed I, 328
Ahmed III, 290, 299
Ahmed b. Lütfullah, *Bkz.* Münecimbaşı,
Ahmed Paşa, *Bkz.* Bonneval, Count Claude Alexandre de
Ahmedi, 372 *n.* 9
Ahmed S. Makbul, 386 *n.* 3
Akka, 112, 176
Alarcon, M. A., 380 *n.* 20
Alderson, A. D., 393 *n.* 11
Alfons, Endülüs Kralı, 115
Ali Aziz, 155, 330, 385 *n.* 74
Ali b. Sinan, 186
Ali Efendi, Seyyid, 155, 385 *n.* 73
Alî Kapu, 298
Ali Paşa, Damat, 290
Allen, W. E. D., 378 *n.* 9
Almagia, R., 389 *n.* 29
Almanya, Alman, 44-45, 81, 88, 92, 94, 108, 127, 132, 138, 155, 184, 186, 188, 193, 197, 207-208, 213, 227, 248, 254, 272, 275, 328, 347
altın ve gümüş, 51, 190, 223, 225, 238
Altın Ordu, 28,
Altın Sürü. *Bkz.* Altın Ordu
Amari, M., 380 *n.* 23, 384 *n.* 66
America, Amerikan, 30, 39, 51
Amerikan Devrimi, 286

Amu Derya, 18
Anadolu, 15, 16, 27-29, 233
And, M., 400 *n.* 32
Anhegger, R., 396 *n.* 5
Arabistan, Arabistan yarımadası, 15-18, 66, 72, 119, 178, 245
Arap, Araplar, 16-19, 21, 203-204, 210, 228, 230, 243, 264, 266, 288, 290, 315, 331, 338-339, 354-355, 358, 361-363, 368
Arce, A., 381 *n.* 28
Argyropoulo, Y., 377 *n.* 22
Aristarchi Stavraki, 98
Aristo, 83, 258, 287
Arnavutluk, Arnavutlar, 32, 57, 119, 140, 141, 183, 229, 230
Arnold, Lübeckli, 94, 376 *n.* 16
Âsâ-i Pîran, 275
Ashtor, E., "Che cosa sapevano...," 387 *n.* 3, *Jews of Muslim Spain*, 379 *n.* 10, "Toplumsal Tecrit...," 371 *n.* 7
Asım, 63, 260, 374 *n.* 40, 396 *n.* 22
Askeri
  ittifaklar, 47-48,
  eğitim, 54, 87, 96-100, 156, 284-288, 326
  teknoloji, 39, 44-46, 52-54, 120, 122, 180, 192-193, 196, 201, 232-234, 269-274, 396 *n.* 6
Astrakhan, 28, 40
Atasoy, N., 399 *n.* 10, 399 *n.* 12
Ataullah Mehmed, 287
Atıf Efendi, Ahmed, 58
Atlantik, 33, 41, 52, 93, 193, 273, 285
Atlas Major, 182, 330
Atlas Minor, 160, 182, 285
d'Avezac, 389 *n.* 31
Avrupa tarihi, Müslümanlara göre, 166-169, 176-180, 185-204, 355, 367-368
Avusturya, Avusturyalılar, 43-45, 48, 57-58, 88, 92, 97, 126-128, 133, 152-153, 183-185, 193-194, 197-199, 202-203, 207-209, 211, 218, 234, 249-250, 272, 286-287, 290, 321 *illüs.* 28
Awhadi, M. H., 375 *n.* 5
Aydınlanma, 56, 155
Azmi Efendi, 132, 152, 218, 238, 251-252, 352, 358, 382 *n.* 42, 385 *n.* 69, 392 *n.* 17, 394 *n.* 25, 395 *n.* 10, 402 *n.* 5
Azulay, H. D., 138, 383 *n.* 54

Bâb-ı Alî, 97, 98, 118, 183, 219, 249, 250, 278
Babillüler, 178, 188
Babinger, F., "Bayezid...," 384 *n.* 60, *Geschichtsschreiber*, 381 *n.* 32, *n.* 33, 376 *n.* 43, *Mehmed*, 390 *n.* 40, "Pfortendolmetscher," 376 *n.* 10, "Zwei Bildnisse," 398 *n.* 9
Babür, Moğol, 42
Bağdad, 19, 23, 25, 27, 62, 85, 86, 223, 244, 253
baharat ticareti, 43, 103, 229
bahçeler, Avrupai, 289, 291
Balkanlar, 33, 41, 75, 87, 115, 119, 142, 145, 184, 229, 230
Baltık, 28, 182, 202
Barak, Osmanlı casusu, 146, 384 *n.* 64
Barbar Korsanlar, 102, 122, 195, 232. *Ayrıca bkz.*, korsanlar
Barbier de Meynard, *Bkz.* Vasıf Efendi
Baredeus, Jacob, 210, 211
Barkan, Ö. L., 376 *n.* 8
Baronian, Bedros, 182
Barthold, V. V., 378 *n.* 7
basım, 53-55, 90, 94, 120, 131, 201, 271, 281, 363, 367, 368
Bask, 94, 165
başlık, Avrupai,
Batlamyus, 161, 162

Bausani, A., 383 *n.* 51-52, 401 *n.* 9, 401 *n.* 23
Bavyera, 199, 202
Baybars, Memlük Sultanı, 109
Bayet, General Aubert du, 286, 398 *n.* 22
Bayezid II, 32, 124, 143, 292, 293
Baylo, Venedikli, 139, 150-151, *illüs.* 5-7, 403-404,
Becker, C. H., 377 *n.* 1
Beeston, A. F. L., 388 *n.* 21
Behzad, 292, 295, 398 *n.* 8
Bekrî, 108, 109, 388 *n.* 18
Beldiceanu, N., 394 *n.* 19
Belgrad, 45, 209, 218
Bellini, Gentile, 293, 295
Benu'l Asfar, 166-167
beratlar, 53
Berberiler, 15, 16, 22-23
Berchet, F., 383 *n.* 55
Berkes, N., 382 *n.* 40, 398 *n.* 3-4
Berlin, 131-132, 152-155, 200, 238-239, 251, 358
Bertha, Lombardiya Kraliçesi, 105-106, 253, 375 *n.* 5
bid'at, 270
bilim, 10, 83, 85, 98, 99, 176, 187, 221, 241, 267, 276, 277, 279, 283, 284, 286, 288, 327, 330, 353, 354, 355, 357, 366, 367
Binbir Gece, 155, 330, 334
Binney, E., 399 *n.* 20
Birkeland, H., 387 *n.* 11
Birleşik Devletler, 49
Bizans İmparatorluğu, Bizanslılar, 15-16, 18-19, 21, 23, 27, 30, 68, 73, 76-77, 83, 85, 103, 115, 121-122, 143, 166, 169, 178, 180, 185, 188, 203, 223-224, 228, 246-248, 252, 271, 330, 360
Blaeu, Joan, 182
Blunt, W., 399 *n.* 14
Boğa güreşi, İspanyol, 327
Bombacı, A., "Liber Graecus," 376 *n.* 17, "Nuovi...," 376 *n.* 17, "Rappresentazione...," 400 *n.* 19
Bonelli, L., 377 *n.* 19
Bonneval, Count de, 54, 203
Book of Roger, 174. *Ayrıca bkz.*, el-İdrisî,
Boppe, A., 399 *n.* 11
Bordo, 129, 224, 258
Bosna, Boşnak(ça), 93, 140, 184, 230
Boyle, J. A., *History*, 381 *n.* 25, "Ilkhans...," 380 *n.* 21, *Rashid al-din*, 389 *n.* 27
Bräunlich, E., 389 *n.* 29
Bregel, Y. E., 402 *n.* 12
Britanya, Britanyalı, *Bkz.*, *İngiltere*,
Brudo, Manuel, 275
Budapeşte, 33, 44-45, 193
bulla in Cena Domini, 394 *n.* 14
Busbecq, Ogier Ghiselin de, 43, 281, 372 *n.* 18, 397 *n.* 15
büyükelçiler, *Bkz.*, diplomatlar
büyükelçilikler, yerleşik Avrupalı, 86, 91, 97, 116-117, 286, 364 Osmanlı, 90, 155-156, 363, 365
Campo Formio Antlaşması, 57
Canikli Ali Paşa, 283-284, 398 *n.* 18
Cappelo, Giovanni, 195, 391 *n.* 52
Carion, Johann, 186, 188, 189
casusluk, 121, 145-147
Cebelitarık, 16, 18, 142, 273
Cebertî, 58-59, 259, 264-265, 353, 374 *n.* 36, 396 *n.* 27, 402 *n.* 1-2
Celestinus IV, 302 *illüs.* 10, 404
Cem, 32, 143-146, 214, 215, 247, 384 *n.* 61, *n.* 64
Cenova, 115, 138, 173, 174, 202, 238, 255, 256-257
Cenevre, 282-283
Cengiz Han, 27-28

Ceuta, 35, 174, 344, 345
Cevdet, 373 *n.* 28-29, *n.* 32-33, 374 *n.* 34-35, *n.* 40, 377 *n.* 23, 382 *n.* 43-45, 384 *n.* 68, 392 *n.* 21, 394 *n.* 22, 400 *n.* 26, *n.* 33
Cezayir, 33, 42, 49-50, 285
Chambers, R. L., 386 *n.* 78
Charles I, 189, 368
Charles II, 133
Charles VIII, 144
Charles XII, 198
Charles Martel, 10, 16-17, 168
Cheddadi, A., 380 *n.* 14
Chew, S., 382 *n.* 48
cihad. Bkz., Kutsal Savaş
Cihangir, Moğol İmparatoru, 297, 299
Cihannümâ, 181, 182, 188
cinsel tutumlar, Avrupalılarda, 339-350
Cizye, 71
Clavijo, Ruy de, 313 *illüs.* 13, 405
Clement VII, 235, 394 *n.* 14
Clogg, R., 402 *n.* 8
cografya,
cografyacılar
  Arap ve Farisi, 19, 76-77, 108, 162-177
  Osmanlı, 39, 159-161, 181-185
Colin, G. S., 375 *n.* 2
Comidas, Cosmo, 203
Courier de l'Egypte, 364
Cromwell, 257
cumhuriyetçi hükümet biçimi, 254-255, 260
Cüveynî, 381 *n.* 25
Çağman, F., 399 *n.* 12
çavuş, 125
Çihil Sütun, 298, 304 *illüs.* 12, 305 *illüs.* 13, 404
Çin, Çinli, 18-19, 29, 42, 68, 73, 76, 84, 103, 178-179, 187, 221, 223, 239, 247, 267, 269, 292, 361
Dalmaçya, Dalmaçyalı, 147, 229, 256
Daniel, N., 397 *n.* 15
Danimarka, 106, 160, 202, 244
Dans, Dans etme, 144, 345, 350
Danzig, 259
Dâr el-Harb. Bkz., Savaş Evi
Dâr el-İslam. Bkz., İslam'ın Evi
Dâr el-Sulh. Bkz., Sulh Evi
dayanıklılık testi yoluyla mahkeme etme, 262-264
Decade d'Égypte, La, 364
De Groot, A. A., 381 *n.* 31
Delanoue, G., 385 *n.* 77
Destrée, A., 399 *n.* 13, *n.* 15
devrim. Bkz., Fransa, Fransız Devrimi,
devşirme, 229-230, *Ayrıca bkz.* köleler
devşirme kelimeler, 87, 95-97
Dictionnaire francais-arabe, 402 *n.* 3
Diez, Friedrich von, 155, 385 *n.* 74
dil bilme, Avrupa dilleri, 25, 81, 86-87, 92, 94-95, 97-100, 156, 276, 287, 329, 334, 357, 368
diplomasi, diplomatik, 23, 29, 47-48, 86-87, 101, 105, 114, 117, 123-125, 155, 177, 179, 190, 213, 295
diplomatlar,
  Arap, 109
  Avrupalı, 29, 43, 47, 59, 97, 118, 192, 276, 281
  Hintli,
  Moğol, 29
  Faslı, 90, 94, 125, 153, 215-216, 217, 218, 219, 329, 344
  Osmanlı, Türk, 49, 54, 62, 124, 125, 128, 131, 133, 217, 251, 329
  Farisi, 135-137
  Rus, 57, 58
dişçilik, 276
Dodge, B., 375 *n.* 6

Doğu Roma İmparatorluğu. *Bkz.*, Bizans İmparatorluğu,
doktorlar. *Bkz.*, tıp
Don-Volga Kanalı, 40, 372 *n.* 17
Donizetti, Gaetano, 326
Donizetti, Giuseppe, 326
Donskoy, Dmitri, 39
Dozy, R., 227, 378 *n.* 9, 393 *n.* 5
dönmeler. *Bkz.*, mühtediler
dragoman. *Bkz.*, tercümanlar
drama, 328
Dublin, 335
Dunlop, D. M., 386 *n.* 2
duvar halısı, 238, 291-292

Ebu Bekir Ratib Efendi, 133
Ebu Bekr b. Behram el-Dımeşkî, 182
Ebu'l Fidâ, 388 *n.* 24
Ebu Hamid, 111-112
Ebu Hayyam, Girnatalı, 82
Ebu'l İshak İsmail Efendi, 290
Ebu Şâme, 372 *n.* 8
Ebu Talib Han, 154, 240-241, 261, 265, 335-337, 345-347, 352, 385 *n.* 72, 394 *n.* 27, 396 *n.* 23-24, *n.* 28, 401 *n.* 4, *n.* 7, *n.* 17-19, 394 *n.* 27
Edward I, 29
Eflatun, 83, 254, 257
eğitim, 53-54, 87, 97-100, 122, 156-157, 241, 277-278, 284-288, 326, 362-363, 367. *Ayrıca bkz.*, Mühendislik Okulu; Tıp Okulu; askeri eğitim; Mızıkay-ı Hümayun Mektebi; öğrenci misyonları
Ekber, Moğol İmparatoru, 297
ekonomi, 10, 51-53, 223-243, 249
elçi, 125 *Ayrıca bkz.*, diplomatlar
elçiler. *Bkz.*, diplomatlar
elçilik raporları, 129, 131, 133, 134, 201, 291
elçilikler, yerleşik, 86, 90, 155, 363
Elizabeth I, 48, 209, 213, 248, 250, 253, 273
emân, 69, 71. Ayrıca bkz. *müste'min*,
Emeviler, 19, 20, 82
Emin, A., 402 *n.* 9
Emperyalizm, Avrupalıların uyguladığı, 34, 76
Endülüs, *Bkz.*, İspanya,
Engizisyon, 120, 215, 216
erkeksilik kavramı, 342-343, 349-350
Ermenistan, Ermeniler, 21, 27, 54, 61, 100, 115, 117, 121, 123, 143, 182, 210, 211, 247, 286, 294, 348, 397 *n.* 11
Ertaylan, İ. H., 384 *n.* 61
Escurial, 133, 329
esirler. *Bkz.*, tutsaklar
eşitlik doktrini, 254-265
Etiyopya, Etiyopyaca, 115, 162, 236, 245, 246, 247
Evliya Çelebi, 92, 94, 126-128, 130, 184, 211, 324, 329-330, 335, 344, 376 *n.* 11-13, 381 *n.* 35, 390 *n.* 39, 392 *n.* 6, 400 *n.* 23, *n.* 35, 401 *n.* 5, *n.* 14

Farman-Farmayan, H., 386 *n.* 78
Fas, Faslı, 9, 21, 22, 33-34, 39, 42, 49-50, 118, 123, 124, 133, 134, 135, 142, 174, 181, 201, 203, 207, 215, 237, 238, 247, 249, 327, 329, 344, 347, 358, 362
Fatımîler, 19-20, 228, 233, 393 *n.* 6
Favray, Antoine de, 294
Fazıl Ahmed Paşa, 182
Fazıl Bey, 318-323 *illüs.* 25-30, 347-348, 401 *n.* 20, 406
Felemenk, 43, 47, 76, 93, 108, 127, 161, 182, 200, 227, 236, 238, 240, 257, 258, 260, 273, 296, 322 *illüs.* 29, 347, 348
felsefe, felsefi, 83, 84, 176, 189, 221, 255, 333, 367

Fénélon, 330
Fener, 89
Ferdinand I, 34
Ferdinand III, İmparator, 194
Feridun Bey, 186, 392 *n.* 7-8
Fernel, Jean, 276
Feth Ali Şah, 136, 300 *illüs.* 8, 404
Fetihler, Müslümanların gerçekleştirdiği, 16-19, 30-33, 41, 72

fetva, 290
Figueroa, Don Garcia de Silva, 296
Filistin, 15-16, 21, 23-24, 66, 76, 93, 94, 109, 114, 176, 178, 198, 263, 343, 347
Findley, C. V., 382 *n.* 45
Firdevsi-i Rumi, 191, 390 *n.* 46-47
Fisher, A. W., 393 *n.* 8
fiyatlarda değişmeler, 51
Flemming, B., 396 *n.* 21
Forster, E.. G., 397 *n.* 15
Fondaco dei Turchi, 139-143
Fracastro, Girolamo, 276
Francis I, 249
Fransa, Fransız(ca), 17, 29, 32, 42, 47-48, 54, 57, 58, 61, 62, 63, 76, 91, 96-97, 108, 115, 117, 124, 129, 130, 137, 138, 144, 146, 148, 154, 157, 160, 174, 177, 186, 188, 190, 191, 193, 194, 195, 196, 197, 200, 201, 203, 207, 208, 219, 220, 221, 225, 227, 228, 232, 236, 238, 240, 241, 244, 248, 249, 251, 259, 260, 264, 265, 266, 279, 285, 286, 287, 288, 290, 291, 299, 320 *illüs.* 27, 330, 336, 345, 346, 347, 348, 349, 353, 364, 365
  Fransızların Mısır'ı İşgali, 55, 59-60, 220, 259, 364
  Fransız Devrimi, 55-56, 60, 219, 259, 286, 334, 398 *n.* 22
Frederick II, İmparator, 216, 302 *illüs.* 10, 404
Frederick, Büyük, 283
Frederick William II, 203
frengiyi tedavi biçimi, 276
Frenk, Frenkler, 16, 17, 18, 20, 21-23, 46, 53, 56, 61, 62, 63, 86, 100, 104, 105, 109, 110, 112, 113, 115, 148, 160, 163, 164, 165, 166, 174, 176, 177, 180, 181, 184, 185, 186, 188, 190, 192, 198, 203, 205, 213, 224, 226, 232, 233, 247, 253, 254, 264, 268, 269, 272, 276, 279, 283, 285, 298, 330, 335, 342, 347, 349, 357, 397 *n.* 11
Frens, Gabriel de, 146
Fustat, 298, 301 *illüs.* 9, 404

Galland, Antoine, 187
Galland, J. C., 377 *n.* 20, 382 *n.* 36, *n.* 37-39
Garcia, R., 380 *n.* 20
el-Gassânî, 133-134, 215; 237, 238, 247, 250, 325, 327, 363-364, 376 *n.* 14, 392 *n.* 14, 394 *n.* 21, 395 *n.* 3, 395 *n.* 8, 400 *n.* 25, *n.* 29, 402 *n.* 7
gavur, 206, 208, 211
el-Gazâl, 106, 339-341, 344-345, 400 *n.* 30, 401 *n.* 10, *n.* 15
Gazan Han, 178
gazeteler, 186, *363-367*, *369 Ayrıca bkz.*, basım
Gazette Française de Costantinople, La, 364
gaziler, 29-30
el-Gazzâl, 217-218, 327, 392 *n.* 16
Gedik Ahmed Paşa, 32
Gırnata, 82, 111, 134, 176, 218
Giacomo di Gaeta, 274
Gibb, E. J. W., *Constantinople*, 372 *n.* 11; *Damascus*, 371 *n.* 4; *Ottoman Poetry*, 393 *n.* 9, 401 *n.* 20
Gibbon, E., 16, 17, 18, 371 *n.* 1
Gil, M., 387 *n.* 6

giysi, 298-299, 335-339, 356-358
gözlük, 283
Godmar, Rahip, 167
Goldstein, B., 396 *n.* 1
Goldziher, I., 387 *n.* 12
Golius, Jacob, 161
Gray, B., 399 *n.* 17
Gregory IX, 302 *illüs.* 10, 404
Guide for the Perplexed (*Şaşkınlar için Kılavuz*), 159
Guidi, I., "Descrizione...," 388 *n.* 15-16; "L'europa...," 386 *n.* 3
Gürcistan, 27, 61, 62, 115

Hacı Halife. *Bkz.* Kâtib Çelebi
hacılar, 23, 102, 138, 181
Haçlılar, Haçlı Seferleri, 20-27, 32-34, 55, 69, 86, 94, 109-113, 172-176, 180, 197, 232, 246, 263, 269, 298, 301 *illüs.* 9, 342-343, 359, 362
Haddad, A., 378 *n.* 7
Haddad, G. M., 374 *n.* 37
Hdley, John, 285
Hadrian I, Papa, 228
Haidar, Prenses Musbah, 400 *n.* 28
Hâkânî,
Halep, 23, 270, 331
Haliç, 192, 292
Halife, Halifelik, 18, 19, 20, 26, 27, 105
Haremağaları,

el-Hajji, A. A., 379 *n.* 9, 387 *n.* 11, 388 *n.* 18
Halet Efendi, 62-63, 241, 259, 348, 395 *n.* 28, 396 *n.* 21, 401 *n.* 21
Halil Hamid Paşa, 286
Hamidizade, 49
Hamidullah, M., 375 *n.* 5
Hammer, J. von, 183, 377 *n.* 22, 390 *n.* 36-37
Hanover, 199
Hapsburgler, 45-47, 88, 197, 229
harbî, 71, 207
Harbiye Mektebi, 287
harem, 230, 236, 326, 400 *n.* 28
  Avrupalı kadınlar, 232
el-Hârezmî, 162, 386 *n.* 2
haritalar. *Bkz.*, kartografya
harja, 81
Hârûn el-Reşîd, 105, 246, 247, 395 *n.* 2
Hârûn b. Yahyâ, 102, 169, 213, 334, 378 *n.* 3
Harvey, L. P., 374 *n.* 6
Hasan b. Hamza, 186
Hâshimim, S. U., 386 *n.* 3
Haşmet, 239-240, 394 *n.* 26
Hastings, Warren, 299, 310 *illüs.* 18, 405
Hatti Efendi, 280, 327-328, 400 *n.* 31
Haydar, 143
Hazar(lılar), 20, 21, 28, 40, 42, 61, 165, 223
hekimler. *Bkz.*, tıp
Helenizm. *Bkz.*, Yunanistan
Henry III, 124
Henry IV, 125
Henry VIII, 216
Henry, Thuringialı, 302 *illüs.* 10, 404
Herat Okulu, 295
Herbelot, Bartolome d', 161
Herbette, M., 381 *n.* 30, 383 *n.* 49
Herodot, 359
Hess, A. C., "Lepanto...," 373 *n.* 25; "Moriscos...," 392 *n.* 7
Heyd U., *Histoire*, 393 *n.* 7; "Moses Hamon...," 397 *n.* 7, *n.* 10; "Ottoman ulema..," 396 *n.* 3, "Unknown Turkish treatise...," 397 *n.* 9
Heyworth-Dunne, J., 385 *n.* 77, 402 *n.* 11
Hezarfen, Hüseyin, 187 -188, 189, 390 *n.* 43

Hijyene karşı tutum, 112
Hindistan, Hint(liler), 51, 68, 73, 76, 80, 82, 97, 103, 154, 179, 183, 187, 221, 223, 229, 236, 239, 240, 247, 261, 267, 297, 299, 315, 346, 347, 351, 361. *Ayrıca bkz.*, diplomatlar, Hintli, Moğol; seyyahlar, Hintli
Hindu, 206, 297
Hint Okyanusu, 32, 34, 39
Hint Adaları, 43, 187, 229, 236, 238, 285
Hişâm II, 228
Hitti, P. K., 378 *n.* 6, 380 *n.* 15, 396 *n.* 26, *n.* 2
Hollanda. *Bkz.* Felemenk
Homoseksüellik, 348-349
Honorius III, 302 *illüs.* 10, 404
Hrbek, I., 380 *n.* 16, 393 *n.* 6-7
Hristiyan azınlıklar, 16, 24, 25, 29, 52, 70-73, 88, 137, 203, 209-210
Hristiyanlara karşı tutumlar, 205-219
Hristiyanlığa dair bilgi,, 82, 210
Hülagu, 27
Hürmüz, 35-37, *illüs.* 1-3, 38, 403
Hüseyin Han. *Bkz.* Acudan Başı
Hüsrev, Mehmed, 325

Ifrîkiye, 66
Inostrancev, C., 375 *n.* 5
Irak, 16, 19, 28, 82, 114, 223, 397 *n.* 11
Irene, İmparatoriçe, 252
Isfahan, 295-296, 298, 304 *illüs.* 12, 305 *illüs*, 13, 403-404
el-Isfahânî, Abu'l-Faraj, 395 *n.* 11
Issawi, C., 11, 377 *n.* 21
Isaacs, Haskell, 397 *n.* 11
Izzedin, M., 378 *n.* 3

İbn Abd el-Hakem, 17, 371 *n.* 3
İbn Abd el-Mun'im, 176
İbn Abdulmennan, Nuh, 278-279
İbn Cübeyr, 112-113, 264, 343, 380 *n.* 17-18, 401 *n.* 13
İbn Dıhye, 106
İbn el-Esîr, 22-23, 371 *n.* 5-6
İbn el-Fakîh, 163, 169-170, 377 *n.* 2, 389 *n.* 26
İbn Haldun, 110, 132, 177-178, 180, 188, 237; *Ibar*, 389 *n.* 26; *Muqaddima*, 388 *n.* 25; *Ta'rîf*, 380 *n.* 14,
İbn Hevkel, 227, 393 *n.* 5
İbn Hürredâdbih, 162-163, 387 *n.* 4-6
İbn el-Kalânisî, 22, 371 *n.* 4
İbn el-Kûtiyye, 18
İbn el-Nedîm, 86, 375 *n.* 6
İbn Rüsteh, 164, 378 *n.* 3, 387 *n.* 8, 388 *n.* 14, 400 *n.* 2
İbn Sa'îd, 176, 225, 234-235, 388 *n.* 23, 393 *n.* 3, 394 *n.* 17
Ibn Shâhîn, 380 *n.* 20
İbn Sina, 279, 287
İbn el-Tuwayr, 394 *n.* 12,
İbn Vâsıl, 109, 110, 213-214, 216, 379 *n.* 13, 392 *n.* 11, *n.* 15
İbrahim Müteferrika, 53-54, 201-202, 203, 285, 373 *n.* 31
İbrahim Paşa, 250, 290
İbrahim b. Ya'kûb, 138, 170-172, 173, 224, 234, 263, 315, 335, 341-342, 378 *n.* 10
İbrani(ce), 73, 80, 82, 246, 268, 275, 288, 357
İcmal-i ahval-i Avrupa, 391 *n.* 61, 396 *n.* 18
içtihâd, 277-278
İdris, H. R., 374 *n.* 1
el-İdrîsî, 174-176, 225, 388 *n.* 21-23
İhlasi, Şeyh Muhammed, 182
iklim, 66, 238
iktisat. *Bkz.* ekonomi
İlyâs b. Hannâ, 137, 383 *n.* 53
İnalcık, H., "Djem," 384 *n.* 61; *Mehmed*,

372 *n.* 12; "Osmanlı-Rus...," 372 *n.* 17
İnebahtı Bozgunu, 10, 46,
İngiltere, İngiliz, 29, 38, 43, 47-48, 59, 61, 117, 132, 135-136, 138, 142, 146, 152-154, 174-175, 179, 183, 188-189, 192-193, 195-196, 199, 202, 207-208, 215, 225-226, 231-232, 234-235, 237-238, 240, 244, 248, 258, 265-266, 273, 275, 285, 319 *illüs.* 26, 326, 345-347, 351, 365-368
İran, 9, 15-16, 27-28, 38, 39, 42, 43, 51, 61, 73, 77, 80, 92, 114-115, 117, 123, 135-136, 153, 177-179, 188, 200-201, 204, 207, 236, 241, 244-245, 267, 270-271, 283, 290, 293, 295-298, 309, 315, 328, 337-338, 358, 360, 366, 368, 397 *n.* 11, 404-405
İrlanda, 106, 154, 166, 171, 172, 179, 235
irşad, 391 *n.* 4, 392 *n.* 13, 395 *n.* 17
İsa, 192, 212, 213, 248, 356
İshak Efendi, Hoca, 99, 288
İskandinavya, 166, 224
İskenderiye, 58, 146-147
İskoçya, 154, 175, 179
İslamın Evi, 41, 67, 163, 180, 205, 243, 245
İspanya, İspanyol(ca), 16, 24, 39, 48-50, 72, 75, 77, 81-82, 87, 89-94, 97, 102, 107-109, 111-112, 115, 119-121, 126, 132-135, 142, 147, 160, 163-166, 168, 173, 177-178, 180-181, 188, 191, 193-194, 196-197, 202-203, 209, 211-212, 215-219, 226-228, 233, 236-238, 247, 250, 264, 273-274, 276, 285, 296, 299, 325, 327-329, 344, 347, 360, 363-364
İstanbul, 30-31, 40, 43, 46, 47, 53, 54, 57, 63, 87, 117, 125, 131, 136, 141, 181, 187, 192, 193, 194, 199, 202, 217, 230, 232, 251, 278, 281, 282, 285, 286, 289, 291, 292, 294, 299, 316, 318 *illüs.* 23-25, 325, 326, 330, 331, 347, 351, 364, 366, 367. *Ayrıca bkz.*, Konstantinopol
İsveç, 48, 142, 193, 194, 198, 200, 202, 224
İsviçre, 202
İtalya, İtalyan(ca), 16, 19, 25, 32, 42, 86, 87, 89, 93-95, 97, 108-110, 120, 123, 138, 142-143, 145-147, 154-156, 165, 169, 174, 179, 186, 200, 202, 207, 216, 227-229, 257, 260, 268, 274-275, 277, 284-285, 287, 289, 293, 296-297, 326, 328
İ'tisâm el-Dîn, 154, 385 *n.* 71
İvan, Büyük, 40, 191
İzlanda, 33, 182, 231
İzmir, 351, 365
İznik İlkeleri, 210

Jacob, G., 108, 378 *n.* 9, 379 *n.* 10-11, 388 *n.* 17-19, 393 *n.* 2, 396 *n.* 25, 401 *n.* 11
Jâhiz, 393 *n.* 1
Jahn, K., "Christliche...," 387 *n.* 3; "Erweiterung...," 389 *n.* 27; Rashid al-Din, 389 *n.* 27, 404
James I, 273
Jami, 397 *n.* 17
Japonya, Japon(ca), 84, 361-362
Jârûn-nama, 35-37, *illüs.* 1-3, 403
John of Gorze, 379 *n.* 12
Johnson, R., 299, 311 *illüs.* 19, 405
Jones, Sir William, 333, 400 *n.* 1
Kadri, 403
Kafkasya, Kafkasyalı, 21, 61, 230
Kahane, H. ve R., 376 *n.* 18
Kahire, 23, 59, 204, 228, 233, 330, 353, 364
Kahle, P., 389 *n.* 29
Kahve, Kahvehaneler, 236
kalabalıklar, Avrupalı, 337
Kalâ'ûn, 339
Kalkaşandî, 115, 116, 214, 253, 255-256, 380 *n.* 23-24, 392 *n.* 12, 395 *n.* 12
Kantemir, Dimitri, 187

Kapitülasyonlar, 52-53, 124
Kara Mehmed Paşa, 126-127
Karabacek, J. von, 398 *n.* 9
Karadeniz, 21, 28, 40, 41, 60-61, 75, 197, 229-230
Karal, E. Z., *Halet*, 374 *n.* 39, 395 *n.* 28, 396 *n.* 21, 401 *n.* 21; *Fransa-Mısr*, 392 *n.* 22; *Tanzimat*, 398 *n.* 4; "Yunan," 373 *n.* 34
karantina, 132, 148, 152, 337
Karlofça Antlaşması, 45, 130, 142, 198, 290
Kartografya, 160, 180-181
el-Kasr el-Kebîr Savaşı, 34
Katalonya, Katalon(ca), 96, 108, 174, 191, 194
Kâtib Çelebi, 93-94, 159-161, 181-183, 186-189, 193-195, 201, 209-210,-211, 215, 257-258, 260 *Fezleke*, 390-391 *n.* 49-52; *İrşad*, 376 *n.* 15; *Mizan*, 389 *n.* 32
Katolikler, 24, 120, 123, 125, 142, 186, 211-213, 234-235, 295
Katoliklere yönelik tutum,
Kazaklar, 42, 43
Kazvinî, 108, 109, 173, 263, 388 *n.* 17, *n.* 19, 393 *n.* 2, 394 *n.* 16, 396 *n.* 25, 400 *n.* 22, *n.* 3, 401 *n.* 11
Kemalpaşazade, 197, 248, 373 *n.* 26
Khanikov, M. V., 392 *n.* 10
el-Khuri, Y., 387 *n.* 3
Kıbrıs, 120, 246
Kıpti, Kıptiler, 79, 123, 211, 354
Kırım, 28, 40, 55, 60, 229, 230, 286
Kızıl Deniz, 43, 183, 236
kızıl-elma, 33
Kildanî, 76, 123
Kinglake, A. W., 385 *n.* 70
Kléber, General, 264, 364
Knolles, Richard, 33, 372 *n.* 14
Kolomb, 181
kol saati ve imalatçıları, 282-283
Konsolosluklar, konsoloslar, Avrupalı, 53, 91, 114, 147
Konstantinopol, 15, 18-19, 22, 30-33, 41, 115, 170, 185, 187, 190, 243, 333, 356. *Ayrıca bkz.*, İstanbul
Kopernik, 182 287
Korsanlar, 33, 38, 49, 229, 273
Kosova Savaşı, 190
Kowalski, T., 109, 388 *n.* 18
kölelik, köleler, köle ticareti, 31, 33, 40, 49, 53, 183, 226-231
Krackovsky, I. J., 386 *n.* 3
Kraelitz, F. von, 373 *n.* 22, 391 *n.* 54, *n.* 1, 392 *n.* 18, 395 *n.* 6
Kraemer, J., 377 *n.* 1, 393 *n.* 5
Kreutel, R. F., *Autobiographie* (Osman Ağa), 375 *n.* 7; *Im Reiche* (Evliya), 376 *n.* 11-12, 381 *n.* 35, 390 *n.* 39, 401 *n.* 14; *Kara Mustafa* (Silahdar), 372 *n.* 20, 391 *n.* 5, 392 *n.* 6; *Leben* (Osman Ağa), 375 *n.* 7; *Mehmed*, 398 *n.* 2; (Oruç), 390 *n.* 45; *Osmanische Geschichtsschreiber* (seriler), 381 *n.* 32; *Zwischen* (Osman Ağa), 375 *n.* 7
Kudüs, 23, 102, 105, 195, 198, 359
Kuli Han, 35-37, *illüs.* 1-2, 403
Kulikova Savaş Alanı, 39
Kunik, A., 388 *n.* 18
Kunik-Rosen, 401 *n.* 11
Kuran, E., 385 *n.* 74-75
Kur'ân, 48, 71, 72, 79, 82, 84, 114, 245, 246, 271, 329, 373 *n.* 27, 374 *n.* 3-5, 380 *n.* 18, 396 *n.* 4
Kurtuba, 106, 108, 109, 174, 218, 227
Kurz, O., 397 *n.* 16
Kutsal Roma İmparatorluğu, 108, 117,

199, 202, 249, 281
kutsal savaş, 17, 19, 23-24, 26-27, 29, 32, 33-34, 38, 49, 67, 68, 74, 190, 229, 271
Kuzey Afrika, 15-17, 33-34, 38, 42, 49, 73, 75, 77, 80, 91, 97, 102, 111, 133, 135, 173, 177, 188, 217, 226-229, 235-236, 246, 273-274, 298, 315, 351
Küçük Kaynarca Antlaşması, 55, 96, 200, 249
Küfür Evi, 159
Kütüphaneler, Avrupa'da bulunan, 329-331, 353

Lagarde, L., 402 *n.* 8
Lahey, 125
Lale Devri, 290, 291
Lammens, H., 380 *n.* 23
Langlès, L., 377 *n.* 22
Latin(ce), 79, 81, 82, 84, 85, 86, 89, 93, 94, 115, 275, 276, 278, 288, 357
Lefort, J., 384 *n.* 61
Leone, E. de, 400 *n.* 27
Leopold, İmparator, 188-189
Lepanto Savaşı. *Bkz.*, İnebahtı Bozgunu
Lesure, M., 373 *n.* 24
Levi Della Vida, G., "La corrispondenza," 375 *n.* 5; "La traduzione...," 375 *n.* 4
Levi-Provençal, E., 378 *n.* 9, 393 *n.* 5
Levni, 299, 314 *illüs.* 22, 316-317 *illüs.* 23-24, 399 *n.* 19, 405-406
Lewis, B., 374 *n.* 40, 377 *n.* 24, 398 *n.* 23; *Emergence*, 374-375 *n.* 35; "The French Revolution," 373 *n.* 32-33, 374 *n.* 39; *Islam*, 393 *n.* 1, 395 *n.* 11; *Islam in History*, 390 *n.* 41, 391 *n.* 63; *Istanbul*, 394 *n.* 20; *Muslim Historians*, 391 *n.* 54; "Mes'ûdî...," 388 *n.* 13; "Notes," 381 *n.* 27
Libya, 42, 65, 66, 162
lingua franca, 91
literatür, 85, 91, 102, 155, 275, 329, 355, 368
Liudprand, 393 *n.* 5
Londra, 11, 103, 131, 136, 137, 154, 155, 175, 240, 265, 275, 293, 337, 347
Louis IV, 167, 168
Louis IX, 177
Louis XIII, 188, 194
Louis XIV, 125, 197
Louis XV, 129
Luther, 212, 289
Lutheryenler, 33, 192, 212
Luttervelt, R. van,
Lübnan, 145
Lütfi Paşa, 46, 192, 365, 402 *n.* 9
Macaristan, Macar(ca), 28, 33-34, 47, 48, 53, 88, 92, 111, 122, 130, 152, 160, 184, 185, 191, 192, 195, 196, 197, 203, 208, 209, 211, 212, 218, 229, 259, 336
MacNeill, W. H., 383 *n.* 55
madencilik, 272
Madrid, 49, 50, 132, 133, 237, 238, 337, 358

Mağrib, 66. *Ayrıca bkz.*, Fas, Kuzey Afrika, Tunus
Mahmud II, 99, 157, 232, 286, 338, 396 *n.* 3
Mahmud Raif, 156
Mainz, 199, 225
el-Makrizî, 394 *n.* 12
Malfûzât-ı Timur, 313 *illüs.* 21
Malta, 102, 129, 202, 331
Manfred, Sicilyalı, 109, 216
Mani, Manizm, 15, 292, 398 *n.* 8
Marco Polo, 29
Maria Theresa, 253
Marsilya, 143, 148, 236
Marranolar, 120

Marsigli, Count Ferdinand, 187
Martin, Troppaulu, 179
Masse, H., 387 *n.* 7
Mavrocordato, Alexander, 278
McNeill, Sir John, 136
Medine, 74
Mehmed II, Fatih, 95, 143, 185, 194, 274, 289, 293, 294
Mehmed III, 232
Mehmed IV, 276
Mehmed Köprülü, 278
Mehmed, Yirmisekiz Çelebi, 129-131, 148, 201, 238, 251, 258, 279, 284, 289, 290-292, 324-325, 345, 351, 358, 382 *n.* 36-40, 384 *n.* 67, 394 *n.* 23, 395 *n.* 9, 396 *n.* 19, 397 *n.* 13, 398 *n.* 2, *n.* 5-8, 400 *n.* 24, 401 *n.* 16, *n.* 24-25, 402 *n.* 4
Mekke, 74, 75, 174, 339
melik, 246, 247
Melvinger, A., 387 *n.* 11
Memlükler, 24, 27-28, 88, 114, 121, 227, 270, 338, 339, 353; Moğol giysisini benimsemeleri, 338-339
Ménage, V. L., 187; "The English Capitulations...," 373 *n.* 30; "The Mission...," 384 *n.* 64; "Three Ottoman Treatises...," 376 *n.* 15, 390 *n.* 42, 391 *n.* 61-62
Meninski, Francois de Mesgnien, 126
Menou, Abdullah, 364
Mercator, 182
Meredith-Owens, G. M., 399 *n.* 12
Merkezi Asya, 22, 23, 28, 40, 42
Mes'ûdî, 164, 167, 179 *K. al-tenbîh*, 387 *n.* 9; *Murûj*, 387 *n.* 10, 388 *n.* 13
Mezopotamya, 15, 21, 27, 72
Mısır, 15, 16, 19, 23, 24, 25, 27-28, 38, 46, 51, 58-60, 61-62, 76, 88, 89, 114, 115, 121, 135, 156, 157, 163, 167, 188, 198, 200, 204, 226, 228, 233, 236, 241, 244, 245, 246, 247, 248, 264, 270, 298, 315, 338, 339, 350, 355, 365, 366, 367, 402 *n.* 11
Mızıkay-ı Hümayun Mektebi, 326
el-Miknâsî, 219, 392 *n.* 20, 400 *n.* 25, *n.* 34
mimari, Avrupa'dan etkilenmiş, 289-291, 315
Minnat, Mîr Kamer el-Dîn, 405
Minorsky, V., 380 *n.* 21
Miquel, A., 388 *n.* 17, *n.* 19, 393 *n.* 2, 401 *n.* 11; "L'Europe," 379 *n.* 10; *Géographie*, 386 *n.* 3, 400 *n.* 22, *n.* 3; "Ibrahim...," 379 *n.* 10
Mirza Muhammed, 366
moda. *Bkz.*, giysi
Moğollar, Moğolistan, 22, 27-29, 42, 55, 114, 115, 178, 179, 233, 244, 267, 297, 298, 299, 309, 312, 338
Mohaç Savaşı, 89, 196
Monofizitler, 210,-211
Monshi, E., 372 *n.* 15
Montecuccoli, Kont, 284
Moreh, S., 402 *n.* 1
Morier, J. J., 136
Moriskolar, 119, 196, 212, 216-217, 391 *n.* 55, *n.* 7
Moses Hamon, 276
Moskova, 28, 39, 40, 62
Mudon Savaşı, 191
Muhammed (Peygamber), 15-16, 27, 30, 41, 48, 70, 174, 221, 230, 245, 247, 270, 271, 287, 339, 356, 360, 366
Muhammed (Mehmed) Ali Paşa, 156-157, 204, 366-367, 402 *n.* 11
Muhammed Rıza Bey, 136
Muhammed Şah, 136
el-Muktefî, Halife, 105-106
Murad III, 124, 181, 209, 232, 250, 399 *n.* 10

Murad IV, 328
Murphey, R., 372 *n.* 12, 396 *n.* 6
Musa, Jalinus el-İsra'ili, 276
Mustafa II, 299
Mustafa III, 239
Mustafa Ali, Gelibolulu, 183-184; *Kunh al-ahbar*, 390 *n.* 38; *Mevā'id*, 390 *n.* 38
Mustafa Efendi, Bursalı, 265
Mustafa, Seid, 377 *n.* 22
Musul, 22
müzik, 315-327
Mühendislik Okulu, 54, 99, 284-286, 288. *Ayrıca bkz.*, askeri eğitim
mühimme defteri, 373 *n.* 24
mühtediler, 53, 87, 92, 95, 99, 119-122, 138, 160, 178, 189, 201, 203, 270, 274, 278
Mülhemi, İbrahim, 186
Müller, H., 393 *n.* 10
Müneccimbaşı, 188-189, 390 *n.* 44
müste'min, 71. *Bkz.*, *emān*
mütemellik, 247. *Ayrıca bkz.*, ünvanlar,
mütercimler, 10, 82-83, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 99-100, 103, 119, 202, 314 *illüs.* 22, 334, 363
Nabulus, 263, 342
Naff, T., 385 *n.* 75
Naima, 196-198, 356, 390-391 *n.* 49-52, 391 *n.* 56-57
Nakd Ali Bey, 135
Nakışhane, 299
Nakkaş Osman, 293, 399 *n.* 10
Nallino, C. A., 386 *n.* 2
Napoli, 115, 144, 145, 253
Napolyon Bonaparte, 55-59, 260, 364, 367
Napolyon Savaşları, 49, 91, 136
el-Nâsır Muhammed, 339
Nedim, 188
Nemçe, 92, 194
Nesturiler, 210, 211
Neşri, 372 *n.* 13
Nicola Turk, 60-62, 374 *n.* 37-38
Nicoussias, Panagiotis, 278
Nicolas de Nicolay, 120, 381 *n.* 26, 397 *n.* 7-8
Nikephoras, 246, 395 *n.* 2
Nis, 143-144
Nuruosmaniye Camisi, 289-290
Oryantalist araştırmalar, 91, 117-118, 136, 155, 161, 333, 353-355
Orosius, 85, 375 *n.* 4
Oruç, 30, 190, 372 *n.* 10, 390 *n.* 40, *n.* 45
Osman, Osmanlı İmparatorluğunun kurucusu, 29, 399 *n.* 16
Osman Ağa, 103, 202, 375 *n.* 7, 378 *n.* 5
Othello, 124, 328
Otranto Savaşı, 32
Otto, Sakson İmparatoru, 86, 108-109
Otuz Yıl Savaşları, 193-194, 197, 199
öğrenci misyonları, 156-157, 385 *n.* 77
Ömer Ağa, 125
Ömer Şifai, 278-279
Öz, T., 373 *n.* 32
Papa(lık), 33, 92, 115, 160, 179, 191, 211, 212, 213-216, 233, 247, 253-254, 302-303
Paracelsus, 278-279
Paret, R., 395 *n.* 1
Paris, 54, 60, 62, 124-125, 129-131, 136-137, 157, 179, 186, 241, 258-259, 266, 279, 286, 289, 291, 324, 331, 347-348, 365
Parmaksızoğlu, I., 378 *n.* 4, 390 *n.* 46-47
Parry, V. J., 394 *n.* 15, 396 *n.* 6
Parutta, P., 385 *n.* 55
Pasarofça Antlaşması, 96, 129-130, 290
Patrinelis, C. G., 376 *n.* 17
Paul III, 215
Pavet de Courteille, M., 373 *n.* 26

Peçevi, 195-196, 237, 373 *n.* 25, 391 *n.* 53, *n.* 55, 394 *n.* 20
Pedro I, Kastilli, 110
Pedro, Büyük, 198, 202
Pellat, C., 387 *n.* 10
Pelliot, P., 380 *n.* 21
Pérès, H., 382 *n.* 46, 392 *n.* 16
Pétis de la Croix, 155, 187, 330
Peygamber. *Bkz.*, Muhammed (Peygamber)
Pfaff, K., 394 *n.* 14
Phillip III, İspanyalı, 296
Phillip IV, 194, 197
Piri Reis, 180-181, 389 *n.* 29
Pococke, Edward, 161
Polonya, 15, 28, 43, 108, 190-191, 202, 209, 218-219, 229, 238-239, 258, 294
Polk, W. R., 386 *n.* 78
Portekiz, Portekizli, 21, 24, 33-34, 35-37, *illüs.* 1-3, 38-40, 42-43, 93, 95, 97, 120, 135, 147, 181, 194, 202, 209, 229, 274-275, 299, 312
Prag, 172, 193-194
Preto, P., 383 *n.* 55-58
Prokosch, E., 391 *n.* 3
Protestanlar, 39, 141, 186, 193, 211-213, 234. *Ayrıca bkz.*, Reformasyon
Prusya, 48, 155, 199, 203, 239, 249, 251-252, 352
Ptolemeler, 188
Puvatva Savaşı. *Bkz.*, Tur ve Puvatva Savaşı
Ra'in, I., 386 *n.* 78
Rasathane, Paris, 279
Rasathane, Viyana, 280-281
Raşid Efendi, 198-199
Ratib Efendi, 382 *n.* 45
Refik, A., 385 *n.* 73, 390 *n.* 48, 398 *n.* 3
Reformasyon, Protestan, 56, 189, 215, 356, 361
Reformlar, reformcu sultanlar, 97, 99, 154-157, 232, 241, 286,
Reis Efendi, 286
Renda, G., 397 *n.* 12, 399 *n.* 20-21
Resmi, 132, 219, 238-239; *Berlin*, 382 *n.* 42, 392 *n.* 19, 394 *n.* 24; *Viyana*, 382 *n.* 41,
Reşidüddîn (Reşid el-Din), 178-179, 215, 225, 253-254, 257, 298, 368, 375 *n.* 1, 389 *n.* 27-28, 393 *n.* 3, 394 *n.* 18, 395 *n.* 13, *n.* 16, 399 *n.* 18,
Richard, J., 394 *n.* 13
Richelieu, 197
Rifa'a Râfi' el-Tahtâvî, 157, 266, 336, 348-350, 365, 385 *n.* 77, 396 *n.* 29, 401 *n.* 22, 402 *n.* 10
Robbs, J., 182
Robinson Crusoe, 331
Roe, Sir Thomas, 299
Roger II, 174
Rodos, 115, 143
Rodos Şövalyeleri, 191
Roma, Romalı, 10, 15-17, 25, 29-30, 31, 33, 76, 85-86, 92, 94, 101-102, 108, 111, 115, 122, 143-144, 163-165, 168-169, 174, 178, 185-188, 191, 203, 205, 211, 213-214, 226, 228, 246, 252, 254, 259, 296-297, 334, 356, 388 *n.* 15
Romanya, 187, 238
Rosen, V., 388 *n.* 18
Rosenthal, F., *Classical Heritage*, 375 *n.* 3
Ibn Khaldun, 388 *n.* 25
Rossi, E., 394 *n.* 11
Rouen, Rouillard, C. D., 381 *n.* 29
Rousseau, Isaac, 282
Rousseau, Jean-Jacques, 220, 282, 397 *n.* 16
Runciman, S., 378 *n.* 7
Rûm, Rûmî, 19, 23, 29, 76, 93, 165-166, 168-170, 185

Rusya, Rus, 28, 34, 39-42, 43, 48, 55, 57, 58, 60, 61-62, 75-76, 86, 97, 111, 130, 132, 136, 167, 182-183, 197-199, 200, 202, 207-208, 224, 229-230, 239, 249, 260, 283, 286, 347, 365
Rönesans, 32, 56, 84, 116, 189, 360
Ryswick Antlaşması, 199

Safevi, Safeviler, 116, 295
Sa'd al-Din, 372 *n.* 11
Sagrado, A., 383 *n.* 55
Sâ'id b. Ahmed, 76, 375 *n.* 7
Said Çelebi (Efendi), 96, 131
Saint Petersburg, 131, 136, 183
sakal traşına karşı tutumlar, 334-336
Saksonya, Sakson(yalı), 86, 199, 239; madencilik yasaları, 272
sanat, sanatçılar, 10, 291-315, 399 *n.* 12
sanayi, 51-52, 240-242
Santillana, D., 374 *n.* 6
Sardunya, 21, 199, 325
Sauvaire, H., 376 *n.* 14, 392 *n.* 14, 395 *n.* 3, 400 *n.* 25, 402 *n.* 7
Savary, Franciscus, 194
Savaş Evi, 67-68, 71, 74, 103, 118, 206-207, 209, 245
Savory, R. M., 372 *n.* 15
Scleswig, 225, 315, 324, 341
sefaretnameler. *Bkz.*, elçilik raporları
Seippel, A., 378 *n.* 9, 387 *n.* 11, 388 *n.* 24
Selçuk Türkleri, 27, 28, 29
Selim I, 46, 181
Selim II, 46, 212, 232
Selim III, 154, 260, 284, 286, 396 *n.* 3
sekülerizm, 56
Selahaddin, 25-26, 176, 198
Selanik, 54, 121
Selaniki Mustafa Efendi, 192-193, 390 *n.* 48
seraglio. *Bkz.*, Harem
seyyahlar
  Arap, 153, 315, 324, 341-342
  Hristiyan, 102, 137-138
  Avrupalı, 26, 29, 326
  Hintli, 153-154, 240-241, 261, 335-337, 352
  Yahudi, 102, 137-138
  Osmanlı, 45, 126-128, 145, 211, 324, 329-330, 335-336, 347-348
  Farisi, 337
Seyyid Ali, 385 *n.* 73
Seyyid Lokman, 293
Shahid, I., 395 *n.* 1
Shaw, S. J., 382 *n.* 45, 385 *n.* 75-76
al-Shayyâl, Jamâl al-Dîn, 402 *n.* 11
Sherley, Sir Robert, 124, 135
Sherley, Antony, 124
Shihab, H. A., 392 *n.* 22
Sırbistan, Sırp(ça), 88, 93, 152, 195, 218
Sicilya, 16, 19, 21, 22, 75, 89, 109, 145, 168, 174, 182, 194, 216, 229, 236
Silahdar, 199, 372 *n.* 19, 391 *n.* 58
silahlar, 44, 53, 59, 120, 192, 232-234, 269-274, 281, 330
Sinor, D., 380 *n.* 21
Skilliter, S., "Messenger," 384 *n.* 65; *William Harborne*, 392 *n.* 8
Slade, A., 400 *n.* 28
Slane, M. de, 388 *n.* 24-25
Slav, Slavlar, 92, 95, 119, 163-166, 183, 191-192, 202, 227-229, 231, 257, 393 *n.* 6
Smith, Sir Sidney, 183
Sokollu Mehmed Paşa (sadrazam), 46
Southern, R. W., 379 *n.* 12
Spies, O., *Leben*, 375 *n.* 6; "Schicksale," 378 *n.* 5
Spuler, B., "Die Europäische," 381 *n.* 32; "Europäische Diplomaten," 381 *n.* 32; "Ibrâhîm ibn Ja'qûb," 379 *n.* 10

St. John Şövalyeleri, 102, 143
Stchoukine, I., 399 *n.* 16
Stern, S. M., *Documents*, 394 *n.* 11; "Embassy," 395 *n.* 4; ve Barber, C. R., 388 *n.* 12
"steplerin hasatını kaldırma," 230. *Ayrıca bkz.*, Köleler
Stewart, C., 385 *n.* 72, 396 *n.* 23-24, 401 *n.* 4, *n.* 7
Storey, C. A., 383 *n.* 50, 385 *n.* 71-72, 386 *n.* 78, 402 *n.* 12
suikastçiler, 94
Sulh Evi, 69
Suriye, 15-16, 19, 21, 23-25, 46, 82, 94, 112, 114, 123, 174, 176, 198, 210, 226, 236, 268, 270, 282, 343
Su'udi, Muhammed b. Hasan, 181
Sur şehri, 112, 343, 359
Süleyman, Şah, 404
Süleyman, Muhteşem, 33, 46, 89, 130, 197, 232, 248, 275, 276, 397 *n.* 9
Sünniler, Sünnilik, 19
Süryani(ce), 73, 79-80, 167
Şam, 23, 198
Şanizade, Ataullah Mehmed, 46, 287-288, 377 *n.* 23
Şarlman, 105, 166, 228
Şem'danizade Süleyman Efendi, 199-200, 377 *n.* 20, 391 *n.* 59-60, 396 *n.* 20
Şia, Şiiler, 19, 20, 39, 116
Şîrâzî, Ebu'l-Hasan, 136, 157

Taberî, 18, 395 *n.* 2
Takîyüddîn, 282
Taeschner, F., 372 *n.* 13, 389 *n.* 29, 403
Tahmâsp, Şah, 295
Tahran, 136, 366
Taife-i Efrenciyan (Frenk Taifesi), 272
Tanca, 35, 163
Tanpınar, A. H., 382 *n.* 4
Tanrı Verdi, 88-89
Tarih al-Hind al-Garbi, 372 *n.* 16, 389 *n.* 30
Tarih-i Izzi, 397 *n.* 14, 400 *n.* 31
Tatar, Tatarlar, 21, 28, 39, 40, 60, 61, 62, 127, 214, 229-230, 391 *n.* 2, 393 *n.* 8. *Ayrıca bkz.*, Moğollar
"Tatar boyunduruğu," 28, 29
Tebriz, 295
Tekelî, S., 397 *n.* 16
teknoloji, 41, 51-52
Télémaque, 330-331
Temmâm b. Alkame, 340
Tenedos'un topa tutuluşu, 149 *illüs.* 4, 403
Teply, K., 381 *n.* 34
tercüme faaliyeti, 82-86, 89, 267, 275, 287, 367, 402 *n.* 11
Tetkîf, 115, 214, 255-256
Thuasne, L., 384 *n.* 61
tıp, 82-83, 85, 99, 267-268, 271, 274-279, 287-288, 355, 367; hekimler, 123, 178, 268-269, 274-279
tıp okulu, 99, 285, 287
ticaret, ticaret malları, 23, 25, 26, 39, 40, 42, 43, 51-52, 86-87, 91, 101, 103, 112, 117, 139, 163, 173-174, 190, 192, 205, 207, 223-227. *Ayrıca bkz.*, Kapitülasyonlar, konsolosluklar, Fondaco dei Turchi
Tietze, A., *"Aziz Efendi," 385 n. 74; Lingua Franca*, 376 *n.* 18
Timur, 270, 313 *illüs.* 21, 405
Titley, Norah M., 11, 399 *n.* 20
Toderini, G., 285, 398 *n.* 21
Toledo, 21, 22, 76
Tott, Baron F. de, 285, 398 *n.* 20
Toulouse, 202, 258
Trablusgarp, 34, 49, 88
Tschudi, R., 373 *n.* 23

tuhaflık, 334, 339, 349
Tuna, 44, 45
Tunus, 19, 42, 49, 66, 177-178, 180-181, 228-229
Tur ve Puvatva Savaşı, 10, 16-18
Turan, Şerafettin, 384 *n.* 64
Tursun, 372 *n.* 12
el-Turtûşî, 108-109
tutsaklar, 43-44, 50, 102-103, 134, 189 *Ayrıca bkz.*, köleler, köle ticareti, korsanlar
tüccarlar. *Bkz.*, ticaret; Fondaco
tütün, 51, 237
Udrî, 108, 263
Uluçay, Çağatay, *Harem II*, 393 *n.* 11; "Padişahların," 393 *n.* 11
uluslar kavramı, Avrupalı, 208
uluslar üzerine tekerlemeler, 208
Umerî, 114-115, 147-148, 255, 380 *n.* 22, 384 *n.* 66, 395 *n.* 14
Unat, F. R., 381 *n.* 32, 382 *n.* 45
Uniate kiliseler, 25, 102, 143
Urban VIII, Papa, 233, 394 *n.* 14
Urûfa, 66, 163
Utrecht Antlaşması, 142

ünvanlar, 115, 207-208, 244-246, 248-251
Ünver, S., 377 *n.* 25, 399 *n.* 19, 405
Üsame b. Münkiz, 104, 110-111, 263-264, 268-269, 342-343, 378 *n.* 6, 380 *n.* 15, 396 *n.* 26, *n.* 2, 401 *n.* 12
Üsküdar (Skutari), 98, 156, 284

Valensiya, 112, 132-133
Valle, Pietro Della, 296
Vanmour, Jean-Baptiste, 294
Varna Savaşı, 190
Vasco de Gama, 38
Vasıf Efendi, 132-133, 152, 183, 200, 238, 325, 329, 337, 358, 373 *n.* 29, 382 *n.* 43-44, 384 *n.* 68, 387 *n.* 10, 388 *n.* 13, 390 *n.* 36, 394 *n.* 22, 400 *n.* 26, *n.* 33, 401 *n.* 8
Vasvar Antlaşması, 126
Venedik, Venedikliler, 26, 31, 39, 57, 58, 88-89, 93, 95, 115, 117, 123-124, 138-142, 145, 148, 160, 173, 179, 182, 190-191, 194
el-Venşârisî, 75, 374 *n.* 6
Verecellin, G., 383 *n.* 55
Verlinden, C., 393 *n.* 5
Versay, 291
Veysi, 230
Viyana, 10, 33-34, 43-45, 48, 103, 124-126, 130-132, 136, 142-143, 155, 198, 200, 249-250, 272, 280, 324, 327-330, 335, 344
Vikingler, 106-107, 171, 339, 341, 387 *n.* 11
Vimercati, Cesare, 400 *n.* 27
Vinci, Leonardo da, 292
Voltaire, 220, 282, 367, 397 *n.* 16

Westphalia Antlaşması, 194
White, Lynn Jr., 398 *n.* 17
Wieber, R., 386 *n.* 2
William II, 202-203
William III, 202
William, Surlu, 359
Wittek, Paul, 372 *n.* 9
Wurm, H., 390 *n.* 43

Yahudilik, Yahudi azınlıklar, 15-16, 24, 25, 39, 54, 70-73, 76, 82, 89, 117, 120-121, 123, 137, 206-207
Yahya Efendi, 99
Yahyâ b. el-Hakem el-Bekrî. *Bkz.*, el-Gazal
Yakubiler, 210-211
Yakup Paşa, 274

Yâkût, 169-170, 213, 378 *n.* 2, 388 *n.* 15, 392 *n.* 9
yargılama usulleri, Avrupai, 262-266
yasa, İslami, 226, 261-262, 277, 329
Yemen, 239
yeniçeriler, 129, 156, 284, 325
Yeniden-fetih, 20-24, 34, 38-39, **44**, 69, 74, 76, 86, 104, 109, 135, 172-173, 176, 180, 197, 217, 232-233, 298, 357, 359, 362
Yeni Dünya, 52, 104, 116, 121, 137, 159, 181, 201, 235-236, 238
Yetkin, S. K., 398 *n.* 1
Yirmisekiz Çelebi. *Bkz.*, Mehmed, Yirmisekiz Çelebi
Yunanistan, Yunan(ca), 16, 18, 19, 21, 33, 46, **54**, 57, 58, 65-66, 76, 82-86, 88-89, 93-95, 98-99, 115, 117, 119-122, 161, 164-167, 173, 177-178, 185-190, 211, 221, 228, 254-255, 267, 271, 275-276, 287-288, 296, 326, 348, 351, 357, 359, 361, 364-365, 367, 377 *n.* 1
Yusuf Agah Efendi, 156
Yusuf Ziya, Sadrazam, 183

Zamân, Muhammed Paolo (ressam), 297
Zerdüştler, 206, 246
zımme, zımmîler, 70-71, 87, 119, 206-207
ziraat, 238-239, 263, 367
Zührî, 173-174, 371 *n.* 2, 388 *n.* 20

Batılı tarih geleneğinde, keşif terimi, genellikle onbeşinci yüzyıldan itibaren Avrupa'nın, özellikle de Batı Avrupa'nın dünyanın geri kalan kısmını keşfetmek için başlattığı süreci tanımlamak için kullanılır. Bu kitabın konusu ise paralel bir diğer keşiftir; bazı açılardan benzer, bazı açılardan farklı olan, daha önce başlamış olup daha sonra da süren; Avrupa'nın, tuhaf ve uzak yerlerdeki barbar insanları keşfeden bir kaşif olarak değil de, İslam ülkelerinin araştırmacıları tarafından gözlemlenen ve keşfedilen egzotik bir barbar olarak yer aldığı bir keşif süreci. İzleyen sayfalarda, Müslümanların Batı ile ilgili bilgilerinin mahiyetini, kaynaklarını ve bu bilginin gelişme evrelerini incelemek üzere bir girişimde bulunulmaktadır. Öykü, Müslümanların Avrupa'ya karşı gerçekleştirdikleri ilk akınlarla başlamaktadır. Bu akınları Batılı Hristiyanlığın İslâm'a karşı büyük karşı saldırısı ve bu karşı saldırının etkisiyle İslâmî Cihadın yeniden canlanması, Akdeniz'in Müslüman ve Hristiyan sahilleri arasındaki ticari ve diplomatik ilişkilerin yenilenip genişlemesi ve Ortaçağ'ın bitiminden sonra Türkiye, İran ve Fas'ta yeni Müslüman monarşilerin ortaya çıkışları ve bu monarşilerin tecrübe kabilinden Avrupa'yı keşifleri izler. Bu safhanın ardından, onsekizinci yüzyıl sonlarından itibaren İslâm'ın Ortadoğu'daki toprakları üzerinde Avrupa'nın yoğun etkisinin ilk evreleri ve Müslümanların Avrupa'yı keşiflerinin zorlama, yoğun ve çoğu zaman sancılı bir hâl aldığı yeni bir safhanın başlangıcı yer alır.